ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Από τους προϊστορικούς πολιτισμούς της Ανατολής
έως την εποχή του Ιουστινιανού

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΡΧΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Συγγραφέας:
ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΣΤΡΑΠΑΣ, δ.φ., εκπαιδευτικός Δ.Ε.

Επιτροπή αξιολόγησης:
ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝ., καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών
ΜΑΝΔΑΛΑΚΗ ΑΙΚΑΤ., δ.φ., εκπαιδευτικός Δ.Ε.
ΠΕΡΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝ., μ.δ., εκπαιδευτικός Δ.Ε.

Υπεύθυνος για το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο:
ΙΩΣΗΦ ΠΕΡΑΚΗΣ, δ.φ., Πάρεδρος του Π.Ι.

Φιλολογική επιμέλεια:
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΑΚΚΑ, μ. ιστορίας, εκπαιδευτικός Δ.Ε.

Εικόνα εξωφύλλου:
Άγαλμα του Ραμψή Β΄ και ανδριάντας του Αυγούστου (αριστερά).
Αναθηματικό ανάγλυφο αυτοστεφανούμενου εφήβου
από το ιερό της Αθηνάς στο Σούνιο (κέντρο).

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗΣ

Η επανέκδοση του παρόντος βιβλίου πραγματοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών & Εκδόσεων «Διόφαντος» μέσω ψηφιακής μακέτας, η οποία δημιουργήθηκε με χρηματοδότηση από το ΕΣΠΑ / ΕΠ «Εκπαίδευση & Διά Βίου Μάθηση» / Πράξη «ΣΤΗΡΙΖΩ».

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΕΣΠΑ 2007-2013
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Οι διορθώσεις πραγματοποιήθηκαν κατόπιν έγκρισης του Δ.Σ. του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Εικόνα εξωφύλλου:
Άγαλμα της «Νίκης της Σαμοθράκης». Αποτελεί μέρος αφιερώματος στο ιερό των Καβείρων της Σαμοθράκης, που παρουσίαζε τη θεά Νίκη στην πλώρη πλοίου. Έργο άγνωστου καλλιτέχνη των αρχών του 2ου αι. π.Χ. (Μουσείο Λούβρου, Παρίσι).

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΑΝΤΩΝΗ Ν. ΜΑΣΤΡΑΠΑ

Η συγγραφή και η επιστημονική επιμέλεια του βιβλίου πραγματοποιήθηκε
υπό την αιγίδα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Από τους προϊστορικούς πολιτισμούς της Ανατολής έως την εποχή του Ιουστινιανού

Α΄ ΤΑΞΗ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ
(ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ)

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος..... 7

Ι. ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

1. Οι λαοί της Μεσοποταμίας
1.1 Η χώρα 10
1.2 Οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση 11
1.3 Η ιστορία..... 13
1.4 Ο πολιτισμός 16
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 19

2. Η Αίγυπτος
2.1 Η χώρα 20
2.2 Οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση 21
2.3 Η ιστορία..... 23
2.4 Ο πολιτισμός 27
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 30

3. Οι Φοίνικες
3.1 Η χώρα 31
3.2 Οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση 31
3.3 Η ιστορία..... 33
3.4 Ο πολιτισμός 35
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 36

4. Οι Εβραίοι
4.1 Η χώρα 37
4.2 Οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση 37
4.3 Η ιστορία..... 38
4.4 Ο πολιτισμός 40
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 41

5. Οι Χετταίοι ή Χεττίτες
5.1 Η χώρα 42
5.2 Οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση 43
5.3 Η ιστορία..... 44
5.4 Ο πολιτισμός 45
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 46

6. Οι Μήδοι και οι Πέρσες
6.1 Η χώρα 47
6.2 Οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση 48
6.3 Η ιστορία..... 50
6.4 Ο πολιτισμός 51
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 52

7. Οι Ανατολικοί λαοί και οι Έλληνες

ΙΙ. ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ

Από τους προϊστορικούς χρόνους έως και το Μ. Αλέξανδρο

1. Ελληνική προϊστορία
1.1 Οι Αιγαιακοί πολιτισμοί..... 56
1.2 Ο μυκηναϊκός πολιτισμός 65
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 75

2. Η αρχαία Ελλάδα (από το 1100 ως το 323 π.Χ.)
2.1 Ομηρική εποχή..... 76
2.2 Αρχαϊκή εποχή..... 84
2.3 Κλασική εποχή..... 98
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 120

ΙΙΙ. ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

1. Ο ελληνιστικός κόσμος
1.1 Η διάσπαση του κράτους του Μ. Αλεξάνδρου..... 124
1.2 Τα χαρακτηριστικά του ελληνιστικού κόσμου 127
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 139

2. Ο ελληνιστικός πολιτισμός
2.1 Τα ελληνιστικά πνευματικά κέντρα..... 140
2.2 Η γλώσσα 142
2.3 Η θρησκεία..... 143
2.4 Τα γράμματα 144
2.5 Οι επιστήμες 146
2.6 Οι τέχνες 148
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 151

IV. Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ. ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ Δ. ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ ΚΑΙ ΡΩΜΗ

1. Ο Ελληνισμός της Δύσης
1.1 Οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση των αποίκων..... 154
1.2 Οι Συρακούσες 156
1.3 Οι Έλληνες και οι λαοί της Δυτικής Μεσογείου 158
1.4 Ο πολιτισμός των Ελλήνων της Δύσης 162
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 164

2. Η Καρχηδόνα
2.1 Οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση 165
2.2 Η εξάπλωση των Καρχηδονίων... 166
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 167

3. Οι λαοί της ιταλικής χερσονήσου και ο σχηματισμός του Ρωμαϊκού κράτους
3.1 Η χώρα 168
3.2 Οι Ετρούσκοι 169
3.3 Η ίδρυση της Ρώμης και η οργάνωσή της..... 170
3.4 Η συγκρότηση της ρωμαϊκής πολιτείας – Res publica 172
3.5 Η ρωμαϊκή εξάπλωση..... 175
3.6 Ο ρωμαϊκός πολιτισμός..... 178
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 182

V. ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΙΣ

1. Η ολοκλήρωση της ρωμαϊκής επέκτασης (200-31 π.Χ.)
1.1 Η επέκταση στην Ανατολή..... 184
1.2 Οι κατακτήσεις στη Δύση..... 187
1.3 Η διοίκηση των κατακτημένων περιοχών 188
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 189

2. Οι συνέπειες των κατακτήσεων
2.1 Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές αλλαγές 190
2.2 Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες..... 195
2.3 Ενοποίηση της Ιταλίας..... 197
2.4 Εμφύλιοι πόλεμοι..... 198
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 205

VI. Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ (1ος αι. π.Χ.-3ος αι. μ.Χ.)

1. Η περίοδος της ακμής (27 π.Χ.-193 μ.Χ.)
1.1 Η εποχή του Αυγούστου (27 π.Χ.-14 μ.Χ.) 208
1.2 Οι διάδοχοι του Αυγούστου (14-193 μ.Χ.)..... 214
1.3 Ο Ελληνισμός και η Ρώμη..... 219
1.4 Ρωμαϊκή τέχνη..... 222
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 227

2. Η κρίση της αυτοκρατορίας τον 3ο αι. μ.Χ.
2.1 Η κρίση του αυτοκρατορικού θεσμού..... 228
2.2 Οικονομική κρίση..... 229
2.3 Κοινωνική κρίση..... 230
2.4 Βαρβαρικές επιδρομές..... 231
2.5 Η παρακμή του αρχαίου κόσμου.. 232
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 233

VII. Η ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ (4ος-6ος αι. μ.Χ.)

1. Η μετεξέλιξη του Ρωμαϊκού κράτους (4ος-5ος αι. μ.Χ.)
1.1 Ο Διοκλητιανός και η αναδιοργάνωση της αυτοκρατορίας..... 236
1.2 Μ. Κωνσταντίνος: Εκχριστιανισμός και ισχυροποίηση της ρωμαϊκής Ανατολής..... 238
1.3 Οι θρησκευτικές εξελίξεις 241
1.4 Ο εξελληνισμός του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους..... 247
1.5 Η μεγάλη μετανάστευση των λαών. Το τέλος του Δυτικού Ρωμαϊκού κράτους..... 249
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 255

2. Η εποχή του Ιουστινιανού
2.1 Ανασύσταση της ρωμαϊκής οικουμένης..... 256
2.2 Η ελληνοχριστιανική οικουμένη.. 258
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 260

3. Τα γράμματα και οι τέχνες
3.1 Η πνευματική ανάπτυξη..... 261
3.2 Η καλλιτεχνική ανάπτυξη..... 263
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 270

VIII. ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΠΩ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

1. Η Ινδία
1.1 Η χώρα 272
1.2 Η οικονομία και η κοινωνία..... 273
1.3 Η ιστορία και ο πολιτισμός 275
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 280

2. Η Κίνα
2.1 Η χώρα και οι κάτοικοι..... 281
2.2 Η ιστορία και ο πολιτισμός 283
Ασκήσεις - Δραστηριότητες..... 287

Χρονολογικός πίνακας..... 288
Βιβλιογραφία..... 292
Ευρετήριο όρων..... 294

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το βιβλίο αυτό είναι αποτέλεσμα της προσπάθειας να δημιουργηθεί ένα εύχρηστο και παιδαγωγικά κατάλληλο βοήθημα που θα καλύπτει τις σύγχρονες ανάγκες διδασκαλίας του μαθήματος της Ιστορίας στην Α΄ τάξη του Γενικού Λυκείου.

Κύρια επιδίωξή μας είναι μέσα από τις σελίδες του οι μαθητές να γνωρίσουν την ελληνική ιστορία της αρχαιότητας παράλληλα με την ιστορία των άλλων λαών. Να κατανοήσουν δηλαδή το βαθμό σύνδεσης του Ελληνισμού με τους λαούς της Ανατολής και της Μεσογείου και κατ' επέκταση τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα σε παγκόσμιο επίπεδο από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι και την εποχή του Ιουστινιανού.

Ως προς τη διάρθρωση του περιεχομένου ο συγγραφέας δεν είχε το περιθώριο πολλών επιλογών· ακολούθησε το πρόγραμμα σπουδών που είχε συντάξει η αρμόδια ομάδα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.

Ωστόσο, η επιλογή του υλικού και η παρουσίασή του είναι έργο για το οποίο εξ ολοκλήρου ευθύνεται ο ίδιος. Οι γνώσεις και ο τρόπος παρουσίασής τους, δηλαδή η ανάδειξη ή η αποσιώπηση γεγονότων, η προβολή και ο συσχετισμός ιστορικών φαινομένων, ακόμα η επιλογή των εικόνων, των χαρτών και των παραθεμάτων που υποστηρίζουν το γνωστικό αντικείμενο του βιβλίου, αφορούν το συγγραφέα.

Ο τίτλος ***Ιστορία του αρχαίου κόσμου. Από τους προϊστορικούς πολιτισμούς της Ανατολής έως την εποχή του Ιουστινιανού*** προσδιορίζει χρονικά το περιεχόμενο του βιβλίου, το οποίο διαρθρώνεται σε οκτώ κεφάλαια:

I. Επισκόπηση της ιστορίας των λαών της Εγγύς Ανατολής (Μεσοποταμίας, Αιγύπτου, Φοινίκων, Εβραίων, Χετταίων, Μήδων και Περσών) και εξέταση της οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής τους οργάνωσης.

II. Συνοπτική ιστορία των αρχαίων Ελλήνων από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι και το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου (323 π.Χ.).

III. Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα (οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά) του ελληνιστικού κόσμου.

IV. Την οργάνωση του Ελληνισμού της Δύσης και των άλλων λαών της Δυτικής Μεσογείου, ιδιαίτερα της Ρώμης από την ίδρυσή της μέχρι τα τέλη του 2ου αι. π.Χ.

V. Την επέκταση της Ρώμης σ' ολόκληρη τη Μεσόγειο.

VI. Τα κύρια γνωρίσματα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τη δημιουργία της μέχρι την εποχή της παρακμής της (1ος αι. π.Χ.-3ος αι. μ.Χ.).

VII. Την εξέλιξη της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τα τέλη του 3ου αι. μ.Χ. μέχρι την εποχή του Ιουστινιανού.

VIII. Επισκόπηση της ιστορίας της Ινδίας και της Κίνας κατά την αρχαιότητα, με έμφαση στις σχέσεις που δημιούργησαν με τον ελληνορωμαϊκό κόσμο.

Οι εικόνες, οι πίνακες, οι χάρτες και τα παραθέματα, τα οποία αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ύλης του βιβλίου, συμβάλλουν στην πληρέστερη κατανόηση του γνωστικού αντικειμένου. Δείκτες αριθμημένοι κατά ενότητα μέσα στο κείμενο παραπέμπουν στα παραθέματα, που σκοπό έχουν να εμπλουτίσουν το περιεχόμενο και να φωτίσουν πολλαπλά πτυχές της διδακτικής ενότητας. Τα κείμενα των παραθεμάτων έχουν σε μερικές περιπτώσεις προσαρμοστεί στους ορθογραφικούς κανόνες της νέας ελληνικής γλώσσας. Στο κάτω μέρος κάθε παραθέματος υπάρχει βιβλιογραφική παραπομπή. Στην περίπτωση που το κείμενο του παραθέματος μεταφράζεται από το συγγραφέα του βιβλίου, δεν αναφέρεται το όνομα του μεταφραστή.

Με τις ερωτήσεις και τις δραστηριότητες που υπάρχουν στο τέλος κάθε ενότητας, παρέχονται αρκετές ευκαιρίες στους μαθητές να προσεγγίσουν κριτικά το περιεχόμενο της ενότητας, να επεξεργαστούν περαιτέρω ορισμένα σημεία και, γενικότερα, να αναπτύξουν τις δεξιότητές τους και να εμβαθύνουν στη μελέτη της ιστορίας.

Για όσους όρους ή λέξεις κρίθηκε σκόπιμο να ερμηνευτούν για διευκόλυνση των μαθητών, δημιουργήθηκε ένας ερμηνευτικός πίνακας όρων στο τέλος κάθε κεφαλαίου. Στον πίνακα αυτό έχουν καταχωριστεί όροι ή λέξεις του βιβλίου που φέρουν αστερίσκο(*).

Επιπλέον, στο τέλος του βιβλίου υπάρχει συγκεντρωτικό ευρετήριο με την καταγραφή των όρων και των σελίδων στις οποίες αυτοί απαντούν.

Τέλος, παρατίθεται χρονολογικός πίνακας των κυριότερων ιστορούμενων γεγονότων, καθώς και ενδεικτική βιβλιογραφία προς χρήση των μαθητών.

Ι. ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

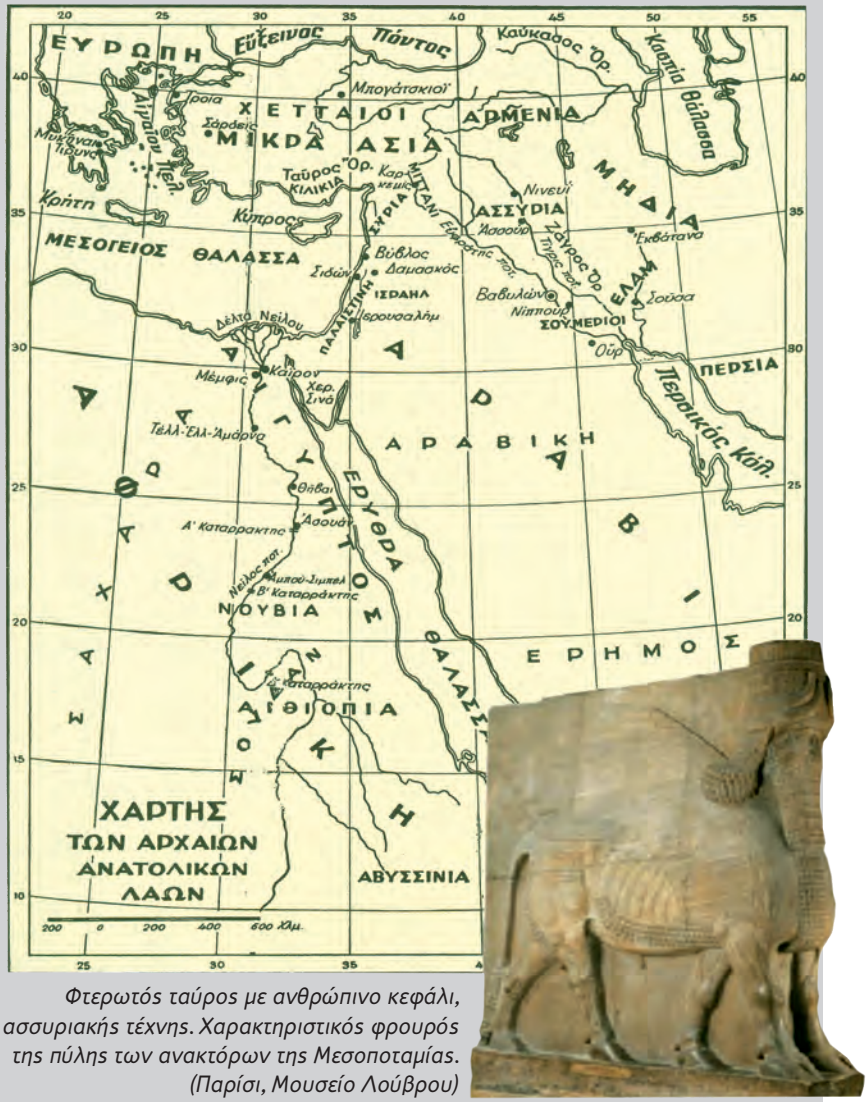

Φτερωτός ταύρος με ανθρώπινο κεφάλι, ασσυριακής τέχνης. Χαρακτηριστικός φρουρός της πύλης των ανακτόρων της Μεσοποταμίας. (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου)

1. Οι λαοί της Μεσοποταμίας

Στις ακτές της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου και στον ευρύτερο χώρο της Εγγύς Ανατολής εμφανίστηκαν και εξελίχθηκαν οι πρώτοι μεγάλοι πολιτισμοί. Η περιοχή των ποταμών Τίγρη και Ευφράτη αποτέλεσε την κοιτίδα λαών –Σουμερίων, Ακκαδίων, Βαβυλωνίων, Ασσυρίων κ.ά.– που οργανώθηκαν στην αρχή σε πόλεις και στη συνέχεια σε μεγάλα γεωργικά κράτη. Η τυφλή υποταγή στον ηγεμόνα και ο φόβος που χαρακτήριζε τη σχέση τους με τους θεούς καθόρισε την ιστορική πορεία αυτών των λαών. Τα μεγάλα τους επιτεύγματα, που ήταν αποτέλεσμα σκληρής εργασίας, σκοπό είχαν να προβάλουν το μεγαλείο των βασιλέων και των ποικίλων θεοτήτων. Η ανακάλυψη της γραφής και η ανάπτυξη των επιστημών βασίστηκαν σε πρακτικές γνώσεις που κατακτήθηκαν μέσα από την καθημερινή τους εργασία. Χωρίς αμφιβολία οι λαοί αυτοί συνέβαλαν με την πολιτιστική τους εξέλιξη στην πρόοδο της ανθρωπότητας.

1. Η περιοχή της Μεσοποταμίας

Στην Ασσυρία βρέχει λίγο κι αυτό το νερό τρέφει τη ρίζα του σιταριού. Ποτίζεται όμως με το νερό του ποταμού που δυναμώνει τα σπαρτά κι έτσι ωριμάζει το σιτάρι, όχι όπως στην Αίγυπτο, όπου ο Νείλος ανεβαίνει και ποτίζει τα χωράφια, αλλά με νερό που βγάζουν με το χέρι ή με γεράνια[1]. Ολόκληρη η Βαβυλωνία, καθώς και η Αίγυπτος, είναι γεμάτη διώρυγες. Η μεγαλύτερη είναι πλωτή, με κατεύθυνση το σημείο όπου ανατέλλει ο ήλιος τον χειμώνα· πηγαίνει από τον Ευφράτη στον Τίγρη, στις όχθες του οποίου ήταν χτισμένη η Νινευί. Από τις χώρες που ξέρω είναι η ευφορότερη, τουλάχιστον για τα δημητριακά, γιατί τα άλλα δέντρα, συκιά, αμπέλι ή ελιά, ούτε δοκιμάζουν να τα καλλιεργήσουν. Αλλά για τα δημητριακά είναι τόσο πολύ καλή η γη, ώστε δίνει το ένα διακόσια και αν η σοδειά είναι εξαιρετική, το ένα τριακόσια.

Ηρόδοτος, Α, 193 μετ. Αγγ. Βλάχου, εκδ. Δ. Παπαδήμα.

1. γεράνι ή γερανός: ανυψωτικό μηχάνημα.

1.1 Η χώρα

Μεσοποταμία ονομάστηκε για πρώτη φορά από τους αρχαίους Έλληνες η χώρα την οποία διαρρέουν δύο μεγάλοι ποταμοί, ο Τίγρης –ανατολικά– και ο Ευφράτης – δυτικά. Με το όνομα αυτό οριοθετείται μια μεγάλη περιοχή που περιλαμβάνει τις κοιλάδες των δύο ποταμών και των παραποτάμων τους. Το μεγαλύτερο και σπουδαιότερο σε ό,τι αφορά την ιστορία τμήμα της χώρας αυτής βρίσκεται στο σημερινό κράτος του Ιράκ. Ο Τίγρης και ο Ευφράτης στην πορεία τους διακλαδίζονται σε παραποτάμους, ενώνονται όμως πριν από την έξοδό τους στον Περσικό κόλπο και σχηματίζουν μια ελώδη περιοχή μεγάλης έκτασης. Η βόρεια περιοχή της Μεσοποταμίας είναι ορεινή. Στη μέση και νότια Μεσοποταμία, το έδαφος, από το οποίο λείπει παντελώς η πέτρα, είναι αργιλώδες και άγονο. Η αυτοφυής βλάστηση περιοριζόταν, όπως και σήμερα, σε φοινικόδεντρα και καλαμοειδή που φύονται στις ελώδεις περιοχές. Ωστόσο, η άρδευση της γης από τα νερά των ποταμών μετέβαλε τις άγονες εκτάσεις σε εύφορες για την παραγωγή σιτηρών[1]. Το βόρειο τμήμα της Μεσοποταμίας οι Έλληνες το ονόμαζαν Ασσυρία, το κεντρικό και νότιο Βαβυλωνία. Χρησιμοποιούσαν επίσης το όνομα Χαλδαία για να διακρίνουν το νότιο μέρος της χώρας.

Η αρχαία Μεσοποταμία

1.2 Οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση

Η οικονομία. Η Μεσοποταμία ήταν χώρα γεωργική. Η οικονομία της στηριζόταν στην καλλιέργεια της γης. Από την 4η χιλιετία π.Χ. οι Σουμέριοι, οι αρχαιότεροι κάτοικοι της περιοχής, υπό την επίβλεψη του κράτους είχαν ως κύρια ασχολία την άρδευση και την καλλιέργεια των χωραφιών. Η συστηματική ανάπτυξη της γεωργίας στη Μεσοποταμία επιτεύχθηκε μόνο μέσα από την ομαδική εργασία, καθώς η καλλιέργεια των άγονων εκτάσεων δεν ήταν εφικτή στο πλαίσιο της οικογενειακής γεωργικής οικονομίας. Έτσι εξασφαλίστηκε η πλούσια συγκομιδή κυρίως σιταριού και κριθαριού. Παράλληλα η εκτροφή μεγάλου αριθμού κοπαδιών εξασφάλιζε ποσότητες γάλακτος, βουτύρου και μαλλιού. Αρκετοί από τους κατοίκους των πόλεων ασχολήθηκαν με τη βιοτεχνία, η οποία είχε το χαρακτήρα οικοτεχνικής παραγωγής κυρίως υφασμάτων, έργων μικροτεχνίας και επίπλων από το ξύλο των φοινικόδενδρων. Η μεταλλοτεχνία ήταν ένας κλάδος που γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση. Η οργάνωση της παρα-

Άγαλμα του Γουδέα, ηγεμόνα σουμερικής πόλης. (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου)

γωγής του πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα της οικονομίας από την κεντρική εξουσία οδήγησε σε υπερπαραγωγή και ανταλλαγές. Έτσι αναπτύχθηκε το εμπόριο που βασιζόταν στην εξαγωγή του πλεονάσματος, ιδιαίτερα των γεωργικών και κτηνοτροφικών αγαθών και στην εισαγωγή πρώτων υλών, ιδιαίτερα μετάλλων. Καραβάνια διέσχιζαν τη χώρα και εμπορικοί δρόμοι την ένωναν με τις ακτές της Μεσογείου και τις Ινδίες. Πιθανότατα εμπορικοί σταθμοί των λαών της Μεσοποταμίας λειτούργησαν σε πόλεις άλλων λαών.

Η κοινωνία. Την περίοδο που κυριάρχησαν οι Σουμέριοι, όπως έχουν αποδείξει νεότερες έρευνες, υπήρχε καθεστώς ατομικής ιδιοκτησίας. Αναμφίβολα το μεγαλύτερο μέρος της γης ανήκε στους ευγενείς και τους ιερείς. Τις μεγάλες εκτάσεις καλλιεργούσαν ελεύθεροι καλλιεργητές, που δεν είχαν δική τους ιδιοκτησία· ωστόσο, μέρος της γης ανήκε και σε πολίτες, που ήταν οργανωμένοι σε πατριαρχικές* οικογένειες και σε κοινότητες. Η γη αυτή περιερχόταν κληρονομικά στην κατοχή των πολιτών και μπορούσε να πουληθεί από τον αρχηγό της οικογένειας. Την κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας στις σουμερικές πόλεις κατείχε ο ηγεμόνας κάθε πόλης που θεωρούνταν και ως ο εκπρόσωπος του θεού στη γη.

Το «λάβαρο» της σουμερικής πόλης Ουρ. Παρουσιάζει σκηνές από τα ανάκτορα και τις καθημερινές ασχολίες των κατοίκων. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο)

Η δομή της κοινωνίας των λαών που κατοίκησαν στην περιοχή μετά από τους Σουμέριους ήταν αποτέλεσμα της οργάνωσης ενός κράτους με ***θεοκρατικό* χαρακτήρα***. Ο ανώτατος άρχοντας, ο βασιλιάς, θεωρούνταν θεός ή προσωποποίηση του θεού και η θρησκεία ασκούσε τεράστια επίδραση στις εκδηλώσεις της ζωής. Οι ευγενείς, δηλαδή η ανώτερη αυλική υπαλληλία και οι ιερείς, αποτελούσαν ιδιαίτερη τάξη. Στη βάση της κοινωνικής ιεραρχίας βρίσκονταν οι ελεύθεροι πολίτες, γεωργοί, τεχνίτες κ.ά. Οι δούλοι ήταν κυρίως αιχμάλωτοι πολέμου αλλά και ελεύθεροι πολίτες που είχαν χάσει την ελευθερία τους λόγω χρεών.

Η πολιτική οργάνωση. Η πολιτική εξουσία κατά την περίοδο των Σουμερίων ήταν οργανωμένη στο πλαίσιο των πόλεων. Κάθε πόλη αποτελούσε ανεξάρτητο κράτος μαζί με τις κοινότητες που την περιέβαλλαν. Την εξουσία σε κάθε πόλη κατείχε ένας ηγεμόνας που θεωρούνταν εκπρόσωπος του θεού και ήταν παράλληλα αρχιερέας, δικαστής και αρχηγός του στρατού. Κυβερνούσε με τη βοήθεια των μελών της οικογένειάς του και του ιερατείου. Ανάλογη πολιτική εξουσία στις ιστορικές περιόδους που ακολούθησαν είχε ο βασιλιάς, όταν στη Μεσοποταμία συγκροτήθηκαν ενιαία και ισχυρά κράτη, όπως το Βαβυλωνιακό ή το Ασσυριακό.

2. Η περιγραφή ενός βαθμιδωτού οικοδομήματος, ενός ζιγκουράτ

Στη μέση του ιερού ήταν χτισμένος γερός πύργος με πλάτος και μήκος ένα στάδιο. Επάνω σ' αυτόν τον πύργο ήταν χτισμένος άλλος, κι επάνω του άλλος, ως τους οκτώ. Για ν' ανεβεί κανείς, υπάρχει εξωτερική κυκλική ανάβαση, που συνδέει όλους τους πύργους. Κάπου στη μέση περίπου της διαδρομής υπάρχει ένα πλατύσκαλο και καθίσματα για να ξεκουράζονται όσοι ανεβαίνουν. Στον τελευταίο πύργο υπάρχει μεγάλος ναός και μέσα στο ναό ένα κρεβάτι μεγάλο και κοντά του στρωμένο ένα χρυσό τραπέζι. Άγαλμα κανένα δεν υπάρχει, και κανένας άνθρωπος δεν επιτρέπεται να περάσει εκεί τη νύχτα, εκτός μόνο από μια γυναίκα ντόπια, που διάλεξε ο θεός απ' όλες, όπως λένε οι Χαλδαίοι, οι ιερείς αυτού του θεού.

Ηρόδοτος, Α, 182
μετ. Αγγ. Βλάχου.

1.3 Η ιστορία

Πηγές. Στις αρχές του 19ου αιώνα από τους λαούς που κατοίκησαν τη Μεσοποταμία δεν ήταν γνωστοί παρά μόνο οι Βαβυλώνιοι, οι Ασσύριοι και οι Χαλδαίοι, από τις λίγες και συγκεχυμένες πληροφορίες των ελληνικών, των εβραϊκών και αιγυπτιακών κειμένων, ενώ οι Σουμέριοι, οι Ακκάδιοι, οι Ελαμίτες, οι Κασσίτες και άλλοι λαοί της περιοχής ήταν άγνωστοι. Οι πρώτες όμως συστηματικές ανασκαφές και η αποκρυπτογράφηση της σφηνοειδούς γραφής άνοιξαν νέους ορίζοντες για την έρευνα και την ιστορία, διαμορφώνοντας έναν ιδιαίτερο επιστημονικό κλάδο, την *Ασσυριολογία*.

Η προϊστορία. Την 7η χιλιετία π.Χ. στις βόρειες περιοχές της Μεσοποταμίας φαίνεται ότι δημιουρ-

Σχεδιαστική αναπαράσταση ενός ζιγκουράτ

Σφραγιδοκύλινδρος από λάπις λάζουλι* της Ακκαδικής περιόδου. Φέρει παράσταση αγώνα ενός ήρωα με ζώα. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο)*

Ανάγλυφη παράσταση ήρωα-θεού που ταυτίζεται με τον Γκιλγκαμές. Από το ανάκτορο του Σαργκόν Β΄.

γούνται οι προϋποθέσεις μετασχηματισμού στον τρόπο ζωής του ανθρώπου: από το κυνήγι και τη συλλογή των καρπών –*θηρευτικό* ή συλλεκτικό στάδιο οικονομίας*– ο άνθρωπος περνά στη συλλογική ζωή, τη μόνιμη κατοίκηση και την καλλιέργεια της γης – *παραγωγικό στάδιο*. Την 5η χιλιετία π.Χ. στις νότιες περιοχές η γεωργική παραγωγή ήταν ευκολότερη, αφού η συλλογική ζωή και η φύση της χώρας δημιουργούσαν τις κατάλληλες προϋποθέσεις. Έτσι στη Μεσοποταμία συντελέστηκε για πρώτη φορά το μεγάλο επίτευγμα της κοινωνικής και οικονομικής εξέλιξης του ανθρώπου. Στο χώρο αυτό ο άνθρωπος πέρασε στο παραγωγικό στάδιο και στην οργάνωση της παραγωγής του.

Οι Σουμέριοι. Την 4η χιλιετία π.Χ. στην περιοχή της Χαλδαίας η ζωή οργανώνεται συστηματικά με την άφιξη ενός δημιουργικού λαού, *των Σουμερίων*. Σχετικά με την προέλευσή τους η επιστημονική έρευνα δεν έχει δώσει ακόμα πειστική απάντηση. Στα μέσα περίπου της χιλιετίας οι Σουμέριοι οργανώνονται σε πόλεις οι οποίες διακοσμούνται με μεγάλα ανάκτορα, με πρωτότυπους ναούς, τα *ζιγκουράτ*[2], και οχυρώνονται με ισχυρά τείχη. Η καθεμιά λειτουργεί ως κέντρο της γύρω περιοχής, η οποία περιλαμβάνει σημαντικό αριθμό οικισμών. Η πολιτική τους οργάνωση σε ανεξάρτητες πόλεις παρουσιάζει αναλογίες με την πολιτική συγκρότηση που δημιουργήθηκε αργότερα στην αρχαία Ελλάδα. Οι Σουμέριοι, παρά τις αντίξοες συνθήκες, κατόρθωσαν να βελτιώσουν τους όρους ζωής τους και να συμβάλουν στην εξέλιξη του πολιτισμού. Ανακάλυψαν τον *τροχό* και τον χρησιμοποίησαν για την άρδευση της γης, την κατασκευή του άρματος και σε άλλες δραστηριότητες της καθημερινής ζωής. Προχώρησαν στον υπολογισμό των καλλιεργήσιμων εκτάσεων. Βελτίωσαν τον τρόπο καλλιέργειας με τη χρήση μεταλλικών εργαλείων και την τελειοποίηση του αρότρου. Παράλληλα, επιδόθηκαν και στον τομέα της κτηνοτροφίας· πρώτοι αυτοί κατόρθωσαν να επιτύχουν την αποβουτύρωση του γάλακτος. Στην κατασκευή των κτηρίων, εξαιτίας της έλλειψης ξυλείας και πέτρας, χρησιμοποίησαν τον άργιλο που δι-

έθετε σε αφθονία η χώρα. Έτσι επινόησαν τη χρήση της ψημένης στον ήλιο πλίνθου ως οικοδομικού υλικού. Από το ίδιο αυτό υλικό κατασκεύασαν πήλινες πινακίδες που τις χρησιμοποιούσαν ως γραφική ύλη. Οι ανασκαφές στις σουμερικές πόλεις έχουν φέρει στο φως χιλιάδες πινακίδες, γραμμένες με σφηνοειδείς χαρακτήρες. Η έλλειψη πρώτων υλών και ιδιαίτερα μετάλλων οδήγησε τους Σουμέριους έξω από τα όρια της χώρας τους. Ανέπτυξαν εμπορικές σχέσεις με άλλους λαούς –στον Καύκασο, τη Μ. Ασία, τις Ινδίες– και για να διευκολύνουν τις συναλλαγές τους επινόησαν ορισμένα μέτρα και τα πρώτα νομίσματα, ράβδους χρυσού και ασημιού ή δαχτυλίδια. Οι μεταλλικές ράβδοι και τα δαχτυλίδια σφραγίζονταν, πράγμα που αποτελούσε εγγύηση για την ποιότητα και την ποσότητα του μετάλλου τους.

Οι Ακκάδιοι. Την 3η χιλιετία π.Χ. τα πρώτα φύλα σημιτικής* καταγωγής ήρθαν στη Μεσοποταμία πιθανότατα από τις ερήμους της Αραβίας. Εγκαταστάθηκαν στις βόρειες περιοχές της Χαλδαίας, όπου ίδρυσαν δικές τους πόλεις. Δεν άργησαν όμως να συγκρουστούν με τους Σουμέριους. Οι εισβολείς, με αρχηγό τον Σαργκόν Α΄, κατόρθωσαν να κυριαρχήσουν και να ιδρύσουν το πρώτο μεγάλο βασίλειο στη Μεσοποταμία με πρωτεύουσα την πόλη Ακκάδ (περίπου το 2350 π.Χ.). Έτσι οι *Ακκάδιοι*, όπως ονομάστηκαν από τους ιστορικούς τα πρώτα σημιτικά φύλα, γίνονται οι άμεσοι διάδοχοι και συνεχιστές του πολιτισμού των Σουμερίων. Τους επόμενους αιώνες ήρθαν στην περιοχή και άλλα σημιτικά φύλα.

Το Αρχαίο Βαβυλωνιακό κράτος. Το 18ο αι. π.Χ. οι σημιτικοί λαοί της Μεσοποταμίας εισήλθαν σε περίοδο μεγάλης ακμής. Το γεγονός αυτό οφείλεται στον Χαμμουραμπί, ένα σπουδαίο ηγεμόνα που κατόρθωσε να ενώσει όλους τους λαούς της περιοχής σε ενιαίο κράτος με πρωτεύουσα τη Βαβυλώνα, την πρώτη μεγαλούπολη της ιστορίας. Ο Χαμμουραμπί κυβέρνησε το μεγάλο κράτος του ως απόλυτος μονάρχης. Το οργάνωσε διοικητικά και παραχώρησε στους υπηκόους του νομοθεσία[3]. Αυτή την εποχή γράφτηκε και το πρώτο

Στήλη από βασάλτη με τη νομοθεσία του Χαμμουραμπί. Στην κορυφή της στήλης παράσταση του βασιλιά Χαμμουραμπί που στέκεται όρθιος μπροστά από το θεό Σαμάς. (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου)*

3. Οι νόμοι του Χαμμουραμπί

«Εγώ ο Χαμμουραμπί, είμαι ο βασιλιάς της δικαιοσύνης, στον οποίο ο Σαμάς εμπιστεύθηκε το νόμο. Τα λόγια μου είναι διαταγές· οι πράξεις μου δεν έχουν τις όμοιές τους· χωρίς σημασία είναι μόνο για τους ανόητους...

Εάν ένας ευγενής βγάλει το μάτι ενός μέλους της αριστοκρατίας, να του βγάλουν το μάτι.

Εάν ένας ευγενής σπάσει το κόκαλο ενός άλλου ευγενούς, να του σπάσουν το κόκαλο.

Εάν ο ταύρος ενός ευγενούς είναι φονιάς, και εάν οι αρχές της πόλης έχουν γνωστοποιήσει σε αυτόν ότι ο ταύρος του είναι φονιάς, αλλά αυτός δεν κάλυψε τα κέρατα του ζώου ούτε το έδεσε, εάν αυτό το ζώο σκοτώσει ένα μέλος της αριστοκρατίας, τότε ο ευγενής θα πληρώσει μισή μνα* ασημιού.

(αποσπάσματα)

4. Η πόλη της Βαβυλώνας

Έτσι, λοιπόν, τειχίστηκε η Βαβυλώνα που είναι δύο τμήματα, γιατί στη μέση της περνάει ποταμός, που ονομάζεται Ευφράτης. Έρχεται από την Αρμενία, είναι μεγάλος, βαθύς, έχει ορμητικό ρεύμα και εκβάλλει στην Ερυθρά θάλασσα. Από την κάθε μεριά της πολιτείας το τείχος, κάνοντας μια γωνιά, φτάνει ως την όχθη του ποταμού. Από εκεί ξεκινάει άλλο τείχος, από οπτές πλίνθους, που ακολουθεί την όχθη του ποταμού. Η πολιτεία έχει σπίτια με τρία και τέσσερα πατώματα και τη διασχίζουν ίσιοι δρόμοι, που είναι παράλληλοι με τον ποταμό ή εγκάρσιοι. Εκεί που κατέληγε καθένας από τους δρόμους αυτούς, στην ξερολιθιά κοντά στον ποταμό, υπήρχαν μικρές πύλες, όσες και τα δρομάκια. Ήταν μάλιστα χάλκινες και έβγαζαν στο ποτάμι.

Ηρόδοτος, Α, 180
μετ. Αγγ. Βλάχου.

λογοτεχνικό έργο, το «έπος του Γκιλγκαμές». Την ακμή του αρχαίου Βαβυλωνιακού κράτους ακολούθησε περίοδος συνεχών ταραχών από το 16ο αι. π.Χ. μέχρι το 12ο αι. π.Χ., που οφείλονται στις εισβολές άλλων λαών, όπως των Χετταίων, των Κασσιτών κ.ά.

Οι Ασσύριοι. Στα μέσα του 12ου αι. π.Χ. κυριάρχησε τελικά ένας λαός που κατοικούσε τις ορεινές βόρειες περιοχές της Μεσοποταμίας, οι Ασσύριοι. Πρόκειται για λαό σκληροτράχηλο και πολεμικό. Επικράτησαν μέχρι τα τέλη του 7ου αι. π.Χ. σ' ολόκληρη τη Μεσοποταμία, επεκτείνοντας τις κατακτήσεις τους ανατολικά στην περιοχή του Ελάμ και δυτικά στη Συρία μέχρι και την Αίγυπτο. Στο απόγειο της δύναμής τους έφθασαν τον 7ο αι. π.Χ., όταν βασιλιάς ήταν ο Ασσουρμπανιπάλ και πρωτεύουσα του κράτους η Νινευί.

Το Νέο Βαβυλωνιακό κράτος. Το 612 π.Χ. οι υποτελείς λαοί ξεσηκώθηκαν. Οι Βαβυλώνιοι με συμμάχους τους Μήδους –κατοίκους του Β. Ιράν– κατέλαβαν τη Νινευί και την κατέστρεψαν. Πρωτεύουσα του νέου Βαβυλωνιακού κράτους έγινε πάλι η Βαβυλώνα που διακοσμήθηκε με μεγάλα και εντυπωσιακά κτήρια, όπως «οι κρεμαστοί κήποι», ένα από τα επτά θαύματα του αρχαίου κόσμου[4]. Σε μεγάλη ακμή έφτασε το Βαβυλωνιακό κράτος, όταν βασιλιάς του ήταν ο Ναβουχοδονόσορ. Αυτός επέκτεινε την εξουσία του μέχρι τις ακτές της Μεσογείου, κυρίευσε την Ιερουσαλήμ (587 π.Χ.) και έσυρε τους Εβραίους στη «βαβυλώνια αιχμαλωσία».

Η ξένη κατάκτηση. Το 538 π.Χ. το νέο Βαβυλωνιακό κράτος καταλύθηκε από τον Κύρο Β΄, το βασιλιά των Περσών. Έκτοτε ολόκληρη η Μεσοποταμία αποτέλεσε τμήμα της περσικής αυτοκρατορίας μέχρι και την κατάκτησή της από το Μ. Αλέξανδρο (330 π.Χ.).

1.4 Ο πολιτισμός

Η θρησκεία. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις των Σουμερίων κάθε πόλη ανήκε σ' ένα θεό. Ο θεός-προστάτης της πόλης κατοικούσε στο μικρό

ναό στην κορυφή ενός μεγάλου οικοδομήματος που έμοιαζε με βαθμιδωτή πυραμίδα, το ***ζιγκουράτ***. Το ιερό αυτό δεν ήταν μόνο τόπος λατρείας και κατοικίας του θεού αλλά παράλληλα κέντρο πολλών άλλων δραστηριοτήτων, όπως διοικητήριο, θησαυροφυλάκιο, αποθήκη εμπορευμάτων κ.ά. Όταν κάποια από τις πόλεις αποκτούσε δύναμη μεγαλύτερη από τις άλλες, τότε προσπαθούσε να επιβάλει και τη λατρεία του δικού της θεού. Οι αντιλήψεις αυτές υιοθετήθηκαν και από τα σημιτικά φύλα που κατέκλυσαν τη Μεσοποταμία μετά τους Σουμέριους. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι στην περίοδο του αρχαίου Βαβυλωνιακού κράτους ο σημαντικότερος θεός ήταν ο Μαρντούκ, ο θεός-προστάτης της Βαβυλώνας, και την εποχή των Ασσυρίων ήταν ο Ασσούρ, ο πολεμικός θεός-προστάτης της Νινευί.

Πήλινη πινακίδα που φέρει διοικητικό κείμενο γραμμένο με στοιχεία μιας πρώιμης σφηνοειδούς γραφής. Είναι φανερό ότι πολλά στοιχεία δηλώνουν τη διαμόρφωση της σφηνοειδούς από την εξέλιξη ιδεογραμμάτων. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο)

Από τις θρησκευτικές δοξασίες των λαών της Μεσοποταμίας σημαντική ήταν η αντίληψη ότι η μοίρα των ανθρώπων καθορίζεται από τη θέση των αστέρων στον ουρανό κατά την ώρα της γέννησής τους, όπως και η ιδέα της τιμωρίας των αμαρτωλών ανθρώπων από τους θεούς. Έτσι διατηρήθηκε έντονος ο μύθος του Κατακλυσμού στη μνήμη των λαών της Μεσοποταμίας. Όλοι οι άνθρωποι, ακόμα και οι ηγεμόνες, ζητούσαν με τη μεσολάβηση των ιερέων την εύνοια των θεών.

Η γραφή. Οι Σουμέριοι την 4η χιλιετία π.Χ. πρώτοι χρησιμοποίησαν γραφή με χαρακτήρες που μοιάζουν με σφήνες. Η σφηνοειδής γραφή είναι ένα επίτευγμά τους, το οποίο υιοθέτησαν στη συνέχεια και άλλοι λαοί της Εγγύς Ανατολής, όπως οι Ακκάδιοι, οι Ελαμίτες, οι Χετταίοι, οι Ασσύριοι, οι Πέρσες κ.ά. Η γραφή αυτή αποκρυπτογραφήθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα από το Γερμανό Grotefend και τον Άγγλο Rawlinson.

Λεπτομέρεια από ανάγλυφη διακόσμηση του ανακτόρου της Νινευί

Οι επιστήμες. Η ανάγκη άρδευσης και καλλιέργειας των χωραφιών οδήγησε σε εμπειρικές γνώσεις χωρομετρίας, γεωμετρίας και αριθμητικής. Οι θρησκευτικές δοξασίες ήταν η αρχή ώστε οι ιερείς –***μάγοι***– να ασχοληθούν με την αστρολογία και στη συνέχεια με την αστρονομία. Μελέτησαν τις

5. Το έπος του Γκιλγκαμές
Ο κατακλυσμός

.....
Άντρα του Σουρουππάκ, γιε του Ούμπαρ-Τούτου,
Γκρέμισε το σπίτι σου, σκάρωσ' ένα καράβι,
Τα υπάρχοντά σου άφησε και τη ζωή κυνήγησε,
Αρνήσου τ' αγαθά και τις ζωές μονάχα πλασμάτων πάρε.
Του καραβιού που θα σκαρώσεις
Να 'χουν οι διαστάσεις συμμετρία,
.....
Σαν χάραζε η αυγή,
Ο κόσμος γύρω μου μαζεύτηκε.
Ο μαραγκός έφερε το τσεκούρι του
Κι ο μάστορας του καλαμιού την πέτρα
Οι άντρες...
.....
Τα παιδιά κουβάλησαν την πίσσα,
Οι αδύναμοι ό,τι άλλα χρειαζόταν.
Την πέμπτη μέρα το σχήμα του έφτιασα
.....
Ότ' είχα απάνω φόρτωσα,
Ότ' ασήμι είχα πάνω το φόρτωσα,
Ότι χρυσάφι είχα πάνω το φόρτωσα,
Όσα είχα ζωντανά πάνω τα φόρτωσα,
Όλη την οικογένεια, τους συγγενείς έβαλα στο καράβι,
Τα ζώα των αγρών, τ' αγρίμια των βουνών
και τους τεχνίτες όλους.
.....
Έξι μέρες και εφτά νύχτες
Φυσά ο αέρας της πλημμύρας κι η θύελλα τη γη σαρώνει.
Σαν έφτασε η έβδομη ημέρα
Η θύελλα και η πλημμύρα,
Που σαν γυναίκα που γεννά μαίνονταν, καταλάγιασαν.
.....

φάσεις της σελήνης, χώρισαν το έτος σε δώδεκα σεληνιακούς μήνες και το μήνα σε τέσσερις εβδομάδες. Διαίρεσαν τον ημερήσιο χρόνο σε ώρες με τη χρήση του ηλιακού ρολογιού και προσδιόρισαν πολλές εκλείψεις του ήλιου και της σελήνης. Η μεσολάβηση των ιερέων στους θεούς για την αντιμετώπιση των ασθενειών συνέβαλε στην ανάπτυξη πρακτικών γνώσεων φαρμακευτικής και ιατρικής.

Η νομοθεσία. Οι νόμοι του Χαμμουραμπί που είχαν δεχθεί την επίδραση σουμερικών νόμων, αφορούσαν τις οικογενειακές σχέσεις, τις γεωργικές εργασίες, τη στρατιωτική οργάνωση και το εμπόριο. Αποτελούν την πρώτη προσπάθεια κωδικοποίησης άγραφου δικαίου και σταθμό στην οργάνωση της κοινωνικής ζωής. Σώθηκαν μέχρι τις ημέρες μας χαραγμένοι σε μια στήλη που σήμερα βρίσκεται στο μουσείο του Λούβρου. (βλ. εικ., σ. 15)

Τα γράμματα. Το σημαντικότερο λογοτεχνικό έργο ήταν το επικό ποίημα *«Γκιλγκαμές»*. Διερευνά τη σημασία της ζωής και του θανάτου, εκφράζει τους φόβους και τις φιλοδοξίες του ανθρώπου και προβάλλει τη δύναμη της νόησης και του πολιτισμού. Από τη μεσοποταμιακή λογοτεχνία διατηρήθηκαν σε ποιητική μορφή μύθοι που αναφέρονται στη Δημιουργία και τον Κατακλυσμό[5].

Οι τέχνες. Αν και έλειπε η πέτρα από τη Μεσοποταμία, οι λαοί που την κατοίκησαν κατασκεύασαν από πλίνθους μεγάλα οικοδομήματα, ναούς, ανάκτορα, τείχη. Εξαίρεση αποτελούν οι ασσυριακές κατασκευές που ήταν από πέτρα. Φαίνεται ότι σχεδίαζαν με ακρίβεια τα κτήρια πριν από την εκτέλεση των εργασιών. Από τα ασσυριακά ανάκτορα, που διατηρήθηκαν καλύτερα, φαίνεται ότι οι επιφάνειές τους ήταν διακοσμημένες με ζωγραφιστές και ανάγλυφες παραστάσεις που πρόβαλλαν τον πολεμικό χαρακτήρα του λαού. Αντίθετα, στα σουμερικά έργα έχουν σωθεί ολόγλυφα ή ανάγλυφα που παρουσιάζουν εικόνες της καθημερινής, ειρηνικής ζωής του πρώτου ιστορικού λαού της Μεσοποταμίας. Ανάμεσα στα έργα της τέχνης, ιδιαίτερη θέση κατέχουν τα δημιουργήματα της μικροτεχνίας και κυρίως της σφραγιδογλυφίας*.

Στις ανασκαφές έχει βρεθεί μεγάλος αριθμός εξαιρετικής ποιότητας σφραγιδοκυλίνδρων*, οι οποίοι επιπλέον είναι σημαντικοί διότι αποτελούν πηγή πληροφοριών για τους λαούς της περιοχής. Σημαντική θέση στη ζωή των Σουμερίων πρέπει να είχε και η μουσική. Σε αρκετά έργα τέχνης έχουν σωθεί παραστάσεις μουσικών οργάνων –άρπας, σείστρων, τυμπάνων–, ενώ αυθεντικές άρπες βρέθηκαν σε βασιλικούς τάφους.

Όταν πια έφτασε η έβδομη ημέρα,
έβγαλα κι ελευθέρωσα έν' άσπρο περιστέρι.
Το περιστέρι έφυγε, μα πάλι πίσω γύρισε.
.....

Το Έπος του Γκίλγκαμες,
πινακίδα XI, Απόδοση Αύρα Ward, εκδ. Ιστός, 1994, σ. 133-138.

Ανάγλυφο από τη Νινευί. Σκηνή κυνηγιού: Ο έφιππος βασιλιάς σκοτώνει ένα λιοντάρι. Χαρακτηριστικό δείγμα ασσυριακής τέχνης.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποια είναι τα σημαντικότερα επιτεύγματα των Σουμερίων και ποια η συμβολή τους στον παγκόσμιο πολιτισμό;
2. Ποιες πληροφορίες σχετικά με τις αρχιτεκτονικές γνώσεις των λαών της Μεσοποταμίας μπορείτε να αντλήσετε από τα παραθέματα 2 και 4;
3. Ποιοι λόγοι συνέβαλαν στην ανάπτυξη των επιστημών στη Μεσοποταμία;
4. Σε ποια συμπεράσματα σας οδηγεί η μελέτη των αποσπασμάτων του κώδικα του Χαμμουραμπί (παράθεμα 3); Πώς κρίνετε τους νόμους αυτούς σύμφωνα με τις σύγχρονες αντιλήψεις της ηθικής και του δικαίου;
5. Να κάνετε ένα χρονολογικό πίνακα-σχεδιάγραμμα της ιστορικής πορείας των λαών της Μεσοποταμίας από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι την κατάκτηση της χώρας από το Μ. Αλέξανδρο.

2. Η Αίγυπτος

Στην Αίγυπτο, όπως και στη Μεσοποταμία, καθοριστικός παράγοντας για την οργάνωση της ζωής και την εξέλιξη του πολιτισμού ήταν η άρδευση μεγάλων εκτάσεων γης από έναν ποταμό, το Νείλο. Ανάλογες οικονομικές συνθήκες με το χώρο της Μεσοποταμίας συνετέλεσαν στη συγκρότηση ιεραρχημένης κοινωνίας, στην κορυφή της οποίας βρισκόταν ο φαραώ. Τα επιτεύγματα του φίλεργου αιγυπτιακού λαού εκφράζουν την υποταγή στο φαραώ, ο οποίος αποτελεί ενσάρκωση του θεού στη γη. Οι ιερείς και οι κρατικοί υπάλληλοι υπακούουν στις επιθυμίες του και επιβάλλουν τη θέλησή του στο λαό.

Η «μετά θάνατον ζωή» αποτελεί κυρίαρχη θρησκευτική πίστη και επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξη των επιστημών και των τεχνών στην Αίγυπτο.

2.1 Η χώρα

Η αρχαία Αίγυπτος

Αίγυπτος ονομαζόταν από τους αρχαίους Έλληνες το βορειοανατολικό τμήμα της Αφρικής, το οποίο διαρρέει ο ποταμός Νείλος. Τη σπουδαιότητα του ποταμού για τη χώρα και το λαό της επισημαίνει ο ιστορικός Ηρόδοτος, όταν αποκαλεί την Αίγυπτο δώρο του Νείλου. Πρόκειται στην πραγματικότητα για μια λωρίδα πράσινου που δημιουργεί ο Νείλος από τις πηγές του στα όρη της Αιθιοπίας μέχρι και τις εκβολές στα βόρεια της χώρας, όπου διακλαδίζεται σε παραποτάμους και δημιουργεί ένα δέλτα μεγάλης έκτασης. Πέρα απ' αυτή τη λωρίδα απλώνονται εκτάσεις ερήμου, η Λιβυκή στα δυτικά και στα ανατολικά η έρημος που φτάνει μέχρι τον κόλπο του Σινά και την Ερυθρά θάλασσα. Η άγονη αυτή χώρα δεν θα είχε εξελιχθεί, εάν κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού ο Νείλος δεν πλημμύριζε και μετά την απομάκρυνση των νερών του δεν άφηνε ένα στρώμα λάσπης που έκανε τη γη εύφορη[1]. Στα νότια της χώρας υπήρχαν μόνο όγκοι βράχων, τα δάση σπάνιζαν και γι' αυτό έλειπε η ξυλεία. Οι όχθες του Νείλου ήταν γεμάτες από καλάμια, λωτούς και πάπυρους, όπου φώλιαζε πλήθος πουλιών. Η χώρα γεωγραφικά ήταν χωρισμένη σε δύο τμήματα: το νότιο και ορεινό αποτελούσε η Άνω Αίγυπτος και το βόρειο με το Δέλτα του Νείλου, που βρέχεται από τη Μεσόγειο θάλασσα, η Κάτω Αίγυπτος. Στο τμήμα αυτό εντοπίζεται το πιο ευάλω-

το σημείο, η χερσόνησος του Σινά, μέσω της οποίας εξασφαλιζόταν η επαφή με τους άλλους λαούς της Εγγύς Ανατολής. Ταυτόχρονα όμως αποτελούσε και τη δίοδο των εισβολέων προς την Αίγυπτο.

2.2 Οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση

Η οικονομία. Η ζωή στην Αίγυπτο ήταν άμεσα συνδεδεμένη με το Νείλο και τις πλημμύρες του[2]. Η άρδευση των χωραφιών και η συντήρηση των αυλακιών ήταν μια επίπονη και συνεχής εργασία που δίδαξε τη συνεργασία στους κατοίκους, αλλά δημιουργούσε και την ανάγκη της επίβλεψης του κράτους. Στη γόνιμη από τον ποταμό αιγυπτιακή γη καλλιεργούνταν εκτός από το σιτάρι και το κριθάρι, το λινάρι, τα οπωροφόρα δένδρα και τα κηπευτικά. Οι Αιγύπτιοι στις όχθες του Νείλου μάζευαν πάπυρους και λωτούς. Σε επίπεδο οικογενειακής παραγωγής κατασκεύαζαν ένα είδος μπίρας από τη ζύμωση κριθαρένιου ψωμιού. Ασχολήθηκαν με την κτηνοτροφία αλλά και το ψάρεμα στα νερά του ποταμού. Η βάση της οικονομίας στην Αίγυπτο ήταν η γεωργία. Η συστηματική οργάνωσή της ήταν κάτω από την άμεση επίβλεψη του κράτους, δηλαδή του φαραώ. Βασιλικοί υπάλληλοι παρακολουθούσαν τις γεωργικές εργασίες

1. Η σημασία του Νείλου για τους Αιγύπτιους

Ο Νείλος δεν κομίζει μόνον το νερό. Η πλημμύρα φτάνει φορτωμένη με λάσπη που αποσπάται κυρίως από τα ηφαιστειογενή χώματα της Άνω Αβυσσηνίας. Στην Αίγυπτο, η πιο αργοκύλιστη πορεία του ποταμού ευνοεί την πρόσχωση στα χωράφια που σκεπάζει τότε. Αυτό που συνθέτει τούτο το τόσο εύφορο έδαφος της Αιγύπτου, που επιτρέπει σήμερα δύο ή τρεις σοδειές τον χρόνο, είναι αυτή η λάσπη, συμπληρωμένη με το φυλλόχωμα. Καταλαβαίνουμε το γιατί οι Αιγύπτιοι, βλέποντας αυτή την πλημμύρα, που τους φέρνει συγχρόνως νερό και χώμα, την έκαναν θεό, τον Χαπί, και συνέθεσαν ύμνους προς τιμήν του: «*Χαίρε Χαπί, βγες σε τούτη τη γη και φτάσε για να δώσεις τη ζωή στην Αίγυπτο· εσύ που κρύβεις τον ερχομό σου μες στα σκοτάδια* [οι Αιγύπτιοι δεν γνώριζαν τις πηγές του Νείλου]... *Κύμα που απλώνεται πάνω στα περιβόλια ... για να δώσει τη ζωή σ' όλους όσους διψούν. Από τη στιγμή που υψώνεται, η γη φωνάζει από αγαλλίαση, χαίρεται κάθε κοιλία, κάθε ώμος σαλεύει από το γέλιο, κάθε δόντι αλέθει...*».

Jean Vercoutter, *Η αρχαία Αίγυπτος*, μετ. Αριστέα Παρίση, εκδ. Μ. Καρδαμίτσα, 1994, σ. 22-23.

Τοιχογραφία από ταφικό ναό της Θήβας. Ο κάτοχος του τάφου απεικονίζεται να κυνηγάει στα έλη, συνοδευόμενος από τη σύζυγό του και την κόρη του. Στο κυνήγι συμμετέχει και η γάτα του, η οποία επιτίθεται στα πουλιά. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο)

2. Οι πλημμύρες του Νείλου

Μερικοί Έλληνες θέλοντας να φανούν έξυπνοι έδωσαν τρεις εξηγήσεις για τις πλημμύρες του Νείλου. Με τις δύο από τις εξηγήσεις αυτές δεν αξίζει ούτε να ασχοληθεί κανείς παρά μόνο για να τις αναφέρει. Η πρώτη είναι ότι τα μελτέμια είναι η αιτία που πλημμυρίζει ο ποταμός, γιατί εμποδίζουν το Νείλο να χύνεται στη θάλασσα. Αλλά πολλές φορές μελτέμια δεν εφύσηξαν και ο Νείλος κάνει πάντα τα ίδια...

Η δεύτερη εξήγηση, ακόμα λιγότερο λογική από την προηγούμενη και πιο φανταστική, που λέει ο λόγος, είναι ότι ο Νείλος τα κάνει αυτά επειδή πηγάζει απ' ευθείας από τον Ωκεανό που περιβάλλει ολόκληρη τη γη.

Η τρίτη εξήγηση είναι η πιο αληθοφανής, αλλά και εκείνη που απέχει περισσότερο από την αλήθεια. Λέει, δηλαδή, χωρίς ούτε αυτή να δίνει λύση, ότι ο Νείλος προέρχεται από χιόνια που λειώνουν.

Ηρόδοτος, Β, 20-22
μετ. Αγγ. Βλάχου.

και συγκέντρωναν από τη συγκομιδή το ποσοστό που ανήκε στο φαραώ.

Ο λαός εργαζόταν παράλληλα στην οικοδόμηση των μεγάλων έργων, ναών, ανακτόρων, ταφικών μνημείων τα οποία κατασκεύαζαν οι φαραώ. Μεγάλος αριθμός ειδικευμένων τεχνιτών, μεταλλουργών, ξυλουργών, κεραμοποιών, ναυπηγών, αρχιτεκτόνων κ.ά., κατασκεύαζε ποικίλα προϊόντα για μια εξελιγμένη κοινωνία. Αρκετοί τεχνίτες εργάζονταν σε ιδιωτικά εργαστήρια, οι περισσότεροι όμως και οι καλύτεροι εργάζονταν στα ανακτορικά εργαστήρια, διότι ο κύριος όγκος της βιοτεχνικής παραγωγής, όπως και του εμπορίου, ήταν ελεγχόμενος από το φαραώ. Το εμπόριο βασιζόταν στην εξαγωγή του πλεονάσματος των παραγόμενων στην Αίγυπτο αγαθών, όπως δημητριακών, παπύρου, ή πρώτων υλών, όπως χρυσού, και στην εισαγωγή υλών που έλειπαν από τη χώρα, όπως ξυλείας, χαλκού, αργύρου κ.ά. Η παροχή υπηρεσιών ήταν ένας άλλος οικονομικός τομέας που απασχολούσε αρκετά μεγάλο αριθμό πολιτών. Η διοίκηση είχε ανάγκη από μορφωμένους πολίτες και με ειδικές γνώσεις: οι ιερείς για την κάλυψη των αναγκών ενός θεοκρατικού κράτους, οι γραφείς, που γνώριζαν τη δύσκολη ιερογλυφική γραφή για τη λειτουργία της κρατικής μηχανής και οι επαγγελματίες στρατιωτικοί για τη διατήρηση και την ανάπτυξη της αυτοκρατορίας, συνέβαλλαν όλοι στην καλύτερη οργάνωση και λειτουργία του κράτους.

Η κοινωνία. Η συμμετοχή των Αιγυπτίων στην παραγωγική διαδικασία είχε τις συνέπειές της στη διάρθρωση της κοινωνίας. Στην κορυφή βρισκόταν ο *φαραώ*, ο οποίος ενσάρκωνε τον επίγειο θεό αλλά και το κράτος. Σ' αυτόν ο λαός εναπέθετε τις ελπίδες του για την επιτυχία των συλλογικών του προσπαθειών. Ήταν απροσπέλαστος και η θέλησή του αποτελούσε νόμο για τους υπηκόους. Στην κοινωνική ιεραρχία κάτω απ' αυτόν βρίσκονταν οι *ιερείς*, οι ανώτατοι κρατικοί υπάλληλοι και οι *γραφείς* που συγκροτούσαν την τάξη των ισχυρών. Ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα αποτελούσαν οι *επαγγελματίες στρατιωτικοί*, που κλη-

ρονομούσαν το επάγγελμα και στους οποίους ο φαραώ παραχωρούσε εκτάσεις γης για καλλιέργεια. Το μεγαλύτερο όμως μέρος της αιγυπτιακής κοινωνίας αποτελούσαν οι *ελεύθεροι πολίτες*, γεωργοί ή τεχνίτες, που εργάζονταν σκληρά για το μεγαλείο του φαραώ. Οι *δούλοι*, τέλος, προέρχονταν από τους πολέμους ή αγοράζονταν από τους εμπόρους. Υπήρχαν ιδιωτικοί δούλοι, που σπανίως ξεπερνούσαν τους δύο σε κάθε οικογένεια, και κρατικοί, που ανήκαν στο φαραώ και εργάζονταν στα κρατικά εργαστήρια, στους ναούς, στα ορυχεία, τα λατομεία κ.ά. Ωστόσο, στην ιεραρχημένη αιγυπτιακή κοινωνία διακρίνουμε κάποια κοινωνική ευελιξία. Ιδιαίτερα στην περίοδο του Νέου Βασιλείου, το σύστημα των κοινωνικών τάξεων δεν ήταν αυστηρά κλειστό, αφού, έστω και σε περιορισμένη κλίμακα, υπήρχε η δυνατότητα μεταπήδησης από τη μια τάξη στην άλλη. Είναι γνωστό ότι άνθρωποι ταπεινής κοινωνικής προέλευσης έφτασαν να καταλάβουν σημαντικά αξιώματα και έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στην εποχή τους.

Η πολιτική οργάνωση. Η οργάνωση του κράτους από τις αρχές ήδη της 3ης χιλιετίας π.Χ. βασιζόταν στην ιδέα της θεοποίησης του φαραώ. Ο ρόλος της θρησκείας στη ζωή των Αιγυπτίων, όπως άλλωστε και στη ζωή των λαών της Μεσοποταμίας, ήταν καθοριστικός. Πλήθος επιγραφών αναφέρουν το φαραώ ως θεό, ενώ υπάρχουν και κείμενα που τον αντιμετώπιζαν ως άνθρωπο. Σε καμία περίπτωση δεν μείωναν όμως τη θεϊκή του υπόσταση, δεδομένου ότι οι θεοί παρουσιάζονταν με ανθρώπινες ιδιότητες στους αιγυπτιακούς μύθους. Η οργάνωση του κράτους είχε χαρακτήρα ***θεοκρατικό****.

2.3 Η ιστορία

Η προϊστορία. Η προέλευση των πρώτων κατοίκων της Αιγύπτου είναι άγνωστη και καμία επιστημονική απάντηση σε ό,τι αφορά την καταγωγή τους δεν είναι πειστική. Πρόκειται μάλλον για λαούς διαφορετικής προέλευσης. Τα πρωιμότερα δείγματα οργανωμένης ζωής στην Αίγυπτο ανάγονται στα τέλη της 5ης χιλιετίας π.Χ. Είναι οικισμοί νεολιθι-

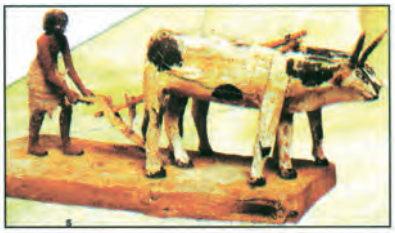

Ξύλινα ταφικά ομοιώματα. Τα έβαζαν στους τάφους για να διευκολύνουν τη μεταθανάτια ζωή του νεκρού.
Ομοίωμα γεωργού που οργώνει (επάνω).
Ομοίωμα σιταποθήκης (κάτω).
(Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο)

Αναπαράσταση τοιχογραφίας που απεικονίζει εργασίες θερισμού.
Από τάφο της Θήβας.

3. Οι εργασίες για την κατασκευή της πυραμίδας του Χέοπος

Όσο βασίλευε ο Ραμψίνιτος υπήρχε μεγάλη ευνομία σ' ολόκληρη την Αίγυπτο και μεγάλη ευημερία. Μετά όμως, όπως μου είπαν οι ιερείς, όταν βασίλευε ο Χέοψ, τους προκάλεσε κάθε είδους δυστυχίες. Έκλεισε όλους τους ναούς κι έτσι εμπόδισε τους Αιγυπτίους να κάνουν τις θυσίες τους. Ύστερα έβαλε όλους τους Αιγυπτίους να δουλεύουν γι' αυτόν. Άλλοι έσερναν ογκόλιθους από τα λατομεία που βρίσκονταν στο όρος Αράβιο μέχρι το Νείλο. Οι ογκόλιθοι μεταφέρονταν στον ποταμό πάνω σε βάρκες. Από εκεί άλλοι τους παραλάμβαναν και τους έσερναν προς το Λιβυκό λεγόμενο όρος. Εργάζονταν εκατό χιλιάδες άνθρωποι σε βάρδιες, τρεις μήνες η καθεμιά. Χρειάστηκαν δέκα χρόνια σκληρής δουλειάς του λαού για να κατασκευαστεί ο δρόμος που πάνω του έσερναν τους ογκόλιθους, έργο που, κατά τη γνώμη μου, δεν είναι κατώτερο από την πυραμίδα. (Το μήκος του δρόμου είναι πέντε στάδια, το πλάτος του δέκα οργιές, το ύψος του, στο πιο ψηλό σημείο, οχτώ οργιές. Είναι κατασκευασμένος από λαξευμένες πέτρες, με ανάγλυφες παραστάσεις ζώων). Δέκα χρόνια χρειάστηκαν για να γίνει η πυραμίδα και τα υπόγεια κτίσματα που βρίσκονται στο λόφο όπου είναι η πυραμίδα, και όπου ο Χέοψ έκανε τον τάφο του ένα νησί, ανοίγοντας διώρυγα από το Νείλο. Το χτίσιμο της πυραμίδας κράτησε είκοσι χρόνια. Έχει τετράγωνη βάση και κάθε πλευρά έχει μήκος οχτώ πλέθρα και ύψος ίσο. Είναι από λαξευμένες πέτρες άριστα συναρμολογημένες. Κανένας ογκόλιθος δεν έχει μήκος λιγότερο από τριάντα πόδια.

Ηρόδοτος, Β, 124 μετ. Αγγ. Βλάχου.

κού χαρακτήρα, των οποίων οι κάτοικοι ασχολήθηκαν με την καλλιέργεια της γης, το κυνήγι και το ψάρεμα. Την 4η χιλιετία π.Χ. οι οικισμοί στην κοιλάδα του Νείλου πληθαίνουν, οι κάτοικοί τους γνωρίζουν τη χρήση των μετάλλων και καλλιεργούν συστηματικά τη γη. Ήταν χωρισμένοι σε φυλές που η καθεμιά έχει το δικό της ηγεμόνα και προστάτη, ένα θεοποιημένο ζώο, φυτό ή αντικείμενο. Οι συνεχείς συγκρούσεις ανάμεσα στις φυλές καταλήγουν στη συνένωσή τους σε δύο βασίλεια, της Άνω και της Κάτω Αιγύπτου. Η περίοδος αυτή, που ονομάζεται προδυναστική, τελειώνει περίπου στις αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ., όταν ο ηγεμόνας της Άνω Αιγύπτου, γνωστός στην παράδοση με το όνομα Μήνης, ένωσε τα δύο βασίλεια σε ένα με πρωτεύουσα τη Μέμφιδα, στο νότιο άκρο του Δέλτα.

Έκτοτε αρχίζει η ιστορία της αρχαίας Αιγύπτου, η οποία διακρίνεται σε τρεις μεγάλες περιόδους, ενώ τριανταμία δυναστείες κυριάρχησαν μέχρι την κατάληψη της χώρας από το Μ. Αλέξανδρο.

Το Αρχαίο Βασίλειο (περ. 3000-2000 π.Χ.) με πρωτεύουσα τη Μέμφιδα. Την περίοδο αυτή οι Αιγύπτιοι επεκτείνουν τις κατακτήσεις τους σε γειτονικές περιοχές με στόχο την απόκτηση μετάλλων. Στα νότια καταλαμβάνουν τη Νουβία (σημ. Σουδάν), που είχε κοιτάσματα χρυσού, και στα ανατολικά την πλούσια σε χαλκό χερσόνησο του Σινά. Την εποχή της ακμής του Αρχαίου Βασιλείου κατασκευάστηκαν μεγάλα οικοδομήματα, όπως ναοί, ανάκτορα και οι μεγάλες πυραμίδες στην Γκίζα[3]. Στο τέλος αυτής της περιόδου σημειώθηκε κρίση που οφείλεται στην εξασθένιση της κεντρικής εξουσίας και στην αύξηση της δύναμης ορισμένων τοπικών διοικητών. Θρησκευτικές έριδες αλλά και πολιτικές ταραχές είχαν ως αποτέλεσμα τη βελτίωση της ζωής των χωρικών και των ευγενών.

Το Μέσο Βασίλειο (περ. 2000-1540 π.Χ.) με πρωτεύουσα τη Θήβα στην Άνω Αίγυπτο. Τους πρώτους αιώνες αυτής της περιόδου το κράτος αναδιοργανώθηκε και επιχειρήθηκαν εκστρατείες στη Νουβία, τη Λιβύη και τη Συρία. Οι περισσότεροι ηγεμόνες ήταν προικισμένοι με διοικητικές ικανότητες και είχαν ανοικτούς πνευματικούς ορί-

ζοντες. Ενέπνευσαν στους υπηκόους τους την κατασκευή αρχιτεκτονικών και εγγειοβελτιωτικών έργων. Ακολούθησε, ωστόσο, μια μεταβατική περίοδος περίπου δύο αιώνων, στη διάρκεια της οποίας η Αίγυπτος στο μεγαλύτερο μέρος της κατακτήθηκε από έναν ασιατικό, νομαδικό λαό, τους *Υξώς*. Η διακυβέρνησή τους, όπως φαίνεται, δεν στράφηκε εναντίον του αιγυπτιακού τρόπου ζωής, καθώς δεν έκαναν καμία απόπειρα να εξαλείψουν τις θρησκευτικές δοξασίες και τις αιγυπτιακές παραδόσεις. Οι τελευταίοι ηγεμόνες των Υξώς επέβαλαν αυστηρή διακυβέρνηση αιγυπτιακού χαρακτήρα. Έφεραν το βασιλικό τίτλο της Άνω και Κάτω Αιγύπτου και ίσως ήρθαν σε επιμειξία με τον αιγυπτιακό βασιλικό οίκο των Θηβών. Ανέπτυξαν καλές σχέσεις με τους λαούς της Μεσοποταμίας και τους Κρήτες. Πιθανότατα, την εποχή αυτή οι Αιγύπτιοι γνώρισαν από τους Υξώς το πολεμικό άρμα, όπως υποδεικνύει η ευρεία διάδοση και χρήση του κατά την επόμενη περίοδο.

Μερική άποψη του ναού του Άμμωνα-Ρα στο Λούξορ (1417-1379 π.Χ.)

Το Νέο Βασίλειο (1540-1075 π.Χ.) με πρωτεύουσα τη Θήβα. Οι ηγεμόνες της Θήβας κατόρθωσαν να εκδιώξουν τους Υξώς και ίδρυσαν ισχυρές δυναστείες με σημαντικούς φαραώ. Την περίοδο αυτή οι εξωτερικοί πόλεμοι αύξησαν τον πλούτο της Αιγύπτου. Στα χρόνια της βασιλείας ενός ισχυρού φαραώ, του Τούθμωσι Γ΄ (15ος αι. π.Χ.), η αιγυπτιακή κυριαρχία επεκτάθηκε προς βορρά στην Ασία μέχρι τη Συρία. Οι λαοί της Μεσοποταμίας και οι Χετταίοι έστελναν φόρους υποτέλειας αναγνωρίζοντας την αιγυπτιακή κυριαρχία στη Συρία. Τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Τούθμωσι Γ΄, οι Αιγύπτιοι επεξέτειναν τα σύνορά τους και προς τα νότια. Η ανώτερη στρατιωτική οργάνωση και ο οπλισμός, που βασιζόταν στη χρήση του αλόγου και στα πολεμικά άρματα, επέβαλαν την ειρήνη στο νότο με στόχο την προστασία των χρυσοφόρων περιοχών. Το 14ο αι. π.Χ., ο φαραώ ***Ακενατών*** θέλησε να προχωρήσει σε θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις επιβάλλοντας

Η θεά Άθωρ προστατεύει το φαραώ Σέθο Α΄. Από τοιχογραφία του Νέου Βασιλείου. (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου)

το μονοθεϊσμό, τη λατρεία του θεού Ήλιου. Επρόκειτο όμως για προσπάθεια που δεν έφερε αποτέλεσμα. Υπάρχουν μαρτυρίες ότι οι απλοί άνθρωποι δεν είχαν εγκαταλείψει τις παλαιές θεότητες. Το 13ο αι. π.Χ., κυβέρνησε ο Ραμσής Β΄, τον οποίο οι αιγυπτιολόγοι αποκάλεσαν Μέγα, διότι στη διάρκεια της μακρόχρονης βασιλείας του σημειώθηκε οικοδομική άνθηση στο εσωτερικό και ισχυροποιήθηκε η αιγυπτιακή κυριαρχία στο εξωτερικό. Στην εποχή του οι επιφάνειες των τοίχων των ναών διακοσμούνται με σκηνές μαχών δίνοντας την εντύπωση ενός φαραώ-πολεμιστή. Οι σύγχρονοι όμως μελετητές είναι επιφυλακτικοί στην αξιολόγηση των κατορθωμάτων του. Τα περισσότερα ανάγλυφα απεικονίζουν τη *μάχη του Καντές* που έγινε στην περιοχή της Συρίας. Οι αιγυπτιακές πηγές θεωρούν τη μάχη ως αιγυπτιακή νίκη, στην πραγματικότητα όμως ο συνασπισμός των Χετταίων με άλλους λαούς της Μεσοποταμίας αποδείχθηκε αποτελεσματικότερος. Τη λαμπρή αυτή περίοδο του Νέου Βασιλείου, οι Αιγύπτιοι, εκτός από τις κατακτήσεις, δημιούργησαν εμπορικές σχέσεις με πόλεις της Φοινίκης, με την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου.

Το 12ο αι. π.Χ. λαοί προερχόμενοι από τα βόρεια, γνωστοί ως ***λαοί της θάλασσας***, προκαλούν αναταραχή με τις επιδρομές τους στην ανατολική Μεσόγειο και αναγκάζουν τους Αιγυπτίους να εγκαταλείψουν τις ασιατικές τους κτήσεις. Τον 11ο αι. π.Χ. το Νέο Βασίλειο βρίσκεται πλέον σε παρακμή που οφείλεται εν μέρει στην προσπάθεια ισχυρών ιερέων να επιβληθούν στην εξουσία.

Η ξένη κατάκτηση. Η περίοδος που ακολούθησε, μέχρι την κατάληψη της Αιγύπτου από το Μ. Αλέξανδρο, ήταν μια μεταβατική φάση ξένης κατοχής με αναλαμπές ισχυροποίησης του αιγυπτιακού κράτους. Από τον 11ο αι. π.Χ. μέχρι τον 7ο αι. π.Χ. η Αίγυπτος παρακμάζει και βρίσκεται κάτω από ξένη κυριαρχία. Στο πρώτο μισό του 7ου αι. π.Χ. αποκτά την ανεξαρτησία της από τους Ασσύριους, όταν ο Ψαμμήτιχος κατορθώνει να γίνει φαραώ και κάνει πρωτεύουσα του κράτους τη Σάιδα στο Δέλτα. Τότε αναπτύσσεται ιδιαίτερα το εμπόριο

με τις ελληνικές πόλεις και πολλοί Έλληνες μεταναστεύουν στην Αίγυπτο. Την εποχή του διαδόχου του, φαραώ Νεκώ, τον 6ο αι. π.Χ., πιθανότατα οι Φοίνικες κατά παραγγελία του φαραώ έκαναν τον περίπλου της Αφρικής. Την περίοδο αυτή της Σαϊτικής δυναστείας πολλοί Έλληνες χρησιμοποιήθηκαν ως μισθοφόροι στους πολέμους που διεξήγαγαν οι φαραώ. Ο Άμασις, αν και ανέπτυξε εμπορικές σχέσεις με ελληνικές πόλεις, θέλοντας να εξασφαλίσει τη νομιμοφροσύνη των Ελλήνων μισθοφόρων, τους ενέταξε στη βασιλική σωματοφυλακή. Ωστόσο, περιόρισε το ελληνικό εμπόριο μέσα στην Αίγυπτο, επιτρέποντας τη διεξαγωγή του μόνο στη Σάιδα, τη Μέμφιδα και τη Ναύκρατι, η οποία σταδιακά εξελίχθηκε στον κυριότερο ελληνικό εμπορικό σταθμό στη Μεσόγειο. Ο Άμασις υποστήριξε τους Βαβυλώνιους, όταν ηττήθηκαν από τον Κύρο Β΄, βασιλιά των Περσών (539 π.Χ.). Τελικά η Αίγυπτος ενσωματώθηκε στην περσική αυτοκρατορία, όταν ο γιος και διάδοχος του Κύρου Β΄, ο Καμβύσης, απομάκρυνε από το θρόνο το γιο του Άμασι, Ψαμμήτιχο Γ΄ (525 π.Χ.). Έκτοτε οι Αιγύπτιοι πέρασαν στη διακυβέρνηση των Αχαιμενιδών Περσών βασιλέων. Όταν ο Μ. Αλέξανδρος νίκησε τους Πέρσες στην Ισσό (333 π.Χ.), προέλασε μέχρι την Αίγυπτο, όπου έγινε δεκτός ως απελευθερωτής από τον περσικό ζυγό. Ανακηρύχθηκε φαραώ στη Μέμφιδα (332 π.Χ.) και προσφωνήθηκε γιος του Άμμωνα-Δία από τους ιερείς του θεού.

Τμήμα του καταλόγου των βασιλέων της Αιγύπτου. Είχε χαραχτεί με ιερογλυφικά στο ναό του Ραμσή Β΄. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο)

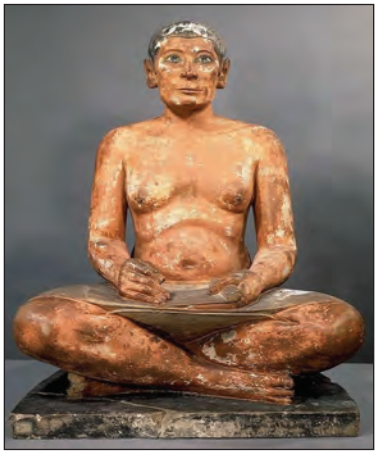

Άγαλμα γραφέα της εποχής του Αρχαίου Βασιλείου (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου)

2.4 Ο πολιτισμός

Η θρησκεία. Από την αρχή της αιγυπτιακής ιστορίας, όταν ακόμα δεν υπήρχε ενιαίο κράτος, η κάθε πόλη είχε το δικό της θεό-προστάτη. Η πολυθεΐα όμως χαρακτήριζε τους Αιγύπτιους και στις υπόλοιπες περιόδους της ιστορικής τους πορείας. Παρουσίαζαν τους θεούς τους με ανθρώπινο σώμα και κεφάλι κάποιου ζώου. Ο μεγαλύτερος θεός ήταν ο *Ρα*, ο θεός Ήλιος, τον οποίο εκπροσωπούσε ο φαραώ στη γη. Οι δημοφιλέστεροι θεοί ήταν η *Ίσις*, ο *Όσιρις* και ο *Ώρος*. Ο φαραώ Αμένοφις Δ΄, ο επονομαζόμενος και Ακενατών, προσπάθησε να εξαλείψει την πολυθεΐα. Στράφηκε εναντίον

4. Η εφεύρεση της γραφής σύμφωνα με τις αιγυπτιακές παραδόσεις

Σωκράτης. Λοιπόν άκουσα ότι στα μέρη της Ναύκρατης της Αιγύπτου ήταν ένας από τους παλαιούς θεούς που λάτρευαν εκεί και είχε για πουλί ιερό, αυτό που τ' ονομάζουν ίβη· το όνομα του ίδιου του θεού είναι Θεούθ. Αυτός βρήκε πρώτος τους αριθμούς και την αριθμητική και τη γεωμετρία και την αστρονομία, κι ακόμα το τάβλι και τα ζάρια, και μάλιστα τα γράμματα. Τότε βασιλέας όλης της Αιγύπτου ήταν ο Θαμούς που κατοικούσε τη μεγάλη πόλη στο επάνω μέρος του τόπου, που οι Έλληνες την ονομάζουν Θήβα της Αιγύπτου και το θεό της Άμμωνα. Σ' αυτόν το βασιλέα ήρθε ο Θεούθ να δείξει τις εφευρέσεις του και του είπε πως πρέπει να διαδοθούν στους άλλους Αιγυπτίους. Αλλά εκείνος ρώτησε ποια ήταν η ωφέλεια της καθεμιάς, και καθώς άκουγε την απάντηση, ανάλογα που του φαίνονταν σωστά ή μη σωστά τα λεγόμενα, πότε τα έψεγε και πότε τα επαινούσε. Λένε ότι πολλά είπε για την κάθε τέχνη ο Θαμούς στον Θεούθ πότε προς έπαινο πότε προς ψόγο· θα πολυλογούσαμε αν το επαναλαμβάναμε.

Όταν όμως ήρθαν στα γράμματα, «Τούτη η εφεύρεση, ω Βασιλέα», είπε ο Θεούθ, «θα κάμει τους Αιγύπτιους πιο σοφούς και ικανούς στη μνήμη· βρέθηκε το φάρμακο της μνήμης και της σοφίας». Ο βασιλέας όμως αποκρίθηκε: «Ω εφευρετικότατε Θεούθ, άλλος είναι άξιος να γεννά τις τέχνες και άλλος είναι άξιος να κρίνει πόση βλάβη και πόση ωφέλεια θα φέρουν σ' αυτούς που θα τις χρησιμοποιήσουν. Να, τώρα, εσύ που είσαι ο πατέρας των γραμμάτων...

Πλάτων, Φαίδρος, 274
μετ. Γ. Σεφέρης, εκδ. Λέσχη 1980.

των ιερέων και της λατρείας του Άμμωνος, προστάτη-θεού της Θήβας. Η προσπάθειά του να επιβάλει τη λατρεία του Ρα, του θεού Ήλιου, ως μοναδικού θεού, συνάντησε την αντίδραση του ιερατείου και κατέληξε σε αποτυχία.

Ο κοπιώδης τρόπος ζωής των Αιγυπτίων και οι κακουχίες είχαν δημιουργήσει τη βαθιά πίστη ότι η ζωή συνεχίζεται και μετά το θάνατο, εάν δεν καταστρεφόταν το σώμα του νεκρού. Εξαιτίας του φόβου αυτού που σφράγισε τον πολιτισμό τους, οι Αιγύπτιοι ταρίχευαν τους νεκρούς και τους έθαβαν σε ταφικά μνημεία μαζί με όλα τα σκεύη που τους ήταν αναγκαία για τη μεταθανάτια ζωή. Η αντίληψη αυτή, που ήταν διαδεδομένη σε όλα τα κοινωνικά στρώματα συμπεριλαμβανομένου και του φαραώ, οδήγησε στην κατασκευή μεγάλων ταφικών μνημείων με εξαίρετη διακόσμηση, τα οποία περιείχαν αφάνταστα πλούτη. Τα πολύτιμα σκεύη και ο πολυτελής στολισμός των νεκρών, φαραώ και ευγενών έγιναν η αφορμή για συστηματική τυμβωρυχία ήδη από την αρχαιότητα.

Η γραφή. Καθοριστική για τη γνώση της ιστορίας της Αιγύπτου ήταν η αποκρυπτογράφηση των ιερογλυφικών, δηλαδή των χαρακτήρων συμβόλων που χρησιμοποιούσαν από την 4η χιλιετία π.Χ. οι κάτοικοι της χώρας στη γραφή. Η επινόηση και η χρησιμοποίηση της γραφής είναι χωρίς αμφιβολία ένα από τα στοιχεία που δηλώνουν το πολιτιστικό τους επίπεδο[4]. Η δυσκολία στην απόδοση και την εκμάθηση της ιερογλυφικής γραφής προϋπέθετε ειδίκευση και συνεχή ενασχόληση. Ένας απλός πολίτης στη διάρκεια του Νέου Βασιλείου είχε τη δυνατότητα να εκπαιδευτεί ως *γραφέας* και να ακολουθήσει σταδιοδρομία δημοσίου υπαλλήλου, γεγονός που του προσέδιδε κύρος[5]. Οι γραφείς κατέγραψαν σε παπύρους τα έργα και τη δράση των φαραώ, ενώ τοίχοι πολλών μνημείων, ναών και τάφων ήταν καλυμμένοι από ιερογλυφικά που σχεδίασαν ειδικευμένοι τεχνίτες με την καθοδήγηση των γραφέων.

Η αποκρυπτογράφησή τους οφείλεται στο Γάλλο αιγυπτιολόγο J. Champollion, ο οποίος το 1822 διάβασε το κείμενο μιας τρίγλωσσης επιγραφής,

που ήταν χαραγμένο σε στήλη με ιερογλυφικά, με απλοποιημένα ιερογλυφικά της ελληνιστικής περιόδου και με ελληνικά στοιχεία. Η στήλη της Ροζέτας, όπως είναι γνωστή από το όνομα της πόλης όπου ανακαλύφθηκε, είχε χαραγμένο ένα κείμενο που υμνούσε τον Πτολεμαίο Ε΄, βασιλιά της Αιγύπτου.

Τα γράμματα. Τα περισσότερα αιγυπτιακά κείμενα αναφέρονται στη δράση και τα κατορθώματα των φαραώ· τα κείμενα λογοτεχνικού περιεχομένου είναι ελάχιστα εξαιτίας ίσως της δυσκολίας της γραφής, που δεν άφησε το περιθώριο να εκφραστούν γραπτώς πολλοί άνθρωποι. Όσα διατηρήθηκαν είναι ποιήματα θρησκευτικού και λυρικού περιεχομένου αλλά και λαϊκές διηγήσεις.

Οι επιστήμες. Η παρακολούθηση των πλημμυρών του Νείλου και της κίνησης των αστέρων έδωσε την ευκαιρία ανάπτυξης εμπειρικών αστρονομικών γνώσεων, όπως είναι η καθιέρωση του ημερολογίου των 365 ημερών, ο χωρισμός του έτους σε μήνες και εβδομάδες αλλά και ο προσδιορισμός της ώρας βάσει της ηλιακής σκιάς.

Η ανάγκη μέτρησης των καλλιεργήσιμων εκτάσεων γης που χάνονταν λόγω των πλημμυρών συνέβαλε στην ανάπτυξη της πρακτικής γεωμετρίας. Φαίνεται όμως ότι οι μαθηματικές γνώσεις ήταν περισσότερο εξελιγμένες, όπως τουλάχιστον μπορούμε να εικάσουμε από την κατασκευή των πυραμίδων.

Η ταρίχευση των νεκρών βοήθησε στην απόκτηση γνώσεων ανατομίας και ιατρικής. Από κείμενα παπύρων που έχουν διασωθεί, διαβάζουμε για διαγνώσεις που έκαναν και τρόπους θεραπείας που εφάρμοζαν. Η φήμη των γιατρών της Αιγύπτου ήταν μεγάλη και διαδεδομένη ακόμα και στον ελληνικό κόσμο.

Οι τέχνες. Η αρχιτεκτονική, η γλυπτική αλλά και η ζωγραφική στην Αίγυπτο βρίσκονταν στην υπηρεσία των φαραώ. Σκοπός των καλλιτεχνών ήταν να προβάλουν τη ζωή και τη δράση των φαραώ. Τα καλλιτεχνικά επιτεύγματα, μνημειακού* χαρακτήρα, επιβάλλονταν με τις διαστάσεις τους.

5. Ένας γραφέας μιλά για τα πλεονεκτήματα του επαγγέλματός του

Μου λένε ότι εγκατέλειψες το γράψιμο και άρχισες τις διασκεδάσεις, ότι προτιμάς να δουλεύεις στα χωράφια και γύρισες την πλάτη σου στα γράμματα. Δε θυμάσαι την κατάσταση του καλλιεργητή που αντιμετωπίζει την καταγραφή του φόρου της σοδειάς, όταν το φίδι έχει πάρει το μισό σιτάρι και ο ιπποπόταμος έχει καταβροχθίσει το υπόλοιπο; Τα ποντίκια αφθονούν στα χωράφια. Οι ακρίδες έρχονται. Τα βόδια καταβροχθίζουν. Τα σπουργίτια φέρνουν καταστροφή στον καλλιεργητή. Ό,τι απομένει τελικά στο αλώνι το αρπάζουν οι κλέφτες. Το ζευγάρι τα βόδια πέθαναν, ενώ όργωναν και αλώνιζαν. Και τώρα έρχεται ο γραφέας στην όχθη του ποταμού για να καθορίσει το φόρο της σοδειάς. Οι επιστάτες κρατάνε ξύλα και οι Νούβιοι ραβδιά από φοίνικα και λένε «φέρτε το σιτάρι», αν και δεν υπάρχει καθόλου. Δέρνουν τον καλλιεργητή, τον δένουν και τον πετάνε στο πηγάδι με το κεφάλι προς τα κάτω. Έδεσαν τη γυναίκα του μπροστά του, τα παιδιά του είναι στα δεσμά. Οι γείτονες τους παρατάνε και φεύγουν. Έτσι το σιτάρι τους χάνεται. Όμως ο γραφέας είναι πάνω απ' όλους. Αυτός που δουλεύει στο γράψιμο δε φορολογείται, δεν έχει να πληρώσει χρέη. Πρόσεξέ το καλά.

A. Gardiner,
Η Αίγυπτος των Φαραώ,
μετ. Δ. Παυλάκης, εκδ. Φόρμιγξ,
1996, σ. 48-49.

Κοσμήματα από χρυσό, ήλεκτρο και πολύτιμους λίθους της εποχής του Μέσου Βασιλείου. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο)*

Οι αχανείς επίπεδες επιφάνειες της αιγυπτιακής γης, σε συνδυασμό με την ανάγκη των ηγεμόνων να επιβληθούν μέσω των έργων τους, οδήγησαν στην κατασκευή μνημείων που επιβάλλονταν με τον όγκο. Οι πυραμίδες του Χέοπος, του Χεφρήνος και του Μυκερίνου στην Γκίζα, οι μεγάλοι ναοί στο Λούξορ και το Καρνάκ με το πλήθος των κιόνων που στήριζαν περιστύλια και υπόστυλες αίθουσες είναι ενδεικτικά δείγματα της αρχιτεκτονικής. Οι επιφάνειες των περισσότερων ναών αλλά και των νεκρικών θαλάμων των τάφων ήταν γεμάτες με παραστάσεις ζωγραφιστές ή ανάγλυφες που εξιστορούσαν τη δράση των φαραώ αλλά και πτυχές της καθημερινής ζωής. Εκτός από τα μεγάλα σε διαστάσεις αγάλματα που διακοσμούσαν ναούς και ταφικά μνημεία, κατασκευάστηκαν και μικρότερα από ξύλο ή πέτρα, πραγματικά κομψοτεχνήματα. Πολλά έργα μικροτεχνίας κατασκευασμένα από μέταλλα, πολύτιμους ή ημιπολύτιμους λίθους συμπληρώνουν τις γνώσεις μας για τις καλλιτεχνικές επιλογές και τα επιτεύγματα των Αιγυπτίων.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να προσδιορίσετε τη σημασία του γεωγραφικού παράγοντα στη διαμόρφωση και στην εξέλιξη του αιγυπτιακού πολιτισμού.
2. Η προσεκτική παρατήρηση των εικόνων της σ. 23 σε ποια συμπεράσματα σας οδηγεί όσον αφορά τις ασχολίες και την καθημερινή ζωή των κατοίκων της αρχαίας Αιγύπτου;
3. Ποια είναι η σημασία της επινόησης και της χρήσης γραφής από τους Αιγύπτιους; (Να λάβετε υπόψη σας και το παράθεμα 4).
4. Πώς κρίνετε την προσπάθεια του Αμένοφι Δ΄ (Ακενατών) για την εξάλειψη της πολυθεΐας; Ποιες αλλαγές θα μπορούσε να επιφέρει μια τέτοια μεταρρύθμιση και γιατί δεν τελεσφόρησε;
5. Να συγκρίνετε τον τρόπο πολιτικής οργάνωσης των λαών της Μεσοποταμίας με αυτόν των Αιγυπτίων.

3. Οι Φοίνικες

Οι Φοίνικες ήταν ένας λαός σημιτικής καταγωγής. Από τις αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ. ήταν οργανωμένοι σε πόλεις-βασίλεια σε μια λωρίδα γης στο βόρειο παράκτιο τμήμα της ανατολικής Μεσογείου. Η φύση της χώρας τους, η οποία δε διευκόλυνε την ανάπτυξη γεωργικής παραγωγής, οδήγησε τους κατοίκους στην ενασχόληση με τη βιοτεχνία και κυρίως με το εμπόριο. Οι Φοίνικες, κατεξοχήν ναυτικός λαός, ίδρυσαν πολλές εμπορικές αποικίες στη Μεσόγειο. Η σπουδαιότερη ήταν η Καρχηδόνα, η οποία έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στη δυτική Μεσόγειο μέχρι το 2ο αι. π.Χ. Το σημαντικότερο επίτευγμά τους και συγχρόνως η προσφορά τους στον ανθρώπινο πολιτισμό είναι η εφεύρεση ενός συστήματος γραφής του οποίου κάθε σύμβολο αντιστοιχεί σε ένα φθόγγο.

3.1 Η χώρα

Φοινίκη ονόμαζαν κατά την αρχαιότητα τμήμα της δυτικής παράκτιας περιοχής της Ασίας που βρέχεται από τη Μεσόγειο. Συγκεκριμένα, πρόκειται για στενή λωρίδα ανάμεσα στη θάλασσα και την οροσειρά του Λιβάνου, που αντιστοιχεί στα εδάφη του σύγχρονου κράτους του Λιβάνου και σε μικρά τμήματα της Συρίας και του βόρειου Ισραήλ. Μαζί με τη νοτιότερη περιοχή που κατοικήθηκε από τους Εβραίους, η Φοινίκη ήταν ένας χώρος με μεγάλη στρατιωτική και εμπορική σημασία. Αποτελούσε το μοναδικό πέρασμα που συνέδεε τη Μεσοποταμία και την Αίγυπτο. Εκεί κατέληγαν οι χερσαίοι εμπορικοί δρόμοι των λαών της Ασίας και άρχιζαν οι θαλάσσιοι δρόμοι της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου. Η γεωγραφική θέση της χώρας και η φυσική διαμόρφωση της περιοχής προσδιόρισαν, χωρίς αμφιβολία, την ιστορική τύχη των κατοίκων της. Περιορισμένες σε έκταση εύφορες κοιλάδες ανοίγονταν προς τη θάλασσα, όπου υπήρχαν ασφαλή φυσικά λιμάνια. Με εξαίρεση τον ορεινό όγκο του Λιβάνου, τον κατάφυτο από κέδρους, η υπόλοιπη χώρα ήταν άγονη και αμμώδης.

Φοινίκη
Παλαιστίνη
Η αρχαία Φοινίκη και Παλαιστίνη

3.2 Οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση

Η οικονομία. Η περιορισμένη γεωργική παραγωγή οδήγησε τους κατοίκους της Φοινίκης σε

1. Τα χαρακτηριστικά των Φοινίκων όπως μας είναι γνωστά από τον Όμηρο

Τότε ήρθαν Φοίνικες εκεί θαλασσοξακουσμένοι | κλέφτες, παιγνίδια φέροντας χιλιάδες στο καράβι. | Στο σπίτι του πατέρα μου μια Φοινικιώτισσα ήταν | όμορφη, μεγαλόσωμη και στις δουλειές τεχνίτρα. | Κι εκείνη την ξελόγιασαν οι Φοίνικες οι πλάνοι | και κάποιος, εκεί πόπλυνε κοντά στο τρεχαντήρι, | πρώτος μαζί της πλάγιασε στο στρώμα της αγάπης, | που τα μυαλά των θηλυκών τα κάνει αυτό να στρίψουν | κι ας είναι πρώτα φρόνιμα. Τη ρώτησε κατόπι | ποια να 'τανε η πατρίδα της και πώς τη λεν την ίδια, | κι εκείνη του φανέρωσε το πατρικό μου σπίτι· | «Παινιέμαι απ' την πολύχαλκη πως είμαι τη Σιδώνα, κόρη του Αρύβαντα, με βιος που μετρημό δεν είχε. | Όμως Ταφιώτες μ' άρπαξαν κουρσάροι, ενώ γυρνούσα | απ' το χωράφι και σ' αυτού του ανθρώπου εδώ το σπίτι | μ' έφεραν και μ' αγόρασε με βιος όσο ζητούσαν».

Οδύσσεια, ο, 414-429
μετ. Ζ. Σιδέρη, εκδ. ΟΕΔΒ.

ασχολίες του δευτερογενούς και κυρίως του τριτογενούς τομέα της οικονομίας. Διακρίθηκαν ως τεχνίτες στην κατασκευή όπλων, κοσμημάτων, επίπλων, κεραμικών, στην παραγωγή γυάλινων αγγείων, τα οποία δημιουργούσαν από την άμμο που ήταν άφθονη στη χώρα τους, και ιδιαίτερα στην παραγωγή κόκκινων υφασμάτων, τα οποία έβαφαν με την πορφύρα*, μια ουσία προερχόμενη από κοχύλια που ψάρευαν στις ακτές τους. Κατείχαν το μονοπώλιο της παραγωγής υφασμάτων με το κόκκινο χρώμα, το «φοινικούν», όπως ονομάστηκε από τους αρχαίους Έλληνες. Η ξυλεία από το βουνό του Λιβάνου τους έδωσε τη δυνατότητα ναυπήγησης στόλου. Διακρίθηκαν ως θαλασσοπόροι και έμποροι. Στους ξένους λαούς πουλούσαν τα αγαθά της χώρας τους και προμηθεύονταν πρώτες ύλες[1]. Παράλληλα είχαν στα χέρια τους το διαμετακομιστικό* εμπόριο των λαών της Μεσογείου, τουλάχιστον μέχρι τον 8ο αι. π.Χ.

Η κοινωνία. Η ενασχόληση των Φοινίκων με τη βιοτεχνία και κυρίως με το εμπόριο συνετέλεσε στη διαμόρφωση μιας κοινωνίας με αστικά* χαρακτηριστικά. Ο ηγεμόνας κάθε φοινικικής πόλης βρισκόταν στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας· την εξουσία του όμως περιόριζαν οι πλούσιοι έμποροι. Το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων των πόλεων, που αποτελούσε και τη βάση της κοινωνίας, κατόρθωνε να ζει σε συνθήκες καλύτερες απ' ό,τι οι υπόλοιποι λαοί της Εγγύς Ανατολής. Μεγάλη δύναμη στη φοινικική κοινωνία φαίνεται ότι διέθεταν οι ιερείς.

Η πολιτική οργάνωση. Η χώρα τους, λόγω της φυσικής της διαμόρφωσης, δεν αποτέλεσε ποτέ ενιαίο κράτος. Κάθε πεδινή περιοχή με την παραλιακή της πόλη λειτούργησε ως μικρό βασίλειο. Τα στοιχεία τα σχετικά με την πολιτική οργάνωση και τους θεσμούς των Φοινίκων που διαθέτουμε είναι λίγα. Η βασιλεία ήταν η αρχαιότερη μορφή πολιτεύματος που ίσχυσε στις πόλεις τους. Ο βασιλιάς επιλεγόταν μεταξύ των μελών των βασιλικών οίκων και σε πολλές πόλεις κυβερνούσε με τη βοήθεια ενός συμβουλίου γερόντων, όπως συνέβαινε στη Βύβλο, τη Σιδώνα και ίσως στην Τύρο. Τον 6ο αι. π.Χ. η Τύρος για μισό περίπου αιώνα κυβερνήθηκε δημοκρατικά

από ένα σώμα εκλεγμένων δικαστών, που παρέμεναν στην εξουσία για περιορισμένο χρόνο.

3.3 Η ιστορία

Οι Φοίνικες εγκαταστάθηκαν στην περιοχή που πήρε το όνομά τους, πιθανότατα στις αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ.[I]

Η Βύβλος. Η αρχαιότερη πόλη, που ιδρύθηκε τους πρώτους αιώνες της 3ης χιλιετίας π.Χ., ήταν η Βύβλος, η οποία γρήγορα εξελίχθηκε λόγω των εμπορικών σχέσεων που ανέπτυξε με την Αίγυπτο στη διάρκεια του Αρχαίου και Μέσου Βασιλείου. Οι κάτοικοί της προμήθευαν ξυλεία στους Αιγύπτιους με αντάλλαγμα τον πάπυρο, που ήταν η κύρια γραφική ύλη της εποχής. Στο εμπόριο του παπύρου (βύβλος > βιβλίο) οφείλεται η ελληνική ονομασία της πόλης.

Η Ουγκαρίτ. Τη 2η χιλιετία π.Χ. στη διάρκεια του Νέου Βασιλείου οι Αιγύπτιοι κατέκτησαν την Παλαιστίνη και μεγάλο μέρος της Συρίας. Οι ηγεμόνες των φοινικικών πόλεων τότε έγιναν υποτελείς. Αυτή την περίοδο αναπτύχθηκε ιδιαίτερα η Ουγκαρίτ, η οποία φαίνεται ότι ήταν μακριά από την επιρροή της αιγυπτιακής κατάκτησης. Με την Ουγκαρίτ είχαν στενές εμπορικές σχέσεις οι Μυκηναίοι, όπως τουλάχιστον αποδεικνύουν οι ανασκαφές, οι οποίες έφεραν στην επιφάνεια μια μυκηναϊκή παροικία, που λειτούργησε μάλλον ως εμπορικός σταθμός.

Η Σιδώνα. Από το 14ο αι. π.Χ. η περιοχή της Συρίας αποτέλεσε πεδίο συγκρούσεων και εδαφικών διεκδικήσεων μεταξύ των Αιγυπτίων και των Χετταίων. Η εισβολή των Χετταίων στη Συρία διευκολύνθηκε από την επιθυμία πολλών ηγεμόνων φοινικικών πόλεων να απαλλαγούν από τον αιγυπτιακό ζυγό. Η επέκταση των Χετταίων στις βόρειες περιοχές της Φοινίκης ευνόησε την ανάπτυξη της Σιδώνας, η οποία μέχρι το 12ο αι. π.Χ. ίδρυσε πολλές αποικίες στην ανατολική Μεσόγειο. Η εμφάνι-

Ζύγι σε σχήμα ανθρώπινης κεφαλής, από την Ουγκαρίτ. Η χρησιμοποίηση μέτρων βάρους ήταν μια απαραίτητη προϋπόθεση στις εμπορικές συναλλαγές των Φοινίκων.

Ειδώλιο γονατισμένης γυναίκας που κρατάει κύμβαλα*. Είναι κατασκευασμένο από φίλντισι, και προέρχεται από την Ουγκαρίτ.*

[I]. Η ελληνική γλώσσα σχετικά με την προέλευση του ονόματός τους μας δίνει τις ακόλουθες εκδοχές: Φοίνικες ήταν αυτοί που είχαν κόκκινο δέρμα (φοινός: κόκκινος σαν το αίμα) ή αυτοί που σχετίζονταν με την πορφύρα, την κόκκινη ουσία από τα κοχύλια που εμπορεύονταν.

2. Οι Έλληνες και οι Φοίνικες

Οι αρχαίοι Έλληνες ιστορικοί πίστευαν ότι οι Φοίνικες είχαν προηγηθεί των Ελλήνων στο εμπόριο και στον αποικισμό στη δυτική Μεσόγειο, και ο Θουκυδίδης λέει ότι χρησιμοποιούσαν ακρωτήρια και μικρά νησιά κοντά στη Σικελία για το εμπόριο με τους εντόπιους μέχρι που τους απώθησε η άφιξη των Ελλήνων στο δυτικό άκρο του νησιού. Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες –αλλά και μια απλή ματιά πάνω σε έναν χάρτη στις θέσεις των ελληνικών και των φοινικικών πόλεων– δείχνουν ότι αυτό δεν ήταν αλήθεια. Στην πραγματικότητα είναι πολύ δύσκολο να αποδειχθεί οποιοδήποτε προελληνικό εμπόριο με τους εντόπιους της Σικελίας εφόσον τα πρώτα ξένα αντικείμενα είναι ελληνικά, και μαζί τους έρχονταν και μερικά ανατολικά μικροαντικείμενα που χρησιμοποιούσαν ή διέθεταν οι Έλληνες.

J. Boardman, *Οι αρχαίοι Έλληνες στην υπερπόντια εξάπλωσή τους*, μετ. Ηλέκτρας Ανδρεάδη, εκδ. Καρδαμίτσα, σ. 265.

ση των λαών της θάλασσας το 12ο αι. π.Χ., σύμφωνα με τις αιγυπτιακές πηγές, συμπίπτει και με την εγκατάσταση των Φιλισταίων στις ακτές της Παλαιστίνης. Οι Φιλισταίοι περιόρισαν την επέκταση των Αιγυπτίων στη Συρία· ωστόσο, τον 11ο αι. π.Χ. κατέστρεψαν τη Σιδώνα.

Η Τύρος. Η ιστορία της περιόδου που ακολούθησε είναι ουσιαστικά η ιστορία της Τύρου. Ο βασιλιάς της συνέβαλε στην οικοδόμηση του ναού του Σολομώντος στην Ιερουσαλήμ με αντάλλαγμα πλούσια δώρα και εδαφικές παροχές που δέχθηκε από τους Εβραίους. Σε διάστημα τριών αιώνων η Τύρος υπήρξε το σημαντικότερο λιμάνι της περιοχής, ενώ παράλληλα με τις εμπορικές της επαφές δημιούργησε πολλές αποικίες στην Κύπρο, στις δυτικές ακτές της Σικελίας, στη βόρεια Αφρική –την Καρχηδόνα–, στις Βαλεαρίδες, στη Σαρδηνία και στην Ιβηρική χερσόνησο. Η περίοδος αυτή της ακμής των Φοινίκων συμπίπτει με την εποχή κατά την οποία ο ελληνικός χώρος, μετά την πτώση των μυκηναϊκών κέντρων, αναστατώνεται από τις μετακινήσεις των ελληνικών φύλων.

Η ξένη κατάκτηση. Από τον 8ο αι. π.Χ. η έξοδος των Ελλήνων στη Μεσόγειο και η ίδρυση των ελληνικών αποικιών ανέκοψε την εμπορική και αποικιακή εξάπλωση της Τύρου[2]. Προς αυτή την κατεύθυνση συνέβαλε η επέκταση, στην αρχή, των Ασσυρίων, και αργότερα των Βαβυλωνίων, όταν λεηλάτησαν την Ιερουσαλήμ. Τότε πολιορκήθηκε και η Τύρος, η οποία όμως αντιστάθηκε και στη συνέχεια συνθηκολόγησε με ευνοϊκούς γι' αυτήν όρους.

Η Φοινίκη το 538 π.Χ. πέρασε στην κυριαρχία των Περσών. Οι Φοίνικες έκτοτε υπήρξαν πιστοί ακόλουθοι των Περσών, εφόσον είχαν ξανανοίξει γι' αυτούς οι εμπορικοί δρόμοι της Ανατολής. Την περίοδο αυτή οι Φοίνικες παρείχαν το στόλο της περσικής αυτοκρατορίας και πολέμησαν μαζί τους εναντίον των Ελλήνων. Όταν ο Μ. Αλέξανδρος μετά τη νίκη στην Ισσό (333 π.Χ.) προχώρησε στη Φοινίκη, οι πόλεις της παραδόθηκαν όλες στο μακεδονικό στρατό εκτός από την Τύρο, η οποία αντιστάθηκε και έπεσε μετά από επτάμηνη πολιορκία.

3.4 Ο πολιτισμός

Δεν μπορούμε να μιλάμε για φοινικικό πολιτισμό προσδίδοντάς του σαφή χαρακτηριστικά, όπως συμβαίνει με τους άλλους ανατολικούς πολιτισμούς. Η ακμή των Φοινίκων οφειλόταν στο ευρύ δίκτυο της εμπορικής τους εξάπλωσης, με αποτέλεσμα ο πολιτισμός τους να έχει διαμορφωθεί από τις πολιτιστικές επιρροές που δέχθηκαν από άλλους λαούς.

Η θρησκεία. Το πάνθεόν τους ήταν στενά συνδεδεμένο με τα φαινόμενα και τις δυνάμεις της φύσης. Η πλήρης γνώση της φοινικικής θρησκείας είναι ανέφικτη, γιατί οι περισσότεροι από τους θεούς που λάτρευαν είχαν τοπικό χαρακτήρα και ήταν γνωστοί με τα τοπικά τους ονόματα. Κάθε πόλη είχε και το δικό της θεό-προστάτη. Το όνομα Βάαλ απέδιδε το θεό της καταιγίδας, του οποίου η λατρεία με μικρές διαφορές ήταν ευρύτατα διαδεδομένη σε όλες σχεδόν τις πόλεις της Φοινίκης και της Συρίας. Οι πιο αντιπροσωπευτικοί ήταν ο Μελκάρτ, κύριος της Τύρου, που ο Ηρόδοτος τον ταυτίζει με τον Ηρακλή, η Αστάρτη και ο Εσμούν, οι κύριοι θεοί της Βύβλου. Από τις θρησκευτικές δοξασίες των Φοινίκων πρέπει να επισημανθεί το έθιμο της ανθρωποθυσίας. Σ' αυτό κατέφευγαν σε περιόδους μεγάλου κινδύνου ή προκειμένου να αποτρέψουν κάποια μεγάλη συμφορά.

Η γραφή. Η βελτίωση των εμπορικών συναλλαγών και η ανάπτυξη της σχετικής αλληλογραφίας οδήγησε στην ***εφεύρεση του αλφαβήτου***. Έτσι ονομάστηκε το σύνολο των συμβόλων της γραφής τους, επειδή τα δύο πρώτα ήταν το άλφα και το βήτα. Τα σύμβολα της γραφής των άλλων λαών της Εγγύς Ανατολής, είτε πρόκειται για τα ιερογλυφικά είτε για τη σφηνοειδή γραφή, απέδιδαν ιδέες ή συλλαβές. Το πλεονέκτημα του αλφαβήτου ήταν ότι το κάθε σύμβολο απέδιδε έναν ήχο. Στα τέλη του 9ου αι. π.Χ. ή στις αρχές του 8ου αι. π.Χ. οι Έλληνες υιοθέτησαν το αλφάβητο αυτό και, αφού το προσάρμοσαν στις δικές τους γλωσσικές ανάγκες, δημιούργησαν το ελληνικό αλφάβητο[3] (βλ. σ. 82-83).

3. Το αλφάβητο

Οι Φοίνικες αυτοί που είχαν έρθει με τον Κάδμο, και που ανάμεσά τους ήσαν και οι Γεφυραίοι, αφού εγκαταστάθηκαν στη χώρα αυτή, δίδαξαν τους Έλληνες πολλά και μάλιστα και τα γράμματα που, όπως πιστεύω, δεν τα ήξεραν πριν. Στην αρχή ήσαν τα γράμματα που χρησιμοποιούν όλοι οι Φοίνικες, αλλά με τον καιρό άλλαξε η προφορά και μαζί η μορφή των γραμμάτων. Γείτονες των Φοινίκων στα περισσότερα μέρη ήσαν Έλληνες Ίωνες· αυτοί διδάχτηκαν από τους Φοίνικες τα γράμματα και αφού τα άλλαξαν λίγο, τα μεταχειρίζονταν. Τα ονόμασαν, και τούτο ήταν σωστό αφού τα είχαν φέρει στην Ελλάδα οι Φοίνικες, φοινικικά γράμματα.

Ηρόδοτος, Ε, 58
μετ. Αγγ. Βλάχου.

4. Ο περίπλους της Αφρικής

Πρώτος, απ' όσο ξέρω, απόδειξε ότι η Λιβύη[1] περιβρέχεται από την θάλασσα ο βασιλιάς της Αιγύπτου Νεκώς. Όταν σταμάτησε να σκάβει την διώρυγα που από τον Νείλο πάει στον Αράβιο κόλπο, έστειλε Φοίνικες με καράβια, δίνοντάς τους εντολή να γυρίσουν πίσω στην Αίγυπτο από το στενό των Ηρακλείων στηλών[2] και τη βόρεια θάλασσα[3]. Οι Φοίνικες ξεκίνησαν από την Ερυθρά θάλασσα και ταξίδευαν στην νότια θάλασσα. Όταν ερχόταν το φθινόπωρο, σταματούσαν στην Λιβύη, σ' όποιο μέρος της βρίσκονταν, και έσπερναν την γη και περίμεναν να γίνει η σοδειά, θέριζαν και ύστερα ξανάρχιζαν το ταξίδι τους. Πέρασαν δύο χρόνια και τον τρίτο χρόνο μπήκαν στις Ηράκλειες στήλες κι έφτασαν στην Αίγυπτο. Ανάφεραν κάτι που το θεωρώ απίστευτο, κι ας το πιστεύουν άλλοι, ότι περιπλέοντας την Λιβύη είχαν τον ήλιο δεξιά τους.

Ηρόδοτος, Δ, 42
μετ. Αγγ. Βλάχου.

1. Αφρική
2. Γιβραλτάρ
3. Μεσόγειος

Τα ταξίδια και οι αποικίες. Οι Φοίνικες διακρίθηκαν στη ναυπηγική τέχνη και στο θαλάσσιο εμπόριο. Από τα μέσα της 2ης χιλιετίας π.Χ. δημιούργησαν αποικίες στις ασιατικές ακτές και έκτοτε μέχρι τον 8ο αι. π.Χ. επεκτάθηκαν σ' ολόκληρη τη Μεσόγειο. Η σπουδαιότερη αποικία τους ήταν η Καρχηδόνα στη βόρεια Αφρική. Ιδρύθηκε, σύμφωνα με τις ανασκαφικές μαρτυρίες, στο δεύτερο μισό του 8ου αι. π.Χ.· ωστόσο, έπαιξε πρωταγωνιστικό εμπορικό ρόλο στη δυτική Μεσόγειο μέχρι το 2ο αι. π.Χ., οπότε καταστράφηκε από τους Ρωμαίους. Ενδείξεις μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η δραστηριότητα των Φοινίκων επεκτάθηκε και έξω από τα όρια της Μεσογείου. Ίσως έφθασαν μέχρι τα Βρετανικά νησιά, τις Κασσιτερίδες νήσους, όπως τα ονόμαζαν οι αρχαίοι Έλληνες, και τη Βαλτική θάλασσα. Τον 6ο αι. π.Χ. πιθανότατα, πραγματοποίησαν το μεγάλο εγχείρημα του περίπλου της Αφρικής κατ' εντολή του φαραώ Νεκώ[4].

Οι τέχνες. Οι Φοίνικες έδειξαν ιδιαίτερη ικανότητα στη σύνθεση ετερόκλητων στοιχείων που υιοθέτησαν από άλλους πολιτισμούς. Τα φοινικικά έργα αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, μεταλλοτεχνίας διακρίνονται για το συγκερασμό θεμάτων και ιδεών από την Αίγυπτο και τη Μεσοποταμία. Η τέχνη τους φαίνεται ότι σε ορισμένα διακοσμητικά θέματα δέχτηκε και επίδραση από την τέχνη του Αιγαίου, της Κρήτης και των Μυκηναίων.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να τεκμηριώσετε την άποψη ότι η γεωγραφική θέση της Φοινίκης και το φυσικό περιβάλλον της επηρέασε τη διαμόρφωση του φοινικικού πολιτισμού.
2. Να εξηγήσετε γιατί οι συνθήκες της ζωής του φοινικικού λαού ήταν καλύτερες από εκείνες των άλλων λαών της Ανατολής. Να συγκρίνετε τις συνθήκες ζωής των λαών της Αιγύπτου και της Φοινίκης.
3. Να προσδιορίσετε τα γνωρίσματα του φοινικικού πολιτισμού.
4. α) Ποια συστήματα γραφής χρησιμοποίησαν οι λαοί της Μεσοποταμίας, οι Αιγύπτιοι και οι Φοίνικες; β) Να εξηγήσετε ποιο σύστημα είναι περισσότερο εξελιγμένο.

4. Οι Εβραίοι

Οι Εβραίοι ήταν λαός νομαδικός, σημιτικής καταγωγής. Στα πρώτα στάδια της ιστορικής τους πορείας ήταν οργανωμένοι σε φυλές και περιπλανιούνταν σε αναζήτηση βοσκοτόπων. Η περιοχή από την οποία ξεκίνησαν ήταν η νότια περιοχή της Μεσοποταμίας. Ωστόσο η περιοχή που θα αποτελέσει το λίκνο του πολιτισμού τους ήταν η Παλαιστίνη. Την περιοχή αυτή εγκατέλειψαν και εγκαταστάθηκαν στην Αίγυπτο για διακόσια περίπου χρόνια, έως ότου μετά από πολλές περιπέτειες επανήλθαν και οργανώθηκαν σε ενιαίο κράτος.*

Το εβραϊκό κράτος έφθασε σε μεγάλη ανάπτυξη την περίοδο της βασιλείας του Σολομώντα (10ος αι. π.Χ.). Μετά το θάνατό του όμως το κράτος εξασθένησε από εσωτερικές διαμάχες. Στις τελευταίες δεκαετίες του 8ου αι π.Χ. το εβραϊκό κράτος υποτάχθηκε στους Ασσύριους και έκτοτε έχασε την πολιτική του ελευθερία, περνώντας διαδοχικά στην εξουσία των Βαβυλωνίων, Περσών, Ελλήνων και Ρωμαίων.

Σημαντικό επίτευγμα των Εβραίων ήταν η δημιουργία νομοθεσίας, «οι δέκα εντολές». Τη σπουδαιότερη συμβολή τους στον παγκόσμιο πολιτισμό αποτελεί η θρησκεία τους.

4.1 Η χώρα

Η περιοχή που βρισκόταν στα νότια της Φοινίκης πριν από την εμφάνιση των Εβραίων ήταν γνωστή με το όνομα Χαναάν. Αποτελούσε το πέρασμα που συνέδεε τους λαούς της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου. Η Παλαιστίνη, όπως είναι γνωστή η χώρα από την εγκατάσταση των Εβραίων και μετά, είναι μια στενή λωρίδα γης που διακρίνεται γεωγραφικά σε τρεις επιμέρους περιοχές: την παραλιακή με πεδινές εκτάσεις, όπου υπήρχε η δυνατότητα καλλιέργειας, την κεντρική ορεινή περιοχή και την ανατολική εύφορη κοιλάδα του Ιορδάνη ποταμού ανάμεσα στη λίμνη Γενησαρέτ στο βορρά και τη Νεκρή Θάλασσα (λίμνη με μεγάλη πυκνότητα άλατος) στο νότο.

Στήλη του Εσαρχαδών (7ος αι. π.Χ.) με παράσταση οργώματος, μιας από τις κύριες ασχολίες των κατοίκων των κοιλάδων της Παλαιστίνης.

4.2 Οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση

Η οικονομία. Οι Εβραίοι ήταν νομάδες, οι οποίοι ως κύρια ασχολία είχαν την εκτροφή κοπαδιών, προβάτων και αιγοειδών. Όταν οργανώθηκαν σε

1. Κοινές αντιλήψεις για τη βασιλεία απηχεί η λογοτεχνία των λαών της Ανατολικής Μεσογείου

Η κοινωνία της ανατολικής Μεσογείου περιλάμβανε μια πολυάριθμη τάξη ευγενών που ασκούσε έλεγχο στη βασιλική εξουσία. Το έπος ελάχιστα ενδιαφέρεται για τον κοινό θνητό· απευθύνεται προς και συμπαρατάσσεται με την κυρίαρχη τάξη. Όταν ο Θερσίτης (Ιλ. Β 225-42) ειρωνεύεται τον βασιλιά Αγαμέμνονα, η συμπάθεια του ποιητή είναι σταθερά με το μέρος του βασιλιά, μολονότι οι αιτιάσεις του Θερσίτη δεν είναι εντελώς αβάσιμες. Αυτός είναι ο λόγος που ο Οδυσσέας επιπλήττει τον Θερσίτη και τον επαναφέρει στη θέση του βάναυσα. Το ίδιο θέμα απαντά και στην ηρωική εποχή του Ισραήλ. Ο Δαβίδ, σε κρίσιμες στιγμές, δέχεται τις βολές του Σεμέι, τον οποίο ο Αβεσσά, όπως ο Οδυσσέας, ήταν έτοιμος να τον αντιμετωπίσει σκληρά (Β΄ Βασ. 16, 5-9).

C. Gordon, *Όμηρος και Βίβλος*,
μετ. Δανιήλ Ιακώβ,
Θεοδ. Πολύχρου,
εκδ. Καρδαμίτσα. 1990. σ. 49.

κράτος, ασχολήθηκαν με τη γεωργία αλλά κυρίως με το εμπόριο. Αντάλλασσαν τα γεωργικά τους προϊόντα με ξυλεία που προμηθεύονταν από τους Φοίνικες. Τα μέταλλα και οι ημιπολύτιμοι λίθοι αποτέλεσαν τη βάση της βιοτεχνικής τους παραγωγής. Στα εργαστήριά τους κατασκεύαζαν όπλα, κοσμήματα και σφραγιδόλιθους.

Η κοινωνία. Ο νομαδικός τρόπος της ζωής τους και ο Μωσαϊκός νόμος ήταν δύο παράγοντες που καθόρισαν την κοινωνική συγκρότηση των Εβραίων. Με εξαίρεση τους ηγεμόνες τους, πατριάρχες, κριτές, βασιλείς, που διαφοροποιούνταν στην κοινωνική ιεραρχία λόγω της αποδοχής και των τιμών που απολάμβαναν ως εκπρόσωποι του θεού, ο εβραϊκός λαός δεν παρουσίαζε έντονες κοινωνικές ανισότητες[1]. Από τότε που οργανώθηκε το κράτος τους και μέχρι τη ρωμαϊκή κατάκτηση ιδιαίτερο ρόλο στην κοινωνία τους έπαιξαν οι ιερείς.

Η πολιτική οργάνωση. Η οργάνωση που διατήρησαν σ' όλη τη διάρκεια της ιστορικής τους πορείας ήταν φυλετική. Την οργάνωση αυτή δεν τη μετέβαλαν ακόμα και όταν συγκρότησαν κράτος στα τέλη του 11ου αι. π.Χ. Εάν εξαιρέσει κανείς τη διακυβέρνηση του Δαβίδ και του Σολομώντα, όλες οι άλλες περίοδοι χαρακτηρίζονται από διενέξεις μεταξύ των εβραϊκών φυλών.

Η εξουσία των Πατριαρχών στην αρχή αλλά και των βασιλέων κατόπιν ήταν απόλυτη και βασίστηκε στην αποδοχή που διέθεταν από το λαό ως εκλεκτοί του θεού.

4.3 Η ιστορία

Η περίοδος των Πατριαρχών. Την πορεία των Εβραίων γνωρίζουμε στις λεπτομέρειές της μέχρι το 2ο αι. π.Χ. μέσα από τα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης. Ήταν νομάδες, που με τα κοπάδια τους και οργανωμένοι σε φυλές περιπλανιούνταν σε αναζήτηση βοσκοτόπων.

Ξεκίνησαν από την Ουρ της Χαλδαίας την εποχή της ακμής του Αρχαίου Βαβυλωνιακού κράτους. Πιθανότατα, στα χρόνια της βασιλείας του Χαμμουραμπί μια φυλή με αρχηγό της τον Πατρι-

άρχη Αβραάμ διέσχισε τη Μεσοποταμία και μετά από περιπλανήσεις εγκαταστάθηκε στη Χαναάν. Στο μέρος αυτό για πρώτη φορά ονομάστηκαν *Εβραίοι*, που σημαίνει «*αυτοί που ήρθαν μακριά από τον ποταμό*», δηλαδή από τον Ευφράτη. Την πρώτη περίοδο της ιστορικής τους πορείας, την περίοδο των Πατριαρχών, όπως ονομάζεται, τους συναντούμε να ζουν νομαδικά. Όταν κυριάρχησαν οι Υξώς, μια από τις φυλές τους με Πατριάρχη τον Ιωσήφ βρίσκεται μόνιμα εγκαταστημένη στην Αίγυπτο. Πιθανόν να ήταν μια από τις φυλές που οι αιγυπτιακές πηγές ανέφεραν με το όνομα Υξώς. Οι φαραώ του Νέου βασιλείου μετά την απομάκρυνση των Υξώς εκδίωξαν και τους Εβραίους. Το εγχείρημα της ***Εξόδου*** από την Αίγυπτο και της καθοδήγησης κατά τη διάρκεια των περιπλανήσεων μέχρι την αποκατάστασή τους στη Χαναάν, στη «*Γη της Επαγγελίας*», το ανέλαβε ο ***Μωυσής***. Στο διάστημα αυτό απέκτησαν νομοθεσία. Σύμφωνα με την Παλαιά Διαθήκη στο Μωυσή δόθηκαν από το θεό στο όρος Σινά οι ***Δέκα Εντολές***. Ο Μωσαϊκός νόμος χαράχτηκε σε λίθινες πλάκες και μεταφερόταν έκτοτε σε κέδρινο κιβώτιο, την «Κιβωτό της Διαθήκης».

Πομπή από γενειοφόρους Ασιάτες αιχμαλώτους, μεταξύ των οποίων και οι Εβραίοι που συνέλαβε ο φαραώ Τούθμωσις. Από το ναό του Άμμωνα στο Καρνάκ.

Η περίοδος των Κριτών. Για να εγκατασταθούν στη Χαναάν, χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν τους Φιλισταίους, κατοίκους της παράλιας περιοχής της Παλαιστίνης, και τους Χαναναίους, που ζούσαν στο εσωτερικό. Η περίοδος των αγώνων ήταν μακροχρόνια, κράτησε περίπου δύο αιώνες (12ος-11ος αι. π.Χ.) και είναι γνωστή ως περίοδος των Κριτών. Τους αγώνες διεξήγαγαν χωρισμένοι σε φυλές. Πολλές φορές όμως υποχρεώθηκαν να ενωθούν για την αντιμετώπιση των εχθρών τους, ιδιαίτερα των Φιλισταίων. Αρχηγοί τους τότε ήταν οι Κριτές.

Μία από τις σπάνιες απεικονίσεις της Κιβωτού της Διαθήκης. Ο Δαβίδ, αφού ανέκτησε την Κιβωτό από τους Φιλισταίους, την τοποθέτησε στην Ιερουσαλήμ, η οποία έκτοτε έγινε η πρωτεύουσα του βασιλείου του. Η παράσταση προέρχεται από Συναγωγή της Καπερναούμ του 3ου αι. μ.Χ.

Η περίοδος των Βασιλέων. Η οριστική ένωσή τους σηματοδοτεί μια νέα περίοδο, γνωστή ως περίοδος των Βασιλέων. Τον πρώτο βασιλιά, τον Σαούλ, που σκοτώθηκε πολεμώντας τους Φιλισταίους, διαδέχθηκε ο ***Δαβίδ***, ο οποίος οργάνωσε ισχυρό γεωργικό κράτος στα τέλη του 11ου και τις αρχές του 10ου αι. π.Χ. Ο Δαβίδ είναι ιδι-

2. Ένα τραγούδι υμνεί τη δόξα του Σολομώντα

Ο ΧΟΡΟΣ
Τι να 'ναι τούτο
που ανεβαίνει από την έρημο
ωσάν κολόνα από καπνό,
θυμιατισμένο με τη σμύρνα, το λιβάνι,
κιόλες τις σκόνες του μυρεψού[1];

Είναι η κλίνη του Σολομών!
Τριγύρω εξήντα αντρειωμένοι,
από τους αντρειωμένους του Ισραήλ·
όλοι τους έχουνε σπαθί,
μαστορεμένοι του πολέμου·
καθένας έχει στο μηρό σπαθί
που διώχνει τ' αλαφιάσματα της νύχτας.

Έφτιαξε ένα φορείο ο βασιλέας Σολομών
από ξύλα του Λιβάνου·
τις κολόνες τις έκαμε ασημένιες,
τ' ακουμπιστήρια του μαλαματένια·
τα στρωσίδια του πορφύρα·
κι όλο από μέσα τα κεντίδια της αγάπης
των θυγατέρων της Ιερουσαλήμ.
Βγείτε να ιδείτε, θυγατέρες της Σιών,
τον Σολομών το βασιλέα
με στέφανο που τον στεφάνωσε η μητέρα του,
την ημέρα της ευφροσύνης της καρδιάς του.

Άσμα Ασμάτων, III, 6-11
μετ. Γ. Σεφέρης, εκδ. Ίκαρος, 1979.

1. αρωματοποιός.

αίτερα γνωστός για τους ψαλμούς του με τους οποίους υμνεί το Θεό. Κυβέρνησε στο όνομα του Ενός Θεού, χωρίς ο ίδιος να θεωρείται θεός από τους υπηκόους του. Στην εξουσία τον διαδέχθηκε ο γιος του, ο ***Σολομών***, ο οποίος κυβέρνησε περίπου πενήντα χρόνια με σύνεση και δικαιοσύνη[2]. Το εβραϊκό κράτος οργανώθηκε και αναπτύχθηκε οικονομικά, ιδιαίτερα μέσω του διαμετακομιστικού* εμπορίου αγαθών με τους λαούς της Εγγύς Ανατολής. Ο Σολομών έμεινε γνωστός στην ιστορία του εβραϊκού λαού για τον περίφημο ναό που κατασκεύασε στην Ιερουσαλήμ.

Η περίοδος των Προφητών. Μετά το θάνατο του Σολομώντα ξέσπασαν εσωτερικές διαμάχες και το κράτος χωρίστηκε σε δύο βασίλεια, τα οποία εξασθένησαν. Στο διάστημα αυτό, γνωστό ως περίοδος των Προφητών, ευσεβείς Εβραίοι προσπάθησαν να διαφυλάξουν τα ήθη και την πίστη του λαού τους. Το κράτος του Ισραήλ όμως γνώρισε την ξένη κατάκτηση. Στην αρχή κατακτήθηκε από τους Ασσύριους (722 π.Χ.) και στη συνέχεια οι Εβραίοι με την κατάληψη της Ιερουσαλήμ (587 π.Χ.) από τον Ναβουχοδονόσορα, βασιλιά της Βαβυλώνας, σύρθηκαν στην ***βαβυλώνια αιχμαλωσία***. Ελευθερώθηκαν μετά από πενήντα περίπου χρόνια από τον Κύρο Β΄, το βασιλιά των Περσών (538 π.Χ.), ο οποίος επέτρεψε, σε όσους ήθελαν, να επιστρέψουν στην Ιερουσαλήμ και να ανοικοδομήσουν το ναό του Σολομώντα. Η Παλαιστίνη, ωστόσο, περιήλθε στην κυριαρχία των Περσών μέχρι και την κατάληψή της από το Μ. Αλέξανδρο (332 π.Χ.)

4.4 Ο πολιτισμός

Η θρησκεία. Στις θρησκείες των άλλων λαών της Εγγύς Ανατολής η ιδέα της ύπαρξης του ανθρώπου ήταν υποταγμένη στις επιθυμίες του θεοποιημένου ηγεμόνα. Ουσιαστικά ο άνθρωπος ως αυθύπαρκτη οντότητα δεν υπήρχε. Στη θρησκεία των Εβραίων ο θεός ως έννοια απέκτησε πνευματικό περιεχόμενο. Ήταν η γενεσιουργός δύναμη του κόσμου που ορίζει τη ζωή των ανθρώπων. Η εβραϊκή θρησκεία πέρασε από διαφορετικά εξε-

λικτικά στάδια. Στην αρχή, στη διάρκεια των συνεχών μετακινήσεων των Εβραίων, ο θεός ήταν η δύναμη που τους έσωζε από τους εχθρούς και τους θεούς των εχθρών τους· στη συνέχεια, όταν μετά την έξοδο από την Αίγυπτο πολεμούσαν για την κατάκτηση της Παλαιστίνης, έγιναν ο εκλεκτός λαός του Θεού και η θρησκεία τους απέκτησε έτσι εθνικό χαρακτήρα. Τέλος, μετά τη βαβυλώνια αιχμαλωσία και με τα κηρύγματα των Προφητών προβλήθηκε η ιδέα της έλευσης του Μεσσία. Η εβραϊκή μονοθεϊστική θρησκεία χωρίς αμφιβολία ήταν ένας σημαντικός σταθμός στην εξέλιξη της ανθρωπότητας, καθώς προετοίμασε το έδαφος για το Χριστιανισμό και έδωσε πολλά στοιχεία για τη διαμόρφωση του Μωαμεθανισμού.

Η νομοθεσία και η λογοτεχνία. Σπουδαίο πνευματικό επίτευγμα ήταν ο Μωσαϊκός νόμος, ο οποίος περιλαμβάνει τους βασικούς ηθικούς κανόνες που διέπουν τις ανθρώπινες σχέσεις[3].

Τα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης και μεταξύ αυτών οι Ψαλμοί του Δαβίδ αποτελούν εξαίρετα έργα της παγκόσμιας λογοτεχνίας.

3. Ο Μωσαϊκός νόμος (αποσπάσματα από την Αγία Γραφή)

Καί εἶπε Κύριος πρός τόν Μωϋσῆν, Ἀνάβηθι πρός ἐμέ εἰς τό ὄρος, καί ἔσο ἐκεῖ· καί θέλω σοί δώσει τάς πλάκας τάς λιθίνας, καί τόν νόμον, καί τάς ἐντολάς τάς ὁποίας ἔγραψα, διά νά διδάσκῃς αὐτούς. (κδ΄. 12).

Καί ἐάν τίς πατάξῃ τόν δοῦλον αὐτοῦ ἤ τήν δούλην αὐτοῦ μέ ράβδον, καί ἀποθάνῃ ὑπό τάς χείρας αὐτοῦ, θέλει ἐξάπαντος τιμωρηθῇ. Ἄν ὅμως ζήσῃ μίαν ἡμέραν, ἤ δύο, δέν θέλει τιμωρηθῇ· διότι εἶναι ἀργύριον αὐτοῦ. (κα΄, 20–21).

Ἄν ὅμως συμβῇ συμφορά, τότε θέλεις δώσει ζωήν ἀντί ζωῆς, ὀφθαλμόν ἀντί ὀφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντί ὀδόντος, χεῖρα ἀντί χειρός, πόδα ἀντί ποδός, καύσιμον ἀντί καυσίματος, πληγήν ἀντί πληγῆς, κτύπημα ἀντί κτυπήματος.

Έξοδος, εκδ. Βιβλική Εταιρία.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να συσχετίσετε την ιστορική πορεία των Εβραίων με την ιστορική πορεία των άλλων λαών της Εγγύς Ανατολής. Με ποιους λαούς ήρθαν σε επαφή;
2. Σε ποια συμπεράσματα σας οδηγεί η προσεκτική μελέτη του παραθέματος 3 σε ό,τι αφορά τη νομοθεσία και την οργάνωση της κοινωνίας των Εβραίων;
3. Ποια είναι η σημαντικότερη συμβολή των Εβραίων στον παγκόσμιο πολιτισμό και γιατί;

5. Οι Χετταίοι ή Χεττίτες

Με επίκεντρο την ανατολική περιοχή της Μ. Ασίας συγκροτήθηκε στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ. ένα ισχυρό κράτος. Κάτοικοί του ήταν γηγενείς ασιατικοί πληθυσμοί και «ινδοευρωπαϊκά» φύλα.

Οι Χετταίοι πριν την οργάνωσή τους σε κράτος ζούσαν νομαδικά. Η οικονομική τους ανάπτυξη οφείλεται κυρίως στη βιοτεχνία και το εμπόριο. Φημίζονταν για το εμπόριο έργων μεταλλουργίας και αλόγων. Ίδρυσαν μεγάλες πόλεις και οργανώθηκαν με φεουδαρχικό τρόπο.*

Τα ερείπια της πρωτεύουσάς τους, της Χαττούσας, υποδηλώνουν ακριβώς την ύπαρξη ενός ισχυρού κράτους και ενός εξελιγμένου πολιτισμού. Οι συνεχείς πόλεμοι συνετέλεσαν στην εξασθένηση του κράτους τους και στην οριστική τους εξαφάνιση στα τέλη του 12ου αι. π.Χ.

5.1 Η χώρα

Στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ., στο χώρο της Μ. Ασίας συγκροτήθηκε ένα ισχυρό κράτος από γηγενείς πληθυσμούς, ασιατικής καταγωγής και από νέα φύλα που ανήκαν γλωσσολογικά στον κλάδο των «ινδοευρωπαίων». Οι νέοι κάτοικοι, αφού εγκαταστάθηκαν στις πεδινές εκτάσεις της ανατολικής Μ. Ασίας, εν συνεχεία εξαπλώθηκαν σταδιακά μέχρι τη Συρία και τις βόρειες περιοχές της Μεσοποταμίας.

Το Χεττιτικό κράτος

5.2 Οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση

Η οικονομία. Προτού οργανωθούν σε ισχυρό κράτος οι Χετταίοι ήταν νομάδες και ασχολούνταν κυρίως με την κτηνοτροφία. Στις πεδιάδες της Μ. Ασίας εξέτρεφαν άλογα, βοοειδή, χοίρους, αιγοειδή και πρόβατα. Έτσι, όταν απέκτησαν μόνιμες εγκαταστάσεις, με δυσκολία προσαρμόστηκαν στην καλλιέργεια της γης. Είχαν πλούσια παραγωγή δημητριακών, κρασιού και κυρίως μελιού, καθώς ασχολούνταν με τη μελισσοκομία.

Η οικονομική τους όμως ανάπτυξη και η ισχυροποίηση του κράτους τους οφείλονται στην οργάνωση της βιοτεχνίας και του εμπορίου. Προμηθεύονταν από τους γειτονικούς λαούς μέταλλα και κατασκεύαζαν όπλα και εξαρτήματα ιπποσκευής. Ήταν ίσως οι πρώτοι που επεξεργάστηκαν το σίδηρο[1]. Οι πόλεις τους ήταν χτισμένες σε στρατηγικά σημεία απ' όπου περνούσαν οι χερσαίοι εμπορικοί δρόμοι της Ανατολής. Φημίζονταν για το εμπόριο έργων μεταλλουργίας και αλόγων.

Η κοινωνία. Την κοινωνική τους διάρθρωση προσδιόρισε μάλλον η επιβολή νέων φύλων πάνω στη μεγάλη μάζα των αυτοχθόνων*, οι οποίοι παρέμειναν στην ύπαιθρο και ασχολήθηκαν κυρίως με τη γεωργία. Ο βασιλιάς τους δεν ήταν εξαρχής απόλυτος κυρίαρχος. Προοδευτικά επιβλήθηκε, περιβλήθηκε με ιδιότητες υπεράνθρωπες και θεωρήθηκε από τους υπηκόους του ως πρόσωπο θεόσταλτο. Ήταν αρχιερέας, αρχιστράτηγος, νομοθέτης και υπέρτατος κριτής. Οι διοικητικοί αξιωματούχοι ήταν μεγάλοι γαιοκτήμονες και αποτελούσαν την ανώτερη κοινωνική τάξη των πολεμιστών. Οι τεχνίτες που ζούσαν στις πόλεις δεν διαφοροποιούνταν στην κοινωνική ιεραρχία από τον υπόλοιπο λαό, ο οποίος ζούσε σε χωριά και μίσθωνε τη γη από τους ευγενείς γαιοκτήμονες. Οι δούλοι πιθανόν αποτελούσαν κινητή περιουσία, την οποία ο ιδιοκτήτης μπορούσε να χρησιμοποιήσει κατά την κρίση του.

Η πολιτική οργάνωση. Το κράτος δεν οργανώθηκε κατά τα πρότυπα των απόλυτων μοναρχιών

1. Η χρήση του σιδήρου από τους Χετταίους

Από την άποψη, ωστόσο, των γενικότερων ιστορικών εξελίξεων, όλα αυτά τα επιτεύγματα επισκιάζονται από την τεράστια συνεισφορά των Χετταίων στην εξέλιξη της τεχνολογίας: τη χρήση του σιδήρου. Ο σίδηρος, που σε αντιδιαστολή με τον ορείχαλκο είναι καθαρό μέταλλο και όχι κράμα, χρησιμοποιούνταν στην Ανατολή ήδη από τον 15ο π.Χ. αιώνα. Πολύ λίγοι από τους πολιτισμούς της Εποχής του Ορείχαλκου είχαν αρκετά αποθέματα χαλκού και κασσίτερου ώστε να παράγουν τις απαραίτητες ποσότητες ορείχαλκου. Συνήθως το ένα από τα δύο μέταλλα του κράματος έπρεπε να εισάγεται, και επομένως, καθώς το εξωτερικό εμπόριο αποτελούσε βασιλικό προνόμιο (όπως άλλωστε και η εκμετάλλευση των ορυχείων), η «κυκλοφορία» ορειχάλκινων όπλων και εργαλείων μπορούσε να ελέγχεται. Για να παραγάγει κανείς σίδηρο, αρκούσε η ύπαρξη των σχετικών κοιτασμάτων, ένας απλός φούρνος με ξυλοκάρβουνα, και κάποιες στοιχειώδεις αρχές κατεργασίας του μετάλλου, ώστε να μετατραπεί σε δρεπάνια, άροτρα, λόγχες και ξίφη. Οι στρατοί ήταν πια πολύ πιο εύκολο να εξοπλιστούν, ενώ ορισμένα κράτη έχασαν το συγκριτικό πλεονέκτημα που τους εξασφάλιζαν τα άφθονα ορειχάλκινα όπλα τους.

H. Honour, J. Fleming,
Ιστορία της τέχνης, τ. 1,
μετ. Ανδ. Παππάς,
εκδ. Υποδομή 1991, σ. 68.

Βασιλική Πύλη, Χαττούσα περίπου 1400 π.Χ.

των άλλων κρατών της Εγγύς Ανατολής. Η διαφορετική καταγωγή των κατακτητών, που επιβλήθηκαν στους αυτόχθονες και η δημιουργία πόλεων σε μεγάλες αποστάσεις συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός ***συστήματος φεουδαρχικού* χαρακτήρα***. Ο βασιλιάς είχε την έδρα του στη Χαττούσα. Στο χετταϊκό κράτος όμως συναντούμε υποτελείς ηγεμόνες βασιλικής καταγωγής, που είχαν την έδρα τους σε άλλες πόλεις και έδιναν όρκο υποτέλειας στον ηγεμόνα της Χαττούσας.

5.3 Η ιστορία

Οι Χετταίοι θα μας ήταν άγνωστοι, εάν οι πληροφορίες που είχαμε γι' αυτούς από την Παλαιά Διαθήκη και τα γραπτά αιγυπτιακά μνημεία δεν επιβεβαιώνονταν από τα ανασκαφικά ευρήματα στη Μ. Ασία και ιδιαίτερα στο χωριό Μπογάζ-κιόι στην κεντρική Μ. Ασία, διακόσια περίπου χιλιόμετρα βορειοανατολικά της Άγκυρας. Εκεί, οι ανασκαφές στα 1834 έφεραν στο φως τα ερείπια μιας άγνωστης οχυρωμένης και πλούσιας πόλης, η οποία έμελλε να ταυτιστεί με τη Χαττούσα, την πρωτεύουσα του κράτους των Χετταίων.

Από την ανάγνωση των πολυάριθμων πινακίδων που βρέθηκαν στη Χαττούσα φαίνεται ότι οι Χετταίοι μιλούσαν μια γλώσσα «ινδοευρωπαϊκής» καταγωγής καθώς και άλλες γλώσσες ασιατικής προέλευσης. Έτσι εικάζεται ότι το χετταϊκό ή χιττιτικό κράτος αποτέλεσαν αυτόχθονες λαοί της Μ. Ασίας οι οποίοι συγχωνεύτηκαν με τους κατακτητές.

Οι αρχαιότερες γραπτές μαρτυρίες ανάγονται στα τέλη του 17ου αι. π.Χ., οπότε γίνεται πρωτεύουσα η Χαττούσα. Είναι πιθανό όμως ότι το χετταϊκό κράτος προϋπήρχε και είχε ήδη επεκταθεί μέχρι τις ακτές της Μεσογείου πριν τα τέλη του 17ου αι. π.Χ.

Οι πόλεις των Χετταίων απείχαν πολύ μεταξύ τους, γεγονός που δεν ευνόησε τη συγκρότηση κράτους οργανωμένου με απολυταρχικό τρόπο, όπως συνέβη με τα υπόλοιπα βασίλεια της Εγγύς Ανατολής.

Στις αρχές του 16ου αι. π.Χ. οι Χετταίοι, μετά την επικράτησή τους στη Μ. Ασία, επέκτειναν τις κατακτήσεις τους στη Συρία και στη Μεσοποταμία. Κυρίευσαν τη Βαβυλώνα και διέλυσαν μαζί με άλλους λαούς το Αρχαίο Βαβυλωνιακό κράτος. Ακολούθησαν όμως δυναστικές έριδες που είχαν ως αποτέλεσμα την απώλεια επαρχιών. Έτσι το χετταϊκό κράτος περιορίστηκε βόρεια της οροσειράς του Ταύρου.

Στο δεύτερο μισό του 15ου αι. π.Χ. άρχισε η περίοδος της μεγάλης ακμής. Οι Χετταίοι επεκτάθηκαν προς το νότο, στη Συρία, και το 14ο αι. π.Χ. έγιναν κύριοι όλης της Μ. Ασίας ως τις ακτές του Αιγαίου. Τον επόμενο αιώνα συγκρούστηκαν με τους Αιγύπτιους στο ***Καντές***, περιοχή της Συρίας. Το αμφίρροπο αποτέλεσμα αυτής της σύγκρουσης επισφραγίστηκε από μια συνθήκη μεταξύ Αιγυπτίων και Χετταίων, που καθόριζε στην περιοχή της Συρίας τα σύνορα μεταξύ των δύο λαών[2]. Αυτό τον αιώνα ανέπτυξαν και εμπορικές σχέσεις με τους Μυκηναίους. Το 12ο αι. π.Χ. λαοί γνωστοί από τις αιγυπτιακές πηγές ως ***λαοί της θάλασσας***, μαζί με τους Ασσύριους, κατέστρεψαν τη Χαττούσα. Έκτοτε δεν έχουμε καμία άλλη πληροφορία για το χετταϊκό κράτος.

2. Απόσπασμα από τη συνθήκη μεταξύ Αιγυπτίων και Χετταίων (1284 π.Χ.)

Ο Μέγας πρίγκιπας του Χάττι δεν θα επιτεθεί εναντίον της χώρας της Αιγύπτου για πάντα... και ο Ουσέρ-Μαάτ-Ρε-Σετέπ-Εν-Ρε, ο μεγάλος ηγεμόνας της Αιγύπτου δεν θα επιτεθεί στη χώρα (του Χάττι, για να την πάρει) για πάντα... Αν κάποιος άλλος εχθρός έρθει εναντίον των χωρών του Ουσέρ-Μαάτ-Ρε... και αυτός μηνύσει στο μεγάλο πρίγκιπα του Χάττι, λέγοντας: «Έλα μαζί μου ως ενίσχυση εναντίον του». Ο μεγάλος πρίγκιπας του Χάττι πρόκειται να [έρθει σε αυτόν]...

Άτλας της Βίβλου, έκδ. εφημ. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 1998, σ. 48.

Ο Ραμσής Β΄, ο μεγάλος πολεμιστής φαραώ, απεικονίζεται να κρατάει αιχμάλωτους από τα μαλλιά. Μια συμβατική απεικόνιση της υποταγής των Χετταίων στους Αιγύπτιους, όπως την προέβαλαν οι Αιγύπτιοι. (Μουσείο Καΐρου)

5.4 Ο πολιτισμός

Η θρησκεία. Το πάνθεον των Χετταίων περιλάμβανε πολλές θεότητες, οι οποίες ήταν τοπικής προέλευσης. Η δημιουργία όμως ισχυρού και ενιαίου κράτους επέβαλε την ανάγκη εθνικής λατρείας. Στη λατρεία αυτή η κύρια θεότητα ήταν ο θεός της θύελλας, του κεραυνού και της βροχής. Σύζυγός του ήταν η θεά που κυριαρχούσε στον κόσμο των νεκρών. Το θεϊκό αυτό ζευγάρι

Ανάγλυφη απεικόνιση πομπής πολεμικών θεών και ενός Χετταίου βασιλιά. Η απεικόνιση έχει γίνει πάνω σε βράχους και προέρχεται από ιερό χεττιτικής πόλης (περ. 1350-1250 π.Χ.).

πλαισιωνόταν και από άλλες μορφές, μέλη της θεϊκής οικογένειας. Πολλές θεότητες ήταν σουμερικής καταγωγής η λατρεία των οποίων είχε μεταφυτευτεί στο χεττιτικό πάνθεον.

Η γραφή και η νομοθεσία. Οι πινακίδες που έχουν βρεθεί δείχνουν ότι ήταν σε χρήση παράλληλα δύο είδη γραφής: μια σφηνοειδής και μια ιερογλυφική, από τις οποίες η δεύτερη δεν έχει αποκρυπτογραφηθεί.

Η ανάγνωση των πινακίδων απέδειξε την ύπαρξη νομοθεσίας, στη διαμόρφωση της οποίας άσκησε ιδιαίτερη επίδραση ο βαβυλωνιακός κώδικας του Χαμμουραμπί.

Οι τέχνες. Την περίοδο της ακμής του χεττιτικού κράτους αναπτύχθηκε μια τεχνοτροπία που παρουσίαζε τις μορφές σχηματοποιημένες αλλά δυναμικές, όπως φανερώνουν τα ανάγλυφα σε βράχους της Χαττούσας και άλλων περιοχών της Μ. Ασίας. Στα έργα τους απεικονίζονται θρησκευτικές και πολεμικές σκηνές. Η γλυπτική τέχνη επεκτεινόταν σε έργα μικροτεχνίας, ειδώλια* και σφραγιδόλιθους*. Η τέχνη γενικότερα ήταν επηρεασμένη από τον ιδιότυπο τρόπο ζωής των Χετταίων και από την πολεμική τους δραστηριότητα.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να εξηγήσετε τον τρόπο οργάνωσης του χεττιτικού κράτους.
2. Μελετήστε το απόσπασμα από τη συνθήκη Αιγυπτίων και Χετταίων (παράθεμα 2). Ποιες σχέσεις φαίνεται να έχουν οι δύο λαοί τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο;
3. Να προσδιορίσετε το ρόλο των λαών της θάλασσας σε σχέση με τους Αιγύπτιους, τους Φοίνικες και τους Χετταίους.

6. Οι Μήδοι και οι Πέρσες

Στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ., στο βόρειο τμήμα του οροπεδίου του Ιράν εγκαταστάθηκαν οι Μήδοι και στο νότιο οι Πέρσες. Μέχρι τον 7ο αι. π.Χ., αμφότεροι ήταν εξαρτημένοι από τους λαούς της Μεσοποταμίας. Πρώτοι στα τέλη του 7ου αι. π.Χ. ίδρυσαν ισχυρό κράτος οι Μήδοι στο οποίο είχαν ενσωματώσει τους Πέρσες. Ωστόσο, από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. οι Πέρσες επαναστάτησαν και ίδρυσαν δικό τους κράτος καταλύοντας την εξουσία των Μήδων.

Υπό την ηγεσία του Κύρου Β΄ της δυναστείας των Αχαιμενιδών, αρχίζει ουσιαστικά η ιστορία της περσικής αυτοκρατορίας. Με το Δαρείο Α΄ η αυτοκρατορία οργανώθηκε και διαιρέθηκε διοικητικά σε σατραπείες. Αν και το σύστημα διακυβέρνησης του απέραντου περσικού κράτους ήταν η απόλυτη μοναρχία, εντούτοις η περσική διοίκηση υπήρξε ελαστική απέναντι στους κατακτημένους λαούς.

Ο πολιτισμός των Περσών δανείστηκε σε ό,τι αφορά τη γραφή αλλά και τις τέχνες πολλά στοιχεία από τους κατακτημένους λαούς κυρίως της Μεσοποταμίας.

Οι Πέρσες στην προσπάθειά τους να επεκτείνουν την εξουσία τους δυτικά του Αιγαίου ήρθαν σε σύγκρουση με τους Έλληνες. Το κράτος τους καταλύθηκε το 331 π.Χ. από το Μ. Αλέξανδρο.

6.1 Η χώρα

Στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ. οι Μήδοι και οι Πέρσες εγκαταστάθηκαν στις δυτικές παρυφές του οροπεδίου του Ιράν. Πρόκειται για μεγάλη περιοχή που εκτείνεται νότια της Κασπίας θάλασσας, ανα-

Το Περσικό κράτος

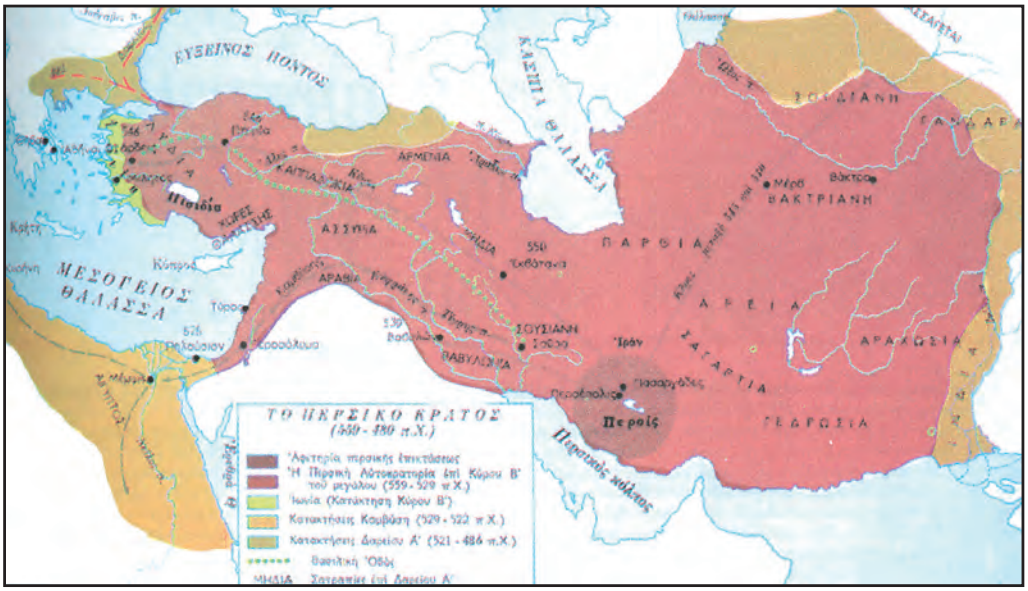

1. Συνήθειες των Περσών

Απ' όλους τους ανθρώπους οι Πέρσες είναι εκείνοι που υιοθετούν πιο εύκολα ξένες συνήθειες. Θεώρησαν ότι η ενδυμασία των Μήδων ήταν καλύτερη από τη δική τους και την υιοθέτησαν. Για τον πόλεμο πήραν το θώρακα των Αιγυπτίων. Όταν μαθαίνουν για διάφορους τρόπους απολαύσεως τους εφαρμόζουν... Ο καθένας έχει πολλές γυναίκες και ακόμη περισσότερες παλλακίδες.

Η μεγαλύτερη ανδρική αρετή, μετά την ανδρεία στη μάχη, είναι να έχει κανείς πολλά παιδιά. Κάθε χρόνο ο βασιλιάς στέλνει δώρο σε κείνον που έχει τα περισσότερα· θεωρούν ότι ο μεγάλος αριθμός σημαίνει μεγάλη δύναμη. Φροντίζουν τα παιδιά τους από τα πέντε έως τα είκοσι χρόνια και τους μαθαίνουν τρία μόνο πράγματα: ιππασία, τοξοβολία και φιλαλήθεια. Προτού γίνει πέντε χρονών δεν δείχνουν το παιδί στον πατέρα του, αλλά μένει με τις γυναίκες. Και αυτό γίνεται για να μη νιώσει ο πατέρας καμιά λύπη αν το παιδί πεθάνει μωρό.

Ηρόδοτος, Α, 135-136
μετ. Αγγ. Βλάχου.

Ανάγλυφη απεικόνιση του Δαρείου Α΄ πάνω στο θρόνο του. Παράσταση από τα ανάκτορα της Περσέπολης.

τολικά της Μεσοποταμίας και βόρεια του Περσικού κόλπου. Οι ανατολικές παρυφές του οροπεδίου του Ιράν φτάνουν μέχρι τον Ινδό ποταμό. Η χώρα είχε εύφορες εκτάσεις για καλλιέργεια και λιβάδια για τη βοσκή των αλόγων. Στο βόρειο τμήμα του οροπεδίου εγκαταστάθηκαν οι Μήδοι και στο νότιο οι Πέρσες.

6.2 Οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση

Η οικονομία. Η κύρια ασχολία των Μήδων και των Περσών πριν από την έξοδό τους από το οροπέδιο του Ιράν ήταν η καλλιέργεια της γης και η κτηνοτροφία, που αποτελούσαν και τη βάση της οικονομίας τους. Από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. και μετά, η οικονομία της αυτοκρατορίας τους βασιζόταν στην είσπραξη των φόρων από τις κατακτημένες περιοχές.

Η κοινωνία. Ο Μεγάλος Βασιλιάς, όπως ονόμαζαν οι Έλληνες το βασιλιά των Περσών, ήταν αγαπητός στο λαό του, δε λατρευόταν όμως ως θεός. Ήταν ο εκλεκτός του θεού στη γη και παράλληλα ο «βασιλιάς του λαού». Στην κοινωνική ιεραρχία οι Πέρσες και οι Μήδοι κατείχαν προνομιακή θέση έναντι των κατακτημένων υπηκόων και αποτελούσαν τον πυρήνα του αυτοκρατορικού στρατού[1]. Οι υπόλοιποι υπήκοοι, δηλαδή οι κάτοικοι των κατακτημένων περιοχών, αντιμετωπίζονταν με ανεκτικότητα, εφόσον πλήρωναν τους φόρους και προσέφεραν τα δώρα που ζητούσε ο βασιλιάς.

Η πολιτική οργάνωση. Η οργάνωση της περσικής αυτοκρατορίας οφείλεται στο Δαρείο Α΄. Το σύστημα διακυβέρνησης ήταν η ***απόλυτη μοναρχία***. Η θέληση του βασιλιά αποτελούσε νόμο για τους υπηκόους του. Ένα αυτοκρατορικό συμβούλιο από ανώτατους αξιωματούχους, που τους όριζε ο ίδιος ο βασιλιάς, λειτουργούσε ως συμβουλευτικό όργανο. Η απέραντη αυτοκρατορία, που ανατολικά την όριζε ο Ινδός ποταμός και δυτικά το Αιγαίο και η Λιβυκή έρημος στη βόρειο Αφρική, περιελάμβανε εκτός από τους Μήδους και τους Πέρσες μεγάλο αριθμό λαών με διαφορετικούς πολιτισμούς. Η

επιβολή και η διατήρηση της εξουσίας σε μια πανσπερμία λαών προϋπέθετε κατάλληλη οργάνωση. Για το λόγο αυτό η αυτοκρατορία διαιρέθηκε σε είκοσι επαρχίες, τις ***σατραπείες***. Τη διοίκηση κάθε σατραπείας ασκούσε ένας ευγενής Πέρσης ή τοπικός ηγεμόνας, διορισμένος από το Μεγάλο Βασιλιά. Αυτός είχε και τη στρατιωτική εξουσία, εφόσον ήταν υπεύθυνος και για την άμυνα της σατραπείας. Είχε την υποχρέωση να συγκεντρώνει και να στέλνει τον καθορισμένο φόρο, αλλά και να προμηθεύει με στρατό ή στόλο το Μεγάλο Βασιλιά, σε περίπτωση που το ζητούσε.

Από τη φορολογία ήταν απαλλαγμένοι οι Πέρσες. Ο φόρος κάθε σατραπείας οριζόταν σε αγαθά και σε χρήμα[2]. Ο Δαρείος Α΄ χρησιμοποίησε το νόμισμα στις συναλλαγές της αυτοκρατορίας, υιοθετώντας την εφεύρεση των Λυδών. Έκοψε νόμισμα, το χρυσό ***δαρεικό***, και διαμόρφωσε ένα μικτό οικονομικό σύστημα, βασισμένο αφενός στην ανταλλαγή αγαθών και αφετέρου στο νόμισμα.

Για την επίβλεψη της διοίκησης και τον έλεγχο των σατραπειών υπήρχαν διοικητικοί υπάλληλοι, ***«τα μάτια και τα αφτιά του βασιλιά»***, επιφορτισμένοι με την υποχρέωση να περιοδεύουν τις σατραπείες και να ενημερώνουν το βασιλιά για την επικρατούσα κατάσταση.

Για να διευκολυνθούν οι μετακινήσεις των ανθρώπων, των αγαθών αλλά ιδιαίτερα του στρατού και των βασιλικών ταχυδρόμων, κατασκευάστηκαν δρόμοι και σταθμοί όπου άλλαζαν άλογα και διανυκτέρευε το βασιλικό προσωπικό. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούσε η ***βασιλική οδός*** που ένωνε τη νέα πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, τα Σούσα, με τις Σάρδεις στη Μ. Ασία.

Η περσική αυτοκρατορία, αν και διέθετε την καλύτερη οργάνωση από τα υπόλοιπα μεγάλα κράτη της αρχαιότητας, εμφάνιζε και πολλά τρωτά σημεία. Η πολυεθνική κοινωνία που τη συγκροτούσε δεν είχε στοιχεία συνοχής. Το πλήθος των υπηκόων, με εξαίρεση τους Μήδους και τους Πέρσες, δεν είχε κανένα δεσμό με την εξουσία. Ο στρατός και ο στόλος προερχόταν από διαφορε-

Περσικό νόμισμα, ο δαρεικός, που φέρει στη μια πλευρά την εικόνα Πέρση τοξότη. (Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη)

2. Η διοίκηση του Δαρείου

Μετά απ' αυτά όρισε είκοσι επαρχίες που τις ονομάζουν σατραπείες. Όρισε τους σατράπες καθώς και το φόρο που έπρεπε να πληρώνει κάθε έθνος, περιλαμβάνοντας και τους γειτονικούς λαούς ή, παραβλέποντας τη γειτνίαση, όριζε να περιληφθούν στην ίδια ομάδα λαοί που δεν γειτόνευαν μεταξύ τους. Όρισε τις επαρχίες και το φόρο με τον εξής τρόπο. Για όσους λαούς θα πλήρωναν το φόρο σε ασήμι, μέτρο θα ήταν το βαβυλωνιακό τάλαντο. Για όσους θα πλήρωναν σε χρυσάφι, μέτρο θα ήταν το ευβοϊκό τάλαντο. Το βαβυλωνιακό τάλαντο αξίζει εβδομήντα μνες ευβοϊκές. Τον καιρό του Κύρου και, αργότερα, του Καμβύση δεν υπήρχε φορολογικό σύστημα, αλλά οι λαοί πρόσφεραν δώρα στο βασιλιά. Το φορολογικό αυτό σύστημα και άλλα παραπλήσια μέτρα έκαναν τους Πέρσες να πούνε ότι ο Δαρείος ήταν έμπορος, ο Καμβύσης τύραννος και ο Κύρος πατέρας. Ο Δαρείος επειδή αξιοποιούσε κάθε πράγμα, ο Καμβύσης επειδή ήταν σκληρός και ο Κύρος επειδή ήταν μαλακός και τους είχε κάνει πολλά καλά.

Ηρόδοτος, Γ, 89 μετ. Αγγ. Βλάχου.

Τμήμα από τη λεγόμενη «ζωφόρο των τοξοτών» που διακοσμούσε τα ανάκτορα στα Σούσα τον 5ο αι. π.Χ. (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου)*

τικά έθνη που είχαν χάσει την ελευθερία τους· γι' αυτό και η αγωνιστικότητά τους ήταν περιορισμένη στους πολέμους. Εκτός των άλλων είχαν διαφορετική αγωγή και συνήθειες. Η μεγάλη έκταση διευκόλυνε τις επαναστάσεις σατραπών σε απομακρυσμένες περιοχές ή ακόμα και τις μεταξύ τους συγκρούσεις.

Η πολυεθνική σύνθεση της αυτοκρατορίας συνετέλεσε ακριβώς στην ανεκτική αντιμετώπιση των υπηκόων από την πλευρά του κράτους. Η πολιτική αυτή εφαρμόστηκε για πρώτη φορά σε αυτοκρατορία του αρχαίου κόσμου.

6.3 Η ιστορία

Από την εποχή της εγκατάστασης των Μήδων και των Περσών στο οροπέδιο του Ιράν μέχρι και τα τέλη του 9ου αι. π.Χ. δεν έχουμε ιδιαίτερες πληροφορίες για την ιστορική τους πορεία. Στην αρχή θα πρέπει να ήταν εξαρτημένοι από τους λαούς της Μεσοποταμίας. Στους Ασσύριους ήταν υποτελείς μέχρι τον 7ο αι. π.Χ.

Πρώτοι οι ***Μήδοι*** δημιούργησαν κράτος, αφού συμμάχησαν με τους Βαβυλώνιους και κατέλαβαν τη Νινευί (612 π.Χ.), δίνοντας τέλος στην κυριαρχία των Ασσυρίων. Το κράτος των Μήδων, στο οποίο είχαν ενσωματωθεί οι Πέρσες, επεκτάθηκε δυτικά μέχρι τον Άλυ ποταμό στη Μ. Ασία. Στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. οι ***Πέρσες*** επαναστάτησαν με αρχηγό τον ***Κύρο Β΄*** και κατέλαβαν τα Εκβάτανα, την πρωτεύουσα των Μήδων. Έτσι με τον Κύρο Β΄ άρχισε η ιστορία της περσικής αυτοκρατορίας. Ο Κύρος στην αρχή διεύρυνε τα όρια του κράτους προς τα δυτικά. Πολέμησε και υπέταξε το κράτος των Λυδών και μαζί με αυτό τις ελληνικές πόλεις της Μ. Ασίας. Στη συνέχεια κατέλαβε το Βαβυλωνιακό κράτος (538 π.Χ.) και τη Συρία μέχρι τα αιγυπτιακά σύνορα. Οι κατακτήσεις του συνεχίστηκαν στις περιοχές του ανατολικού Ιράν ως τα ινδικά σύνορα, όπου και σκοτώθηκε πολεμώντας. Ο γιος του, *Καμβύσης*, συνέχισε την κατακτητική του πολιτική. Ενσωμάτωσε στην περσική αυτοκρατορία την Αίγυπτο και τη Λιβύη στη Βόρειο Αφρική.

Μετά το θάνατο του Καμβύση στο θρόνο ανέβηκε ο ***Δαρείος Α΄***, που καταγόταν από συγγενή κλάδο της δυναστείας των Αχαιμενιδών. Αυτός θέλησε να επεκτείνει τις κατακτήσεις των Περσών στην Ευρώπη. Η επεκτατική πολιτική του Δαρείου Α΄ και των διαδόχων του οδήγησε στους ελληνοπερσικούς πολέμους (492-479 π.Χ.) και στις συνεχείς διενέξεις που διατηρήθηκαν μέχρι την κατάκτηση της αυτοκρατορίας από το Μ. Αλέξανδρο (331 π.Χ.).

Τμήμα του ανακτόρου της Περσέπολης

6.4 Ο πολιτισμός

Η θρησκεία. Το κυριότερο στοιχείο που προσδιόρισε το χαρακτήρα του περσικού πολιτισμού ήταν η θρησκεία. Διαμορφωτής της ήταν ένα ιστορικό πρόσωπο, ο ***Ζαρατούστρα*** ή ***Ζωροάστρης (ζωροαστρισμός)***. Το περιεχόμενό της είχε ηθική βάση. Πρόβαλλε την ιδέα ότι ο κόσμος κυριαρχείται από τη διαμάχη ανάμεσα στο καλό και το κακό και την επικράτηση πότε του ενός και πότε του άλλου. Υποχρέωση του ανθρώπου είναι να συμβάλλει στην επικράτηση του καλού· γι' αυτό θα πρέπει να καταπολεμήσει το ψεύδος και να είναι αγνός.

Ο τρόπος της λατρείας ήταν απλός και δεν περιελάμβανε ναούς και είδωλα. Οι Πέρσες λάτρευαν το θεό του Καλού και του φωτός σε βωμούς πάνω στις κορυφές των βουνών, όπου οι ιερείς τους άναβαν φωτιές. Φαίνεται πως έχουμε να κάνουμε με μια μορφή ***πυρολατρίας***. Η θρησκεία τους, πάντως, διακρίνεται από τις θρησκείες των άλλων ανατολικών λαών, γιατί είχε ηθικό περιεχόμενο.

Η γραφή. Οι Πέρσες υιοθέτησαν τη σφηνοειδή γραφή από τους Ασσύριους αλλά την απλοποίησαν μειώνοντας κατά πολύ τον αριθμό των συμβόλων της. Τα κείμενά τους ήταν κυρίως διατάγματα του Μεγάλου Βασιλιά που είχαν μεταφραστεί στις γλώσσες των λαών της αυτοκρατορίας για να είναι κατανοητά σε όλους τους υπηκόους.

Οι τέχνες. Οι Πέρσες πριν από την εποχή του Κύρου ήταν γεωργοί ή νομάδες βοσκοί. Δεν είχαν δημιουργήσει εθνική τέχνη, εμπνευσμένη από τις παραδόσεις τους. Η τέχνη που διαμόρφωσαν

Κιονόκρανο με τη μορφή ταύρου από το ανάκτορο της Περσέπολης (5ος αι. π.Χ.)

σταδιακά εξυπηρέτησε τις ανάγκες των ανακτόρων, γι' αυτό διέθετε στοιχεία βαβυλωνιακά, ασσυριακά, αιγυπτιακά αλλά και χεττιτικά. Δεν έλειπαν βέβαια και τα στοιχεία τα εμπνευσμένα από την περσική θρησκεία. Τα μεγάλα ανακτορικά κέντρα, όπως τα Σούσα και η Περσέπολη, μέσα από τα ερείπιά τους δίνουν την εικόνα του πλούτου και του μεγαλείου. Διαρθρώνονταν σε διαφορετικά επίπεδα, που επικοινωνούσαν μεταξύ τους με σκάλες μεγάλες και επιβλητικές. Πύλες οδηγούσαν σε αυτά, διακοσμημένες με φτερωτούς ταύρους που είχαν ανθρώπινο κεφάλι. Οι τοίχοι των ανακτόρων είχαν επένδυση με επισμαλτωμένα τούβλα και παρουσίαζαν πολεμιστές, ζώα και μορφές φανταστικές. Η αρχιτεκτονική και η διακόσμηση των περσικών ανακτόρων είχε μνημειακό* χαρακτήρα.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Διαβάστε τι μας παραδίδει ο Ηρόδοτος για τη διοίκηση του Δαρείου Α΄ στο παράθεμα 2. Πώς θα μπορούσατε να αξιοποιήσετε τις πληροφορίες αυτές για να ερμηνεύσετε τη στάση των Περσών απέναντι στους κατακτημένους λαούς;
2. Να εξηγήσετε σε τι διαφέρει η θρησκεία των Περσών από τις θρησκείες των άλλων λαών της Εγγύς Ανατολής, συμπεριλαμβανομένων και των Εβραίων.
3. Να παρατηρήσετε με προσοχή τις εικόνες της ενότητας που απεικονίζουν χαρακτηριστικά στοιχεία της περσικής τέχνης. Ποια είναι τα στοιχεία αυτά όσον αφορά τα θέματα και τον τρόπο απόδοσής τους;

7. Οι Ανατολικοί λαοί και οι Έλληνες

Ο σύγχρονος πολιτισμός είναι το αποτέλεσμα μιας μακράς ιστορικής πορείας. Στην Ανατολή ήδη από την 4η χιλιετία π.Χ. διαμορφώθηκαν και εξελίχθηκαν οι πρώτοι μεγάλοι πολιτισμοί που έθεσαν τις βάσεις για την ανθρώπινη πρόοδο. Η συμβολή τους στον παγκόσμιο πολιτισμό χωρίς αμφιβολία ήταν μεγάλη.

■ *Στη Μεσοποταμία και την κοιλάδα του Νείλου ο άνθρωπος για πρώτη φορά οργανώθηκε σε εξελιγμένες κοινωνίες. Η εξέλιξη αυτή επιτεύχθηκε με την καλλιέργεια της γης και την παραγωγή πλεονάσματος αγαθών, γεγονός που επέτρεψε σε μέρος των κατοίκων να ασχοληθεί και με άλλες δραστηριότητες, όπως το εμπόριο, τη βιοτεχνία, την οργάνωση της διοίκησης, την οργάνωση πολεμικών επιχειρήσεων κ.ά. Η βελτίωση των συνθηκών της ζωής συνέβαλε προοδευτικά στη συγκρότηση αυτών των κοινωνιών σε μεγάλους και ισχυρούς κρατικούς σχηματισμούς. Η σαφής κοινωνική διαστρωμάτωση και η οργάνωση του κράτους κάτω από έναν ισχυρό ηγεμόνα, ο οποίος περιβαλλόταν με θεϊκές ιδιότητες, προσδιόρισαν το ρόλο του ατόμου σ' αυτά τα κράτη. Εκεί το πλήθος των ανθρώπων υποταγμένο συνέβαλε στην οικονομική ανάπτυξη και την πολιτιστική εξέλιξη των περιοχών. Εργάστηκε στην κατασκευή και τη διακόσμηση ναών, ανακτόρων και ταφικών μνημείων. Οι ανάγκες των ηγεμόνων και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις αποτέλεσαν το κίνητρο ανάπτυξης των τεχνών και των επιστημών. Οι καθημερινές εμπειρίες και ο εργασιακός μόχθος οδήγησαν στην ανακάλυψη μέσων και στην εφεύρεση τεχνικών που βελτίωσαν τις σκληρές συνθήκες της ζωής. Η καλή λειτουργία, εξάλλου, της κρατικής μηχανής αλλά και η ανάγκη επικοινωνίας για την ανταλλαγή των αγαθών οδήγησαν στη δημιουργία των πρώτων συστημάτων γραφής.*

Στην Ανατολή, εκτός από τους λαούς της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου, οι Φοίνικες, οι Εβραίοι, οι Χετταίοι και αργότερα οι Πέρσες, λαοί με διαφορετική ιστορική πορεία και διαφορετικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά, είχαν το μερίδιό τους στην πρόοδο του πολιτισμού.

■ *Στις παρυφές της ευρωπαϊκής ηπείρου, στο Αιγαίο, κατά την 3η χιλιετία π.Χ. άνθησαν σπουδαίοι πολιτισμοί που αποτέλεσαν το υπόβαθρο του ελληνικού πολιτισμού. Από τα μέσα της 2ης χιλιετίας π.Χ., όταν οι λαοί της Ανατολής βρίσκονταν στο απόγειο της ανάπτυξής τους, οι Έλληνες κατεύθυναν τα ενδιαφέροντά τους, οικονομικά και πολιτιστικά, πέρα από το Αιγαίο.*

Οι επαφές ανάμεσα στους λαούς της Ανατολής και τους Έλληνες καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας είναι μια ιστορική πραγματικότητα που έχει παρουσιάσει περιόδους ρήξεων αλλά και περιόδους γόνιμων επιδράσεων και ουσιαστικής προσέγγισης. Η Ανατολή υπήρξε συχνά πηγή έμπνευσης καλλιτεχνικής και επιστημονικής για τους Έλληνες. Οι Έλληνες με τα ταξίδια τους ήρθαν σε άμεση επαφή με τα επιτεύγματα των λαών της Ανατολής, αρκετά από τα οποία υιοθέτησαν. Ανταποκρίθηκαν δημιουργικά στις επιρροές τους· όσα πολιτιστικά στοιχεία παρέλαβαν δεν τα μιμήθηκαν, αντίθετα τα ενέταξαν μέσω αφομοιωτικής διεργασίας στην πολιτιστική τους παράδοση.

■ *Ο ελληνικός κόσμος στάθηκε με κριτικό και συχνά επικριτικό πνεύμα απέναντι στους λαούς της Ανατολής, τους βαρβάρους («Πᾶς μή Ἕλλην βάρβαρος»), χωρίς βέβαια να λησμονεί τη συμβολή τους στις τέχνες και τις επιστήμες. Η άποψη του μεγάλου φιλοσόφου, του Πλάτωνα, αποδίδει πιο καθαρά την ιδέα που έτρεφαν οι Έλληνες για τους λαούς της Ανατολής: «Κάθε φορά που οι Έλληνες δανείστηκαν κάτι από μη Έλληνες, στο τέλος το οδήγησαν σε μια υψηλότερη τελειότητα»* (Πλάτων, Επινομίς 987d).

Στις επόμενες ενότητες θα διαπιστώσουμε ότι:

Οι Έλληνες έδωσαν μια άλλη διάσταση στην εξέλιξη του πολιτισμού. Τα επιτεύγματά τους, υλικά ή πνευματικά, δεν ήταν αποτέλεσμα εξαναγκασμού. Οι Έλληνες είδαν τον άνθρωπο ως αυθύπαρκτη οντότητα, απαλλαγμένο από το φόβο και με επίγνωση των ορίων του.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΡΩΝ

αστικός: αυτός που έχει άμεση σχέση με την πόλη (άστυ). Αστική κοινωνία είναι αυτή που τα μέλη της –οι αστοί– κατοικούν σε πόλεις, δεν ασκούν χειρωνακτική εργασία, αλλά ασχολούνται κυρίως με το εμπόριο, τη βιοτεχνία και την παροχή υπηρεσιών μέσω των οποίων αποκτούν υψηλά εισοδήματα.

βασάλτης: πέτρωμα σκληρό μαύρου χρώματος με μεγάλη ανθεκτικότητα.

διαμετακομιστικό εμπόριο: η προμήθεια αγαθών από διάφορες χώρες και η αποθήκευσή τους σε άλλη χώρα με σκοπό τη μελλοντική τους διοχέτευση σε επιμέρους αγορές τρίτων χωρών.

ειδώλιο – ειδωλοπλαστική: μικρό ομοίωμα ανθρώπου ή ζώου, κατασκευασμένο από πηλό, λίθο, μέταλλο, ξύλο, ελεφαντοστό κ.ά. Η διαδικασία της επεξεργασίας του υλικού και της κατασκευής του ομοιώματος ονομάζεται ειδωλοπλαστική.

ζωφόρος: αρχιτεκτονικό τμήμα ναού ή άλλου οικοδομήματος που καλύπτεται από ανάγλυφες διακοσμήσεις με παραστάσεις ζώων ή ανθρώπων (βλ. και εικόνα σελ. 95).

θεοκρατικό καθεστώς: η άσκηση πολιτικής εξουσίας και η ρύθμιση της κοινωνικής ζωής από ηγεμόνα που του αποδίδονται θεϊκές ιδιότητες ή από ισχυρό ιερατείο.

κύμβαλο: κρουστό μουσικό όργανο, αποτελούμενο από κυκλικές πλάκες που κρούονται συνήθως μεταξύ τους.

λάπις λάζουλι ή λαζουλίτης: πολύτιμος λίθος, διάφανος, σκούρου γαλάζιου χρώματος.

μνα (η): νομισματική μονάδα των αρχαίων Ελλήνων· μονάδα μέτρησης βάρους των μετάλλων.

μνημειακός – μνημειακή τέχνη: έτσι ονομάστηκε η τέχνη που αναφέρεται σε οικοδομήματα ή μνημεία μεγάλων διαστάσεων και εντυπωσιακής διακόσμησης.

πατριαρχική οικογένεια: η οικογένεια στην οποία οι σχέσεις οργανώνονται με βάση τον κεντρικό ρόλο του πατέρα.

πορφύρα: θαλάσσιο όστρακο που εκκρίνει βαθυκόκκινο χρώμα· χρωστική ουσία για τη βαφή ενδυμάτων· αυτοκρατορικό ένδυμα κόκκινου χρώματος.

σημιτικά φύλα/λαοί: ομάδα φύλων της ΒΔ Ασίας στην οποία, κατά την αρχαιότητα, περιλαμβάνονταν οι Ασσύριοι, οι Φοίνικες, οι Εβραίοι κ.ά. Στην ομάδα αυτή σήμερα ανήκουν οι Άραβες.

σφραγιδογλυφία – σφραγιδοκύλινδρος: η γλυπτική των σφραγίδων από πολύτιμους λίθους ή χρυσά δακτυλίδια. Οι Ανατολικοί λαοί πρώτοι κατασκεύασαν από πολύτιμα ή ημιπολύτιμα υλικά μικρούς κυλίνδρους με ανάγλυφες παραστάσεις στις επιφάνειές τους.

τάλαντο: νόμισμα μεγάλης αξίας· μονάδα βάρους.

φεουδαρχία – φεουδαρχικό σύστημα: κοινωνικό και πολιτικό σύστημα που επικράτησε στη Δ. Ευρώπη το Μεσαίωνα. Σύμφωνα με αυτό, ο κυρίαρχος ηγεμόνας παραχωρούσε σε υποτελείς ευγενείς έκταση γης (φέουδο), με αντάλλαγμα την υποταγή στο πρόσωπό του και την παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών. Ο όρος χρησιμοποιείται για να αποδώσει ανάλογα συστήματα και σε άλλες ιστορικές περιόδους.

ΙΙ. ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ

Από τους προϊστορικούς χρόνους έως και το Μ. Αλέξανδρο

Κεφάλι αλόγου από το άρμα της Σελήνης. Παρθενώνας, ανατολικό αέτωμα. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο)

1. Ελληνική προϊστορία

Ο γεωγραφικός χώρος με τους μεγάλους ορεινούς όγκους και τις περιορισμένες πεδινές εκτάσεις, που διαρρέονται από μικρούς και ορμητικούς ποταμούς, με την πολυμορφία των ακτών και τα νησιωτικά συμπλέγματα, που λειτουργούν ως γέφυρες επικοινωνίας, επηρέασε θετικά τη διαμόρφωση της ζωής. Προς αυτή την κατεύθυνση συνέβαλαν και οι ήπιες κλιματολογικές συνθήκες.

*Οι αρχαιότερες ανθρώπινες κοινωνίες στον τόπο αυτό χρησιμοποίησαν ως πρώτη ύλη για την οργάνωσή τους το λίθο. Έτσι η περίοδος αυτή έγινε γνωστή με το συμβατικό όρο **εποχή του λίθου**. Προς το τέλος αυτής της περιόδου, δηλαδή της νεολιθικής, ο άνθρωπος πέρασε από το θηρευτικό-συλλεκτικό* στάδιο της οικονομίας στο παραγωγικό. Ο ελληνικός χώρος στη διάρκεια της νεολιθικής εποχής (περ. 7000-3000 π.Χ.) έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Εδώ εντοπίστηκαν οι σπουδαιότεροι νεολιθικοί οικισμοί (Σέσκλο και Διμήνι Θεσσαλίας), των οποίων η οργάνωση και η εξέλιξη προσδιορίζεται από το τρίπτυχο: **μόνιμη εγκατάσταση, γεωργία, κτηνοτροφία**.*

Στις αρχές περίπου της 3ης χιλιετίας π.Χ. εγκαινιάστηκε μια νέα εποχή στη ζωή των κατοίκων του Αιγαίου. Τότε για πρώτη φορά έχουμε εισαγωγή και χρήση του χαλκού.

*Τη μακρά αυτή περίοδο, που οι αρχαιολόγοι ονόμασαν συμβατικά **εποχή του χαλκού*** (3000/2800-1100 π.Χ.), η πολιτιστική εξέλιξη δεν ήταν ενιαία σε όλες τις περιοχές του ελληνικού χώρου. Η έρευνα έχει διακρίνει τους ακόλουθους πολιτισμούς: (1) του **βορειοανατολικού Αιγαίου**, (2) τον **κυκλαδικό**, (3) το **μινωικό** και (4) τον **ελλαδικό**, ο οποίος εξελίχθηκε στη συνέχεια στο **μυκηναϊκό πολιτισμό**.*

Οι προϊστορικοί πολιτισμοί του Αιγαίου δημιούργησαν το υπόβαθρο πάνω στο οποίο στηρίχθηκε στο ξεκίνημά του ο μυκηναϊκός πολιτισμός, ο πρώτος ελληνικός πολιτισμός, και στη συνέχεια ο ελληνικός πολιτισμός των ιστορικών χρόνων.

Χαρακτηριστικά αγγεία του τύπου «δέπας αμφικύπελλο», από την Πολιόχνη της Λήμνου.

1.1 Οι Αιγαιακοί πολιτισμοί

Οι πολιτισμοί που γεννήθηκαν στα νησιά του Αιγαίου και στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά την εποχή του χαλκού, παρά τις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις, παρουσιάζουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που οφείλονται στη γεωγραφική θέση, στο γεωλογικό ανάγλυφο και στις πρώτες ύλες που διέθετε η κάθε περιοχή.

Ο πολιτισμός του βορειοανατολικού Αιγαίου. Στη διάρκεια της 3ης χιλιετίας π.Χ. με κέντρα τα νησιά Λήμνο, Λέσβο, Θάσο, Σαμοθράκη αλλά και μεμονωμένες θέσεις στη Θράκη και την ανατολική Μακεδονία αναπτύχθηκε ένας πολιτισμός που παρουσιάζει ομοιότητες με το λεγόμενο **τρωικό πολι-**

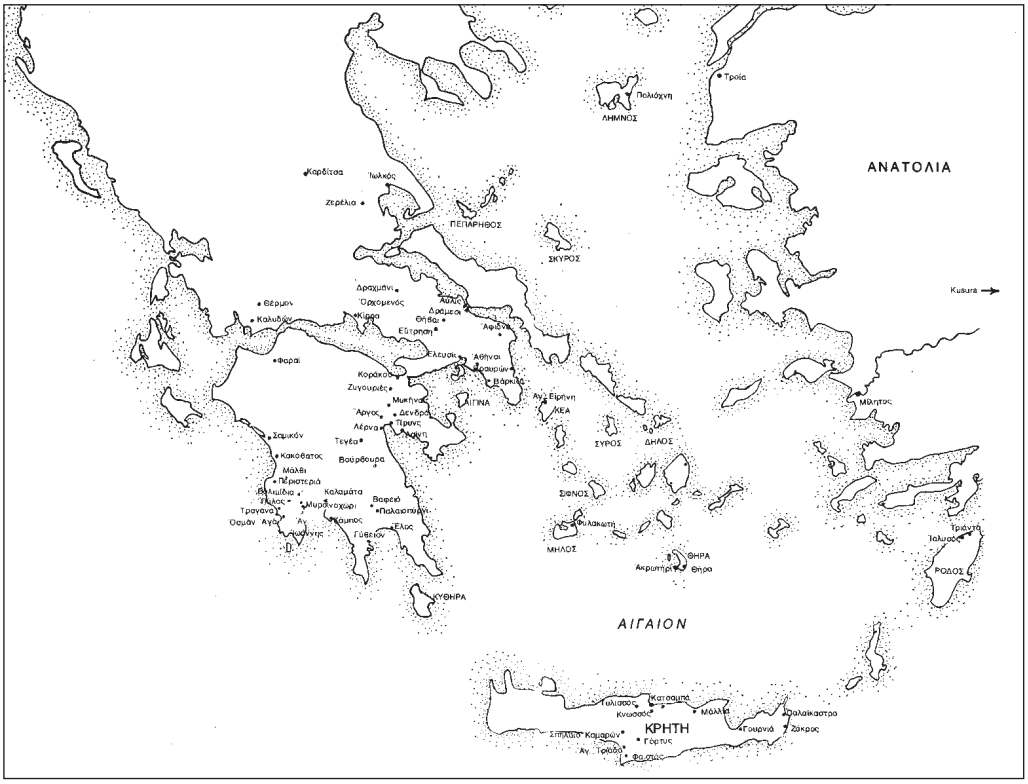

Κέντρα των προϊστορικών πολιτισμών του Αιγαίου

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΡΟΝΙΚΩΝ ΥΠΟΔΙΑΙΡΕΣΕΩΝ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΩΝ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

<table>
<tr><th>ΠΕΡΙΟΔΟΙ</th><th>ΒΑ ΑΙΓΑΙΟ</th><th>ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ</th><th>ΚΥΚΛΑΔΕΣ</th><th colspan="2">ΚΡΗΤΗ</th></tr>
<tr><td>ΥΣΤΕΡΗ ΧΑΛΚΟΚΡΑΤΙΑ 1600-1100 π.Χ.</td><td colspan="3">ΚΡΗΤΟΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ</td><td rowspan="4">ΜΙΝΩΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ</td><td>ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ 1700-1450 π.Χ.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">ΜΕΣΗ ΧΑΛΚΟΚΡΑΤΙΑ 1900-1600 π.Χ.</td><td rowspan="3">ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΒΟΡΕΙΟ-ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ</td><td rowspan="2">ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ</td><td rowspan="2">ΜΕΣΟΚΥΚΛΑΔΙ-ΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ</td><td>ΠΑΛΑΙΟ-ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ 1900-1700 π.Χ.</td></tr>
<tr><td>ΠΡΩΙΜΗ ΧΑΛΚΟΚΡΑ-ΤΙΑ 3000/2800-2000/1900 π.Χ.</td><td>ΠΡΩΤΟ-ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ</td><td>ΠΡΩΤΟ-ΚΥΚΛΑΔΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ</td><td>ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ</td></tr>
</table>

Χρυσά κοσμήματα, δείγματα της εξελιγμένης μεταλλοτεχνίας που αναπτύχθηκε στην Πολιόχνη της Λήμνου. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο)

Μαρμάρινο ειδώλιο «αυλητή» από την Κέρο. Έργο της πρώιμης εποχής του χαλκού. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο)

τισμό της βορειοδυτικής Μ. Ασίας. Τη «φυσιογνωμία» αυτού του πολιτισμού γνωρίζουμε καλύτερα από τις ανασκαφικές έρευνες και τη μελέτη των αρχαιολογικών δεδομένων της ***Πολιόχνης στη Λήμνο***. Το γεωλογικό ανάγλυφο του νησιού ευνόησε την ανάπτυξη μιας γεωργοκτηνοτροφικής οικονομίας με πλεόνασμα στην παραγωγή, πράγμα που δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για ανταλλακτικό εμπόριο. Η Λήμνος φαίνεται ότι από τις αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ. ήταν ένας σημαντικός σταθμός των δρόμων μεταφοράς μετάλλων –χαλκού, κασσίτερου, αργύρου– από και προς τον ασιατικό χώρο, μέσω των οποίων πρέπει να διοχετεύθηκε και η γνώση επεξεργασίας τους στον αιγαιακό χώρο. Οι έρευνες στην Πολιόχνη έφεραν στο φως στοιχεία που χαρακτηρίζουν μια οργανωμένη πόλη, όπως πολεοδομικό σχεδιασμό, αμυντικό τείχος, αποχετευτικό δίκτυο και χώρους κοινοτικής συγκρότησης. Η Πολιόχνη της Λήμνου πρέπει να θεωρείται, από τα μέχρι σήμερα δεδομένα, η αρχαιότερη πόλη της ευρωπαϊκής ηπείρου.

Ο κυκλαδικός πολιτισμός. Σε νησιά των Κυκλάδων –Σύρο, Πάρο, Αντίπαρο, Νάξο, Σίφνο, Μήλο, Αμοργό, Θήρα κ.ά.– κατά την 3η χιλιετία π.Χ. αναπτύχθηκε ένας πρωτότυπος πολιτισμός. Οι μικρές αποστάσεις μεταξύ των νησιών και η γεωγραφική τους θέση στο κέντρο του Αιγαίου υπήρξαν ευνοϊκοί παράγοντες που διευκόλυναν την επικοινωνία και τις επαφές ανάμεσα στις δύο πλευρές του Αιγαίου. Η οικονομία τους στηριζόταν εν μέρει στη γεωργία, την κτηνοτροφία, την αλιεία και κυρίως στη βιοτεχνία και το εμπόριο. Τα πλούσια κοιτάσματα ορυκτών –μάρμαρο στην Πάρο και τη Νάξο, οψιανός* στη Μήλο, άργυρος στη Σίφνο– έδωσαν την ευκαιρία στους Κυκλαδίτες να ασχοληθούν με τη μεταλλοτεχνία, την κατασκευή μαρμάρινων αγγείων και εργαλείων από οψιανό. Πρώτοι οι κάτοικοι των Κυκλάδων ναυπήγησαν πλοία, που είχαν τη δυνατότητα να ταξιδεύουν σε ανοικτή θάλασσα. Τα προϊόντα της βιοτεχνικής τους παραγωγής τα αντάλλασσαν πιθανότατα με γεωργικά, των οποίων η παραγωγή ήταν περιορισμένη στα νησιά. Εκτός από το ανταλλακτικό εμπόριο φαί-

νεται ότι η οικονομία τους ιδιαίτερα ευνοήθηκε από τις μεταφορές αγαθών άλλων περιοχών, δημιουργώντας έτσι τις βάσεις ενός ισχυρού διαμετακομιστικού* εμπορίου. Η πειρατεία, εξάλλου, δε θα πρέπει να ήταν έξω από τις βιοποριστικές τους ασχολίες[1]. Εγκαταστάσεις με κυκλαδικό χαρακτήρα έχουν βρεθεί στον ευρύτερο αιγαιακό χώρο, όπως στις ανατολικές ακτές της ηπειρωτικής Ελλάδας και στην Κρήτη, γεγονός που οδηγεί στη σκέψη ότι οι Κυκλαδίτες ανέπτυξαν εκτεταμένη εμπορική δραστηριότητα και κυριάρχησαν στο Αιγαίο κατά την 3η χιλιετία π.Χ.

Τα μαρμάρινα και κεραμικά σκεύη με τα ιδιόρρυθμα σχήματά τους και την πρωτότυπη διακόσμηση, τα μαρμάρινα ειδώλια,* τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των οικισμών αλλά και τα έργα της μεταλλοτεχνίας είναι όλα στοιχεία που αποδεικνύουν εξελιγμένη κοινωνική οργάνωση και ποιότητα στην καθημερινή ζωή.

Στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ. η πρωτοτυπία του κυκλαδικού πολιτισμού περιορίζεται από την εισαγωγή πολιτιστικών στοιχείων, κυρίως από την Κρήτη αλλά και από την ηπειρωτική Ελλάδα. Έτσι ***ο κυκλαδικός πολιτισμός της μέσης εποχής του χαλκού*** είναι το αποτέλεσμα του δημιουργικού συνδυασμού του νησιωτικού πολιτιστικού υπόβαθρου με τις επιρροές που οι Κυκλαδίτες δέχτηκαν και αφομοίωσαν από την Κρήτη και την κυρίως Ελλάδα. Σ' αυτή την περίοδο περιορίστηκε ο ηγετικός ρόλος των Κυκλάδων στο Αιγαίο λόγω της ανερχόμενης μινωικής δύναμης. Υποχρεώθηκαν, κατά πάσα πιθανότητα, να προσφέρουν τις ναυτικές τους γνώσεις προκειμένου να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους.

Γύρω στα 1500 π.Χ., η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας έθαψε κάτω από τη λάβα μια μεγάλη πόλη του νησιού –στο σημερινό χωριό Ακρωτήρι–, που βρισκόταν σε ακμή από τις αρχές της ύστερης εποχής του χαλκού. Οι κάτοικοι της Θήρας εγκατέλειψαν το νησί μάλλον προειδοποιημένοι από σεισμικές δονήσεις πριν την ολοκληρωτική καταστροφή. Για τους άλλους νησιωτικούς οικισμούς δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις εγκατάλει-

1. Η ναυτική κυριαρχία του Μίνωα και η πειρατεία

Ο πρώτος που καθώς ξέρουμε απ' την προφορική παράδοση, απόκτησε ναυτικό ήταν ο Μίνως, που κυριαρχούσε στο μεγαλύτερο μέρος της σημερινής ελληνικής θάλασσας. Κυρίεψε τις Κυκλάδες και ίδρυσε αποικίες στα περισσότερα νησιά, από όπου έδιωξε τους Κάρες και εγκατέστησε άρχοντες τους γιους του. Φυσικό ήταν να καταδιώξει την πειρατεία όσο μπορούσε, ώστε να του περιέρχονται ασφαλέστερα τα εισοδήματα των νησιών.

Την παλιά εποχή οι Έλληνες, και όσοι βάρβαροι κατοικούσαν στα παράλια ή στα νησιά, επιδόθηκαν στην πειρατεία μόλις άρχισε ν' αναπτύσσεται η θαλάσσια επικοινωνία. Είχαν αρχηγούς ανθρώπους ισχυρούς που είχαν κίνητρο και το προσωπικό τους κέρδος, αλλά και την ανάγκη να εξασφαλίσουν τροφή για τους πιο φτωχούς. Χτυπούσαν ατείχιστες πολιτείες, που ήσαν μάλλον συγκροτήματα οικισμών, και τις λεηλατούσαν εξασφαλίζοντας μ' αυτόν τον τρόπο το βιοπορισμό τους. Η ληστεία τότε, δεν ήταν ακόμα ντροπή, αλλά αντίθετα έδινε κάποια δόξα σ' όσους την ασκούσαν. Τούτο, άλλωστε, φαίνεται τόσο από το ότι και σήμερα ακόμα μερικοί στεριανοί υπερηφανεύονται επειδή είναι ληστές, όσο και από το ότι στους στίχους των παλαιών ποιητών υπάρχουν στερεότυπες ερωτήσεις προς τα καράβια που εισπλέουν κάπου αν είναι πειρατικά. Τούτο σημαίνει ότι ούτε εκείνοι που δέχονταν την ερώτηση θεωρούσαν ότι ήταν ταπεινωτική η πειρατεία ούτε εκείνοι που έκαναν την ερώτηση τη θεωρούσαν υβριστική.

Θουκυδίδης, Α, 4-5
μετ. Αγγ. Βλάχου, εκδ. Εστία.

Τοιχογραφία του «ψαρά» από οικία του Ακρωτηρίου Θήρας. Έργο της ύστερης εποχής του χαλκού. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο)

ψης ή ολοκληρωτικής καταστροφής. Πάντως είναι φανερό ότι έκτοτε η κατάσταση άλλαξε σταδιακά στο Αιγαίο με επακόλουθο την προοδευτική αλλά πλήρη επικράτηση των Μυκηναίων το 14ο αι. π.Χ.

Ο μινωικός πολιτισμός. Ο πολιτισμός που αναπτύχθηκε την εποχή του χαλκού στην Κρήτη συμβατικά φέρει το όνομα του μυθικού βασιλιά Μίνωα.

Η γεωγραφική θέση του νησιού στο κέντρο περίπου της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου μεταξύ τριών ηπείρων, η μορφολογία του εδάφους με τις εύφορες αλλά μικρές πεδιάδες ανάμεσα σε μεγάλους ορεινούς όγκους και το ζεστό κλίμα προσδιόρισαν την οργάνωση της ζωής και την ανάπτυξη πολιτισμού ήδη από τους νεολιθικούς χρόνους. Πολλοί ερευνητές, εκτός από την παραδοσιακή τριμερή διαίρεση της εποχής του χαλκού σε πρώιμη, μέση και ύστερη, για τη μελέτη του μινωικού πολιτισμού χρησιμοποιούν τη διάκριση αντίστοιχα σε χρονικές περιόδους με κριτήριο την κατασκευή, την οργάνωση και την καταστροφή των ανακτορικών κέντρων στην Κρήτη.

α. Η ιστορία και η κοινωνία. Η πρώιμη εποχή του χαλκού συμπίπτει έτσι με την ***προανακτορική περίοδο***. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου οι οικισμοί παρουσιάζουν στοιχεία αγροτικής οικονομικής οργάνωσης αλλά και στοιχεία ανάπτυξης εμπορικών σχέσεων με νησιά του Αιγαίου, τις ακτές της Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου. Τα βιοτεχνικά προϊόντα της κεραμικής, της λιθοτεχνίας, της πλεκτικής, της υφαντικής και της μεταλλοτεχνίας αποδεικνύουν την ύπαρξη έμπειρων τεχνιτών και κατ' επέκταση κοινωνικών ομάδων που διακρίνονται από τον καταμερισμό εργασίας. Οι αρχηγοί των ισχυρότερων γενών, δηλαδή οι κάτοχοι εκτάσεων καλλιεργήσιμης γης, ίσως απέκτησαν προοδευτικά δύναμη μέχρις ότου η εξουσία συγκεντρώθηκε στα χέρια των λίγων, των πρώτων βασιλέων.

Για πρώτη φορά στην Κνωσό, στη Φαιστό, στα Μάλια και τη Ζάκρο το 1900 π.Χ. περίπου οικοδομήθηκαν συγκροτήματα, που είναι δυνατό να χα-

ρακτηριστούν ως ανάκτορα. Τα συγκροτήματα αυτά διέθεταν μεγάλους αποθηκευτικούς χώρους που υποδεικνύουν ότι οι κάτοχοί τους ήταν μεγάλοι γαιοκτήμονες. Σημαντικό επίτευγμα αυτής της περιόδου, δηλαδή της ***παλαιοανακτορικής εποχής***, ήταν η εφεύρεση γραφής. Χρησιμοποιήθηκαν παράλληλα μια ***ιερογλυφική γραφή***, όπως αποδεικνύει ο δίσκος της Φαιστού, και μια γραφή με γραμμικά σύμβολα, γνωστή ως ***γραμμική Α΄***, πάνω σε πινακίδες και αγγεία. Καμία από τις δύο γραφές δεν έχει αποκρυπτογραφηθεί. Από τις αρχές της περιόδου αυτής η Κρήτη σταδιακά κυριάρχησε στο Αιγαίο[1]. Η ***μινωική θαλασσοκρατία*** ήταν γνωστή ήδη στην παράδοση των αρχαίων. Η απουσία οχυρώσεων στα ανακτορικά κέντρα δημιούργησε τη θεωρία της ειρηνικής επικράτησης, της γνωστής ***pax minoica*** (μινωική ειρήνη). Από άγνωστες αιτίες τα πρώτα ανάκτορα καταστράφηκαν γύρω στα 1700 π.Χ. Η κατάσταση αντιμετωπίστηκε μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα. Νέα ανάκτορα οικοδομήθηκαν στη θέση των παλαιών, μεγαλύτερα σε έκταση και πολυτελέστερα σε σχέση με τα προηγούμενα.

Πήλινος δίσκος από τη Φαιστό. Στις δύο όψεις του φέρει αποτυπωμένα με σφραγίδα, σύμβολα μιας ιερογλυφικής γραφής. Πρόκειται για το παλαιότερο μινωικό κείμενο που μας είναι γνωστό (1800 π.Χ.). (Ηράκλειο Κρήτης, Αρχαιολ. Μουσείο)

Τη ***νεοανακτορική περίοδο*** η διαστρωμάτωση της μινωικής κοινωνίας διαρθρώνεται στο πλαίσιο του ανακτόρου με επικεφαλής τον κύριό του, τον ηγεμόνα, από τον οποίο πήγαζαν όλες οι εξουσίες. Τον πλαισίωνε αριστοκρατία αξιωματούχων και μεγάλος αριθμός κατοίκων της περιοχής γύρω από το ανάκτορο, που ως γεωργοί ή τεχνίτες εξαρτιόνταν οικονομικά από το ανάκτορο. Η κοινωνική αυτή συγκρότηση δε φαίνεται να μοιάζει με τον απολυταρχικό τρόπο διακυβέρνησης, όπως τον γνωρίσαμε στους λαούς της Εγγύς Ανατολής. Η ανεύρεση μικρότερων οικοδομικών συγκροτημάτων αλλά και πόλεων, που ήταν σύγχρονες με τα ανάκτορα, αποτελούν ενδείξεις και για μια αστική* οργάνωση της κοινωνίας παράλληλα με

Τοιχογραφία από το ανάκτορο της Κνωσού. Απεικονίζει σκηνή από ένα επικίνδυνο αγώνισμα, συνδεδεμένο πιθανότατα με ιερές τελετουργίες, τα ταυροκαθάψια (1450 π.Χ.). (Ηράκλειο Κρήτης, Αρχαιολογικό Μουσείο)*

Ειδώλιο γυναικείας θεότητας, της θεάς των όφεων. Είναι κατασκευασμένο από φαγεντιανή και παρουσιάζει μια γυναίκα που κρατά στα δύο χέρια φίδια, ενώ στο κεφάλι της κάθεται ένα αιλουροειδές. Το ένδυμα που φοράει είναι περίτεχνο και τολμηρό. (Ηράκλειο Κρήτης, Αρχαιολογικό Μουσείο)

την ανακτορική. Μεγάλος δηλαδή αριθμός κατοίκων που έμεναν στις πόλεις δεν ασχολούνταν με χειρωνακτικές εργασίες, αλλά είχαν υψηλά εισοδήματα από το εμπόριο, τη βιοτεχνία και την παροχή υπηρεσιών ως διοικητικοί υπάλληλοι.

Ο τρόπος οργάνωσης της ζωής, όπως μπορούμε να τον κατανοήσουμε από τα αρχαιολογικά ευρήματα, προβάλλει ιδιαίτερα τη γυναίκα. Εκτός από τον πρωταγωνιστικό ρόλο που έπαιζε στη θρησκεία, η θέση της στη μινωική κοινωνία φαίνεται ότι ήταν εφάμιλλη με εκείνη που κατείχε ο άνδρας. Γυναίκες συμμετείχαν σε επικίνδυνα αθλήματα όπως τα ταυροκαθάψια* και σε κυνηγετικές εξορμήσεις μαζί με τους άνδρες. Φρόντιζαν, ωστόσο, την εμφάνισή τους, περιποιούνταν το σώμα τους, καλλωπίζονταν και φορούσαν περίτεχνα ενδύματα, που προκαλούν εντύπωση ακόμη και σήμερα με την τολμηρότητά τους.

Οι επαφές της Κρήτης αυτή την περίοδο με τις περιοχές της ανατολικής Μεσογείου ήταν συνεχείς. Η ανεύρεση χάλκινων ταλάντων* και ελεφαντόδοντων αποδεικνύει άμεσες επαφές με την Κύπρο και τη Συρία. Ένδειξη της επικοινωνίας με την Αίγυπτο αποτελούν οι τοιχογραφίες της εποχής του Τούθμωσι Γ΄, στις οποίες απεικονίζονται απεσταλ-

μένοι των *Κεφτί* με δώρα για το φαραώ. Ο τρόπος απόδοσης των Κεφτί μοιάζει με τη μορφή των Κρητών, όπως τους γνωρίζουμε από τα έργα της μινωικής τέχνης. Η επέκταση, επίσης, στο Αιγαίο είναι γεγονός που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση. Την ακμή όμως ανέκοψε, γύρω στα 1500 π.Χ., η δεύτερη στη σειρά καταστροφή των ανακτόρων. Πιθανή εκδοχή αυτής της καταστροφής θεωρείται η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας. Μόνο η Κνωσός από τα ανακτορικά κέντρα ξεπέρασε τη δοκιμασία της καταστροφής και συνέχισε την ανεξάρτητη πορεία της για έναν ακόμη αιώνα. Η καταστροφή πάντως δε σήμανε και το τέλος του πολιτισμού στην Κρήτη.

Η ***μετανακτορική περίοδος***, όπως διαφορετικά ονομάζεται η περίοδος της μυκηναϊκής κυριαρχίας στην Κρήτη, διήρκεσε μέχρι το 1100 π.Χ. περίπου. Τη μυκηναϊκή επικράτηση επικυρώνει η ανεύρεση στην Κνωσό πήλινων πινακίδων της γραμμικής Β΄ γραφής, η οποία χρησιμοποιήθηκε από τους Μυκηναίους.

β. Θρησκεία. Κυρίαρχο ρόλο είχε στη μινωική θεολογία μια γυναικεία θεότητα, που ταυτίζεται με τη θεά της γονιμότητας. Δίπλα της υπήρχε ένας μικρός θεός. Ιερό ζώο ήταν ο ταύρος και σύμβολα ιερά τα κέρατα του ταύρου και ο *διπλός πέλεκυς*.

Τους θεούς λάτρευαν στην ύπαιθρο, σε κορυφές των βουνών ή σε ιδιαίτερους χώρους στα ανάκτορα. Ναούς δεν οικοδομούσαν. Από τις θρησκευτικές τελετές ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα *ταυροκαθάψια**.

γ. Τέχνη. Η μινωική τέχνη χαρακτηρίζεται από φαντασία, λεπτότητα και αγάπη για τη φύση. Τα έργα των Μινωιτών ήταν προσαρμοσμένα στα ανθρώπινα μέτρα, αποστρέφονταν το ογκώδες και το μνημειακό*.

Ακόμα και τα ανάκτορα δεν επιβάλλονταν με τον όγκο τους στο χώρο αλλά με την πολυμορφία τους. Πυρήνας του μινωικού ανακτόρου ήταν μια μεγάλη αυλή, γύρω από την οποία διαρθρωνόταν ένα πολυδαίδαλο* σύστημα δωματίων, διαδρόμων και ανισόπεδων επιφανειών. Βεράντες, φω-

Τελετουργικό πέτρινο αγγείο με το οποίο έκαναν σπονδές. Έχει τη μορφή κεφαλής ταύρου. Ο ταύρος ήταν ένα από τα ιερά ζώα στη μινωική θρησκεία. Προέρχεται από το μικρό ανάκτορο της Κνωσού (1600 π.Χ.).
(Ηράκλειο Κρήτης, Αρχαιολ. Μουσείο)

Σφραγιδόλιθοι, εξαίρετα έργα μινωικής μικροτεχνίας. Έμπειροι τεχνίτες φιλοτεχνούσαν πάνω σε πολύτιμους και ημιπολύτιμους λίθους ανάγλυφες μικροσκοπικές παραστάσεις, ιδιαίτερα κατά τη νεοανακτορική περίοδο. (Ηράκλειο Κρήτης, Αρχαιολ. Μουσείο)

Βαθύ πήλινο σκεύος με προχοή, «σαλτσιέρα», του ελλαδικού πολιτισμού, της πρώιμης εποχής του χαλκού από την περιοχή της Ραφήνας. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολ. Μουσείο)

ταγωγοί και αποθηκευτικοί χώροι εξυπηρετούσαν παράλληλα με την αισθητική και πρακτικές ανάγκες της καθημερινής ζωής. Οι τοίχοι των ανακτόρων σε ευρεία κλίμακα διακοσμούνταν με τοιχογραφίες. Τα θέματά τους ήταν εμπνευσμένα από τη φύση και τις ανακτορικές τελετές.

Τα έργα της μικροτεχνίας (σφραγιδογλυφία*, χρυσοχοΐα, ειδωλοπλαστική* και κεραμική) διακοσμούνταν με ανάλογες παραστάσεις. Η προσπάθεια των καλλιτεχνών να αποδώσουν όσο πιο πιστά μπορούσαν την ανθρώπινη μορφή καθώς και τις μορφές των ζώων, η απεικόνιση σκηνών από την καθημερινή ζωή ή τις τελετές σε συνδυασμό με την ποικιλία των χρωματισμών είναι στοιχεία που δίνουν την εντύπωση μιας ειρηνικής κοινωνίας που αντιμετωπίζει με ευχαρίστηση την καθημερινή ζωή.

Η μινωική τέχνη σκοπό είχε να εξυπηρετήσει κυρίως τις ανάγκες των ανακτόρων. Δε χρησιμοποιήθηκε όμως μόνο από την εξουσία, όπως συνέβαινε στις αυτοκρατορίες της Ανατολής.

Ο ελλαδικός πολιτισμός. Οι ερευνητές ονόμασαν ελλαδικό τον πολιτισμό που διαμορφώθηκε στην ηπειρωτική χώρα την εποχή του χαλκού*. Στην ηπειρωτική Ελλάδα η μετάβαση από την εποχή του λίθου σε εκείνη του χαλκού φαίνεται ότι συνέβη χωρίς θεαματικές αλλαγές και με αργούς ρυθμούς. Η επιστημονική έρευνα διαπίστωσε ότι στις αρχές της εποχής του χαλκού συνέβησαν δημογραφικές μεταβολές, μετακινήσεις πληθυσμών. Οι νέοι οικισμοί ιδρύθηκαν κοντά στη θάλασσα ή πάνω σε χαμηλούς λόφους. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση ήταν του οικισμού της Λέρνας στην Αργολίδα. Η συγκρότηση των περισσότερων οικισμών και τα ανασκαφικά στοιχεία μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι οικισμοί και οι κοινωνίες που τους διαμόρφωσαν βρίσκονταν σε στάδιο προαστικής* οργάνωσης. Στο στάδιο αυτό διαπιστώθηκαν κάποιοι νεωτερισμοί, όπως εξειδίκευση στην εργασία, ανάπτυξη της τεχνολογίας, διεύρυνση των ανταλλαγών, κεντρική οργάνωση κ.ά. Οι πόροι οικονομικής ανάπτυξης δεν προέρχονταν μόνο από τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Έχει διαπιστωθεί η επικοινωνία ανάμεσα στους οικισμούς της ηπειρωτι-

κής Ελλάδας και του αιγαιακού χώρου. Από τους κατοίκους του ελλαδικού χώρου της πρώιμης εποχής του χαλκού διατηρήθηκαν γλωσσικά κατάλοιπα που στη συνέχεια τα συναντούμε στην ελληνική γλώσσα. Πρόκειται κυρίως για τοπωνύμια που έχουν κατάληξη σε *-ττος, -σσος, -νθος*, π.χ. Λυκαβηττός, Υμηττός, Ιλισσός, Παρνασσός, Κόρινθος κ.ά.

Τους πρώτους αιώνες της 2ης χιλιετίας π.Χ., δηλαδή τη μέση εποχή του χαλκού, τα αρχαιολογικά δεδομένα προβάλλουν μια διαφορετική εικόνα. Διακόπτεται απότομα η πολιτιστική συνέχεια και δεν παρατηρείται καμία ουσιαστική εξέλιξη στον τρόπο οργάνωσης. Η κατάσταση αυτή, σύμφωνα με την παραδοσιακή εξήγηση, αποδίδεται στην είσοδο νέων κατοίκων, δηλαδή των πρώτων ελληνικών φύλων. Σύμφωνα με άλλη εκδοχή ερμηνεύεται από εσωτερικές αναταραχές και συγκρούσεις ανάμεσα στους αυτόχθονες* πληθυσμούς[2].

Οι οικισμοί σ' αυτή την περίοδο παρουσιάζουν έλλειψη σχεδιασμού στη χωροταξική τους οργάνωση. Η κεραμική είναι το κύριο υλικό κατάλοιπο που υποδηλώνει τα νέα πολιτιστικά στοιχεία. Η κοινωνία, όπως φαίνεται, συγκροτήθηκε στη βάση της κλειστής αγροτικής οικονομίας. Οι κάτοικοι δηλαδή ενός οικισμού παρήγαν αγροτικά προϊόντα τόσα όσα κάλυπταν τις ανάγκες επιβίωσής τους. Δεν υπήρχε πλεόνασμα στην παραγωγή και κατ' επέκταση δεν υπήρχε ανταλλακτικό εμπόριο. Ωστόσο, στην ύστερη φάση αυτής της περιόδου διαπιστώνουμε επαφές με την Κρήτη. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι την ίδια περίοδο στην Κρήτη λειτουργούσε ένα ανακτορικό σύστημα που βασιζόταν κυρίως στην εμπορική εξάπλωση των Κρητών.

1.2 Ο μυκηναϊκός πολιτισμός

Στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά την ύστερη εποχή του χαλκού (1600-1100 π.Χ.) διαμορφώθηκε και εξελίχθηκε ο πρώτος μεγάλος ελληνικός πολιτισμός. Έχει ονομαστεί συμβατικά ***μυκηναϊκός*** από τους ερευνητές, γιατί το σπουδαιότερο κέντρο του ήταν η «πολύχρυσος Μυκήνη», όπως αναφέρεται στα ομηρικά έπη.

2. Η επιστημονική έρευνα για το πρόβλημα των μεταβολών που συνέβησαν στον ελλαδικό χώρο στα τέλη της πρώιμης εποχής του χαλκού

Οι προσπάθειες των αρχαιολόγων να προσδιορίσουν τη φύση, την έκταση και τις συνέπειες των μεταβολών που πραγματοποιούνται στα τέλη της Πρώιμης Χαλκοκρατίας ξεκινούν από την ανομολόγητη επιθυμία να ανιχνεύσουν το πρόβλημα της «άφιξης» των πρώτων ινδοευρωπαϊκών φύλων στην αιγαιακή λεκάνη. Με την αποκρυπτογράφηση της γραμμικής γραφής Β΄, το ασφαλές πλέον γεγονός ότι στην Πελοπόννησο, κατά τη Μυκηναϊκή εποχή, μιλούσαν ένα είδος πρωτόγονης ελληνικής γλώσσας, καθώς και η απουσία ουσιαστικής τομής στην πολιτισμική συνέχεια... οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα φύλα που εγκαταστάθηκαν στην ηπειρωτική Ελλάδα την επαύριο των καταστροφών, ήταν οι πρώτες ομάδες «Πρωτοελλήνων»...

Από την άλλη πλευρά με ποια κριτήρια μπορούμε να αποδώσουμε μια καινοτομία στην άφιξη νέων πληθυσμιακών στοιχείων; Από τη νεότερη ιστορία αποδεικνύεται σαφέστατα, άλλωστε, ότι ριζικές πολιτισμικές αλλαγές, που συνοδεύονται συχνά από βίαιες καταστροφές, δεν είναι απαραίτητα αποτέλεσμα εισβολών ή μεταναστεύσεων: ενδεικτικό παράδειγμα μιας τέτοιας περίπτωσης αποτελούν οι επαναστάσεις. Θα μπορούσαμε επομένως να αποδώσουμε τα γεγονότα του τέλους της Πρωτοχαλκής ΙΙ περιόδου στο Αιγαίο σε μια σειρά από εσωτερικές αναταραχές.

R. Treuil, P. Darcque, J.-Cl. Poursat, G. Touchais, *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου*, μετ. Όλγα Πολυχρονοπούλου, Άννα Φίλιππα-Touchais, εκδ. Καρδαμίτσα, 1996, σ. 293-294.

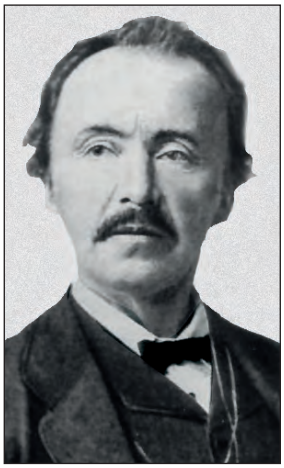

Η. Schliemann (Ερίκος Σλήμαν): Γερμανός έμπορος και ερευνητής. Με τις αρχαιολογικές του έρευνες στην Τροία και στις Μυκήνες έδωσε ιστορική υπόσταση στις αφηγήσεις των Ομηρικών επών.

Η χώρα. Ο πολιτισμός αυτός ήταν δημιούργημα ελληνικών φύλων, γνωστών με ποικίλα ονόματα από τις πηγές: Αχαιοί, Δαναοί, Ίωνες, Αργείοι κ.ά. Τα ελληνικά αυτά φύλα, αφού παγίωσαν τις εγκαταστάσεις τους στην ηπειρωτική χώρα, δέχτηκαν τις επιδράσεις των άλλων αιγαιακών πολιτισμών, ιδιαίτερα του μινωικού. Στη συνέχεια εξαπλώθηκαν στον αιγαιακό χώρο, στα νησιά, την Κρήτη και στις ακτές της Μ. Ασίας. Την περίοδο της μεγάλης ακμής ξεπέρασαν τα όρια του Αιγαίου και εγκαταστάθηκαν, άλλοτε μόνιμα και άλλοτε περιστασιακά, στην Κύπρο και στις ανατολικές ακτές της Μεσογείου. Τα σπουδαιότερα κέντρα του μυκηναϊκού κόσμου ήταν οι Μυκήνες, το Άργος, η Τίρυνθα στην Αργολίδα, η Πύλος στη Μεσσηνία, οι Αμύκλες στη Λακωνία, ο Ορχομενός, η Θήβα και ο Γλας στη Βοιωτία, η Αθήνα, η Ελευσίνα, ο Μαραθώνας στην Αττική και η Ιωλκός στη Θεσσαλία. Τα περισσότερα κέντρα είχαν ιδρυθεί σε επιλεγμένες θέσεις οι οποίες διευκόλυναν την εποπτεία μεγάλης σε έκταση περιοχής. Η ίδρυσή τους συνδυαζόταν στις περισσότερες περιπτώσεις με την κατασκευή ανακτόρου και ισχυρής οχύρωσης.

Οι πηγές. Τις πρώτες πληροφορίες για το μυκηναϊκό κόσμο είχαμε από τα ***ομηρικά έπη***. Μέχρι τον περασμένο αιώνα όμως οι ιστορικοί και οι ερευνητές πίστευαν ότι τα πρόσωπα και γενικότερα η εικόνα της ζωής που παρουσίαζαν τα έπη ήταν δημιουργήματα της φαντασίας του Ομήρου. Οι διηγήσεις του απέκτησαν ιστορική υπόσταση, όταν ένας πλούσιος έμπορος, ο Heinrich Schliemann (Ερίκος Σλήμαν), έκανε τις πρώτες ανασκαφές στις Μυκήνες (1876). Έκτοτε και μέχρι σήμερα, οι ***αρχαιολογικές έρευνες*** σε πολλά μέρη της Ελλάδας και η μελέτη των ευρημάτων τους έχουν ρίξει πολύ φως στη γνώση αυτής της εποχής. Αποκορύφωμα όλων των ερευνών που αφορούν το μυκηναϊκό πολιτισμό ήταν η αποκρυπτογράφηση της ***γραμμικής Β΄ γραφής*** από τον M. Ventris και τον J. Chadwick (1952). Η γραμμική Β΄ χρησιμοποιήθηκε από ειδικευμένους γραφείς στα μυκηναϊκά ανάκτορα. Η ανάγνωση των πινακίδων που βρέθηκαν στην Πύλο, στην Κνωσό, στις Μυκήνες και στη Θήβα έδειξε ότι η γραμμική Β΄ είναι συλλαβι-

Πήλινη πινακίδα με κείμενο της γραμμικής Β΄ γραφής. Προέρχεται από το ανάκτορο της Πύλου. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολ. Μουσείο)

Κέντρα του μυκηναϊκού κόσμου

κή γραφή. Το σπουδαιότερο όμως είναι ότι επικύρωσε την ελληνικότητα του μυκηναϊκού πολιτισμού. Αποδείχθηκε ότι τα σύμβολά της αποδίδουν λεξεις της ελληνικής γλώσσας. Αποδίδουν στην πραγματικότητα μια πρώιμη μορφή της ελληνικής γλώσσας, αρχαιότερη και από εκείνη των ομηρικών επών. Οι πληροφορίες, ωστόσο, που μας δίνουν οι πινακίδες έχουν λογιστικό περιεχόμενο, είναι δηλαδή κατάλογοι αντικειμένων και περιουσιακών στοιχείων ηγεμόνων ή εμπόρων της εποχής εκείνης. Έχουν διαβαστεί, επίσης, ονόματα θεών και ανθρώπων που μας είναι γνωστά από τα έπη[3]. Πρέπει να επισημανθεί ότι μέχρι σήμερα οι πινακίδες δε μας έχουν δώσει ένα συνεχές κείμενο.

Η ιστορική επιστήμη εντάσσει το μυκηναϊκό πολιτισμό εν μέρει στην ελληνική ***προϊστορία*** ή, για την ακρίβεια, θεωρεί ότι αποτελεί την ***ελληνική πρωτο-ιστορία***.

Οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση του μυκηναϊκού κόσμου. Την κλειστή αγροτική οικονομία των οικισμών της μέσης εποχής του χαλ-

3. Οι πινακίδες της γραμμικής Β΄ γραφής

Έχουμε λοιπόν κάποιους σωρούς από πηλό, που καταρχήν δε μας υπόσχονται τίποτα· τους κάνει πολύτιμους όμως το γεγονός ότι συνιστούν μιαν ολότελα καινούργια πηγή αδιάβλητης πληροφόρησης για τον αρχαιότατο ελληνικό πολιτισμό – που άλλη πηγή γνώσης μας γι' αυτόν είναι η αρχαιολογία και οι συγκεχυμένες παραδόσεις που μας μεταβίβασαν οι κλασικοί χρόνοι. Είναι βέβαια λυπηρό που οι πινακίδες δε μας λένε τίποτε για την ιστορία των ανθρώπων που τις έγραψαν, ούτε για τη σκέψη τους. Κι όμως, μερικοί από μας θα εκπλαγούν ίσως όταν ανακαλύψουν πόσα συμπεράσματα μπορούμε να αντλήσουμε απ' αυτές. Οι Μυκηναίοι δεν το θεώρησαν απαραίτητο να διασώσουν ούτε την ιστορία τους ού-

τε τη διπλωματική τους αλληλογραφία. Μας άφησαν όμως τουλάχιστον καταγραφές από τη διοίκηση των βασιλείων τους και από τη λειτουργία ορισμένων τομέων της οικονομίας τους.

Εκτός από τις πινακίδες έχουμε και μερικές επιγραφές στη Γραμμική Γραφή Β΄, που περιλαμβάνονται στη ζωγραφική διακόσμηση αγγείων. Τέτοια αγγεία έχουν ανακαλυφθεί σε διάφορες τοποθεσίες, κι εξακολουθούν να ανακαλύπτονται ολοένα περισσότερα.

J. Chadwick, *Ο Μυκηναϊκός κόσμος*, μετ. Κ.Ν. Πετρόπουλος, εκδ. Gutenberg, σ. 29-30.

κού ακολούθησε, όπως φαίνεται, μια μορφή οικονομικών σχέσεων βασισμένη στο εμπόριο. Η εμπορική ανάπτυξη, ιδιαίτερα μετά το 1500 π.Χ., ακολούθησε γρήγορους ρυθμούς και είχε ως επακόλουθο την έξοδο των Μυκηναίων στο Αιγαίο. Μια σειρά από μέγαρα, οικοδομημένα σε οχυρωμένες ακροπόλεις, επιβεβαιώνουν την οικονομική ανάπτυξη του μυκηναϊκού κόσμου.

Επίκεντρο των οικονομικών δραστηριοτήτων ήταν τα μέγαρα. Η πλειονότητα των υπηκόων ασχολούνταν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Μια μεγάλη ομάδα αποτελούσαν οι ειδικευμένοι τεχνίτες (κεραμουργοί, ξυλουργοί, ναυπηγοί, χαλκουργοί, χρυσοχόοι, αρωματοποιοί, γιατροί κ.ά.) και μια άλλη, πολυπληθή επίσης, οι έμποροι και οι ναυτικοί[4]. Στην κοινωνική ιεραρχία ιδιαίτερη θέση κατείχαν οι ιερείς και ο στρατός, ο οποίος αποτελούνταν από επαγγελματίες στρατιώτες. Ο ηγεμόνας κάθε ανακτόρου διαχειριζόταν τον πλούτο της περιοχής την οποία εξουσίαζε. Ήταν πολιτικός και στρατιωτικός αρχηγός, με δικαστική και συγχρόνως θρησκευτική εξουσία. Δεν υπάρχει καμία

Η ακρόπολη των Μυκηνών με την πύλη «των λεόντων».
Η κατασκευή του τείχους της ακρόπολης έχει γίνει με μεγάλους πελεκημένους ογκόλιθους που προκαλούν την εντύπωση και δικαιολογούν το θρύλο της οικοδόμησής τους από τους Κύκλωπες.

ένδειξη όμως που να υπονοεί την ύπαρξη θεοκρατικής οργάνωσης και ισχυρού ιερατείου. Στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας βρίσκονταν οι δούλοι. Ήταν υπηρέτες που εργάζονταν για τον ηγεμόνα, τους αξιωματούχους, τους ιερείς και τους απλούς πολίτες.

Τα κοινά χαρακτηριστικά που παρουσιάζει ο μυκηναϊκός κόσμος σ' όλο το χώρο της εξάπλωσής του και που επιβεβαιώνουν την πολιτιστική συνοχή του θα ήταν ένα ενδεικτικό στοιχείο για την οργάνωση ενιαίου κράτους. Φαίνεται όμως ότι κάτι τέτοιο δε συνέβη. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η χώρα πρέπει να ήταν χωρισμένη σε τέσσερα ή πέντε μεγαλύτερα και άλλα τόσα περίπου μικρότερα «ομοσπονδιακά» κράτη, αντίστοιχα προς τα μεγάλα ανάκτορα. Δεν αποκλείεται τα επιμέρους μυκηναϊκά κράτη να ήταν υποτελή στο μεγαλύτερο ανακτορικό κέντρο, τις Μυκήνες.

Για την οργάνωση κάθε μυκηναϊκού κράτους δε διαθέτουμε επαρκή στοιχεία, με εξαίρεση τις πληροφορίες που μας δίνουν οι πινακίδες από το ανάκτορο της Πύλου. Ανώτατος άρχοντας, σύμφωνα με τις πληροφορίες των πινακίδων, ήταν ο ***άνακτας*** (wa-na-ka), κύριος του ανακτόρου απ' όπου πήγαζε κάθε εξουσία. Υποτελείς σε αυτόν ήταν τοπικοί άρχοντες, διοικητές περιφερειών. Ο τίτλος με τον οποίο τους αναγνωρίζουμε στις πινακίδες είναι ***λααγέτας*** (ra-wa-ke-ta) [από το λαός + ἡγοῦμαι]. Στην τάξη των ευγενών αναφέρονται οι ***επέτες*** (e-qe-ta) [από το ἕπομαι], δηλαδή οι ακόλουθοι. Σημαντικά πρόσωπα στην περιφερειακή διοίκηση φαίνεται ότι ήταν οι ***τελεστές*** (te-re-ta). Στους Μυκηναίους λιγότερο τιμητικός ήταν ο τίτλος ***βασιλεύς*** (qa-si-re-u). Έτσι ονομαζόταν ο επικεφαλής οποιασδήποτε ομάδας, ακόμα και ο αρχιτεχνίτης μιας ομάδας χαλκουργών. Αντίθετα, στα ομηρικά έπη, δηλαδή τους επόμενους αιώνες, η λέξη «βασιλεύς» στην ελληνική γλώσσα δηλώνει τον ανώτατο άρχοντα.

Η εξάπλωση. Η κύρια πηγή πλούτου και ανάπτυξης του μυκηναϊκού κόσμου ήταν το εμπόριο, η άσκηση του οποίου έστρεψε τους Μυκηναίους στη θάλασσα. Μέχρι τα μέσα του 15ου αι. π.Χ.

4. Τα επαγγέλματα και οι ειδικευμένοι τεχνίτες μέσα από τις πινακίδες της γραμμικής Β΄ γραφής

Το πλήθος των επαγγελματικών ειδικοτήτων που κατονομάζονται στους καταλόγους προϋποθέτει εντυπωσιακά προχωρημένο καταμερισμό της εργασίας. Έχει περάσει πια η στοιχειώδης βαθμίδα του πολιτισμού όπου ο καθένας μπορούσε διαδοχικά να κάνει το γεωργό, το χτίστη, τον ξυλουργό ή ό,τι άλλο. Τώρα πηγαίνει και βρίσκει τον ειδικό γι' αυτό που κάθε φορά χρειάζεται: από ένα συνηθισμένο κύπελλο ως το πολυτελέστερο έπιπλο με την πολύτιμη ένθετη διακόσμηση. Από τη στιγμή που βλέπουμε ότι ανάμεσα στα επαγγέλματα υπήρχε και ο κυανουργός [ku-wa-no-wo-ko: κυανουργός], ο «τεχνίτης λαζουρίτη* λίθου [του κυάνου] ή γυάλινων απομιμήσεών του», συμπεραίνουμε ασυνήθιστο επίπεδο πολυτέλειας, αφού τέτοιο επάγγελμα με κανένα άλμα της φαντασίας μας δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αναγκαίο. Κι ίσως έχει κάποια σημασία ότι ήταν γνωστό μόνο στις Μυκήνες. Για μας είναι ένα πρόβλημα ότι πολλές από τις μυκηναϊκές ονομασίες επαγγελμάτων δε διασώθηκαν στην ελληνική των κλασικών χρόνων, και γι' αυτό μας είναι αδύνατο να τις ερμηνεύσουμε.

J. Chadwick, ό.π., σ. 152.

Χρυσό τελετουργικό σκεύος σε σχήμα κεφαλής λιονταριού (16ος αι. π.Χ.) από βασιλικό τάφο του ταφικού περιβόλου Α΄ των Μυκηνών. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολ. Μουσείο)

Κεφάλι πολεμιστή από ελεφαντοστό. Πρόκειται για ένθετη διακόσμηση κάποιου μεγαλύτερου αντικειμένου, το οποίο καταστράφηκε. Προέρχεται από θαλαμωτό τάφο των Μυκηνών. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολ. Μουσείο)

ηγετικό ρόλο στο Αιγαίο έπαιζαν οι Κρήτες· στα τέλη, ωστόσο, του ίδιου αιώνα οι Μυκηναίοι κυριάρχησαν στην Κρήτη και κατέλαβαν την Κνωσό. Εκτόπισαν από το Αιγαίο τους Κρήτες και επέβαλαν τη δική τους θαλασσοκρατία. Τα ανασκαφικά δεδομένα αποδεικνύουν την ύπαρξη μυκηναϊκών εγκαταστάσεων ή εμπορικών σταθμών σ' όλο το Αιγαίο. Τους δύο επόμενους αιώνες η εξάπλωσή τους επεκτείνεται πέρα από το Αιγαίο. Το 13ο αι. π.Χ. αποίκισαν συστηματικά την Κύπρο, η οποία ανήκε στη σφαίρα επιρροής των Φοινίκων και των Αιγυπτίων, συμβάλλοντας στον εξελληνισμό της. Ίδρυσαν μυκηναϊκή παροικία στη φοινικική πόλη Ουγκαρίτ και επέκτειναν τις εμπορικές δραστηριότητές τους νοτιότερα, στην Παλαιστίνη και την Αίγυπτο. Για την εξάπλωση και τη δύναμη των Μυκηναίων μας πληροφορούν και οι χεττιτικές πηγές. Πινακίδες που βρέθηκαν στη Χαττούσα αναφέρονται με τιμητικό τρόπο στο βασιλιά των *«Αχιγιάβα»*, τον οποίο ο βασιλιάς των Χετταίων αποκαλεί αδελφό. Είναι πιθανό πίσω από τους Αχιγιάβα των πινακίδων να βρίσκονται οι Αχαιοί. Εάν αυτό είναι αληθές, τότε πρέπει να δεχτούμε, όπως μας πληροφορούν οι πινακίδες, ότι οι σχέσεις μεταξύ Αχαιών και Χετταίων ήταν φιλικές. Ωστόσο, υπήρχαν και περίοδοι κατά τις οποίες ο Χετταίος βασιλιάς κάνει παράπονα στον αδελφό του για τις επιδρομές των Αχιγιάβα στη χώρα του.

Κάποιοι Μυκηναίοι θα πρέπει να ήταν και οι «Αχαϊβάσα» (Αχαιοί) οι οποίοι, όπως αναφέρονται στις αιγυπτιακές επιγραφές, εισέβαλαν μαζί με τους λαούς της θάλασσας στην Αίγυπτο στις αρχές του 12ου αι. π.Χ.

Είναι βέβαιο ότι οι Μυκηναίοι επεκτάθηκαν και προς τη δυτική Μεσόγειο. Προϊόντα τους έχουν βρεθεί στην ιταλική χερσόνησο, τη Σικελία, τη Σαρδηνία και τις ανατολικές ακτές της Ισπανίας.

Οι βλέψεις τους στράφηκαν και στα βόρεια. Οι επαφές με τον Εύξεινο Πόντο, απ' όπου προμηθεύονταν πρώτες ύλες και κυρίως μέταλλα, τους συνδέουν με την περίφημη ***τρωική εκστρατεία***. Είναι πιθανό με τον πόλεμο αυτό οι Αχαιοί να επιδίωκαν τον έλεγχο των στενών του Ελλήσποντου.

Η αρχαία ελληνική παράδοση χρονολογούσε την εκστρατεία στα 1184 π.Χ., την εποχή δηλαδή που αρχίζει η κρίση του μυκηναϊκού κόσμου. Το πιθανότερο είναι να συνέβη προς τα τέλη του 13ου αι. π.Χ., όταν οι Μυκηναίοι βρίσκονταν στο απόγειο της δύναμής τους. Η έλλειψη μυκηναϊκής εγκατάστασης στην περιοχή της Τρωάδας μας οδηγεί στη σκέψη ότι λόγοι ανασφάλειας οδήγησαν τους Έλληνες στο δρόμο της επιστροφής για τις πατρίδες τους. Πάντως, τον ***πανελλήνιο χαρακτήρα*** της ***τρωικής εκστρατείας*** οι Έλληνες είχαν ήδη συνειδητοποιήσει από την αρχαιότητα[5].

Η παρακμή. Η εξάπλωση των Μυκηναίων κατά το 14ο και 13ο αι. π.Χ. και η οικονομική τους ανάπτυξη είναι στοιχεία που επιβεβαιώνουν τη σημασία του εμπορίου για το μυκηναϊκό κόσμο. Από τις αρχές όμως του 12ου αι. π.Χ., οι εμπορικές επαφές με τις χώρες της Ανατολής γίνονταν με δυσκολία. Το χεττιτικό κράτος καταλύθηκε, ενώ οι συνεχείς επιθέσεις που δέχονταν η Κύπρος, οι ανατολικές ακτές της Μεσογείου και η Αίγυπτος είχαν ως αποτέλεσμα την οικονομική τους αποδυνάμωση. Οι καταστροφές αυτές, σύμφωνα με τις αιγυπτιακές μαρτυρίες, αποδίδονται στους ***λαούς της θάλασσας***, ανάμεσα στους οποίους περιλαμβάνονταν και οι Αχαϊβάσα. Ανεξάρτητα από την υπόθεση ότι μπορεί ανάμεσα σ' αυτούς τους λαούς να ήταν και κάποιοι Αχαιοί, το αποτέλεσμα των επιδρομών μάλλον ήταν μοιραίο και για τους Μυκηναίους.

Μολονότι το Αιγαίο και τα μυκηναϊκά κέντρα δε θίχτηκαν άμεσα από τις επιθέσεις, εντούτοις οι καταστροφές των παράκτιων περιοχών της Εγγύς Ανατολής περιόρισαν και στο τέλος τερμάτισαν τις εμπορικές επαφές, που ήταν ζωτικής σημασίας για τους Μυκηναίους. Η απώλεια των αγορών της Ανατολής φαίνεται ότι κλόνισε την οικονομία των ανακτόρων και συνέβαλε βαθμιαία αλλά σταθερά στη διάλυση του μυκηναϊκού κόσμου. Η καταστροφή ίσως να ολοκληρώθηκε από εσωτερικές διενέξεις, δυναστικές έριδες και συγκρούσεις ανάμεσα στα μυκηναϊκά κέντρα.

Ο πολιτισμός. Ο μυκηναϊκός κόσμος, αν και ήταν διασπασμένος, παρουσιάζει ωστόσο ενο-

5. Τρωική εκστρατεία: η πρώτη πανελλήνια επιχείρηση

Βλέπω και μιαν άλλη απόδειξη της αδυναμίας των παλαιών Ελλήνων και στο εξής: ότι πριν απ' τον Τρωικό πόλεμο οι Έλληνες δεν είχαν επιχειρήσει τίποτε από κοινού. Νομίζω, μάλιστα, ότι το όνομα Ελλάς δεν είχε καν δοθεί σ' όλη τη χώρα και ούτε καν υπήρχε πριν από τον Έλληνα, γιο του Δευκαλίωνος. Τα διάφορα φύλα, και κυρίως οι Πελασγοί, έδιναν τ' όνομά τους στα μέρη που κατοικούσαν. Ο Έλλην, όμως, και οι γιοι του επικράτησαν στην Φθιώτιδα και οι άλλες πόλεις άρχισαν να τους ζητούν βοήθεια και, σιγά σιγά, να χρησιμοποιούν η καθεμιά τον όρο Έλληνες· αλλά πέρασε πολύς καιρός προτού το όνομα αυτό επικρατήσει γενικά. Τούτο το μαρτυρεί ο Όμηρος, ο οποίος, αν και έζησε πολύ μετά τον Τρωικό πόλεμο, πουθενά δεν χρησιμοποιεί την γενική ονομασία Έλληνες, αλλά την μεταχειρίζεται μόνο για όσους είχαν ακολουθήσει τον Αχιλλέα από την Φθιώτιδα, οι οποίοι ήσαν και οι πρώτοι Έλληνες. Στα έπη του χρησιμοποιεί τις ονομασίες Δαναοί, Αργείοι και Αχαιοί. Ούτε βαρβάρους αναφέρει και τούτο, νομίζω, επειδή δεν είχε ακόμα επικρατήσει το κοινό όνομα Έλληνες, ώστε να τους διακρίνει κανείς όλους μαζί από τους βαρβάρους. Οπωσδήποτε οι τότε Έλληνες και όσοι αργότερα ονομάστηκαν Έλληνες έως ότου γενικευτεί η ονομασία, δεν μπόρεσαν πριν από τα Τρωικά να επιχειρήσουν τίποτε όλοι μαζί, γιατί και αδύναμοι ήσαν και δεν είχαν σχέσεις μεταξύ τους. Αλλά και την τρωική εκστρατεία ανάλαβαν μόνο όταν απόκτησαν αρκετή πείρα στη θάλασσα.

Θουκυδίδης, Α, 3 μετ. Αγγ. Βλάχου.

Αιγυπτιακή σφραγίδα με ιερογλυφική επιγραφή (πάνω) και δύο σφραγιδοκύλινδροι, αιγυπτιακός και συροχεττιτικός (κάτω) που βρέθηκαν στην Περατή της Αττικής. Τα αντικείμενα αυτά αποδεικνύουν τις εμπορικές επαφές του μυκηναϊκού κόσμου. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο)*

Ασημένιο κύπελλο από την Έγκωμη της Κύπρου (14ος αι. π.Χ.). Έχει ένθετη διακόσμηση από χρυσό και μία μελανή ουσία –νίελο–, που εικονίζει βουκράνια και άνθη λωτού. Έχει κατασκευαστεί στην Κύπρο ίσως από Μυκηναίους τεχνίτες. (Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο)

ποιητικά χαρακτηριστικά που επιβεβαιώνουν την πολιτιστική του συνοχή. Τα σπουδαιότερα είναι:

- ***Η κοινή γλώσσα***. Είναι η πρώιμη μορφή της ελληνικής γλώσσας που μαρτυρείται από την ανάγνωση των πινακίδων της γραμμικής Β΄ γραφής.
- ***Οι κοινές θρησκευτικές δοξασίες***. Παρουσιάζονται οι πρώτες λατρείες και τα ονόματα θεοτήτων, που αργότερα συνέθεσαν το ελληνικό ολυμπιακό πάνθεον.
- ***Η ομοιομορφία σε όλες τις πτυχές του υλικού βίου***. Σ' οποιοδήποτε σημείο εξάπλωσης των Μυκηναίων, από την Πελοπόννησο μέχρι την Κύπρο και τις ακτές της Ανατολικής Μεσογείου, τα έργα της τέχνης τους, ο πολεμικός τους εξοπλισμός, η ενδυμασία, ακόμα και ο καλλωπισμός τους παρουσιάζουν ομοιομορφία.

Η μυκηναϊκή τέχνη, σε αντίθεση με τη μινωική, έχει χαρακτηριστικά αυστηρής συγκρότησης. Οι τεχνίτες και οι καλλιτέχνες εξαρτιόνταν στην πλειονότητά τους από τα ανάκτορα και εξυπηρετούσαν τις ανακτορικές ανάγκες, ιδεολογικά και αισθητικά.

Δείγματα της ***μυκηναϊκής αρχιτεκτονικής*** είναι οι οχυρωμένες ακροπόλεις με τα ανάκτορα και οι ταφικές κατασκευές.

Τα ανάκτορα οικοδομούνταν σε επιλεγμένες θέσεις που περιβάλλονταν με ισχυρά τείχη. Το ανάκτορο ήταν απλό στη δομή του. Πυρήνας του ήταν το ***μέγαρο***, δηλαδή ένα ορθογώνιο οικοδόμημα που διακρίνεται σε τρία μέρη: έναν ανοικτό χώρο μπροστά που επικοινωνεί με μια μεγάλη αυλή, έναν προθάλαμο –τον πρόδομο– και το κυρίως μέγαρο με μια μεγάλη εστία στο κέντρο και τέσσερις κίονες γύρω από αυτή για τη στήριξη της οροφής. Στη δεξιά πλευρά αυτής της αίθουσας πρέπει να ήταν τοποθετημένος ο θρόνος. Αριστερά και δεξιά από την αυλή και το μέγαρο απλώνονταν πολλά διαμερίσματα.

Από τις ταφικές κατασκευές, οι ***θολωτοί τάφοι*** αποτελούν το σημαντικότερο επίτευγμα της μυκηναϊκής αρχιτεκτονικής. Διαμορφώνονταν από ένα θάλαμο εξ ολοκλήρου κτιστό σε σχήμα κυψέλης. Στη μια πλευρά του θαλάμου ανοιγόταν είσοδος μεγάλη

Μεγάλος αμφορέας από θαλαμωτό τάφο της Αργολίδας (μέσα 15ου αι. π.Χ.). Η παράσταση που τον διακοσμεί είναι επηρεασμένη από τις τοιχογραφίες και αντιγράφει μινωικά πρότυπα. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο)

Ψευδόστομος αμφορέας από τάφο της Κω (12ος αι. π.Χ.). Οι Μυκηναίοι αγγειογράφοι προοδευτικά οριοθετούν τις επιφάνειες του αγγείου που θα διακοσμήσουν και σχηματοποιούν τις ζωικές μορφές. (Κως, Αρχαιολογικό Μουσείο)

με τριγωνική απόληξη στο επάνω μέρος. Στην είσοδο οδηγούσε μακρύς διάδρομος με κτιστές τις πλευρές του. Η είσοδος έκλεινε μάλλον με ξύλινη θύρα. Μετά την ταφή του νεκρού, όλος ο θάλαμος και ο διάδρομος καλύπτονταν με χώμα. Έτσι όλη η κατασκευή παρουσίαζε την εικόνα ενός μικρού λόφου. Το σπουδαιότερο δείγμα θολωτού τάφου είναι ο «***θησαυρός του Ατρέως***» στις Μυκήνες.

Οι ***τοιχογραφίες*** που διακοσμούσαν τα ανάκτορα αλλά και οι ***αγγειογραφικές παραστάσεις*** υποδηλώνουν εργασία έμπειρων καλλιτεχνών. Φαίνεται ότι στην αρχή είχαν δεχτεί τη μινωική επιρροή. Η μινωική φυσιοκρατία περιορίστηκε όμως από τους Μυκηναίους καλλιτέχνες. Η απεικόνιση σκηνών από τη φύση αντικαταστάθηκε από τελετουργικές σκηνές και κυρίως από πολεμικές ή σκηνές κυνηγιού. Το 12ο αι. π.Χ. τα φυτικά και τα ζωικά θέματα σχηματοποιήθηκαν, έχασαν την υπόστασή τους και έγιναν απλά διακοσμητικά σχέδια.

Οι αντιλήψεις των Μυκηναίων και ο τρόπος που ζούσαν επηρέασαν την αισθητική τους και δημιούργησαν το μυκηναϊκό καλλιτεχνικό ύφος.

Χρυσές σφραγίδες από τον ταφικό περίβολο Α΄ των Μυκηνών. Εξαίρετα έργα μικροτεχνίας διακοσμημένα με μονομαχία αγωνιστών και αγώνα ανθρώπου με λιοντάρι αντίστοιχα (16ος αι. π.Χ.). (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο)

Την τελευταία περίοδο της μυκηναϊκής ακμής (β΄ μισό 13ου αι. π.Χ.) κατασκευάζονται οι μνημειώδεις θολωτοί τάφοι. Αντιπροσωπευτικά δείγματα των θολωτών τάφων που μας είναι γνωστοί αποτελούν ο «Θησαυρός του Μινύου» στον Ορχομενό (επάνω) και ο «Θησαυρός του Ατρέως» στις Μυκήνες (κάτω).

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να εξηγήσετε γιατί τα ευρήματα (υλικά κατάλοιπα) του κυκλαδικού πολιτισμού της πρώιμης εποχής του χαλκού αποτελούν ενδείξεις εξελιγμένης κοινωνικής οργάνωσης στις Κυκλάδες κατά την πρώιμη χαλκοκρατία.
2. Ποια χαρακτηριστικά παρουσιάζει η κοινωνική συγκρότηση στην Κρήτη την εποχή της ακμής των ανακτόρων;
3. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η χώρα των Μυκηναίων πρέπει να ήταν χωρισμένη σε τέσσερα ή πέντε μεγαλύτερα και άλλα τόσα περίπου μικρότερα «ομοσπονδιακά» κράτη, αντίστοιχα προς τα μεγάλα ανάκτορα, και ότι δεν αποκλείεται τα επιμέρους μυκηναϊκά κράτη να ήταν υποτελή στο μεγαλύτερο ανακτορικό κέντρο, τις Μυκήνες. Μια τέτοια άποψη α) ποιο κοινωνικό σύστημα οργάνωσης προϋποθέτει για όλη την επικράτεια του μυκηναϊκού κόσμου και β) την οργάνωση ποιου από τους ανατολικούς λαούς σας θυμίζει;
4. Από την παρατήρηση και μόνο των εικόνων στις σ. 68, 70 και 73 σε ποια συμπεράσματα θα καταλήγατε για τις αντιλήψεις και τα προβλήματα που απασχολούσαν τους Μυκηναίους;
5. Ποια «εικόνα» διαμορφώνετε για τη μυκηναϊκή κοινωνία από τη μελέτη του παραθέματος 4; Δικαιολογήστε την άποψή σας.
6. Ποια στοιχεία τεκμηριώνουν την ελληνικότητα του μυκηναϊκού πολιτισμού;
7. Σε ποια συμπεράσματα σας οδηγεί η μελέτη του παραθέματος 5 σε ό,τι αφορά την κοινή καταγωγή των Ελλήνων;
8. Να παρατηρήσετε την εικόνα όπου παρουσιάζεται η Βασιλική πύλη της Χαττούσας (σ. 44) και να τη συγκρίνετε με την εικόνα της «πύλης των λεόντων» των Μυκηνών (σ. 68). Τι παρατηρείτε ως προς την οικοδομική τέχνη και τη διακόσμησή τους;

2. Η αρχαία Ελλάδα (από το 1100 ως το 323 π.Χ.)

Η ελληνική ιστορία με τη μελέτη του μυκηναϊκού πολιτισμού έχει διανύσει την πρωτο-ιστορική της περίοδο. Η επιστημονική έρευνα όρισε την αρχή της ελληνικής ιστορίας μετά την κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου, περίπου το 1100 π.Χ.

Οι πρώτοι αιώνες (11ος-9ος αι. π.Χ.) αποτελούσαν ένα μεταβατικό στάδιο αναστατώσεων, στη διάρκεια του οποίου τα ελληνικά φύλα μετά από συνεχείς μετακινήσεις απέκτησαν τις μόνιμες εγκαταστάσεις τους στις δύο πλευρές του Αιγαίου.

Ο τόπος έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην οικονομική τους ανάπτυξη και την πολιτική τους οργάνωση. Το γεωγραφικό ελλαδικό ανάγλυφο εμπόδισε την ένωση, η θάλασσα όμως αποτέλεσε πηγή ζωής και παράγοντα ευνοϊκό για την εξάπλωσή τους. Άνοιξε νέους ορίζοντες, οδήγησε τους Έλληνες σε άλλες περιοχές εγκατάστασης, άλλοτε μόνιμης και άλλοτε πρόσκαιρης.

Η οργάνωσή τους σε πόλεις-κράτη και οι επαφές τους με άλλους λαούς υπήρξαν παράγοντες καθοριστικής σημασίας για τη δημιουργία του ελληνικού πολιτισμού, του «ελληνικού θαύματος», όπως ονομάστηκε.

Στο χρονικό διάστημα των οκτώ αιώνων από την καταστροφή του μυκηναϊκού πολιτισμού μέχρι και το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου (323 π.Χ.) ο ελληνικός κόσμος διήνυσε πολυτάραχη και δημιουργική ιστορική πορεία, της οποίας τη μελέτη διακρίνουμε σε τρεις διαδοχικές περιόδους: την ομηρική εποχή (1100-750 π.Χ.), την αρχαϊκή εποχή (750-480 π.Χ.) και την κλασική εποχή (480-323 π.Χ.).

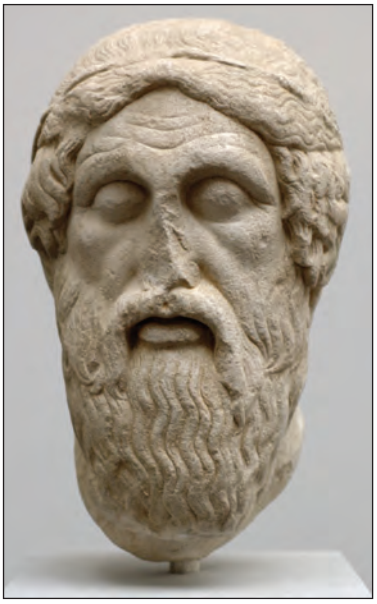

Ο Όμηρος, ρωμαϊκό αντίγραφο. (Γλυπτοθήκη Μονάχου)

2.1 Ομηρική εποχή (1100-750 π.Χ.)

Την παρακμή των μυκηναϊκών κέντρων ακολούθησε περίοδος αναστατώσεων, η οποία διήρκεσε περίπου τρεις αιώνες. Οι συνεχείς μετακινήσεις των ελληνικών φύλων αποτέλεσαν μια μεταβατική εποχή, προς το τέλος της οποίας, μετά την απόκτηση μόνιμων εγκαταστάσεων, οι Έλληνες διαμόρφωσαν τις προϋποθέσεις της ανασυγκρότησής τους. Κύρια πηγή πληροφοριών γι' αυτή την περίοδο, εκτός από την αρχαιολογική έρευνα, είναι τα ***ομηρικά έπη***. Για το λόγο αυτό, οι ερευνητές την ονομάζουν συμβατικά ομηρική εποχή. Έχει χαρακτηριστεί και ως ***ελληνικός μεσαίωνας*** ή ***σκοτεινοί χρόνοι***, γιατί παλαιότερα τη θεωρούσαν εποχή παρακμής και οι γνώσεις μας γι' αυτήν ήταν περιορισμένες. Σήμερα η ιστορική έρευνα μιλάει πλέον για μια περίοδο ανασυγκρότησης και οργανωτικής δημιουργίας, στη διάρκεια της οποίας τέθηκαν τα θεμέλια του ελληνικού πολιτισμού.

Οι μετακινήσεις (11ος-9ος αι. π.Χ.). Στα τέλη του 12ου αι. π.Χ. οι ερευνητές διαπιστώνουν αραίωση του πληθυσμού και απουσία κοινωνικής και πολιτικής συγκρότησης. Είναι γεγονός ότι πριν από τη φημολογούμενη ***κάθοδο των Δωριέων*** υπάρχει γενικότερη αναστάτωση. Η κύρια αιτία της παρακμής των μυκηναϊκών κέντρων έχει καταγραφεί στο προηγούμενο κεφάλαιο. Η θεωρία της καθόδου των Δωριέων ως μόνης αιτίας κατάρρευσης των Μυκηναίων δεν έχει σήμερα επιστημονικά ερείσματα. Η απουσία αντίστασης διευκόλυνε την επικράτηση των Δωριέων και συνετέλεσε σε ανακατατάξεις των ελληνικών πληθυσμών μέσα στον ελλαδικό χώρο αλλά και στη δημιουργία μεταναστευτικού ρεύματος προς τις ακτές της Μ. Ασίας.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας δίνουν οι ιστορικοί του 5ου αι. π.Χ., ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης, η πρώτη μετακίνηση πραγματοποιήθηκε από τους Θεσσαλούς, οι οποίοι από τη Θεσπρωτία ήρθαν στην περιοχή που έκτοτε φέρνει το όνομά τους. Έτσι οι παλαιότεροι κάτοικοι της περιοχής, οι Βοιωτοί, μετακινήθηκαν νότια στο χώρο γύρω από τη Θήβα. Το δεύτερο μεταναστευτικό ρεύμα εξαιτίας της καθόδου των Δωριέων είχε μεγαλύτερο αντίκτυπο και ευρύτερες πληθυσμιακές ανακατατάξεις[1]. Η διείσδυσή τους στον ελληνικό κορμό, σύμφωνα με την επικρατούσα εκδοχή, έγινε από τη βορειοδυτική Ελλάδα στις αρχές του 11ου αι. π.Χ. σταδιακά και κατά κύματα. Οι πρώτες εγκαταστάσεις τους ήταν στην περιοχή της Πίνδου, στη Φθιώτιδα και την περιοχή νότια του Ολύμπου και της Όσσας. Από την Πίνδο ομάδες Δωριέων μετακινήθηκαν στη Δωρίδα –περιοχή που οφείλει το όνομά της σ' αυτούς– και στη συνέχεια πέρασαν σε περιοχές της Πελοποννήσου. Μια από τις ισχυρότερες ομάδες εγκαταστάθηκε στη Λακωνία. Η είσοδος των Δωριέων στην Πελοπόννησο είχε το χαρακτήρα στρατιωτικής επιχείρησης με στόχο την υποταγή των αχαϊκών – μυκηναϊκών πληθυσμών. Την κατάληψη του μεγαλύτερου μέρους της Πελοποννήσου και την κυριαρχία τους στους αχαϊκούς πληθυσμούς, οι Δωριείς αργότερα ερμήνευσαν με το μύθο της ***επανόδου των Ηρακλειδών***,

1. Οι μετακινήσεις των ελληνικών φύλων

Και οι δύο ξεχώριζαν από τους άλλους: οι Αθηναίοι κρατούσαν από το πελασγικό γένος και οι Λακεδαιμόνιοι από το ελληνικό. Οι πρώτοι δεν μετακινήθηκαν ποτέ από τα μέρη τους, οι δεύτεροι όμως είχαν πολύ περιπλανηθεί. Όταν βασίλευε ο Δευκαλίων κατοικούσαν την Φθιώτιδα και όταν βασίλευε ο Δώρος, γιος του Έλληνος, είχαν κατοικήσει την χώρα που είναι γύρω από την Όσσα και τον Όλυμπο, η οποία λέγεται Ιστιαιώτις. Όταν οι Καδμείοι τους έδιωξαν από κει, πήγαν να κατοικήσουν στην Πίνδο, όπου ονομάστηκαν Μακεδνοί. Από κει πάλι πήγαν στη Δρυοπίδα και από την Δρυοπίδα, όταν ήρθαν στην Πελοπόννησο, ονομάστηκαν Δωριείς.

Ηρόδοτος, Α, 56 μετ. Αγγ. Βλάχου.

Εξήντα χρόνια μετά την άλωση της Τροίας οι Θεσσαλοί έδιωξαν από την Άρνη τους σημερινούς Βοιωτούς, που ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή η οποία λέγεται σήμερα Βοιωτία και άλλοτε ονομαζόταν Γη του Κάδμου. Μερικοί Βοιωτοί ήσαν κιόλας εγκατεστημένοι εκεί και μερικοί από αυτούς πήραν μέρος στην εκστρατεία εναντίον της Τροίας. Ογδόντα χρόνια μετά την άλωση της Τροίας, οι Δωριείς με τους Ηρακλείδες κατάκτησαν την Πελοπόννησο. Μόνο μετά από πολλά χρόνια η Ελλάδα ησύχασε οριστικά, σταμάτησαν οι μετοικεσίες και έτσι μπόρεσε να ιδρύσει αποικίες. Οι Αθηναίοι εγκαταστάθηκαν στις Ιωνικές πολιτείες και στα περισσότερα νησιά. Οι Πελοποννήσιοι εγκαταστάθηκαν στην Ιταλία και στη Σικελία και σε μερικά μέρη της υπόλοιπης Ελλάδας. Όλες αυτές οι αποικίες ιδρύθηκαν μετά τα Τρωικά.

Θουκυδίδης, Α, 12 μετ. Αγγ. Βλάχου.

Αμφορέας από τον Κεραμεικό (9ος αι. π.Χ.). Η διακόσμηση των αγγείων τους πρώτους αιώνες της ιστορικής περιόδου περιορίζεται σε ζώνες και γίνεται με γεωμετρικά σχέδια. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολ. Μουσείο)

δηλαδή των απογόνων του Ηρακλή που επέστρεψαν στην αρχαία τους κοιτίδα.

Νεότερη άποψη επιστημονικά τεκμηριωμένη, δε δέχεται τη θεωρία της καθόδου των Δωριέων, την είσοδό τους δηλαδή στον ελληνικό κορμό από τη βορειοδυτική Ελλάδα. Αντίθετα, υποστηρίζει ότι οι Δωριείς ήταν ένα ελληνικό ποιμενικό φύλο που κατοικούσε σε ορεινές περιοχές της Ελλάδας και το οποίο μετά τη διάλυση του μυκηναϊκού κόσμου βρήκε την ευκαιρία να κατέβει σε περιοχές πεδινές και να τις καταλάβει.

Η επικράτηση των Δωριέων είχε ως άμεση συνέπεια τη δημιουργία δημογραφικού προβλήματος, που εκτονώθηκε μέσα από αλυσιδωτές μετακινήσεις ελληνικών πληθυσμών.

Ο πρώτος ελληνικός αποικισμός. Τα ελληνικά φύλα από τα μέσα περίπου του 11ου αι. π.Χ. μέχρι και τον 9ο αι. π.Χ. εξαπλώθηκαν, με γέφυρα τα νησιά του Αιγαίου, στις δυτικές ακτές της Μ. Ασίας. Οι μεταναστευτικές αυτές κινήσεις είναι γνωστές ως πρώτος ελληνικός αποικισμός. Ελληνικά φύλα που μιλούσαν την αιολική διάλεκτο μετακινήθηκαν από τη Θεσσαλία προς το βορειοανατολικό Αιγαίο και εγκαταστάθηκαν στα νησιά Τένεδο και Λέσβο και στα απέναντι παράλια της Μ. Ασίας, στην περιοχή που ονομάστηκε ***Αιολίς***.

Οι Ίωνες, άλλο ελληνικό φύλο, από τη βορειοανατολική Πελοπόννησο, την Αττική, την Εύβοια συμπαρασύροντας «*ἄλλα τε ἔθνεα πολλά*» (Ηροδ., Α, 146), όπως Δρύοπες, Μολοσσούς, Αρκάδες, Φωκείς, Μάγνητες κ.ά., με γέφυρα τις Κυκλάδες μετακινήθηκαν προς τη Σάμο, τη Χίο και τις απέναντι ακτές της Μ. Ασίας, όπου ίδρυσαν δώδεκα νέες πόλεις. Αυτές οι πόλεις στη συνέχεια συγκρότησαν θρησκευτική ένωση, το ***Πανιώνιο***, με κέντρο το ιερό του Ποσειδώνα, στο ακρωτήριο της Μυκάλης. Η εξάπλωση των Ιώνων έγινε προοδευτικά σε βάρος των άλλων φύλων, με αποτέλεσμα ολόκληρη η δυτική ακτή της Μ. Ασίας να γίνει γνωστή με το όνομα ***Ιωνία***.

Τέλος, ακολούθησε η μετανάστευση των Δωριέων. Οι Δωριείς δε μετακινήθηκαν ως προσφυ-

Η μετανάστευση των ελληνικών φύλων

2. Οι ανταλλαγές αγαθών στους ομηρικούς χρόνους

Έτσι σα μίλησαν, απήδηξαν από τ' αμάξια κάτω, | δώσαν τα χέρια τους κι ορκίστηκαν πιστή φιλιά κι αγάπη. | Τότε του Γλαύκου επαρασάλεψε τα φρένα ο γιος του Κρόνου, | που τ' άρματά του πήγε κι άλλαξε με του τρανού Διομήδη, | χρυσά με χάλκινα, εκατόβοδα μ' εννιάβοδα μονάχα.

Ιλιάδα, Ζ, 232-236
μετ. Ν. Καζαντζάκη-Ι. Κακριδή.

Εκείθε οι Αργίτες οι μακρόμαλλοι ψώνιζαν το κρασί τους, | κι έδινε ποιος χαλκό, ποιος σίδερο στραφταλιστό, ποιος πάλε | με βόδια ζωντανά του τ' άλλαζε ποιος με βοδιώ τομάρια, | ποιος και με σκλάβους, κι έτσι εχαίρουνταν πλούσιο τραπέζι πάντα.

Ιλιάδα, Η, 472-475
μετ. Ν. Καζαντζάκη-Ι. Κακριδή.

Χάλκινο ειδώλιο ανδρικής μορφής από το ιερό της Ολυμπίας (8ος αι. π.Χ.). Τα πρώτα δείγματα της ελληνικής πλαστικής είναι μικρών διαστάσεων. (Μουσείο Ολυμπίας)*

γικές ομάδες, πιεζόμενες από άλλα φύλα. Πρόκειται μάλλον για τις πρώτες δωρικές ομάδες που γνώρισαν τη θάλασσα. Αποχώρησαν από τη Λακωνία, την Επίδαυρο, την Τροιζήνα και εγκαταστάθηκαν στη Μήλο, τη Θήρα, την Κρήτη και στη συνέχεια στη Ρόδο, την Κω και στις νοτιοδυτικές ακτές της Μ. Ασίας. Οι πόλεις Ιαλυσός, Κάμιρος και Λίνδος της Ρόδου, η πόλη της Κω, καθώς και η Κνίδος και η Αλικαρνασσός στη Μ. Ασία συγκρότησαν στη συνέχεια θρησκευτική ένωση, γνωστή ως δωρική εξάπολη, με κέντρο το ιερό του Απόλλωνα, στο Τριόπιο ακρωτήριο της Κνίδου.

Όλα τα ελληνικά φύλα που μετανάστευσαν στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και στις μικρασιατικές ακτές απέκτησαν γρήγορα μόνιμη εγκατάσταση στους νέους τόπους και προοδευτικά επεκτάθηκαν στην ενδοχώρα. Σε ορισμένες περιπτώσεις αναμείχθηκαν μεταξύ τους αλλά και με τους γηγενείς πληθυσμούς.

Οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση. α) Η οικονομία. Αυτή την εποχή, κύρια πηγή οικονομικής ανάπτυξης ήταν η γη. Η παραγωγή στηριζόταν σε μια μορφή κλειστής αγροτικής οικονομίας. Τα μέλη δηλαδή κάθε οικογένειας, μαζί με άλλα άτομα που εξαρτιόνταν οικονομικά από την οικογένεια, συγκροτούσαν έναν ***οίκο*** και επιτελούσαν όλες τις παραγωγικές εργασίες. Δεν υπήρχαν περιθώρια εργασιακής ειδίκευσης σε μεγάλη κλίμακα και κατ' επέκταση δεν υπήρχε βιοτεχνική ανάπτυξη. Όλα τα παραγόμενα αγαθά, κυρίως γεωργικά και κτηνοτροφικά, καταναλώνονταν στο πλαίσιο του οίκου. Πολλές φορές παρουσιαζόταν έλλειψη αγαθών, τα οποία αναπληρώνονταν με άλλους τρόπους όπως με περιορισμένο ανταλλακτικό εμπόριο μεταξύ των οίκων, με ανταλλαγή δώρων, με τον πόλεμο και την πειρατεία. Μέτρο αναφοράς για την αξιολόγηση των ανταλλασσόμενων αγαθών ήταν το βόδι ή τα δέρματα ζώων, τα μέταλλα κι ακόμα οι δούλοι[2]. Την εποχή αυτή το εξωτερικό εμπόριο, κυρίως για την προμήθεια μετάλλων και δούλων, διεξαγόταν από τους Φοίνικες.

β) Η κοινωνία. Στις πρώιμες αυτές κοινωνίες ο οίκος φαίνεται πως λειτούργησε ως μονάδα κοι-

νωνικής συγκρότησης[3]. Με τον τερματισμό των μετακινήσεων των ελληνικών φύλων και την απόκτηση μόνιμων εγκαταστάσεων, τα μέλη του οίκου, που συνδέονταν με συγγενικούς δεσμούς, γίνονταν κάτοχοι της γης και αποκτούσαν οικονομική ισχύ. Ήταν οι ***άριστοι*** (ευγενείς), που τους γνωρίζουμε από τις διηγήσεις του Ομήρου.

Στο πλαίσιο του οίκου, ωστόσο, ζούσαν και πολλοί άνθρωποι που δεν είχαν άμεσους συγγενικούς δεσμούς με τους ευγενείς. Αυτοί αποτελούσαν μια πολυάριθμη κοινωνική ομάδα γνωστή με την ονομασία ***πλήθος***. Ανεξάρτητοι από τον οίκο αλλά οικονομικά εξαρτώμενοι από τους οίκους μιας ευρύτερης περιοχής, ήταν εκείνοι των οποίων η εργασία προϋπέθετε κάποια ειδίκευση, όπως ο ξυλουργός, ο αγγειοπλάστης, ο χαλκουργός κ.ά. Αυτοί ονομάζονταν ***δημιουργοί*** και ασκούσαν την εργασία τους για να καλύψουν τις ανάγκες μιας κοινότητας που περιλάμβανε τους οίκους μιας περιοχής.

Τέλος, οι ***δούλοι*** αποτελούσαν περιουσιακό στοιχείο του οίκου. Οι περισσότεροι είχαν αποκτηθεί από τους πολέμους ή την πειρατεία.

γ) Η πολιτική οργάνωση. Οι πρώτες ελληνικές κοινωνίες οργανώθηκαν με φυλετικά κριτήρια, δηλαδή αποτέλεσαν κράτη φυλετικά*. Κάθε φύλο, το οποίο διαρθρωνόταν σε φυλές, φ(ρ)ατρίες και γένη με βάση τους συγγενικούς δεσμούς, μπορούσε να αποτελέσει ένα κράτος. Φυλετικό κράτος επίσης μπορούσε να προκύψει από τη διάσπαση ενός φύλου ή ακόμα από την ένωση περισσοτέρων φυλών του ίδιου φύλου.

Η ανάγκη όμως για την αντιμετώπιση των προβλημάτων μέσα στα φυλετικά κράτη θα οδηγήσει προοδευτικά στην πολιτική τους οργάνωση.

Έτσι, οι φυλετικοί αρχηγοί της εποχής των μετακινήσεων εξελίχθηκαν σε ***κληρονομικούς βασιλείς***, αφότου τα φύλα απέκτησαν μόνιμες εγκαταστάσεις.

Ο *βασιλιάς* των ομηρικών κοινωνιών, δηλαδή αυτών που προέκυψαν μετά τις μετακινήσεις των ελληνικών φύλων, ήταν ο αρχηγός του στρατού σε εποχή πολέμου και ο κυβερνήτης με θρησκευτική και δικαστική εξουσία σε περίοδο ειρήνης. Δίπλα στο

3. Ο ομηρικός «οίκος»

Τι είναι ο οίκος; Η λέξη αποδίδεται πολλές φορές με τον όρο «οικογένεια». Όμως η απόδοση αυτή είναι πολύ στενή και θα μπορούσε να οδηγήσει σε εσφαλμένα συμπεράσματα. Ο οίκος, ακόμη και από την άποψη του αριθμού των ανθρώπων, είναι κάτι πολύ περισσότερο από οικογένεια με τη σημερινή σημασία της λέξης (δηλαδή, την ομάδα που αποτελείται από τους γονείς και τα παιδιά, την «πυρηνική» οικογένεια)... Αλλά περιλαμβάνει επίσης όλα εκείνα τα άτομα –είτε πρόκειται για ελεύθερους είτε για δούλους– τα οποία εξαρτώνται άμεσα από τον επικεφαλής του οίκου (όλους εκείνους τους υπηρέτες στους οποίους έχουν ανατεθεί τα πολλά και διάφορα καθήκοντα που απαιτούνται από την οικονομική ζωή του οίκου...). Με άλλα λόγια, ο οίκος με την καθαρά «ανθρώπινη» μορφή του δεν είναι ένας θεσμός που βασίζεται αποκλειστικά και μόνο στη συγγένεια.

Ωστόσο η έννοια του οίκου καλύπτει πολύ περισσότερα από μιαν απλή ομάδα ανθρώπων. Ο οίκος περιλαμβάνει και περιουσιακά στοιχεία κάθε είδους, τα οποία στην πράξη δεν μπορούν να χωριστούν από την ανθρώπινη ομάδα, αφού εξασφαλίζουν την υλική της ύπαρξη. Επομένως η γη, τα κτίρια, τα ζώα, τα κάθε είδους αποθέματα, ο εξοπλισμός και ούτω καθεξής αποτελούν όλα μέρος του οίκου.

M.M. Austin, P. Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*. μετ. Τ. Κουκουλιός, εκδ. Δαίδαλος, σ. 67.

4. Η διάκριση ανάμεσα στους ευγενείς και το πλήθος

Άλλη μια περίπτωση που ο λαός καλείται να αντιταχθεί στη γνώμη ενός βασιλιά ή ενός ήρωα συναντούμε στην Οδύσσεια. Εκεί ο σοφός Μέντωρ, όταν έρχεται η σειρά του να μιλήσει, καλεί το λαό της Ιθάκης, που έχει συναχθεί στην αγορά, να στραφεί εναντίον των μνηστήρων: «με το λαό τον αποδέλοιπο θυμώνω, που καθόστε αμίλητοι όλοι και δε στρώνετε στα λόγια αυτούς τους λίγους μνηστήρες, τόσο πλήθος που 'σαστε, να τους ανακρατήστε!» (β 239-41). Με την έκφραση «τόσο πλήθος που 'σαστε» διατυπώνεται ουσιαστικά για πρώτη φορά η αρχή της πλειοψηφίας, που θα αποτελέσει αργότερα το θεμέλιο λίθο της αθηναϊκής δημοκρατίας του 5ου αιώνα.

Cl. Mossé, *Η αρχαϊκή Ελλάδα*, μετ. Στρ. Πασχάλης, εκδ. ΜΙΕΤ, σ. 103.

βασιλιά υπήρχε ένα συμβούλιο που αποτελούνταν από τους αρχηγούς των ισχυρών γενών, οι οποίοι ονομάζονταν και αυτοί βασιλείς. Το συμβούλιο αυτό των ευγενών (***βουλή των γερόντων***) βαθμιαία περιόρισε τη βασιλική εξουσία. Όταν ο βασιλιάς έπαιρνε κάποια σημαντική απόφαση, συγκαλούσε σε σύνοδο το πλήθος, κυρίως τους πολεμιστές για να ζητήσει τη γνώμη τους (***εκκλησία του δήμου***)[4].

Είναι χαρακτηριστικό ότι στο πλαίσιο των ομηρικών κοινωνιών διαμορφώθηκαν όλοι εκείνοι οι θεσμοί που οδήγησαν από τα μέσα του 8ου αι. π.Χ. στην πολιτική συγκρότηση των ελληνικών κοινωνιών. Εδώ συναντούμε το πρώτο στάδιο πολιτικής οργάνωσης, που αργότερα θα εξελιχθεί μέσα στο πλαίσιο των ελληνικών πόλεων-κρατών.

Ο πολιτισμός. Μετά την πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων, η δύσκολη γραμμική Β΄ γραφή, την οποία γνώριζαν να χρησιμοποιούν λίγοι γραφείς, λησμονήθηκε. Για τρεις περίπου αιώνες οι Έλληνες δε χρησιμοποίησαν γραφή. Ωστόσο, στα τέλη του 9ου αι. π.Χ. ή στις αρχές του 8ου αι. π.Χ. επανεμφανίζεται η γραφή στον ελλαδικό χώρο. Τα σύμβολα της γραφής δεν αποδίδουν πλέον συλλα-

Μεγάλος κρατήρας (ύψ. 1,23 μ.) που τον τοποθετούσαν ως «σήμα» πάνω στον τάφο. Έχει ως θέματα διακόσμησης την «πρόθεση» και την «εκφορά» του νεκρού, τα οποία αποδίδονται με τη γεωμετρική τεχνοτροπία. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο)

Λεπτομέρεια από την οινοχόη του Διπύλου που φέρει χαραγμένη μία από τις αρχαιότερες ελληνικές επιγραφές (τρίτο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ.).

βές αλλά φθόγγους. Η ελληνική ***αλφαβητική γραφή*** προέκυψε κατά τρόπο αφομοιωτικό από το φοινικικό αλφάβητο. Οι Έλληνες προσάρμοσαν τα σύμβολα στις φωνητικές αξίες της ελληνικής γλώσσας και επιπλέον πρόσθεσαν τα φωνήεντα που έλειπαν από το φοινικικό αλφάβητο. Έτσι έγιναν οι δημιουργοί του πρώτου πραγματικού αλφαβήτου.

Την ομηρική εποχή δημιουργήθηκαν τα πρώτα ***ιερά***, τα οποία σταδιακά απέκτησαν πανελλήνιο χαρακτήρα. Παράλληλα με τις τοπικές λατρείες παγιώθηκαν οι θρησκευτικές αντιλήψεις που συγκρότησαν το ***ολυμπιακό δωδεκάθεο***.

Στα πολιτιστικά επιτεύγματα της περιόδου περιλαμβάνονται η προφορική διαμόρφωση της πρώτης ελληνικής ποίησης, της ***επικής ποίησης***, και τα έργα της τέχνης, κυρίως της κεραμικής και της μικροτεχνίας.

Από τη μυκηναϊκή ήδη εποχή πρέπει στον ελλαδικό χώρο να είχαν δημιουργηθεί τραγούδια με ηρωικό περιεχόμενο. Τα τραγούδια αυτά φαίνεται ότι αποτέλεσαν το υπόβαθρο, το οποίο αργότερα οι Έλληνες των αποικιών της Μ. Ασίας χρησιμοποίησαν για να συγκροτήσουν γύρω από δύο διαφορετικά θέματα τα ***ομηρικά έπη***. Το περιεχόμενο των τραγουδιών ήταν γνωστό στους ποιητές των ομηρικών χρόνων, τους ραψωδούς, οι οποίοι το τραγουδούσαν προσθέτοντας πολλές φορές καινούργια στοιχεία για να διασκεδάσουν το λαό στα πανηγύρια ή τους ευγενείς στα μέγαρά τους. Η παράδοση θέλει ως δημιουργό των δύο επών τον ***Όμηρο***, ο οποίος κατά πάσα πιθανότητα συνέθεσε την Ιλιάδα στην πρωταρχική της μορφή στα μέσα περίπου του 8ου αι. π.Χ. Η σύνθεση της Οδύσσειας τοποθετείται στα τέλη του 8ου αι. π.Χ. ή στις αρχές του 7ου αι. π.Χ.

Η τέχνη των ομηρικών χρόνων ονομάστηκε συμβατικά από τους ερευνητές ***γεωμετρική***. Η ίδια ονομασία χρησιμοποιείται πολλές φορές για να χαρακτηρίσει την ίδια την εποχή, εξαιτίας των γεωμετρικών σχεδίων που κυριάρχησαν στη διακόσμηση των αγγείων αλλά και στην κατασκευή των έργων της μικροτεχνίας.

Χάλκινος λεβητοειδής τρίποδας (τέλη 8ου αι. π.Χ.). Ήταν αφιέρωμα πιστού στο ιερό της Ολυμπίας, το οποίο είχε εξελιχθεί σε χώρο πανελλήνιας λατρείας. (Μουσείο Ολυμπίας)

Πήλινο ομοίωμα ναού, αφιέρωμα στο Ηραίο του Άργους (8ος αι. π.Χ.). Μας διευκολύνει να σχηματίσουμε μια ασφαλή εικόνα για τις αρχαιότερες ναϊκές κατασκευές του ελληνικού χώρου. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο)

5. Η προέλευση της πόλης-κράτους και οι λόγοι ύπαρξής της

Είναι φανερό λοιπόν ότι η πόλη δεν είναι η εγκατάσταση των ανθρώπων σε μια περιοχή και το ότι δεν αδικούνται μεταξύ τους και ότι έχουν σχέσεις συναλλαγής. Αυτά είναι αναγκαία για να υπάρξει μια πόλη, αλλά και εάν όλα αυτά θα συμβούν, δεν υπάρχει μία πόλη, αλλά μόνο όταν θα υπάρξει σωστή επικοινωνία και των οικογενειών και των γενών χάριν τέλειας και αυτάρκους ζωής. Τούτο όμως δε θα συμβεί παρά μόνο με την εγκατάσταση σε μια περιοχή και με τις επιγαμίες των κατοίκων, γι' αυτό και δημιουργήθηκαν ανά τις πόλεις δεσμοί από επιγαμίες και θρησκευτικές τελετές και θυσίες και τρόποι κοινής συμβίωσης. Όλα αυτά είναι έργο φιλικής διάθεσης, γιατί και η επιθυμία για συμβίωση είναι φιλική διάθεση. Σκοπός, λοιπόν, της πόλης είναι το ζειν καλώς και όλα αυτά υπάρχουν για την επιτυχία του τελικού στόχου. Πόλη, λοιπόν, είναι η ένωση συγγενικών ομάδων και κοινοτήτων με σκοπό την επιτυχία μιας τέλειας και αυτάρκους ζωής. Τούτο είναι, όπως είπαμε, η ευτυχισμένη και ενάρετη ζωή. Επομένως, πρέπει να θέσουμε ότι η πολιτική κοινωνία είναι προς χάριν των καλών πράξεων των πολιτών και όχι μόνο για τη συμβίωσή τους.

Αριστοτέλης, Πολιτικά 1280b 32-45· 1281a 1-4.

2.2 Αρχαϊκή εποχή (750-480 π.Χ.)

Οι ερευνητές της ελληνικής αρχαιότητας ονομάζουν συμβατικά αρχαϊκή την περίοδο από τα μέσα περίπου του 8ου αι. π.Χ. μέχρι και την πρώτη εικοσαετία του 5ου αι. π.Χ., γιατί αυτή ήταν η εποχή της προετοιμασίας και των απαρχών της οικονομικής, της πολιτικής και πολιτιστικής εξέλιξης του ελληνικού κόσμου.

Η οικονομικοκοινωνική κρίση που προέκυψε στα τέλη της ομηρικής εποχής αντιμετωπίστηκε από τα μέσα του 8ου αι. π.Χ. στο πλαίσιο των οργανωμένων πόλεων-κρατών και με την ίδρυση αποικιών (***δεύτερος ελληνικός αποικισμός***). Ο 7ος και 6ος αι. π.Χ. υπήρξε η εποχή των πνευματικών αναζητήσεων και της διαμόρφωσης του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Η αρχαϊκή εποχή τελείωσε με τους αγώνες των Ελλήνων εναντίον των «βαρβάρων». Από τους αγώνες αυτούς οι Έλληνες εξήλθαν νικητές, ενίσχυσαν την εθνική τους συνείδηση και επικύρωσαν την αποτελεσματικότητα της οργάνωσης, που τους παρείχε ο θεσμός της πόλης-κράτους.

Η γένεση της πόλης-κράτους. Οι ιστορικοί χρησιμοποίησαν τον όρο πόλη-κράτος για να δηλώσουν την έννοια του χώρου και συγχρόνως της οργανωμένης κοινότητας ανθρώπων κάτω από μια εξουσία. Η οργάνωση προϋποθέτει την κυριαρχία σε συγκεκριμένο χώρο, που αντιστοιχεί σε όρια μιας πόλης ή μιας ευρύτερης περιοχής μαζί με την πόλη, και τη συγκρότηση εξουσίας για την αντιμετώπιση των κοινών προβλημάτων[5].

Έτσι η πόλη-κράτος παρουσιάζει τα ακόλουθα ***συστατικά στοιχεία***:

- Από άποψη γεωγραφική, διαμορφωνόταν συνήθως σε ένα χώρο, κέντρο άσκησης της εξουσίας, τειχισμένο τις περισσότερες φορές, που ονομαζόταν ***πόλις*** ή ***άστυ***, και σε μια ευρύτερη περιοχή γύρω απ' αυτόν, καλλιεργήσιμη με διάσπαρτους μικρότερους οικισμούς, τις κώμες, που ήταν η ***ύπαιθρος χώρα***.
- Από άποψη οργανωτική, οι κάτοικοι της πόλης-κράτους, δηλαδή οι ***πολίτες***, συμμετείχαν στη διαχείριση των κοινών και έπαιρναν μικρότερο ή

μεγαλύτερο μέρος στη λήψη των αποφάσεων. Έτσι, ο τρόπος άσκησης της εξουσίας και η συμμετοχή ή μη των πολιτών σ' αυτήν όριζε το άλλο συστατικό της στοιχείο, ***το πολίτευμα***[6]. Ανεξάρτητα από τον τρόπο λειτουργίας του πολιτεύματος, γίνεται κατανοητό ότι οι πολίτες είχαν τρεις βασικές επιδιώξεις που παράλληλα αποτελούσαν και προϋποθέσεις ύπαρξης της πόλης-κράτους: την ***ελευθερία***, την ***αυτονομία*** και την ***αυτάρκεια***. Οι πολίτες δηλαδή αγωνίζονταν για την ανεξαρτησία τους υπερασπίζοντας την ελευθερία της πόλης, συνέβαλλαν στη διακυβέρνηση με νόμους που οι ίδιοι είχαν θεσπίσει για να επιτύχουν την αυτονομία της και συμμετείχαν στην παραγωγή για να καλύψουν τις ανάγκες τους και να ενισχύσουν την αυτάρκεια της πόλης τους.

Η σημασία του θεσμού της πόλης-κράτους. Η επιβίωση και η εξέλιξη κάθε πόλης-κράτους ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τις τρεις βασικές επιδιώξεις των πολιτών της. Οι επιδιώξεις αυτές, αν και ήταν τροχοπέδη για την οργάνωση των Ελλήνων σε ενιαίο κράτος, εντούτοις αποτέλεσαν τη γενεσιουργό δύναμη των επιτευγμάτων και της πολιτισμικής τους πορείας. Είναι φανερό ότι ο συνεχής αγώνας των πολιτών των ελληνικών πόλεων-κρατών, που αποσκοπούσε στην εξασφάλιση της ελευθερίας, της αυτονομίας και της αυτάρκειας της πόλης τους, ήταν ένα κίνητρο που οδηγούσε σε μια μορφή πατριωτισμού με έντονο τοπικιστικό πνεύμα. Η μορφή αυτή του πατριωτισμού τόνιζε τις διαφορές μεταξύ των Ελλήνων, προκαλούσε συχνά εμφύλιες συγκρούσεις και, κυρίως, δε διευκόλυνε την ένωσή τους.

Η οργάνωση των ανθρώπων σε πόλεις δεν ήταν ένα καινούργιο ιστορικό φαινόμενο. Από την 4η χιλιετία π.Χ. στη Μεσοποταμία οι Σουμέριοι, όπως μας έγινε γνωστό, ήταν οργανωμένοι σε πόλεις

6. Κυρίαρχο στοιχείο της πόλης-κράτους είναι το πολίτευμα

Εάν λοιπόν έτσι έχουν τα πράγματα, φανερό είναι ότι πρέπει κυρίως να αποκαλούμε την πόλη αμετάβλητη, όταν το πολίτευμά της μένει το ίδιο. Είναι δυνατό να ονομαστεί (η πόλη) με άλλο όνομα ακόμη και όταν παραμένουν οι ίδιοι κάτοικοι ή και να έχει το ίδιο το όνομα, όταν κατοικηθεί από άλλους ανθρώπους. Άλλο όμως είναι το θέμα, εάν είναι σωστό η πόλη να τηρεί ή να μην τηρεί τις υποχρεώσεις της, όταν μεταβάλει το πολίτευμά της.

.....

Πολίτευμα της πόλης είναι η οργάνωση όλων εν γένει των αρχών και προ παντός της κυρίαρχης εξουσίας. Γιατί παντού κυριαρχεί το πολίτευμα της πόλης και πολίτευμα είναι η πολιτική οργάνωση.

Αριστοτέλης, Πολιτικά 1276b 10-16· 1278b 9-12.

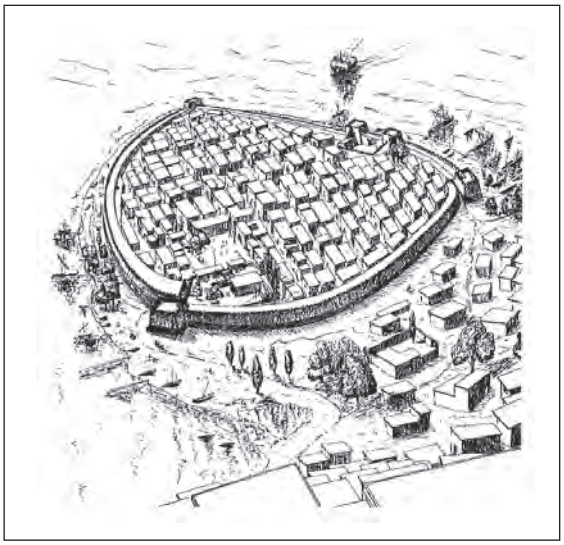

Η αρχαία Σμύρνη.
Σχέδιο αναπαράστασης της πόλης προς τα τέλη του 7ου αι. π.Χ. Τα ανασκαφικά δεδομένα απέδειξαν ότι η Σμύρνη είναι μία από τις πρώτες ελληνικές πόλεις που διαθέτουν τα χαρακτηριστικά αστικής οργάνωσης.

7. Ο «συνοικισμός» της Αθήνας

Οι Αθηναίοι, από τα πολύ παλιά χρόνια και περισσότερο απ' όποιους άλλους Έλληνες, ζούσαν αγροτική ζωή. Τον καιρό του Κέκροπος και των πρώτων βασιλέων της Αττικής μέχρι της εποχής του Θησέως, οι Αθηναίοι ζούσαν διασπαρμένοι σε μικρά κέντρα που είχαν, το καθένα, χωριστό πρυτανείο και χωριστούς άρχοντες. Μόνο άμα παρουσιαζόταν εξωτερικός κίνδυνος έκαναν κοινή συνέλευση υπό τον βασιλέα και ο κάθε οικισμός είχε χωριστή πολιτική ζωή και αυτοδιοίκηση. Έτυχε, μάλιστα, μερικοί από τους οικισμούς να πολεμήσουν εναντίον της Αθήνας όπως, για παράδειγμα, οι Ελευσίνιοι με τον Εύμολπο εναντίον του Ερεχθέως. Όταν, όμως, βασιλεύς έγινε ο Θησεύς, που ήταν δυνατός και σώφρων, έκανε πολλές μεταρρυθμίσεις, κατάργησε τις βουλές και τις αρχές των άλλων οικισμών και οργάνωσε την πολιτεία στη σημερινή της μορφή μ' ένα βουλευτήριο κι ένα πρυτανείο. Άφησε τους κατοίκους να νέμονται τα κτήματά τους όπως και πριν, αλλά τους ανάγκασε να έχουν μια κοινή πολιτεία, την Αθήνα, η οποία εξελίχθηκε σε μεγάλη πολιτεία, και τέτοια την παρέδωσε ο Θησεύς στους μεταγενεστέρους.

Θουκυδίδης, Β, 15
μετ. Αγγ. Βλάχου.

με αναπτυγμένη οικονομική και πολιτιστική δραστηριότητα. Σε καμιά όμως απ' αυτές τις πόλεις οι κάτοικοι δεν ανέπτυξαν «*πολιτική*» δραστηριότητα, δηλαδή δεν είδαν τη ζωή τους συνδεδεμένη με τις ιδέες της ελευθερίας, της αυτόβουλης δράσης για την αντιμετώπιση των κοινών προβλημάτων και της κατοχύρωσης των δικαιωμάτων τους. Μόνο μέσα στις ελληνικές πόλεις-κράτη οι έννοιες «*του πολίτη*» και «*της πολιτικής*» απέκτησαν υπόσταση και έγιναν πραγματικότητα. Έτσι κατανοούμε γιατί ο θεσμός της πόλης-κράτους ήταν σημαντική καινοτομία με συνέπειες μεγάλες για την εξέλιξη του πολιτισμού. Δε θα ήταν υπερβολική η επισήμανση πως ό,τι αποτελεί επίτευγμα του ελληνικού πολιτισμού γεννήθηκε μέσα από τη λειτουργία του θεσμού της πόλης-κράτους. Η δημοκρατία, η ποίηση και ιδιαίτερα το θέατρο, η φιλοσοφία, η ρητορεία, η πολεοδομία και η επιστήμη ήταν επιτεύγματα της δραστηριότητας του ανθρώπου στο πλαίσιο της πόλης-κράτους.

Η οικονομική και κοινωνική οργάνωση. Η συγκρότηση των πόλεων-κρατών συνδέεται άμεσα με τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στις ομηρικές κοινωνίες. Οι συνθήκες αυτές, που ήταν διαφορετικές από περιοχή σε περιοχή, οδήγησαν προοδευτικά στη μετεξέλιξη των ομηρικών κοινοτήτων σε πόλεις-κράτη. Την περίοδο των μετακινήσεων τμήματα των ελληνικών φύλων πιθανότατα αυτονομήθηκαν, απέκτησαν στη συνέχεια μόνιμη εγκατάσταση και σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, όπως η χωροταξική οργάνωση, οι τοπικές λατρείες κ.ά., δημιούργησαν τις πόλεις-κράτη. Στην προσπάθειά τους αυτή ίσως να αναμείχθηκαν και με τμήματα άλλων φύλων. Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή οι πρώτες πόλεις-κράτη πρέπει να σχηματίστηκαν στα παράλια της Μ. Ασίας στη διάρκεια του πρώτου αποικισμού. Στον ελλαδικό χώρο ο σχηματισμός πιθανώς να ακολούθησε διαφορετική πορεία: ή ανεξαρτητοποιήθηκαν τμήματα διαφορετικών φύλων και οργανώθηκαν μεταξύ τους ή γειτονικές κοινότητες ενώθηκαν σε ενιαίο χώρο ή, ακόμα, από κώμες (χωριά) αποσπάστηκαν

ομάδες και συγκρότησαν δική τους ενιαία διοίκηση. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις κάνουμε λόγο για ***συνοικισμό***[7]. Επομένως, γίνεται φανερό ότι όλες οι πόλεις-κράτη δεν οργανώθηκαν συγχρόνως και με τον ίδιο τρόπο.

Η κρίση του ομηρικού κόσμου. Προς τα τέλη του 9ου αι. π.Χ. οι ομηρικές κοινότητες παρουσίαζαν σταδιακή πληθυσμιακή αύξηση, πράγμα το οποίο προκάλεσε στη συνέχεια οικονομική κρίση λόγω των περιορισμένων εκτάσεων καλλιεργήσιμης γης, των περιορισμένων μέσων εκμετάλλευσης, λόγω της συγκέντρωσης της γης σε λίγους, της απουσίας εργασιακής ειδίκευσης αλλά και της έλλειψης άλλων πόρων πέρα από την εκμετάλλευση της γης.

Η οικονομική αυτή κατάσταση συνδυάζεται με τον περιορισμό της βασιλικής εξουσίας και την αύξηση της δύναμης των ευγενών. Η έλλειψη ίσως οργανωμένου στρατού έδωσε τη δυνατότητα στους ευγενείς να αμφισβητήσουν την εξουσία του βασιλιά. Η δύναμή τους στηριζόταν στην κατοχή της γης. Ήταν γνωστοί με τα ονόματα *αγαθοί, άριστοι, ευπατρίδες, εσθλοί* κ.ά., ονόματα που υποδήλωναν την προέλευση και την κοινωνική τους υπόσταση. Το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου τους το αφιέρωναν στη σωματική άσκηση και στην καλλιέργεια του πνεύματος. Έτρεφαν άλογα και βρίσκονταν σε συνεχή πολεμική ετοιμότητα· γι' αυτό ονομάστηκαν και *ιππείς*.

Στις πόλεις-κράτη πολίτες δεν ήταν μόνο οι ευγενείς αλλά και μεγάλος αριθμός μικρών ή μεσαίων καλλιεργητών ή και ακτημόνων. Αυτοί ήταν γνωστοί με τα ονόματα *πλήθος, όχλος, κακοί* κ.ά.[8] Πολλοί απ' αυτούς στη συνέχεια ασχολήθηκαν με τη βιοτεχνία, το εμπόριο, τη ναυτιλία και πλούτισαν. Δεν εξισώθηκαν όμως εξαρχής πολιτικά με τους ευγενείς.

Τα πρώτα στάδια της ιστορικής πορείας των πόλεων-κρατών ήταν συνδεδεμένα με την ανάπτυξη της δουλείας. Η ανάπτυξη του θεσμού της δουλείας συνδέεται άμεσα με την αντίληψη ότι ο πολίτης πρέπει να είναι απαλλαγμένος από τις εργασίες για να ασχολείται μόνο με τις υποθέσεις της πόλης, με τα κοινά. Βέβαια, ο αριθμός των δούλων σε άλλες

8. Οι σχέσεις ευγενών και πλήθους

Και τώρα μια παραβολή θα πω στους βασιλιάδες, αν κι έχουνε περίσσια τη γνώμη τους. Έτσι μίλησε το γεράκι στο πλουμόλαιμο τ' αηδόνι, όταν το πήρε πολύ ψηλά, μέσα στα σύγνεφα, αρπαγμένο στα νύχια του· μύρονταν[1] κείνο θλιβερά μέσα στα νύχια τα γαμψά του· και το γεράκι εμίλησε και σκληρό λόγο του 'πε: «Δύστυχο, τι 'ναι που λαλείς; Κάποιος πολύ πιο δυνατός σου σε κρατάει. Εκεί που εγώ σε πάω, εκεί πας κι εσύ, κι ας μου 'σαι και τραγουδιστής· κι όπως μου κάνει όρεξη, μπορεί και δείπνο να σε κάνω, εγώ, μπορεί και να σ' αφήσω πάλι. Χωρίς μυαλά είν' εκείνος που τα βάζει με τους δυνατότερους· εκτός που χάνει τη νίκη μαζί με τις ντροπές και βάσανα τραβάει». Έτσι είπε το γεράκι το γοργοπετούμενο, το τεντοφτέρουγο πουλί, στ' αηδόνι.

Μα, ω Πέρση, άκουε συ τη δικαιοσύνη και μη συδαυλίζεις την αδικία. Γιατί η αδικία είναι ολέθρια για τους μικρούς ανθρώπους· ακόμα και οι μεγάλοι δυσκολεύονται να τη σηκώσουνε και κάτου από το βάρος της λυγούν, τη μέρα π' αναπάντεχες καταστροφές συντύχουν.

Ησίοδος, Έργα και Ημέραι, 202-214 μετ. Π. Λεκατσά.

1. μύρομαι: χύνω δάκρυα, θρηνώ.

πόλεις αυξήθηκε εξαιτίας των χρεών προς τους ευγενείς, όπως συνέβαινε στην Αθήνα μέχρι τις αρχές του 6ου αι. π.Χ., και σε άλλες εξαιτίας των κατακτητικών πολέμων, όπως συνέβη στη Σπάρτη.

Η αντιμετώπιση της κρίσης. Η οικονομική κρίση των ομηρικών χρόνων συνεχίστηκε και στα πρώτα στάδια της οργάνωσης των πόλεων, καθώς δεν ήταν δυνατό να αντιμετωπιστεί από το υπάρχον σύστημα της κλειστής αγροτικής οικονομίας. Οι λύσεις που δόθηκαν ήταν οι ακόλουθες:

- ανάπτυξη της βιοτεχνίας και του εμπορίου,
- κατακτητικοί πόλεμοι και εδαφική επέκταση,
- ίδρυση αποικιών.

Κάποιες πόλεις-κράτη εφάρμοσαν μια από τις προαναφερθείσες λύσεις, κάποιες άλλες τις συνδύασαν για να αντιμετωπίσουν τα προβλήματά τους. Έτσι, η Αθήνα ξεπέρασε την κρίση με την ανάπτυξη της βιοτεχνίας και του εμπορίου: Η Σπάρτη, το Αργός, η Ήλιδα κ.ά. με την κατάκτηση γειτονικών τους περιοχών, ενώ η Κόρινθος, τα Μέγαρα, η Χαλκίδα, η Μίλητος κ.ά. συνδύασαν αυτές τις λύσεις με την ίδρυση αποικιών.

Όσα τμήματα του ελληνικού κόσμου παρέμειναν απομονωμένα και δεν είχαν συνεχείς επαφές με τους άλλους Έλληνες, όπως οι Αρκάδες, οι Αιτωλοί, οι Ακαρνάνες, οι Ηπειρώτες, οι Μακεδόνες και άλλοι, δεν ακολούθησαν την ίδια οικονομική πορεία και διατήρησαν τη φυλετική* οργάνωση.

Ο δεύτερος αποικισμός (8ος-6ος αι. π.Χ.). Ο όρος προέρχεται από το ρ. αποικίζω (στέλνω μακριά από τον οίκο, από την πατρίδα) και δηλώνει την αναγκαστική μετακίνηση, την εγκατάσταση σε άλλη περιοχή και τη δημιουργία νέας πόλης. Το φαινόμενο αυτό διαφέρει από την εξάπλωση των ελληνικών φύλων στα μικρασιατικά παράλια (11ος-9ος αι. π.Χ.). Η ίδρυση αποικιών την αρχαϊκή εποχή ήταν επιχείρηση οργανωμένη εξ ολοκλήρου από τη *μητέρα-πόλη* (*μητρόπολη*). Οι αποικίες, ωστόσο, ήταν νέες πόλεις-κράτη, αυτόνομες και αυτάρκεις. Οι δεσμοί τους με τις μητέρες-πόλεις ήταν χαλαροί, σε μερικές περιπτώσεις ανύπαρκτοι, ενώ σε σπάνιες περιπτώσεις οι σχέσεις ήταν εχθρικές[9].

9. Η ίδρυση αποικιών

Τις Συρακούσες έκτισε ο Αρχίας αφού από την Κόρινθο έπλευσε εκεί την ίδια εποχή που ιδρύθηκαν η Νάξος και τα Μέγαρα. Λέγεται ότι ο Μύσκελλος και ο Αρχίας συγχρόνως ήρθαν στους Δελφούς και όταν ζήτησαν χρησμό από το θεό ρωτήθηκαν: τι από τα δύο προτιμούν πλούτο ή υγεία. Ο Αρχίας λοιπόν προτίμησε τον πλούτο, ο Μύσκελλος όμως την υγεία· στον ένα έδωσε χρησμό να ιδρύσει τις Συρακούσες και στον άλλο τον Κρότωνα. Έτσι λοιπόν συμβαίνει η πόλη των Κροτωνιατών να είναι τόσο υγιεινή, όπως προηγούμενα ανέφερα. Οι Συρακούσες όμως έφθασαν σε τέτοιο σημείο πλούτου, ώστε να διαδοθεί παροιμία γι' αυτές που λεγόταν για εκείνους που ζούσαν πολυτελή ζωή, ότι δηλαδή δεν θα τους αρκούσε ούτε ο φόρος της δεκάτης των Συρακουσών. Ο Αρχίας όταν έπλεε προς τη Σικελία άφησε τον Χερσικράτη που καταγόταν από το γένος των Ηρακλειδών με ένα μέρος της στρατιάς του για να ιδρύσει την ονομαζόμενη τώρα Κέρκυρα, προηγουμένως όμως Σχερία. Εκείνος λοιπόν αφού έδιωξε τους Λιβυρνούς που κατείχαν το νησί, ίδρυσε την αποικία· ο Αρχίας εξάλλου όταν έφτασε στο Ζεφύριο των Δωριέων και βρήκε εκεί μερικούς που είχαν έρθει από τη Σικελία και είχαν σταλθεί από τους ιδρυτές των Μεγάρων τους πήρε μαζί του και από κοινού ίδρυσε μ' αυτούς τις Συρακούσες. Μεγάλωσε η πόλη αυτή και εξαιτίας της ευφορίας της γης και των καλών της λιμανιών. Και οι κάτοικοί της έγιναν ηγήτορες και συνέβη ώστε και όταν είχαν τυράννους οι Συρακούσιοι να κυριαρχούν σε άλλους και όταν ήταν ελεύθεροι να ελευθερώνουν όσους ήταν υπο-

Τα ***αίτια*** που συνέβαλαν στην ίδρυση των αποικιών ήταν:

- η *στενοχωρία*, όπως αναφέρεται από τους αρχαίους συγγραφείς, δηλαδή το πρόβλημα που προέκυψε από την αύξηση του πληθυσμού και τις περιορισμένες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης·
- η έλλειψη πρώτων υλών, ιδιαίτερα μετάλλων·
- η αναζήτηση νέων αγορών για την προμήθεια και την πώληση αγαθών·
- οι εσωτερικές πολιτικές κρίσεις που οδηγούσαν σε απομόνωση μια ομάδα των κατοίκων·
- οι γνώσεις που διέθεταν για τους θαλάσσιους δρόμους και τις περιοχές εγκατάστασης·
- ο ριψοκίνδυνος χαρακτήρας των Ελλήνων εκείνης της εποχής, όπως αντανακλάται μέσα από την *Οδύσσεια*.

Από τα μέσα του 8ου αι. π.Χ. μέχρι και τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. οι Έλληνες εξαπλώθηκαν στη Μεσόγειο και στον Εύξεινο Πόντο, στα όρια του τότε γνωστού κόσμου, περιορίζοντας έτσι τη δραστηριότητα άλλων λαών και ιδιαίτερα των Φοινίκων. Η αποικιστική εξάπλωση επανασύνδεσε ουσιαστικά τους Έλληνες με τη Μεσόγειο και είχε σημαντικές επιπτώσεις στην οικονομία, την κοινωνία και την πολιτιστική εξέλιξη αυτής της περιόδου.

Όλα τα στοιχεία που καθορίζουν τον ελληνικό πολιτισμό, όπως οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, οι πολιτικές πρακτικές, οι αισθητικές αντιλήψεις και γενικότερα ο τρόπος ζωής, οι Έλληνες τα μετέφεραν στις νέες τους πατρίδες. Οι αποικίες εξελίχθηκαν σε χώρους πειραματισμού για τον Ελληνισμό. Στις επαφές τους με τους γηγενείς πληθυσμούς έδωσαν πολιτιστικά στοιχεία και πήραν. Η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση είναι η διάδοση της γραφής· το χαλκιδικό αλφάβητο, μια μορφή του ελληνικού αλφαβήτου, διαδόθηκε από τους Χαλκιδείς αποίκους στους ιταλικούς λαούς και έγινε στη συνέχεια το πρότυπο διαμόρφωσης του λατινικού.

Η οικονομική κρίση αντιμετωπίστηκε έξω από τα όρια των πόλεων-κρατών, σε ευρύτερο οικονομικό χώρο με την ανάπτυξη του δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα της οικονομίας. Το εμπόριο

δουλωμένοι από τους βαρβάρους. Γιατί άλλοι από τους βαρβάρους ήταν κάτοικοι της χώρας και άλλοι από την απέναντι στεριά έκαναν επιδρομές· κανένα όμως δεν άφηναν να αγγίζει τα παράλια οι Έλληνες, αλλά δεν είχαν και τη δύναμη να τους εκδιώξουν εξ ολοκλήρου από την ενδοχώρα και παρέμειναν μέχρι σήμερα οι Σικελοί, οι Σικανοί, οι Μόργητες και μερικοί άλλοι να νέμονται το νησί μεταξύ των οποίων ήταν και οι Ίβηρες, τους οποίους αναφέρει ο Έφορος ότι ήταν οι πρώτοι οικιστές της Σικελίας από τους βάρβαρους.

Στράβων, Γεωγραφικά, VI, 2, 4.

Δύο από τα αρχαιότερα ελληνικά νομίσματα.
Επάνω: Αργυρό νόμισμα της Αίγινας με παράσταση χελώνας (600 π.Χ.).
Κάτω: Νόμισμα της Εφέσου από ήλεκτρο με παράσταση ελαφιού (600 π.Χ.).*
(Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο)

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΠΟΙΚΙΣΜΟΣ
από τον 8ο έως τον 6ο αιώνα π.Χ.

Μυσία
Λυδία
Ε Υ Ξ Ε Ι Ν Ο Σ Π Ο Ν Τ Ο Σ
Παφλαγονία
Μακεδονία
Ήπειρος
Εύβοια
Κρήτη
Κύπρος
Ρόδος
Θ Α Λ Α Σ Σ Α
Κυρηναϊκή
Λιβύη
Αίγυπτος

δεν περιορίστηκε στην ανταλλαγή αγαθών, απέκτησε χαρακτήρα εμπορευματοχρηματικό με την ***κοπή και τη χρήση του νομίσματος***. Η εφεύρεση του νομίσματος δεν ήταν μια απλή καινοτομία που διευκόλυνε τις οικονομικές σχέσεις εκείνης της εποχής. Το νόμισμα γίνεται τώρα το κύριο μέσο συναλλαγής. Οι οικονομικές μεταβολές είχαν συνέπειες και στην κοινωνία των πόλεων-κρατών. Νέα κατηγορία πολιτών, αυτοί που πλούτισαν, διεκδίκησε μερίδιο στην άσκηση της εξουσίας. Έτσι, η αριστοκρατικά οργανωμένη κοινωνία πέρασε κρίση. Η δουλεία, τέλος, αναπτύχθηκε λόγω της ανάγκης για περισσότερα και φθηνότερα χέρια. Για πρώτη φορά αυτή την εποχή χρησιμοποιήθηκαν δούλοι αργυρώνητοι, δηλαδή αγορασμένοι, ως παράγοντας οικονομικής ανάπτυξης.

Τα πολιτεύματα. Η πόλη-κράτος αποτελούσε το βασικό θεσμό πολιτικής οργάνωσης κατά την αρχαιότητα. Μέσα απ' αυτό το θεσμό λειτούργησαν οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί και ασκήθηκε η εξουσία, από τις εκάστοτε ισχυρές κοινωνικές τάξεις. Είναι ευνόητο ότι οι κοινωνικές συγκρούσεις και οι πολιτειακές μεταβολές είχαν διαφορετική εξέλιξη σε κάθε πόλη-κράτος. Την πορεία μεταβολής των πολιτευμάτων παρουσιάζει το ακόλουθο θεωρητικό σχήμα:

βασιλεία → αριστοκρατία → ολιγαρχία → τυραννίδα → δημοκρατία

Η δημιουργία των πόλεων-κρατών συνδέεται με την παρακμή και την πτώση της βασιλείας. Το πολίτευμα της βασιλείας παρέμεινε μόνο σε περιοχές που διατήρησαν το φυλετικό τρόπο οργάνωσης και δε δημιούργησαν πόλεις-κράτη, όπως π.χ. η Ήπειρος, η Μακεδονία κ.ά.

Ο ιστορικός βίος του θεσμού της πόλης-κράτους ξεκίνησε με την επικράτηση των ευγενών και την εγκαθίδρυση αριστοκρατικών πολιτευμάτων. Στα αριστοκρατικά καθεστώτα η εξουσία βρισκόταν στα χέρια των αρίστων, εκείνων δηλαδή που αντλούσαν τη δύναμη από την καταγωγή τους και την κατοχή γης.

Οι οικονομικές εξελίξεις που προκάλεσε ο αποι-

Λεπτομέρεια από την παράσταση που διακοσμούσε αγγείο του β΄ μισού του 7ου αι. π.Χ. Απεικονίζει σκηνή της νέας πολεμικής τακτικής που καθιέρωσε η οπλιτική φάλαγγα. (Ρώμη, Μουσείο Βίλλα Τζούλια)

κισμός με την ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας έφεραν στην επιφάνεια νέες κοινωνικές ομάδες, τους βιοτέχνες, τους εμπόρους, τους ναυτικούς και τους τεχνίτες. Οι νέες κοινωνικές ομάδες όξυναν τον κοινωνικό ανταγωνισμό και διεκδίκησαν μέσα από συγκρούσεις μερίδιο στην εξουσία. Στην κρίση της αριστοκρατικής δομής της κοινωνίας συνέβαλε και ένας άλλος παράγοντας, η ***οπλιτική φάλαγγα***. Ήταν ένα καινούργιο στρατιωτικό σώμα, στο οποίο ανήκαν όσοι από τους πολίτες απέκτησαν την ιδιότητα του πολεμιστή και είχαν την οικονομική ευχέρεια να εξοπλίζονται με δικά τους έξοδα. Η φάλαγγα των οπλιτών οδήγησε στην ανάπτυξη της ιδέας της ισότητας ακόμη και ως προς την άσκηση της εξουσίας.

Στα τέλη του 7ου αι. π.Χ. και τις αρχές του 6ου αι. π.Χ. οι διαφορές οξύνθηκαν και οι αγώνες μεταξύ των ευγενών από τη μία πλευρά και των πλουσίων και του πλήθους από την άλλη έγιναν ιδιαίτερα σκληροί. Η κατάσταση εν μέρει αντιμετωπίστηκε σε πολλές πόλεις με την κωδικοποίηση του άγραφου, εθιμικού δικαίου. Η καταγραφή των νόμων ανατέθηκε σε πρόσωπα κοινής αποδοχής, προερχόμενα κυρίως από την τάξη των ευγενών. Πρόκειται για τους γνωστούς ***νομοθέτες*** ή ***αισυμνήτες***, όπως ο Ζάλευκος και ο Χαρώνδας στις αποικίες της Δύσης, ο Πιττακός στη Μυτιλήνη, ο Λυκούργος στη Σπάρτη, ο Δράκων και ο Σόλων στην Αθήνα. Με την καταγραφή των νόμων στις περισσότερες πόλεις διευρύνθηκε η πολιτική βάση, εφόσον η συμμετοχή στη διακυβέρνηση της πολιτείας έγινε ανάλογα με την οικονομική κατάσταση των πολιτών, όπως συνέβη στην Αθήνα με τη νομοθεσία του Σόλωνα. Το πολίτευμα κατ' αυτόν τον τρόπο μεταβλήθηκε σε ***ολιγαρχικό*** ή, όπως ονομάστηκε διαφορετικά, ***τιμοκρατικό*** (*ἡ ἐκ τιμημάτων πολιτεία*), επειδή κριτήριο της διάκρισης των πολιτών ήταν τα «τιμήματα», δηλαδή το εισόδημα.

Η επικράτηση των «ολίγων» όμως δεν έδωσε λύσεις στα προβλήματα του πλήθους. Οι αντιθέσεις διατηρήθηκαν και σε ορισμένες περιπτώσεις υποδαυλίστηκαν από πρόσωπα που ήθελαν να εκμεταλλευτούν τις κοινωνικές αναταραχές για να επι-

Μικρό αγγείο (ύψ. 7 εκ.) κορινθιακού εργαστηρίου. Η Κόρινθος τον 7ο αι. π.Χ. και στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. είναι ένα σπουδαίο κέντρο εμπορίου και παραγωγής αγγείων. Το αγγείο αυτό στο επάνω μέρος καταλήγει σε κεφάλι λιονταριού – στοιχείο ανατολικό. Σε πλατιά ζώνη, που καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος του σώματός του, αποδίδεται με εξαίρετη δεξιοτεχνία σύγκρουση οπλιτών. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο)

10. Η αύξηση του πλούτου και η εγκαθίδρυση τυραννικών καθεστώτων

Όσο αύξανε η δύναμη της Ελλάδας, αύξανε ταυτόχρονα ο πλούτος της, πολύ περισσότερο από πριν, εγκαταστάθηκαν τυραννίδες στις περισσότερες πολιτείες (ενώ πριν υπήρχαν κληρονομικές βασιλείες με καθορισμένα προνόμια) και η Ελλάδα άρχισε ν' αναπτύσσει το ναυτικό της και να στρέφεται περισσότερο προς τη θάλασσα.

Θουκυδίδης, Α, 13
μετ. Αγγ. Βλάχου.

βάλουν τη δική τους εξουσία. Τέτοια πρόσωπα συνήθως ήταν ευγενείς που είχαν αναδειχθεί ηγέτες των κατώτερων κοινωνικών ομάδων, με την υποστήριξη των οποίων κατόρθωναν να καταλάβουν την εξουσία. Η προσωπική εξουσία που επέβαλλαν ονομαζόταν ***τυραννίδα***[10]. Η λέξη «τύραννος» ήταν μάλλον λυδικής προέλευσης. Ορισμένοι από τους τυράννους αναδείχθηκαν σε καλούς ηγέτες, που φρόντισαν για την ανάπτυξη της πόλης τους και τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των πολιτών. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις τυράννων ήταν ο Πολυκράτης στη Σάμο, ο Περίανδρος στην Κόρινθο, ο Θεαγένης στα Μέγαρα, ο Πεισίστρατος στην Αθήνα κ.ά. Οι περισσότεροι τύραννοι είχαν βίαιο τέλος. Οι δολοφονικές απόπειρες εναντίον τους εκφράζουν με σαφήνεια και τις διαθέσεις των πολιτών.

Μετά την πτώση των τυραννικών καθεστώτων, περίπου στα τέλη του 6ου αι. π.Χ., στις περισσότερες πόλεις επιβλήθηκαν εκ νέου ολιγαρχικά καθεστώτα, σε άλλες, όμως, όπως για παράδειγμα στην Αθήνα, έγιναν μεταρρυθμιστικές νομοθετικές προσπάθειες που άνοιξαν το δρόμο προς τη δημοκρατία (μεταρρύθμιση του Κλεισθένη).

Στο δημοκρατικό πολίτευμα κυρίαρχο πολιτειακό όργανο αναδεικνύεται η ***εκκλησία του δήμου***, δηλαδή η συνέλευση όλων των ενήλικων κατοίκων που είχαν πολιτικά δικαιώματα. Σε κάθε πολίτη δινόταν η δυνατότητα να παίρνει το λόγο, να διατυπώνει ελεύθερα την άποψή του (***ισηγορία***), και να συμμετέχει στη διαμόρφωση και στην ψήφιση των νόμων (***ισονομία***).

Οινοχόη ροδιακού εργαστηρίου (αρχές του 6ου αι. π.Χ.). Η Ρόδος ήταν ένα άλλο σημαντικό κέντρο παραγωγής αγγείων της ανατολίζουσας περιόδου. (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου)*

Στη διάρκεια της αρχαϊκής εποχής κάθε πόλη-κράτος παγίωσε μέσα από κοινωνικές ανακατατάξεις και «στάσεις» ένα σύστημα διακυβέρνησης. Οι πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι της Σπάρτης και της Αθήνας. Η Σπάρτη κατά τον 7ο αι. π.Χ. διαμόρφωσε ένα ολιγαρχικό πολίτευμα, το οποίο διατήρησε μέχρι τη ρωμαϊκή κατάκτηση, το 2ο αι. π.Χ. Αντίθετα, η Αθήνα διήνυσε όλο το φάσμα των πολιτειακών εξελίξεων, από την αριστοκρατική οργάνωση τον 7ο αι. π.Χ. μέχρι τη θεμελίωση της δημοκρατίας στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.

Ο πολιτισμός. Την αρχαϊκή εποχή, ο ποιητικός λόγος αποκτά προσωπικό ύφος, εκφράζει βιώματα και συναισθήματα. Ο πεζός λόγος μέσα από τη σκέψη των πρώτων φιλοσόφων (*φυσικών φιλοσόφων*) επιχειρεί να εξηγήσει τη δημιουργία του κόσμου αλλά και να αφηγηθεί ήθη, έθιμα λαών, δημιουργώντας τα πρώτα δείγματα ιστορικής γραφής. Η τέχνη, στην αρχή, ήταν επηρεασμένη από πρότυπα της Ανατολής (ανατολίζουσα φάση*), στη συνέχεια όμως διαμόρφωσε χαρακτηριστικά που πρόβαλλαν τις ελληνικές αισθητικές αντιλήψεις. Στους αρχαϊκούς χρόνους δημιουργήθηκαν δύο βασικοί αρχιτεκτονικοί ρυθμοί, ο δωρικός και ο ιωνικός, κατασκευάστηκαν τα πρώτα μεγάλα αγάλματα, οι κούροι και οι κόρες, και εξελίχθηκε σε εντυπωσιακό σημείο η κεραμική τέχνη με το μελανόμορφο και ερυθρόμορφο ρυθμό.

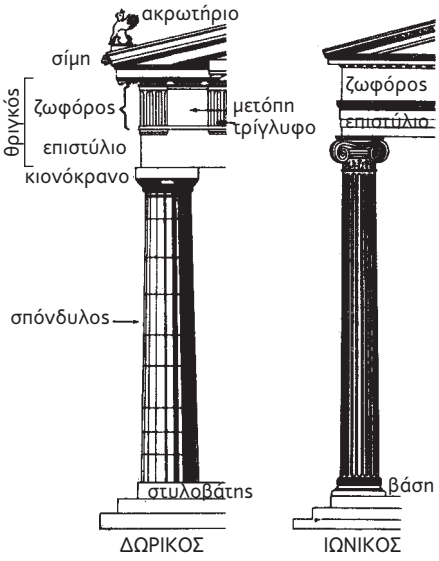

Αρχιτεκτονικοί ρυθμοί

Οι πρώτες πνευματικές και καλλιτεχνικές ανησυχίες εντοπίζονται κυρίως στην Ιωνία, όπου γεννήθηκε και η φιλοσοφία· γρήγορα, ωστόσο, διαδίδονται και στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο, μητροπολιτικό και αποικιακό. Αυτή την εποχή έχουν πλέον αποκρυσταλλωθεί οι θρησκευτικές δοξασίες και ο τρόπος λατρείας των θεών. Τα χαρακτηριστικά της μορφής κάθε θεού γίνονται κοινά σε πανελλήνιο επίπεδο και ορισμένοι τόποι λατρείας εξελίσσονται σε πανελλήνια ιερά με φήμη και πέρα από τα ελληνικά όρια, όπως συμβαίνει με τους Δελφούς, την Ολυμπία, τη Δήλο κ.ά.

Επιτύμβιο άγαλμα του Αριστόδικου. Ο τελευταίος γνωστός κούρος των αρχαϊκών χρόνων από την Αττική (περ. 490 π.Χ.). (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο)

Κόρη από την Ακρόπολη της Αθήνας (περ. 510 π.Χ.). Βρέθηκε «θαμμένη» μαζί με πολλά άλλα έργα που καταστράφηκαν από τις περσικές επιδρομές. (Αθήνα, Μουσείο Ακροπόλεως)

Αμφορέας διακοσμημένος από τον Εξηκία, Αθηναίο αγγειογράφο. Οι μορφές ζωγραφίζονται με μαύρο χρώμα πάνω στον πηλό (β΄ μισό 6ου αι. π.Χ.). (Βατικανό, Γρηγοριανό – Ετρουσκικό Μουσείο)

Αττικός αμφορέας ερυθρόμορφου ρυθμού. Η παράσταση του Κροίσου στην πυρά έχει αποδοθεί με το χρώμα του πηλού, αφού όλη η επιφάνεια του αγγείου έχει καλυφθεί με μαύρο στιλπνό βερνίκι (αρχές του 5ου αι. π.Χ.). (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου)

Οι περσικοί πόλεμοι. Στη διάρκεια της πρώτης εικοσαετίας του 5ου αι. π.Χ. οι Έλληνες υποχρεώθηκαν να αντιμετωπίσουν την επεκτατικότητα των Περσών βασιλέων.

Η ατυχής εξέγερση των Ελλήνων της Ιωνίας (*ιωνική επανάσταση*, 499-494 π.Χ.), οι οποίοι ήταν υποτελείς στην περσική αυτοκρατορία, έδωσε την αφορμή για μια σειρά περσικών επιχειρήσεων εναντίον της Ελλάδας.

- Η πρώτη απόπειρα επέκτασης των Περσών στον ελλαδικό χώρο δεν είχε αίσιο τέλος. Κατέληξε σε καταστροφή του στόλου τους, λόγω θαλασσοταραχής, στο ακρωτήριο του Άθω. Ωστόσο, ο στρατός τους υποχρέωσε σε υποταγή τους Έλληνες της Θράκης και της Μακεδονίας (492 π.Χ.).
- Η πρώτη οργανωμένη περσική εκστρατεία είχε χαρακτήρα ναυτικής επιχείρησης και στόχευε στην τιμωρία των Ερετριέων και των Αθηναίων, επειδή είχαν βοηθήσει τους Έλληνες της Ιωνίας στην εξέγερσή τους. Τελείωσε με τη μάχη στο ***Μαραθώνα***, όπου οι Πέρσες νικήθηκαν από τους Αθηναίους και τους Πλαταιείς (490 π.Χ.). Καθοριστικής σημασίας ήταν η συμβολή του Μιλτιάδη.
- Η δεύτερη συστηματικά οργανωμένη εκστρατεία έγινε υπό την αρχηγία του Ξέρξη με συγκέντρωση πολυπληθών θαλάσσιων και χερσαίων δυνάμεων και στόχευε στην κατάκτηση ολόκληρου του ελλαδικού χώρου. Οι ελληνικές πόλεις μπροστά στον περσικό κίνδυνο συγκάλεσαν ***συνέδριο στην Κόρινθο*** (481 π.Χ.), όπου αποφάσισαν τη συγκρότηση αμυντικής συμμαχίας κατά των Περσών. Μέσα από μια σειρά συγκρούσεων –***Θερμοπύλες*** (*Λεωνίδας*), ***Αρτεμίσιο, Σαλαμίνα*** (*Θεμιστοκλής*), ***Πλαταιές*** (*Παυσανίας*), ***Μυκάλη***– οι Έλληνες αντιμετώπισαν τους Πέρσες και τους υποχρέωσαν να εγκαταλείψουν με τα υπολείμματα του στρατού τους τον ελλαδικό χώρο (480-479 π.Χ.)[11].

Την ίδια εποχή οι Έλληνες της Δύσης αντιμετώπισαν και αυτοί νικηφόρα την επεκτατικότητα των Καρχηδονίων στη Σικελία (***μάχη της Ιμέρας***, 480 π.Χ.).

Το επιτυχές αποτέλεσμα των περσικών πολέμων δεν πρόβαλε μόνο το δυναμισμό που έκρυβε η πόλη-κράτος ως οργανωτικός θεσμός, αλλά κυρίως την ιδέα ότι οι αγώνες αυτοί ήταν κοινό έργο των Ελλήνων. Δεν είχαν συγκρουστεί δύο δυνάμεις διεκδικώντας οι μεν ζωτικούς χώρους εξάπλωσης, οι δε την επιβίωσή τους. Είχαν συγκρουστεί στην ουσία δύο διαφορετικοί τρόποι ζωής, δύο συστήματα αξιών, δύο πολιτισμοί. Οι περσικοί πόλεμοι (τα Μηδικά), χωρίς αμφιβολία, συνέβαλαν στη δημιουργία κοινής ιστορικής μνήμης: ήταν οι ***πρώτοι «εθνικοί» πόλεμοι*** των Ελλήνων.

Ο αγώνας των Ελλήνων για την προάσπιση της ανεξαρτησίας τους, της γης, των ιερών τους και κυρίως του «Ελληνικού» (έθνους), απηχεί για πρώτη φορά συνειδητοποιημένα την ιδέα πανελλήνιου πνεύματος.

Η αφήγηση του Ηρόδοτου, που αναφέρεται στην απάντηση των Αθηναίων προς τους απεσταλμένους της Σπάρτης, είναι αποκαλυπτική.

«Είναι ανθρώπινο οι Λακεδαιμόνιοι να φοβήθηκαν μήπως συμβιβαστούμε με το βάρβαρο. Αλλά είναι άσχημο να έρχεστε εδώ με φόβο για το φρόνημα των Αθηναίων, αφού ξέρετε ότι ούτε χρυσάφι υπάρχει πουθενά στη γη τόσο πολύ, ούτε τόπος ανώτερος από το δικό μας σε κάλλος και αρετή, ώστε να τα δεχτούμε και να θελήσουμε, μηδίζοντας, να υποδουλώσουμε την Ελλάδα. Ακόμα κι αν το θέλαμε, υπάρχουν πολλά και σπουδαία που θα μας εμπόδιζαν να το κάνουμε. Πρώτο και κυριότερο τα αγάλματα και οι ναοί των θεών μας που έχουν καεί και γκρεμιστεί και μας καλούν να τιμωρήσουμε όσο μπορούμε τον αίτιο παρά να συμβιβαστούμε μαζί του. Αλλά υπάρχει και το ελληνικό έθνος από το ίδιο αίμα και με την ίδια γλώσσα μ' εμάς, με το οποίο έχουμε κοινά ιερά των θεών και κοινές θυσίες και ήθη κοινά και δεν θα ήταν σωστό οι Αθηναίοι να γίνουν προδότες. Μάθετε, λοιπόν, τα εξής, αν δεν ξέρατε πριν, ότι έστω και ένας μόνο Αθηναίος αν μείνει, ποτέ δεν θα συμβιβαστεί με τον Ξέρξη».

Ηρόδοτος Η, 144 μετ. Αγγ. Βλάχου

11. Ο όρκος των Ελλήνων πριν από τη μάχη των Πλαταιών

Γι' αυτό το λόγο, άνδρες δικαστές, αυτή την εγγύηση έδωσαν μεταξύ τους όλοι οι Έλληνες στις Πλαταιές, όταν επρόκειτο παρατεταγμένοι να πολεμήσουν τις δυνάμεις του Ξέρξη· δεν εφεύραν, αλλά μιμήθηκαν το γνωστό σ' εσάς όρκο. Κι αυτόν αξίζει να τον ακούσετε γιατί, αν και είναι πολύ παλαιά τα τότε γεγονότα, όμως συχνά είναι δυνατό να αναγνωρίσει κανείς σ' αυτά που έχουν γραφεί την ανδρεία εκείνων. Και για χάρη μου διάβασέ τον· Όρκος: «Δεν θα προτιμήσω τη ζωή από την ελευθερία, ούτε θα εγκαταλείψω τους αρχηγούς, ούτε ζωντανούς, ούτε πεθαμένους, αλλά θα θάψω όλους τους συμμάχους που θα πέσουν στο πεδίο της μάχης. Και αν υπερισχύσω των βαρβάρων στον πόλεμο, καμία από τις πόλεις που πολέμησαν για τη σωτηρία της Ελλάδας δε θα καταστρέψω, αλλά θα κάνω φόρου υποτελείς όλες εκείνες που προτίμησαν το βάρβαρο και από τα ιερά, όσα πυρπολήθηκαν και καταστράφηκαν από τους βαρβάρους, κανένα δε θα ανοικοδομήσω εξ ολοκλήρου, αλλά θα τα αφήσω εγκαταλειμμένα ως υπενθύμιση της ασέβειας της βαρβαρικής για τους μεταγενέστερους».

Λυκούργος, Κατά Λεωκράτους, 80-81.

2.3 Κλασική εποχή (480-323 π.Χ.)

Την περίοδο από το τέλος των περσικών πολέμων έως και το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου οι ιστορικοί ονομάζουν κλασική. Ο χαρακτηρισμός αυτός αναγνωρίζει στην εποχή την υπεροχή των συντελεστών της και των επιτευγμάτων τους, επικυρώνει την πνευματική τους επιβολή και τη διαχρονική επιβίωσή τους στις ιδέες και στα δημιουργήματα μεταγενέστερων εποχών. Την εποχή αυτή διαμορφώθηκαν οι αξίες που αποτελούν τα θεμέλια του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού.

Το νικηφόρο αποτέλεσμα των περσικών πολέμων ήταν καθοριστικό για την ιστορική πορεία των Ελλήνων. Η αυτοπεποίθηση, η αίσθηση της αυτάρκειας αλλά και της υπεροχής απέναντι στους «βαρβάρους» και πάνω απ' όλα η ψυχική ευφορία του νικητή που θέλει να αποκαταστήσει τις καταστροφές ήταν κίνητρα που δημιούργησαν τα επιτεύγματα στην πολιτική, στα γράμματα και τις τέχνες της κλασικής εποχής.

Μετά τους περσικούς πολέμους και για πενήντα περίπου χρόνια η Αθήνα εξελίχθηκε σε ηγεμονική δύναμη, γεγονός που δημιούργησε τις προϋποθέσεις της αντιπαράθεσής της με τη Σπάρτη. Τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των δύο σημαντικότερων πόλεων είχαν ως αποτέλεσμα τη διαίρεση του ελληνικού κόσμου σε δύο μεγάλους συνασπισμούς. Οδήγησαν τους Έλληνες σε μακροχρόνια εμφύλια σύρραξη τριάντα περίπου χρόνων, τον Πελοποννησιακό πόλεμο.

Στο πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ. τον ανταγωνισμό των ελληνικών πόλεων-κρατών υποδαύλισε η παρέμβαση των Περσών με την παροχή χρημάτων ή στρατιωτικής βοήθειας, ενώ το δεύτερο μισό του αιώνα εμφανίζεται ως επιτακτική ανάγκη η ιδέα της πανελλήνιας ένωσης. Η ένωση των Ελλήνων και ο κοινός τους αγώνας εναντίον των Περσών ήταν εγχείρημα του Ελληνισμού της Μακεδονίας, το οποίο επιτεύχθηκε εν μέρει από το Φίλιππο Β΄ και ολοκληρώθηκε από το Μ. Αλέξανδρο.

Η συμμαχία της Δήλου – Αθηναϊκή ηγεμονία. Η Αθήνα μετά την απόκρουση του περσικού κινδύ-

νου ανασυγκροτήθηκε και εξελίχθηκε σε μεγάλη ναυτική δύναμη. Τέθηκε επικεφαλής μεγάλου μέρους των ελληνικών πόλεων, ιδρύοντας την *Α΄ Αθηναϊκή συμμαχία* (478/7 π.Χ.). Η ενέργεια αυτή ήταν απόλυτα εναρμονισμένη με τις επιδιώξεις και τα συμφέροντά της, που στόχευαν στην ανάδειξή της σε μεγάλη δύναμη.

Έδρα της συμμαχίας ορίστηκε η Δήλος (*Δηλιακή συμμαχία*), όπου βρισκόταν το συμμαχικό ταμείο και συγκεντρώνονταν κάθε χρόνο οι αντιπρόσωποι. Τα μέλη που την αποτέλεσαν είχαν, τουλάχιστον στην αρχή, τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες υποχρεώσεις. Ο φόρος καθοριζόταν σε πλοία ή χρήματα[12].

Τη συμμαχία οι Αθηναίοι τη χρησιμοποίησαν ως μέσο επικράτησης και κυριαρχίας· ως μέσο επικράτησης απέναντι στους Πέρσες και στους υπόλοιπους Έλληνες και ως μέσο επιβολής της κυριαρχίας τους στους ίδιους τους συμμάχους. Ο πόλεμος εναντίον των Περσών συνεχίστηκε με αρκετές διακοπές, εξαιτίας των πολιτικών αντιθέσεων στην Αθήνα. Οι Έλληνες που δεν είχαν προσχωρήσει στη συμμαχία, αν και δεν αντιμετώπιζαν ευνοϊκά την αύξηση της δύναμης των Αθηναίων, εντούτοις δεν εκδήλωναν φανερά την αντίθεσή τους. Ακόμα και οι Σπαρτιάτες ήταν επιφυλακτικοί και μόνο όταν τους δινόταν η ευκαιρία προσπαθούσαν με πλάγιο τρόπο να εξασθενίσουν την αυξανόμενη δύναμη της Αθήνας.

Ο ***Κίμων***, εκπρόσωπος της αριστοκρατικής παράταξης, ήταν υπέρ της συνεργασίας με τη Σπάρτη. Ως αρχιστράτηγος της συμμαχίας εργάστηκε για τη στερέωση της αθηναϊκής δύναμης και την αντιμετώπιση των Περσών. Η σημαντικότερη από τις στρατιωτικές ενέργειές του ήταν η νικηφόρα αντιμετώπιση των Περσών στις εκβολές του Ευρυμέδοντος ποταμού στις Μικρασιατικές ακτές (περίπου το 467 π.Χ.). Ωστόσο, η φιλολακωνική πολιτική που ακολούθησε είχε ως αποτέλεσμα την πολιτική του ήττα και τη διακοπή των φιλικών σχέσεων Αθήνας και Σπάρτης, όταν οι Λακεδαιμόνιοι απέπεμψαν αθηναϊκή στρατιωτική δύναμη που είχε σταλεί για να τους συνδράμει στη διάρκεια εξέγερσης των ειλώτων της Μεσσηνίας (Γ΄ Μεσσηνιακός πόλεμος, 464-455 π.Χ.).

12. Η ίδρυση της συμμαχίας της Δήλου

Οι Αθηναίοι ανέλαβαν, έτσι, την αρχηγία με τη θέληση των συμμάχων εξαιτίας της έχθρας τους εναντίον του Παυσανία. Όρισαν ποιοι από τους συμμάχους έπρεπε να συνεισφέρουν χρήματα και ποιοι να προμηθεύσουν καράβια για την αντιμετώπιση των βαρβάρων. Σκοπός, έλεγαν, ήταν να λεηλατήσουν τις κτήσεις του Βασιλέως, αντίποινα για όσα είχαν πάθει. Για πρώτη φορά, τότε, οι Αθηναίοι διόρισαν Ελληνοταμίες που πήγαιναν και εισέπρατταν τον φόρο. Έτσι ονομάστηκε τότε, η εισφορά. Το ύψος του πρώτου φόρου που ορίστηκε ήταν τετρακόσια εξήντα τάλαντα, ταμείο ήταν η Δήλος και οι συνελεύσεις της συμμαχίας γίνονταν στο Ναό.

Θουκυδίδης, Α, 96
μετ. Αγγ. Βλάχου.

Όστρακο με χαραγμένο το όνομα του Κίμωνα. Τον πολίτη εκείνο του οποίου το όνομα ήταν χαραγμένο στα περισσότερα όστρακα τον εξόριζαν για δέκα χρόνια από την πόλη. Το μέτρο του οστρακισμού θεσπίστηκε για την αντιμετώπιση της επιβολής τυραννικού καθεστώτος. (Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς)

Στην Αθήνα την περίοδο αυτή συνέβησαν πολιτικές ανακατατάξεις. Οι δημοκρατικοί επικράτησαν με αρχηγό τον ***Εφιάλτη*** και περιόρισαν τις δραστηριότητες των αριστοκρατικών[13]. Ο Κίμων εξοστρακίστηκε (461 π.Χ.) και η φιλολακωνική πολιτική του εγκαταλείφθηκε οριστικά. Μετά τον εξοστρακισμό του Κίμωνα δολοφονήθηκε ο Εφιάλτης και αρχηγός των δημοκρατικών αναδείχθηκε ο ***Περικλής***.

Η Αθήνα, παρά τον ανταγωνισμό της με τη Σπάρτη, κατόρθωσε να επεκτείνει τη συμμαχία ανάμεσα στους Έλληνες.

Επιβλήθηκε δυναμικά μεταβάλλοντας τη συμμαχία σε ***ηγεμονία***. Η μεταβολή αυτή έγινε τυπικά με τη μεταφορά του συμμαχικού ταμείου από τη Δήλο στην Ακρόπολη των Αθηνών (454 π.Χ.), ουσιαστικά όμως εκδηλώθηκε με ένοπλες επεμβάσεις των Αθηναίων στις συμμαχικές πόλεις που παρουσίαζαν διαθέσεις αποχώρησης από τη συμμαχία.

Ο Κίμων επέστρεψε μετά από δεκάχρονη εξορία (451 π.Χ.) και έγινε εκ νέου κύριος της πολιτικής κατάστασης. Υπέγραψε πενταετή ανακωχή με τη Σπάρτη και στράφηκε εναντίον των Περσών στην Κύπρο, όπου και πέθανε κατά την πολιορκία του Κιτίου (450 π.Χ.). Ο αθηναϊκός στόλος όμως τον επόμενο χρόνο κατόρθωσε να νικήσει τον περσικό στη Σαλαμίνα της Κύπρου.

Οι Αθηναίοι λέγεται ότι συνήψαν συνθήκη ειρήνης με τους Πέρσες, υποχρεώνοντάς τους να αναγνωρίσουν την ανεξαρτησία των ελληνικών πόλεων της Μ. Ασίας. ***Η συνθήκη*** αυτή είναι γνωστή ως ***Καλλίειος*** από το όνομα του αρχηγού της αθηναϊκής αποστολής στα Σούσα. Πολλοί ιστορικοί ονομάζουν την ***ειρήνη Κιμώνειο***, υποστηρίζοντας ότι κύριος συντελεστής της ήταν ο Κίμων με τις νίκες του εναντίον των Περσών.

Μετά το θάνατο του Κίμωνα πολιτική δράση ανέλαβε ο Περικλής, ο οποίος έκλεισε ειρήνη για τριάντα χρόνια (***τριακοντούτεις σπονδαί***) με τους Σπαρτιάτες (445 π.Χ.).

Η εποχή του Περικλή. Η περίοδος της τριακονταετούς ειρήνης, που στην πραγματικότητα κράτησε μόνο δεκαπέντε χρόνια, ταυτίζεται με την

13. Ο Εφιάλτης περιορίζει τη δύναμη των αριστοκρατικών

Για δεκαεπτά χρόνια ακριβώς μετά από τους περσικούς πολέμους η πολιτεία παρέμεινε κάτω από την εξουσία των Αρεοπαγιτών (αριστοκρατικών), αν και προοδευτικά έχαναν τη δύναμή τους. Καθώς αύξανε η ισχύς του πλήθους, έγινε αρχηγός της δημοκρατικής παράταξης ο Εφιάλτης, ο γιος του Σοφωνίδη, που τον θεωρούσαν αδιάφθορο και φιλόπατρι, και στράφηκε κατά της Βουλής του Αρείου Πάγου. Πρώτιστα έβγαλε από τη μέση πολλούς Αρεοπαγίτες, κινώντας δίκες εναντίον τους εξαιτίας της διοίκησής τους.

Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, 25.

ανάπτυξη της Αθήνας στο εσωτερικό της και την απόλυτη κυριαρχία επί των συμμάχων της. Κύριος συντελεστής της κατάστασης ήταν αναμφισβήτητα ο ***Περικλής***. Η προσωπικότητα του χαρισματικού αυτού ηγέτη σφράγισε ουσιαστικά με τη δράση του την εποχή, ώστε δίκαια από πολλούς μελετητές ολόκληρος ο 5ος αι. π.Χ. να χαρακτηρίζεται για την Αθήνα ως «***χρυσούς αιών του Περικλέους***».

Ο ίδιος καθιερώθηκε στην Αθήνα μετά τη δολοφονία του Εφιάλτη και το θάνατο του Κίμωνα. Εκλεγόταν με δημοκρατικές διαδικασίες κάθε χρόνο στρατηγός. Ο Θουκυδίδης μας πληροφορεί ακριβώς για το πολιτικό καθεστώς που επικρατούσε εκείνη την εποχή, «*ἐγίγνετό τε λόγῳ μέν δημοκρατία, ἔργῳ δέ ὑπό τοῦ πρώτου ἀνδρός ἀρχή*» (Β, 65.9), χωρίς βέβαια να υπονοεί την επιβολή τυραννίδας. Σε άλλο σημείο της ιστορίας του αναφέρει ότι ο Περικλής επιβαλλόταν στο πλήθος χωρίς να περιορίζει τις ελευθερίες του. Γεγονός είναι ότι και οι προϋποθέσεις υπήρχαν –κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές– και ο Περικλής είχε την πολιτική οξυδέρκεια προικισμένου ηγέτη, ώστε η Αθήνα να φτάσει στο απόγειο της πολιτικής και πολιτιστικής της ανάπτυξης[14].

Η ενίσχυση του ***δημοκρατικού πολιτεύματος*** επιτεύχθηκε με την καθιέρωση χρηματικής αποζημίωσης για τους κληρωτούς άρχοντες, τους βουλευτές και τους λαϊκούς δικαστές. Τούτο το μέτρο στόχευε στην οικονομική ενίσχυση των λαϊκών στρωμάτων που δε διέθεταν περιουσία και έπρεπε να συμμετέχουν στη διοίκηση του κράτους. Οι οικονομικές παροχές επεκτάθηκαν και σε δαπάνες για την πολιτιστική ανάπτυξη των Αθηναίων. Τα ***θεωρικά*** ήταν το αντίτιμο της ελεύθερης εισόδου των πολιτών στο θέατρο, το οποίο αποτελούσε χώρο παιδείας για τους Αθηναίους.

Έχοντας εξασφαλίσει την κυριαρχία της Αθήνας μεταξύ των συμμάχων, ο Περικλής επιδίωξε να επεκτείνει την εμπορική επιρροή των Αθηναίων και προς τη Δύση. Συμμάχησε με την Εγέστα, τους Λεοντίνους, το Ρήγιο και συνέβαλε στην ίδρυση ***της αποικίας των Θουρίων*** (444/3 π.Χ.). Έτσι ο Πειραιάς εξελίχθηκε σε μεγάλο εμπορικό λιμάνι. Το επίνειο της Αθήνας, που χτίστηκε σύμφωνα με τα

Προτομή του Περικλή ρωμαϊκών χρόνων, αντίγραφο έργου του 5ου αι. π.Χ. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο)

14. Σημαντικά μέτρα της πολιτικής του Περικλή

Ύστερα από αυτά, όταν ο Περικλής έγινε αρχηγός της δημοκρατικής παράταξης, το πολίτευμα εκδημοκρατικοποιήθηκε περισσότερο. Ο Περικλής αφαίρεσε μερικές αρμοδιότητες από τον Άρειο Πάγο και κυρίως προσπάθησε να οργανώσει τη ναυτική δύναμη της πολιτείας. Έτσι το πλήθος απέκτησε θάρρος μεγαλύτερο και περισσότερες εξουσίες. Σαράντα εννέα χρόνια μετά από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας, όταν ήταν επώνυμος άρχοντας ο Πυθόδωρος, άρχισε ο πελοποννησιακός πόλεμος. Κατά τη διάρκεια του πολέμου όλος ο λαός συγκεντρώθηκε μέσα στην πόλη και οι πολίτες συνήθισαν να παίρνουν μισθό όταν ήταν σε εκστρατεία. Με αυτόν τον τρόπο ο λαός, συνειδητά ή ασυνείδητα, ασκούσε ο ίδιος την εξουσία. Ο Περικλής πρώτος χορήγησε μισθό στους δικαστές για να συναγωνιστεί τον Κίμωνα που ήταν πλούσιος και ξόδευε για το λαό.

Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, 27.

Η μία όψη αθηναϊκού νομίσματος του 5ου αι. π.Χ. με το κεφάλι της θεάς Αθηνάς. Είχε ευρύτατη κυκλοφορία στις αγορές του ελληνικού κόσμου. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο)

πολεοδομικά σχέδια του ***Ιππόδαμου*** του Μιλήσιου, γρήγορα εξελίχθηκε στο κυριότερο εμπορικό κέντρο ολόκληρης της Μεσογείου.

Τα έσοδα του αθηναϊκού κράτους την περίοδο αυτή προέρχονταν από την εκμετάλλευση των μεταλλείων, τη φορολογία, το φόρο των συμμάχων και τις έκτακτες εισφορές.

Το ίδιο το κράτος εκμίσθωνε σε ιδιώτες τα ορυχεία μετάλλου για ορισμένο χρονικό διάστημα. Η εργασία στα ορυχεία εκτελούνταν κυρίως από δούλους.

Την εποχή του Περικλή άμεση φορολογία δεν υπήρχε στην Αθήνα· ίσως εφαρμόστηκε σε στιγμές μεγάλης κρίσης. Μόνο οι εγκαταστημένοι από άλλες πόλεις στην Αθήνα πλήρωναν φόρο, το ***μετοίκιο***, 12 δραχμές το χρόνο για τους άνδρες και 6 δραχμές για τις γυναίκες, αν είχαν εισοδήματα. Σημαντικό όμως έσοδο του κράτους ήταν η έμμεση φορολογία, που επιβαλλόταν για τα εισαγόμενα και εξαγόμενα προϊόντα από τα αθηναϊκά λιμάνια και κυρίως από τον Πειραιά.

Οι εισφορές των συμμάχων, όταν το συμμαχικό ταμείο μεταφέρθηκε στην Αθήνα (454 π.Χ.) ανέρχονταν σε απόθεμα 8.000 ταλάντων*, το 445 π.Χ. σε 9.700 τάλαντα και πριν την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου (431 π.Χ.) σε 6.000 τάλαντα. Εκτός όμως από τις τακτικές αυτές εισφορές οι Αθηναίοι επέβαλλαν στους συμμάχους πολλές φορές έκτακτη φορολογία, κυρίως με τη μορφή πολεμικών αποζημιώσεων.

Βασική πηγή εσόδων από έκτακτες εισφορές ήταν ο θεσμός της ***λειτουργίας***. Πρόκειται για δαπάνες στρατιωτικών και θρησκευτικών εκδηλώσεων που αναλάμβαναν οι πλουσιότεροι πολίτες. Αυτές ήταν υποχρεωτικές και είχαν τιμητικό συγχρόνως χαρακτήρα. Οι σπουδαιότερες από αυτές ήταν: η ***χορηγία***, σύμφωνα με την οποία ο χορηγός είχε την υποχρέωση να δώσει τα χρήματα για τη διδασκαλία ενός θεατρικού έργου· η ***τριηραρχία***, κατά την οποία ο τριήραρχος είχε την υποχρέωση της συντήρησης και του εξοπλισμού μιας τριήρους· η ***αρχιθεωρία*** για τα έξοδα της επίσημης

αποστολής (θεωρίας) σε πανελλήνιες γιορτές· η ***εστίαση*** για τα έξοδα του δείπνου μιας φυλής σε θρησκευτικές γιορτές· η ***γυμνασιαρχία*** για την τέλεση αγώνων λαμπαδηδρομίας στα Παναθήναια.

Ο Πελοποννησιακός πόλεμος (431-404 π.Χ.). Οι τοπικές συγκρούσεις μεταξύ των Αθηναίων και των αντιπάλων τους, κυρίως Σπαρτιατών, Θηβαίων, Κορινθίων, που έληξαν με την υπογραφή τριακονταετούς ειρήνης (445 π.Χ.), δεν έδωσαν λύσεις στις διαφορές τους.

Οι δύο μεγάλες συμμαχίες, δηλαδή η Αθηναϊκή και η Πελοποννησιακή, που βρίσκονταν πίσω από την Αθήνα και τη Σπάρτη, υποδαύλιζαν τους ανταγωνισμούς και οδηγούσαν σε ανοικτή ρήξη. Η αντιπαράθεση, εξάλλου, είχε τις ρίζες της και σε άλλους παράγοντες:

- Στη φυλετική διαφορά: Αθηναίοι – Ίωνες και Σπαρτιάτες – Δωριείς·
- στην πολιτειακή συγκρότηση των δύο αντιπάλων, δηλαδή της δημοκρατικής Αθήνας και της ολιγαρχικής Σπάρτης·
- στις ηγεμονικές τάσεις της Αθήνας.

Όλος σχεδόν ο ελληνικός κόσμος πριν ξεσπάσει ο πόλεμος είχε χωριστεί σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα· οι αφορμές απέμεναν για την έναρξη της σκληρότερης εμφύλιας σύγκρουσης του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Ο πόλεμος είχε διάρκεια περίπου τριάντα χρόνια. Τα γεγονότα του υπήρξαν το αντικείμενο έρευνας δύο ιστορικών της αρχαιότητας, του Θουκυδίδη και του Ξενοφώντα. Οι νεότεροι ιστορικοί διέκριναν τα γεγονότα του πολέμου σε τρεις επιμέρους περιόδους: τον *Αρχιδάμειο ή Δεκαετή πόλεμο* (431-421 π.Χ.), τη *Σικελική εκστρατεία* (415-413 π.Χ.) και το *Δεκελεικό ή Ιωνικό πόλεμο* (413-404 π.Χ.).

Ο Πελοποννησιακός πόλεμος ήταν εξοντωτικός για όλες τις ελληνικές πόλεις και ιδιαίτερα για εκείνες που μεταβλήθηκαν σε πεδία συγκρούσεων ή για εκείνες που υπέστησαν τις συνέπειες της αντιπαράθεσης με μια από τις δύο μεγάλες δυνάμεις, όπως συνέβη με τις Πλαταιές, τη Μυτιλήνη, τη Μήλο και άλλες[15]. Οι επιπτώσεις ήταν καθορι-

15. Συνοπτικός απολογισμός των καταστροφών του Πελοποννησιακού πολέμου

Απ' όλα τα προηγούμενα πολεμικά γεγονότα, το μεγαλύτερο ήταν ο Περσικός πόλεμος, ο οποίος τερματίστηκε με δύο ναυμαχίες και δύο μάχες, ενώ ο σημερινός πόλεμος κράτησε πάρα πολλά χρόνια και προκάλεσε τόσες συμφορές στην Ελλάδα, όσες δεν είχε ποτέ πάθει σε ανάλογο χρονικό διάστημα. Ποτέ άλλοτε δεν κυριεύτηκαν και δεν καταστράφηκαν τόσες πολιτείες είτε από βαρβάρους είτε από Έλληνες που πολεμούσαν μεταξύ τους. Σε πολλές, μάλιστα, πολιτείες, αφού καταστράφηκαν, εγκαταστάθηκε καινούργιος πληθυσμός. Ποτέ άλλοτε δεν έγιναν τόσες εξορίες και δεν σκοτώθηκαν τόσοι άνθρωποι, είτε στον πόλεμο είτε σ' εμφυλίους σπαραγμούς. Εκτός απ' αυτό πολλά από τα όσα αναφέρονται σε παλιές διηγήσεις, τα οποία όμως σπάνια επαληθεύονταν, έγιναν πιστευτά. Γιατί έγιναν πολλοί και καταστρεπτικοί σεισμοί και εκλείψεις ηλίου πολύ συχνότερες από όσες μπορούσαν να μνημονευτούν για τις παλιές εποχές. Μεγάλες ξηρασίες σημειώθηκαν σε πολλά μέρη και προκάλεσαν λιμούς και τέλος η φοβερή επιδημία, που προξένησε μεγάλες βλάβες και καταστροφή. Όλα αυτά έγιναν κατά τη διάρκεια του πολέμου. Τον άρχισαν οι Αθηναίοι και οι Πελοποννήσιοι καταγγέλλοντας τις τριαντάχρονες σπονδές τις οποίες είχαν κάνει μετά την επανάσταση της Εύβοιας. Θα εκθέσω πρώτα ποιοι ήσαν οι λόγοι και οι διαφορές που οδήγησαν στον πόλεμο για να μην αναρωτιέται κανείς αργότερα για ποια αιτία οι Έλληνες περιπλέχθηκαν σε τόσο μεγάλο πόλεμο. Η πραγματική, βέβαια, αλλά ανομολόγητη

αιτία ήταν, καθώς νομίζω, το ότι η μεγάλη ανάπτυξη της Αθήνας φόβισε τους Λακεδαιμονίους και τους ανάγκασε να πολεμήσουν.

Θουκυδίδης, Α, 23
μετ. Αγγ. Βλάχου.

στικές για το μέλλον των ελληνικών πόλεων, γιατί εκτός από τις υλικές καταστροφές και την εξαχρείωση των ανθρώπων, δημιουργήθηκαν και οι προϋποθέσεις ανάμειξης των Περσών στα εσωτερικά θέματα του ελληνικού κόσμου. Άμεση και φανερή συνέπεια του πολέμου ήταν η ήττα των Αθηναίων και κατ' επέκταση η αναγνώριση της ***Σπαρτιατικής ηγεμονίας*** από τις ελληνικές πόλεις (404 π.Χ.). Οι έμμεσες όμως συνέπειες έκριναν την τύχη των πόλεων-κρατών στη διάρκεια του επόμενου αιώνα.

Η κρίση της πόλης-κράτους. Τον 4ο αι. π.Χ. οι πόλεις-κράτη αντιμετώπισαν στο εσωτερικό προβλήματα οικονομικής και κοινωνικής κρίσης. Στο εξωτερικό οξύνθηκε ο μεταξύ τους ανταγωνισμός και πλήθυναν οι συγκρούσεις, που υποκινούνταν πολλές φορές από την παρέμβαση των Περσών. Η περσική πολιτική στόχευε με την παροχή χρημάτων, άλλοτε προς τη μια και άλλοτε προς την άλλη πόλη, στη διάσπαση των ελληνικών δυνάμεων.

Μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο και την επικράτηση των Σπαρτιατών, ο περσικός παράγοντας φρόντισε να δημιουργήσει αντισπαρτιατικό συνασπισμό από τη Θήβα, την Κόρινθο, το Άργος και την Αθήνα και να υποκινήσει μια σειρά συγκρούσεων που έγιναν γνωστές ως ***Βοιωτικός ή Κορινθιακός πόλεμος*** (395-386 π.Χ.)[16]. Ο πόλεμος αυτός επισφραγίστηκε από μια μειωτική για τον Ελληνισμό ειρήνη.

Με τη ***Βασίλειο***, γνωστή και ως ***Ανταλκίδειο ειρήνη***, οι Σπαρτιάτες συμφώνησαν πλέον με το Μεγάλο Βασιλιά να επιβάλουν τους όρους του τερματισμού του πολέμου. Έτσι παρέδωσαν τις ελληνικές πόλεις των παραλίων της Μ. Ασίας και την Κύπρο στο βασιλιά της Περσίας, διακήρυξαν την αυτονομία όλων των ελληνικών πόλεων –με εξαίρεση τα νησιά Ίμβρο, Λήμνο και Σκύρο που παρέμειναν στους Αθηναίους– και έγιναν οι ίδιοι τοποτηρητές της ειρήνης στην κυρίως Ελλάδα. Μεταβλήθηκαν κατ' αυτόν τον τρόπο σε όργανα της περσικής πολιτικής.

Την ηγεμονία μετά τους Σπαρτιάτες θα διεκδικήσουν για μικρό χρονικό διάστημα οι Θηβαίοι.

16. Η συνεργασία του Αθηναίου στρατηγού Κόνωνα με τους Πέρσες για την αντιμετώπιση των Σπαρτιατών

Μετά απ' αυτά στον Ισθμό της Κορίνθου ο Φαρνάβαζος κατέπλευσε και προέτρεψε τους συμμάχους με προθυμία να πολεμούν και να αποδεικνύονται πιστοί άνδρες στο βασιλιά. Αφού άφησε σ' αυτούς όσα χρήματα είχε, απέπλευσε για την πατρίδα του. Ο Κόνωνας όμως, του έλεγε ότι εάν άφηνε το ναυτικό, θα το έτρεφε από τις προσόδους των νησιών και αφού κατέπλεε στην πατρίδα θα ανοικοδομούσε τα Μακρά Τείχη για τους Αθηναίους και το τείχος του Πειραιά και ισχυριζόταν ότι δε γνώριζε απ' αυτό άλλο λυπηρότερο για τους Λακεδαιμονίους και ακόμη αυτό ισχυριζόταν, θα χρωστάνε οι Αθηναίοι σε σένα ευγνωμοσύνη και τους Λακεδαιμονίους θα έχεις τιμωρήσει· γιατί για εκείνο για το οποίο κόπιασαν πάρα πολύ, θα το καταστρέψεις. Ο Φαρνάβαζος λοιπόν, αφού άκουσε αυτά, έστειλε αυτόν με προθυμία στην Αθήνα και του έδωσε επιπλέον χρήματα για την ανοικοδόμηση των τειχών.

Ξενοφών, Ελληνικά, IV, 8, 8-10.

Επιτύμβιο μνημείο του Δεξίλεω από τον Κεραμεικό. Ο νεαρός Αθηναίος, που έφιππος αντιμετωπίζει τον εχθρό, σκοτώθηκε σε μια από τις συγκρούσεις του Κορινθιακού πολέμου (394 π.Χ.). (Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού)

Δύο σημαντικές για τον ελληνισμό μάχες, η μια στα Λεύκτρα (371 π.Χ.) και η άλλη στη Μαντίνεια (362 π.Χ.) θα κρίνουν την άνοδο και την πτώση αντίστοιχα της ***Θηβαϊκής ηγεμονίας***.

Οι πόλεμοι μεταξύ των ελληνικών πόλεων, οι πολιτικές και κοινωνικές αναταραχές μέσα στις ίδιες τις πόλεις και ο παρεμβατικός ρόλος των Περσών ήταν τα συμπτώματα της παρακμής των ελληνικών πόλεων-κρατών.

Η πανελλήνια ιδέα. Τα συμπτώματα της παρακμής και της κακοδαιμονίας που κατέτρυχαν τον ελληνικό κόσμο απασχόλησαν κάποιους πνευματικούς ανθρώπους, οραματιστές ενός πανελλήνιου συνασπισμού.

Η πανελλήνια ιδέα ήταν μια νέα πολιτική έκφραση που διατυπώθηκε για πρώτη φορά στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. από το σοφιστή Γοργία, σε λόγο του στον ιερό χώρο της Ολυμπίας. Κύριος εκφραστής αυτής της πολιτικής ήταν ο Αθηναίος ρητοροδιδάσκαλος ***Ισοκράτης***. Σε πρώτο στάδιο, στον «Πανηγυρικό» λόγο του (380 π.Χ.) διατυπώνει την άποψη ότι τον κοινό αγώνα εναντίον των Περσών θα μπορούσε να αναλάβει η Αθήνα με την ανασύσταση της ηγεμονίας της. Αργότερα, η αδυναμία της Αθήνας να εμπνεύσει εμπιστοσύνη και να επιβληθεί τον έστρεψε στην ιδέα ότι ένας ισχυρός μονάρχης θα ένωνε τους Έλληνες και θα τους οδηγούσε εναντίον των Περσών. Προσωπικότητες για τις οποίες πίστεψε ότι θα μπορούσαν να θέσουν σε εφαρμογή την πανελλήνια ιδέα ήταν ο Ευαγόρας, βασιλιάς της Σαλαμίνας της Κύπρου, ο Ιάσονας, τύραννος των Φερών της Μαγνησίας, ο Διονύσιος Α΄, τύραννος των Συρακουσών. Σε βαθιά γηρατειά ατένιζε με ελπίδα την επικράτηση του Φιλίππου Β΄ της Μακεδονίας[17].

17. Ο Ισοκράτης προτρέπει το Φίλιππο να ενώσει τις ελληνικές πόλεις

Σε βεβαιώνω ότι χρειάζεται χωρίς να αδιαφορήσεις καθόλου για τα προσωπικά σου συμφέροντα, να προσπαθήσεις να συμφιλιώσεις το Άργος, την πόλη των Λακεδαιμονίων, τη Θήβα και τη δική μας πόλη (την Αθήνα). Αν κατορθώσεις να συμφιλιώσεις αυτές τις πόλεις, θα καταφέρεις πολύ εύκολα να συμφιλιώσεις και τις υπόλοιπες. Γιατί όλες οι άλλες πόλεις εξαρτώνται και καταφεύγουν, όταν βρίσκονται σε κίνδυνο, σε κάποια από τις προαναφερθείσες (τέσσερις μεγάλες) πόλεις, από τις οποίες λαμβάνουν βοήθεια. Αν λοιπόν καταφέρεις να πείσεις μόνον τέσσερις πόλεις να φανούν λογικές, θα απαλλάξεις και τις υπόλοιπες από πολλά δεινά.

Ισοκράτης, Φίλιππος, 30-31 μετ. Σωκ. Παπαϊωάννου, εκδ. Κάκτος.

Αργυρό νόμισμα του Φιλίππου Β΄. Στη μια πλευρά απεικονίζεται έφιππος νέος, στην άλλη το κεφάλι του Δία. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο)

Ο Ισοκράτης ήταν από τις προσωπικότητες που κατόρθωσαν να αποδεσμευτούν από το τοπικιστικό πνεύμα που φανάτιζε ακόμα τους σύγχρονούς του πολιτικούς. Αντίθετος με την πολιτική αυτή, πιστός πάντα στην ιδέα του πρωταγωνιστικού ρόλου της Αθήνας, ήταν ο ρήτορας ***Δημοσθένης***.

Ο Φίλιππος Β΄ και η ένωση των Ελλήνων. Ο Φίλιππος Β΄, αφού κατόρθωσε να σταθεροποιήσει τη θέση του στο θρόνο της Μακεδονίας, έθεσε ως στόχους της πολιτικής του πρώτα την ισχυροποίηση του μακεδονικού κράτους και στη συνέχεια την επέκταση της εξουσίας του.

Την ισχυροποίηση της Μακεδονίας πέτυχε με τις ακόλουθες ενέργειες:

- Αντιμετώπισε αποτελεσματικά τις επιδρομές των Ιλλυριών και των Παιόνων στα βόρεια σύνορα.
- Οργάνωσε ισχυρό στρατό. Κύριο στρατιωτικό σώμα ήταν η μακεδονική φάλαγγα, αποτελούμενη από πεζέταιρους* σε σχηματισμό βάθους 16 σειρών και με οπλισμό ένα μακρύ δόρυ μήκους 6 μ., τη σάρισα. Το ιππικό επάνδρωναν οι ευγενείς, οι εταίροι* όπως ονομάζονταν. Το στρατό συμπλήρωναν σώματα ακοντιστών, τοξοτών και πελταστών.*
- Δημιούργησε ισχυρή οικονομία. Αφού πέτυχε την κατάληψη των ορυχείων χρυσού του Παγγαίου, έκοψε νόμισμα, τους χρυσούς στατήρες*. Το νόμισμα αυτό βαθμιαία εκτόπισε τους περσικούς δαρεικούς από τον ελλαδικό χώρο.
- Ακολούθησε επεκτατική εξωτερική πολιτική. Στην αρχή η πολιτική αυτή ήταν συνδεδεμένη με τη στρατιωτική οργάνωση, γιατί εξασφάλιζε νέες εκτάσεις γης στους άνδρες του μακεδονικού στρατού. Στη συνέχεια όμως, μετά την παρέμβαση του Φιλίππου στην κεντρική και νότια

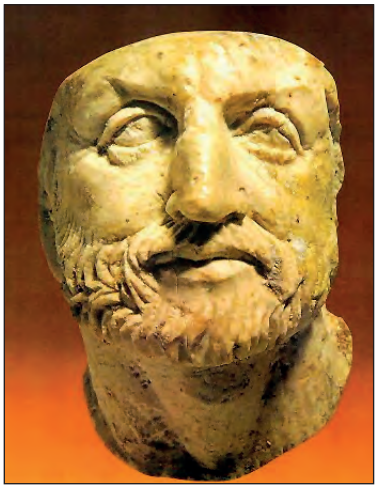

Πορτρέτο του Φιλίππου Β΄ από ελεφαντοστό. Αποτελούσε ένθετη διακόσμηση ενός μεγαλύτερου αντικειμένου. Βρέθηκε στο βασιλικό τάφο της Βεργίνας που αποκάλυψε ο καθηγητής Μ. Ανδρόνικος. Εντύπωση προκαλεί η προσπάθεια του καλλιτέχνη να αποδώσει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του βασιλιά. Χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. (Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο)

Ελλάδα, η πολιτική του αποσκοπούσε στην ένωση των Ελλήνων υπό την αρχηγία του.

Σε πρώτο στάδιο, ο Φίλιππος, αφού κατέλαβε πόλεις της Χαλκιδικής και εδάφη της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, έφτασε μέχρι τις δυτικές ακτές του Ευξείνου Πόντου.

Σε δεύτερο στάδιο, με αφορμή προβλήματα του μαντείου των Δελφών, επενέβη στη Θεσσαλία και στη νότιο Ελλάδα. Σε μια από τις εκστρατείες του αντιμετώπισε νικηφόρα τις συνασπισμένες δυνάμεις των Θηβαίων και των Αθηναίων στη ***Χαιρώνεια*** (338 π.Χ.) και έτσι επιβλήθηκε ως ο αδιαφιλονίκητος ηγέτης που είχε τη δυνατότητα να ενώσει τους Έλληνες και να ηγηθεί του κοινού αγώνα εναντίον των Περσών.

Η πανελλήνια ένωση έγινε πραγματικότητα σε ***συνέδριο στην Κόρινθο*** το 337 π.Χ., όπου συμμετείχαν όλες οι πόλεις εκτός από τη Σπάρτη και όπου συμφωνήθηκαν τα ακόλουθα:

18. Προτάσεις του Δαρείου προς τον Αλέξανδρο για συνθηκολόγηση. Απόρριψη των προτάσεων

Ενώ ο Αλέξανδρος ήταν ακόμη απασχολημένος με την πολιορκία της Τύρου, έφθασαν πρέσβεις από τον Δαρείο, για να του αναγγείλουν ότι ο βασιλιάς τους ήταν πρόθυμος να του δώσει δέκα χιλιάδες τάλαντα για την απελευθέρωση της μητέρας, της γυναίκας και των παιδιών του· ότι του παραχωρεί όλη τη χώρα του που βρίσκεται ανάμεσα στον Ευφράτη και την ελληνική θάλασσα και ότι θα τον αναγνωρίσει ως φίλο και σύμμαχο, αν παντρευτεί την κόρη του. Όταν ανακοίνωσε αυτά στο συμβούλιο των εταίρων*, ο Παρμενίων είπε, λένε, στον Αλέξανδρο ότι, αν ήταν αυτός Αλέξανδρος, θα δεχόταν με τους όρους αυτούς να τερματίσει τον πόλεμο χωρίς να διακινδυνεύει πια στο μέλλον. Ο Αλέξανδρος αποκρίθηκε στον Παρμενίωνα, όπως λένε, ότι και αυτός θα έκανε το ίδιο, αν ήταν ο Παρμενίων· επειδή όμως είναι ο Αλέξανδρος, θα αποκριθεί στον Δαρείο όπως ακριβώς και αποκρίθηκε. Είπε δηλαδή ότι δεν έχει ανάγκη ούτε να πάρει χρήματα από τον Δαρείο ούτε να δεχθεί μέρος της χώρας του αντί για ολόκληρη· γιατί και τα χρήματα και η χώρα ολόκληρη είναι δικά του· κι αν ήθελε να παντρευτεί την κόρη του, μπορούσε να την παντρευτεί και χωρίς τη συγκατάθεση του πατέρα της· αν πάλι ήθελε ο Δαρείος να τύχει φιλικής συμπεριφοράς από μέρους του Αλέξανδρου, του υπέδειξε να παρουσιαστεί ο ίδιος μπροστά του. Όταν τα πληροφορήθηκε αυτά ο Δαρείος, έχασε κάθε ελπίδα για συνθηκολόγηση με τον Αλέξανδρο και άρχισε πάλι να προετοιμάζεται για πόλεμο.

Αρριανός, Αλεξάνδρου Ανάβασις, ΙΙ, 25, 1-3 μετ. Θ.Χ. Σαρικάκης, εκδ. Ακαδημίας Αθηνών.

- Απαγορεύτηκαν οι συγκρούσεις μεταξύ των ελληνικών πόλεων και η βίαιη μεταβολή των καθεστώτων τους·
- προστατεύτηκε η ελεύθερη ναυσιπλοΐα και καταδικάστηκε η πειρατεία·
- ιδρύθηκε πανελλήνια συμμαχία, αμυντική και επιθετική, με ισόβιο αρχηγό το Φίλιππο Β΄.

Το συνέδριο της Κορίνθου, μετά τη δολοφονία του Φιλίππου Β΄, επαναλήφθηκε την επόμενη χρονιά (336 π.Χ.) από τον Αλέξανδρο. Σε αυτό, ανανεώθηκε από την πλευρά των αντιπροσώπων στο πρόσωπο του νέου ηγέτη ο όρκος που είχαν δώσει στον πατέρα του.

Το οικουμενικό κράτος του Μ. Αλεξάνδρου. Η εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου, που στην αρχή είχε ως στόχο την αντιμετώπιση του περσικού κινδύνου και στη συνέχεια πέτυχε την κατάλυση της περσικής αυτοκρατορίας, ξεκίνησε από την Πέλλα το 334 π.Χ. Σε διάστημα ένδεκα χρόνων (334-325 π.Χ.) ο Μ. Αλέξανδρος κατάκτησε την Ανατολή φτάνοντας μέχρι τον Ινδό ποταμό. Το έργο αυτό πραγματώθηκε σε τρεις διαδοχικές φάσεις:

- Στη διάρκεια της *πρώτης φάσης* (334-331 π.Χ.) κυριάρχησε στη Μ. Ασία και απελευθέρωσε τις ελληνικές πόλεις, αφού συγκρούστηκε δύο φορές με τον περσικό στρατό, στο Γρανικό ποταμό (334 π.Χ.) και στην Ισσό της Κιλικίας (333 π.Χ.). Ακολούθως κατέλαβε τη Φοινίκη[18] και την Παλαιστίνη (333-2 π.Χ.) και ξεκίνησε την κατάκτηση της Αιγύπτου. Οι κάτοικοί της τον υποδέχτηκαν ως απελευθερωτή και τον αναγόρευσαν φαραώ. Στο Δέλτα του Νείλου ίδρυσε την Αλεξάνδρεια (331 π.Χ.), η οποία επρόκειτο να εξελιχθεί στο μεγαλύτερο εμπορικό και πνευματικό κέντρο της Μεσογείου.
- Στη *δεύτερη φάση* (331-327 π.Χ.) προχώρησε στη Μεσοποταμία και μετά από μια ανοικτή σύγκρουση με τον περσικό στρατό στα Γαυγάμηλα, κοντά στα ερείπια της αρχαίας Νινευί, νίκησε το Δαρείο Γ΄ και κατέλαβε τις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας των Αχαιμενιδών, τη Βαβυλώνα, τα Σούσα (331 π.Χ.), την Περσέπολη, τις Πασαργάδες, τα Εκβάτανα (330 π.Χ.). Συνέχισε τη νικη-

φόρα εκστρατεία με την κατάληψη των ανατολικών σατραπειών, της Παρθίας, της Υρκανίας, της Αρείας, της Αραχωσίας (330 π.Χ.) και στη συνέχεια της Βακτριανής και της Σογδιανής, όπου και συνέλαβε το Βήσσο, το δολοφόνο του Δαρείου Γ΄, τον οποίο και παρέδωσε στη βασιλική οικογένεια. Στις άκρες της περσικής αυτοκρατορίας ίδρυσε την Αλεξάνδρεια την Εσχάτη. Σ' αυτές τις περιοχές παρέμεινε περίπου δύο χρόνια.

- Η *τρίτη φάση* (327-325 π.Χ.) περιλαμβάνει την εκστρατεία στην ινδική χερσόνησο. Στόχος του Αλεξάνδρου ήταν να φτάσει μέχρι τα πέρατα της Οικουμένης που τότε πίστευαν ότι ήταν στην Ινδία. Στον Υδάσπη, παραπόταμο του Ινδού, αντιμετώπισε νικηφόρα τον τοπικό ηγεμόνα Πώρο και προχώρησε ανατολικότερα μέχρι τον Ύφαση ποταμό, ο οποίος αποτέλεσε και το όριο της εκστρατείας του (326 π.Χ.). Η επιθυμία του να φτάσει μέχρι το Γάγγη δεν εκπληρώθηκε λόγω της αντίδρασης του μακεδονικού στρατού. Μέσω της χώρας των Μαλλών, ινδικής φυλής, έφτασε στις εκβολές του Ινδού και από εκεί ο ίδιος με το στρατό του πέρασε την έρημο της Γεδρωσίας, ενώ ο φίλος του, ναύαρχος Νέαρχος, παρέπλευσε τις ασιατικές ακτές μέχρι τις εκβολές του Τίγρη και του Ευφράτη. Ο Αλέξανδρος την άνοιξη του 323 π.Χ. άφησε την τελευταία του πνοή στη Βαβυλώνα, ενώ προετοίμαζε τον περίπλου της Αραβίας.

Το έργο του Μ. Αλεξάνδρου. Με την κατάκτηση της Ανατολής ο Ελληνισμός οδηγήθηκε στα πέρατα του τότε γνωστού κόσμου· έτσι δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για την οικουμενική του ανάπτυξη. Οι ερευνητές και οι ιστορικοί αυτής της περιόδου έχουν χρησιμοποιήσει ποικίλες έννοιες για να αποδώσουν τη δραστηριότητα και να χαρακτηρίσουν το έργο που σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα κατόρθωσε ο Αλέξανδρος.

Στο ***στρατιωτικό τομέα***, για τον οποίο η εικόνα που έχουμε είναι πιο ολοκληρωμένη, ο χαρακτηρισμός του Αλέξανδρου ως διορατικού στρατηγού με μεγαλοφυή σκέψη δεν ανταποκρίνεται μόνο στο έργο των κατακτήσεων ορισμένων περιοχών, αλλά κυ-

Πορτρέτο του Μ. Αλεξάνδρου από ελεφαντοστό. Βρέθηκε μαζί με άλλα μικρά πορτρέτα, μεταξύ των οποίων και του Φιλίππου Β΄, στο βασιλικό τάφο της Βεργίνας. Είναι όλα έργα έμπειρου καλλιτέχνη που αποδίδει με δεξιοτεχνία τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε προσώπου. (Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο)

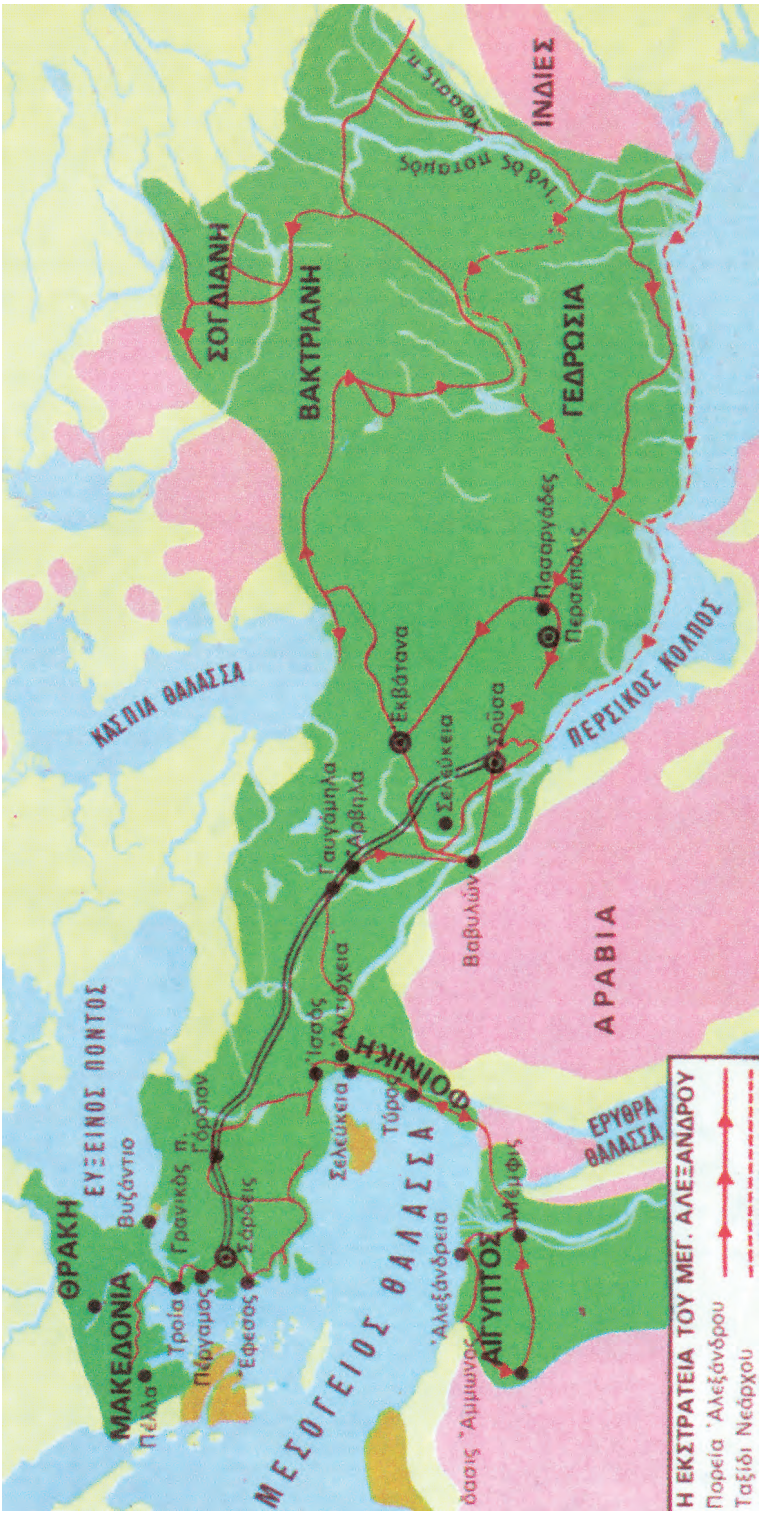
ΚΑΣΠΙΑ ΘΑΛΑΣΣΑ
ΣΟΓΔΙΑΝΗ
ΒΑΚΤΡΙΑΝΗ
ΓΕΔΡΩΣΙΑ
ΙΝΔΙΕΣ
ΠΕΡΣΙΚΟΣ ΚΟΛΠΟΣ
ΑΡΑΒΙΑ
ΕΡΥΘΡΑ ΘΑΛΑΣΣΑ
ΦΟΙΝΙΚΗ
ΑΙΓΥΠΤΟΣ
ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ ΘΑΛΑΣΣΑ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
ΘΡΑΚΗ
ΕΥΞΕΙΝΟΣ ΠΟΝΤΟΣ
Πέλλα
Τροία
Πέργαμος
Γρανικός π.
Βυζάντιο
Γόρδιον
Σάρδεις
Έφεσος
Σελεύκεια
Τύρος
Ίσσος
Αντιόχεια
Γαυγαμήλα
Άρβηλα
Σελευκεία
Βαβυλών
Σούσα
Εκβάτανα
Πασαργάδες
Περσέπολις
Μέμφις
Άλεξάνδρεια
Άμμωνος
Η ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΜΕΓ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
Πορεία Άλεξάνδρου
Ταξίδι Νέαρχου

ρίως στην εφαρμογή κατάλληλου σχεδιασμού για την αντιμετώπιση του αντιπάλου, τόσο στις κατά μέτωπο συγκρούσεις όσο και στις πολιορκίες πόλεων.

Σε ό,τι αφορά την ***πολιτική του δράση***, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι πράξεις του αποσκοπούσαν στην ανάμειξη του ελληνικού με τον ασιατικό κόσμο και στην ένωσή τους κάτω από μια ισχυρή διοίκηση. Έκανε αποδεκτές τις τοπικές συνήθειες, τις παραδόσεις και το διαφορετικό τρόπο άσκησης της εξουσίας για κάθε λαό. Διατήρησε το θεσμό των σατραπειών αναθέτοντας τη διοίκησή τους σε Έλληνες ή Πέρσες ηγεμόνες. Με αυτόν τον τρόπο επιδίωξε να δημιουργήσει μια καινούργια διοικητική παράδοση.

Στον ***οικονομικό τομέα***, προώθησε το σύστημα της νομισματικής οικονομίας και εγκατέλειψε την ιδέα του αυτοκρατορικού θησαυροφυλακίου. Οι σατράπες δεν ασχολούνταν πλέον με τη συγκέντρωση των φόρων και τη διαχείριση του δημόσιου πλούτου. Στη θέση της σατραπείας, που ήταν μέχρι εκείνη την εποχή και φορολογική μονάδα, δημιούργησε τη φορολογική περιφέρεια με περισσότερες από μια σατραπείες. Οι θησαυροί που συγκεντρώνονταν μεταβάλλονταν σε χρυσό νόμισμα. Έτσι δημιουργήθηκε ενιαίο νομισματικό σύστημα στην απέραντη αυτοκρατορία.

Τέλος, στον ***πολιτιστικό τομέα***, με τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού πολιτισμού[19], την υιοθέτηση πολιτιστικών στοιχείων από την παράδοση των λαών της Ανατολής, την ίδρυση νέων πόλεων που εξελίχθηκαν σε εμπορικά και πνευματικά κέντρα, τις εξερευνήσεις περιοχών, την επιθυμία για έρευνα –όπως αποδείχθηκε από τη συμμετοχή στην εκστρατεία φιλοσόφων και ερευνητών– διαμορφώθηκαν οι προϋποθέσεις που έδωσαν στην εκστρατεία του Αλεξάνδρου τη διάσταση της ***ένοπλης εξερεύνησης***.

Παρά το περιορισμένο χρονικό διάστημα της βασιλείας του (336-323 π.Χ.) και τη νεαρή ηλικία του –ήταν τριάντα τριών ετών, όταν πέθανε– ο Μ. Αλέξανδρος έμεινε ζωντανός στη μνήμη των λαών. Το έργο του άφησε ανεξίτηλα ίχνη για τους επόμενους αιώνες και αποτέλεσε την τομή για μια διαφο-

Αργυρό δεκάδραχμο που κόπηκε σε ανάμνηση της νίκης στον Υδάσπη ποταμό. Εικονίζεται ο Αλέξανδρος έφιππος ενώ επιτίθεται στον Πώρο που είναι πάνω σε ελέφαντα. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο)

19. Ο Ηρόδοτος αποδεικνύει την ελληνικότητα των βασιλέων της Μακεδονίας

Ότι είναι Έλληνες όσοι κατάγονται από τον Περδίκκα, όπως λένε και οι ίδιοι, το ξέρω κι εγώ καλά, μάλιστα θα το αποδείξω και παρακάτω. Αλλά και οι οργανωτές των Ολυμπιακών αγώνων το ήξεραν ότι έτσι είναι. Όταν ο Αλέξανδρος θέλησε να πάρει μέρος στους αγώνες και κατέβηκε στην Ολυμπία ειδικά γι' αυτό, οι Έλληνες αντίπαλοί του έκαναν ένσταση λέγοντας ότι δεν μπορούσαν ν' αγωνιστούν βάρβαροι στους Ολυμπιακούς αγώνες, αλλά μόνο Έλληνες. Τότε ο Αλέξανδρος απέδειξε ότι είναι Αργείος στην καταγωγή και κρίθηκε Έλληνας. Αγωνίστηκε στο δρόμο του ενός σταδίου και άγγιξε το τέρμα ταυτόχρονα με τον πρώτο. Έτσι φαίνεται ότι έγιναν αυτά.

Ηρόδοτος, Ε, 22 μετ. Αγγ. Βλάχου.

Εικονογράφηση επικού ποιήματος του Πέρση ποιητή Νιζαμί (17ος αι.). Στη μικρογραφία εικονίζεται στο θρόνο ο Αλέξανδρος. Ο θρύλος του υιοθετήθηκε από πολλούς λαούς. (Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη).

ρετική πορεία των λαών της Ανατολής και της Μεσογείου. Η μορφή και η δράση του συνυφάνθηκαν με τη λαϊκή φαντασία και δημιούργησαν το θρύλο ενός μυθικού ήρωα στην παράδοση πολλών λαών.

Ο πολιτισμός. Το μέτρο της πολιτιστικής ανάπτυξης των κλασικών χρόνων, εκτός από τα πνευματικά και καλλιτεχνικά επιτεύγματα, προσδιορίζει η καθημερινή ζωή στις ελληνικές πόλεις της μητροπολιτικής Ελλάδας και στις αποικίες.

- Οι αντιλήψεις που είχαν οι Έλληνες για την εργασία, όπως η περιφρονητική αντιμετώπιση της χειρωνακτικής εργασίας και η ενασχόληση των ελευθέρων πολιτών κυρίως με τα κοινά[20].
- ο τρόπος της διασκέδασής τους στα ιδιωτικά συμπόσια ή στις δημόσιες εορτές και πανηγύρια, με αποκορύφωμα τις θεατρικές παραστάσεις·
- ο κοινωνικός χαρακτήρας των τελετών που πλαισίωναν τη γέννηση, το γάμο και το θάνατο ήταν όλα στοιχεία που φανερώνουν το πολιτιστικό επίπεδο της εποχής.

Μεταξύ των ελληνικών πόλεων, η Αθήνα κατείχε τα πρωτεία της πολιτιστικής ανάπτυξης. Η ευημερία και η ποιότητα της ζωής γίνονταν πόλος έλξης για τους πνευματικούς ανθρώπους και τους καλλιτέχνες άλλων πόλεων. Ο 5ος αι. π.Χ., ιδιαίτερα για την Αθήνα, έχει ταυτιστεί με τη δράση του Περικλή, την οικοδόμηση σπουδαίων έργων στην Ακρόπολη, την τέλεση λαμπρών πανηγύρεων και πνευματικών εκδηλώσεων, όπως ήταν η γιορτή των Παναθηναίων, των Ελευσινίων Μυστηρίων και των θεατρικών παραστάσεων στις Διονυσιακές γιορτές.

Τον 5ο και 4ο αι. π.Χ. η ανάπτυξη των γραμμάτων και των τεχνών δημιούργησε έργα απαράμιλλα σε πνευματική και καλλιτεχνική λαμπρότητα, πρότυπα για τους δημιουργούς των μεταγενέστερων εποχών.

Η ***φιλοσοφική σκέψη*** από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. τοποθέτησε στο κέντρο του ενδιαφέροντος τον άνθρωπο και προσπάθησε να ερμηνεύσει τα φαινόμενα με βάση τη λογική (*ορθολογισμός*). Στην αρχή οι σοφιστές και ο Σωκράτης και τον 4ο αι. π.Χ. ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης επιζητούσαν με τις φιλο-

20. Η εργασία

Είναι φανερό λοιπόν απ' αυτά ότι στην πόλη που έχει την καλύτερη πολιτειακή οργάνωση και έχει πολίτες πολύ δίκαιους, όχι μόνο αναφορικά με τις αρχές του πολιτεύματος, οι πολίτες αυτοί δεν επιτρέπεται να ζουν ζωή χειρωνακτών ή εμπόρων, γιατί μια ζωή τέτοια είναι ταπεινή και ασυμβίβαστη με την αρετή, ούτε επιτρέπεται να είναι γεωργοί όσοι πρόκειται να γίνουν πολίτες – γιατί χρειάζεται ελεύθερος χρόνος και για την απόκτηση της αρετής και για την άσκηση των πολιτικών καθηκόντων.

Αριστοτέλης, Πολιτικά, 7, 1328b-1329a.

Τοιχογραφία από τάφο της Ποσειδωνίας. Σκηνή συμποσίου. Αντιπροσωπευτικό έργο της ελληνικής ζωγραφικής των κλασικών χρόνων. (Μουσείο Paestum)

σοφικές θεωρήσεις τους πρακτικές εφαρμογές που θα βελτίωναν τον άνθρωπο και τη ζωή του.

Η ***ιστοριογραφία*** εκπροσωπήθηκε από τον Ηρόδοτο αλλά κυρίως από το Θουκυδίδη, ο οποίος με το έργο του έθεσε τα θεμέλια της επιστημονικής ιστορικής συγγραφής[21]. Προς αυτή την κατεύθυνση κινήθηκε τον 4ο αι. π.Χ. ο ιστορικός Ξενοφών.

Η ***ποιητική τέχνη*** κυρίως με το έργο των τριών τραγικών (Αισχύλου, Σοφοκλή, Ευριπίδη) εξελίχθηκε σε θεατρικό λόγο υψηλών διανοημάτων («*μίμησις πράξεως σπουδαίας και τελείας*»), ενώ με τις κωμωδίες του Αριστοφάνη σε κριτική της καθημερινής πολιτικής ζωής. Η τραγωδία και η κωμωδία είναι πνευματικές προσφορές ικανές να δικαιολογήσουν τις οφειλές της σύγχρονης πολιτισμένης ανθρωπότητας στο λίκνο της δημιουργίας τους, την Αθήνα της κλασικής εποχής.

Το δημοκρατικό πολίτευμα και η οργάνωση της δικαιοσύνης προς το συμφέρον του πολίτη, τον 4ο αι. π.Χ., συνέβαλαν ιδιαίτερα στην καλλιέργεια του ***ρητορικού λόγου*** κυρίως με τους μεγάλους ρήτορες Λυσία, Ισοκράτη και Δημοσθένη.

Ο ορθολογισμός της φιλοσοφικής σκέψης συνετέλεσε στην ανάπτυξη της επιστήμης. Την εποχή αυτή συστηματοποιήθηκαν οι γνώσεις για τη φύση και τον άνθρωπο. Οι περισσότεροι φιλόσοφοι, από την αρχαϊκή εποχή έως και τον 4ο αι. π.Χ., ήταν και ειδικοί ερευνητές που ασχολήθηκαν με τα μαθηματικά, την αστρονομία, τη φυσική, τη βοτανική και άλλες επιστήμες. Στην ***αστρονομία*** και τα ***μαθηματικά*** διακρίθηκε ο Αθηναίος Μέτων, στη ***χωρο-***

21. Ο Θουκυδίδης εξηγεί τη μέθοδο που χρησιμοποίησε για τη συγγραφή της «Ιστορίας» του

Οι αγορεύσεις που εκφωνήθηκαν από διάφορα πρόσωπα είτε στις παραμονές του πολέμου είτε κατά την διάρκειά του, ήταν δύσκολο να αποδοθούν με ακρίβεια, τόσο εκείνες τις οποίες άκουσα ο ίδιος όσο κι εκείνες που άλλοι είχαν ακούσει και μου τις ανακοίνωσαν. Γι' αυτό και τις έγραψα έχοντας υπόψη τι ήταν φυσικό να πουν οι ρήτορες που να αρμόζει καλύτερα στην περίσταση και ακολουθώντας, όσο το δυνατόν, την γενική έννοια των όσων πραγματικά είπαν. Για τα γεγονότα του πολέμου δεν θέλησα ν' αρκεσθώ σε πληροφορίες του πρώτου τυχόντος ούτε στην προσωπική μου αντίληψη και μόνο, αλλά έκανα προσεκτική έρευνα και για τα γεγονότα στα οποία ήμουν παρών και για τα όσα μου ανάφεραν άλλοι. Η εξακρίβωση ήταν δύσκολη, γιατί όσοι ήταν αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων μου έδιναν ο καθένας τη δική του εκδοχή, ανά-

λογα με τη συμπάθειά του προς τον ένα ή τον άλλο αντίπαλο. Η έλλειψη του μυθώδους από τη διήγησή μου, ίσως την κάνει λιγότερο ευχάριστη. Αλλά θα είμαι ικανοποιημένος αν το έργο μου κριθεί ωφέλιμο από όσους θελήσουν να έχουν ακριβή γνώση των γεγονότων που συνέβησαν και εκείνων που θα συμβούν στο μέλλον, τα οποία, από την πλευρά της ανθρώπινης φύσης, θα είναι όμοια ή παραπλήσια. Έγραψα την ιστορία μου για να μείνει αιώνιο κτήμα των ανθρώπων και όχι σαν έργο επίκαιρου διαγωνισμού για ένα πρόσκαιρο ακροατήριο.

Θουκυδίδης, Α, 22 μετ. Αγγ. Βλάχου.

Τοπογραφικό σχέδιο του πολεοδομικού –Ιπποδάμειου– συστήματος της Μιλήτου. Ο Ιππόδαμος τον 5ο αι. π.Χ. έγινε εισηγητής ενός νέου τρόπου οργάνωσης και σχεδιασμού των πόλεων. Η πρώτη πόλη που οργανώθηκε με συγκεκριμένο σχέδιο από παράλληλους και κάθετους δρόμους είναι η Μίλητος μετά την καταστροφή της (494 π.Χ.) από τους Πέρσες. Ο σχεδιασμός της νέας πόλης αποδίδεται στον Ιππόδαμο.

ταξική οργάνωση των πόλεων με προδιαγραμμένο σχέδιο ο Ιππόδαμος από τη Μίλητο και στην ***ιατρική*** ο Ιπποκράτης από την Κω. Η πρόοδος που έφερε ο Ιπποκράτης στην ιατρική οφείλεται στη θεωρία του ότι όλες οι ασθένειες, ακόμα και η «ιερά νόσος», δηλαδή η επιληψία, έχουν φυσικά αίτια. Έτσι, αφετηρία πλέον των ιατρικών ερευνών γίνεται η μελέτη του ανθρώπινου σώματος.

Το υψηλό επίπεδο έμπνευσης και δημιουργίας είχε τον αντίκτυπό του σε όλες τις μορφές της τέχνης.

α) Αρχιτεκτονική. Στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. η αρχιτεκτονική βρίσκεται κάτω από την επίδραση των αισθητικών αντιλήψεων και των τεχνικών γνώσεων της αρχαϊκής εποχής. Οι πρωιμότεροι ναοί χαρακτηρίζονται από ατέλειες που δίνουν βαρύτητα στα μνημεία, όπως συμβαίνει με το ναό της Αφαίας Αθηνάς στην Αίγινα. Η εξέλιξη όμως ήδη από το πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ. είναι φανερή. Πολλά από τα ναϊκά οικοδομήματα συνδύασαν το δωρικό ρυθμό με ιωνικά στοιχεία. Χαρακτηριστικά μνημεία που παρουσιάζουν την εικόνα της ανοδικής εξελικτικής πορείας της αρχιτεκτονικής είναι ο ναός του Διός στην Ολυμπία, ο ναός του Απόλλωνος στη Φιγάλεια και τα οικοδομήματα της Ακρόπολης των Αθηνών. Κορωνίδα όλων αποτελεί ο Παρθενώνας. Η αρχιτεκτονική αρτιότητα με τον εξαίρετο γλυπτό διάκοσμο έχουν συνδυαστεί σ' αυτό το έργο, του οποίου δημιουργοί είναι γνωστοί καλλιτέχνες της εποχής, οι αρχιτέκτονες ***Ικτίνος*** και ***Καλλικράτης*** και ο γλύπτης Φειδίας. Ανάμεσα στα οικοδομήματα της Ακρόπολης πρωτοποριακά στην αρχιτεκτονική τους κατασκευή είναι τα δωρικά Προπύλαια στην είσοδο του Ιερού Βράχου, έργο του αρχιτέκτονα ***Μνησικλή***, και ο ιδιόρρυθμος ιωνικός ναός της Πολιάδας Αθηνάς, το γνωστό Ερεχθείον. Πραγματικό κομψοτέχνημα που συνδυάζεται αρμονικά στη δυτική πλευρά της Ακρόπολης με τα Προπύλαια είναι ο μικρός ιωνικός ναός της Απτέρου Νίκης, έργο του Καλλικράτη. Το δεύτερο μισό του αιώνα κατασκευάστηκαν πολλά νέα οικοδομήματα, τα περισσότερα στην Αττική, που επικυρώνουν το μεγαλείο της πόλης-κράτους των Αθηνών ακόμα και στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι ο ναός του Ηφαίστου, ο

γνωστός ως Θησείο, στην Αθήνα, ο ναός του Ποσειδώνα στο Σούνιο, το Ωδείο του Περικλή στην Αθήνα και το Τελεστήριο στην Ελευσίνα, το οποίο ανοικοδομήθηκε με μεγαλύτερες διαστάσεις.

Η αρχιτεκτονική τον 4ο αι. π.Χ., επηρεασμένη από την κοινωνικοπολιτική κρίση των πόλεων-κρατών, προβάλλει νέες αισθητικές αντιλήψεις. Η πλούσια διακόσμηση και η πρόκληση εντύπωσης είναι στοιχεία που εύκολα μπορούμε να διακρίνουμε στους ναούς του 4ου αι. π.Χ. Παράλληλα, γενικεύεται η κατασκευή νέου τύπου κτισμάτων, όπως είναι οι θόλοι (κυκλικά οικοδομήματα), τα θέατρα, τα βουλευτήρια. Είναι φανερό ότι η κατασκευή ναϊκών οικοδομημάτων υποχωρεί αριθμητικά σε σχέση με κατασκευές κοσμικού χαρακτήρα. Οι αρχιτέκτονες τώρα παραβιάζουν τους κανόνες της αρμονίας και του μέτρου, συνθέτουν περισσότερο ελεύθερα, συνδυάζουν εύκολα στοιχεία του δωρικού και ιωνικού ρυθμού, ενώ χρησιμοποιούν ευρύτατα ένα νέο τύπο κιονοκράνου, το ***κορινθιακό***. Αντιπροσωπευτικά μνημεία της εποχής είναι ο ναός της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, ο ναός του Διός στη Νεμέα, ο νέος ναός της Αρτέμιδος στην Έφεσο, η Θόλος και το θέατρο της Επιδαύρου, το Μαυσωλείο της Αλικαρνασσού, το χορηγικό μνημείο του Λυσικράτους στην Αθήνα και πολλά άλλα.

β) Πλαστική. Η γλυπτική τέχνη των αρχαϊκών χρόνων είχε καθιερώσει συγκεκριμένους τύπους στη μορφή, την έκφραση και την κίνηση, τους γνωστούς κούρους και κόρες. Από τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. και στη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 5ου αι. π.Χ. οι κούροι και οι κόρες προοδευτικά ανανεώνονται στην έκφραση και στην κίνησή τους. Το «παιδί του Κριτίου» σημαδεύει το τέλος μιας εποχής και την αρχή μιας άλλης. Η νέα πολιτική και οικονομική κατάσταση που ακολούθησε τους περσικούς πολέμους αφήνει τον απόηχό της μέσα από τα έργα της μεγάλης πλαστικής των τριάντα επόμενων χρόνων. Η κίνηση, που αποτυπώνει τη ζωή, σε συνδυασμό με την εσωτερική δύναμη που εκφράζουν τα πρόσωπα είναι τα βασικά στοιχεία που αντιπροσωπεύουν τα έργα του «αυστηρού ρυθμού». Χαρακτηριστικά δείγματα είναι ο Ηνίοχος των Δελφών, ο Δίας ή Ποσειδώνας του Αρτεμισίου και τα γλυπτά του ναού του Διός στην Ολυμπία.

Από τα μέσα του αιώνα μεγάλοι καλλιτέχνες εργάζονται στην Αθήνα αλλά και σε άλλες ελλη-

Ο ναός της Απτέρου Νίκης στην Ακρόπολη των Αθηνών, ιωνικού ρυθμού (427-424 π.Χ.).

Κορινθιακό κιονόκρανο της θόλου της Επιδαύρου (360-320 π.Χ.). Είναι φανερή η τάση για πλούσια διακόσμηση των αρχιτεκτονικών μελών. (Επίδαυρος, Αρχαιολογικό Μουσείο)

Το επάνω μέρος αγάλματος του θεού Απόλλωνα. Αποτελεί την κεντρική μορφή της σύνθεσης του δυτικού αετώματος του ναού του Διός της Ολυμπίας, που έχει ως θέμα την Κενταυρομαχία. Αντιπροσωπευτικό έργο του «αυστηρού» ρυθμού. (Ολυμπία, Αρχαιολ. Μουσείο)

Αθηνά του Βαρβακείου. Αντίγραφο των ρωμαϊκών χρόνων του χρυσελεφάντινου αγάλματος της θεάς, έργου του Φειδία. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο)

νικές πόλεις και διακοσμούν με τα γλυπτά τους τα μεγάλα ιερά, όπως την Ακρόπολη των Αθηνών, την Ολυμπία, τους Δελφούς, την Επίδαυρο κ.ά.

Ο Φειδίας και η «σχολή» του εργάστηκαν στη διακόσμηση του Παρθενώνα. Πρόκειται για έργα για τα οποία ο Πλούταρχος, συγγραφέας του 2ου αι. μ.Χ., αναφέρει ότι «η μορφή τους είναι παντοτινά ανέγγιχτη από το χρόνο, σαν να είχαν μέσα τους πνοή αμάραντη και μία αγέραστη ψυχή». Επιβλητικά αυτοτελή έργα του Φειδία ήταν τα χρυσελεφάντινα αγάλματα του Διός στην Ολυμπία και της Αθηνάς στον Παρθενώνα, καθώς και το μεγάλο χάλκινο άγαλμα της Αθηνάς Προμάχου στην Ακρόπολη της Αθήνας.

Ο ***Μύρων*** διακρίθηκε ως χαλκοπλάστης. Σ' αυτόν αποδίδονται ο «Δισκοβόλος» και το σύμπλεγμα της Αθηνάς και του Μαρσύα, γνωστά σε μας από αντίγραφα των ρωμαϊκών χρόνων. Από μεταγενέστερα αντίγραφα των ρωμαϊκών χρόνων γνωστά είναι και τα έργα του ***Πολύκλειτου***. Ήταν ανδριαντοποιός, κυρίως αθλητών. Δημοφιλή έργα του ήταν ο «Δορυφόρος» και ο «Διαδούμενος».

Στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου εργάστηκαν οι μαθητές του Φειδία, όπως ο ***Αλκαμένης*** και ο ***Αγοράκριτος***, οι οποίοι οδήγησαν την πλαστική σε νέους εκφραστικούς τρόπους με τον «πλούσιο ρυθμό». Έτσι ονομάστηκε η καλλιτεχνική έκφραση που απέδιδε μορφές καλυμμένες με ιμάτιο το οποίο αφήνει να διαγράφεται το σώμα, παρά την πλούσια πτυχολογία του. Χαρακτηριστικά δείγματα που σώθηκαν μέχρι τις ημέρες μας είναι τα θωράκια* του περιβόλου της Απτέρου Νίκης, όπως και ανάγλυφα ναών και επιτύμβιων στηλών.

Την ηρεμία και τη μεγαλοπρέπεια που παρουσίαζαν οι εξιδανικευμένες μορφές του 5ου αι. π.Χ. τη διαδέχτηκαν τον επόμενο αιώνα οι έντονες εκφράσεις στα πρόσωπα των αγαλμάτων. Τα προβλήματα της εποχής αντικατοπτρίζουν πολλές φορές την αγωνία, την ανησυχία αλλά και το πάθος πάνω στις πλαστικές μορφές του 4ου αι. π.Χ. Μεγάλοι καλλιτέχνες, όπως ο Πραξιτέλης και ο Σκόπας, χρησιμοποιούν το μάρμαρο για την κατασκευή των έργων τους, ενώ άλλοι, όπως ο ***Λύσιππος***, πλάθουν αριστουργήματα με το χαλκό. Ο Πραξιτέλης κατασκευάζει κυρίως αγάλματα θεών (Ερμής της Ολυμπίας, Κνιδία Αφροδίτη, Απόλλων Σαυροκτό-

νος κ.ά.). Ο Σκόπας εργάζεται στην ανάγλυφη διακόσμηση αρχιτεκτονικών μνημείων και εκφράζει με τα πρόσωπα των έργων του τον ταραγμένο συναισθηματικό τους κόσμο. Ο Λύσιππος ασχολείται με την κατασκευή ανδριάντων. Η τέχνη του ήταν ιδιαίτερα αρεστή στο Μ. Αλέξανδρο, του οποίου τη μορφή είχε αποτυπώσει σε πολλά αγάλματα.

Σημαντικά έργα του 4ου αι. π.Χ. που σώθηκαν μέχρι την εποχή μας, αλλά μας είναι άγνωστοι οι δημιουργοί τους είναι ο έφηβος των Αντικυθήρων, το παιδί του Μαραθώνα και πολλά επιτύμβια ανάγλυφα από τον Κεραμεικό.

γ) Ζωγραφική. Οι πληροφορίες που έχουμε για τη ζωγραφική τέχνη είναι έμμεσες και προέρχονται κυρίως από τη γραπτή παράδοση και τις πληροφορίες των αρχαίων συγγραφέων. Μεγάλοι ζωγράφοι του 5ου αι. π.Χ. ήταν ο ***Πολύγνωτος***, ο ***Μίκων***, ο ***Ζεύξις*** κ.ά. Αμεσότερη αντίληψη για τη ζωγραφική της εποχής μπορούμε να έχουμε μέσω της αγγειογραφίας. Οι αγγειογραφικές παραστάσεις του ερυθρόμορφου ρυθμού και κυρίως των λευκών ληκύθων* μας δίνουν την εικόνα της εξέλιξης της ζωγραφικής.

Μεγάλοι ζωγράφοι, του 4ου αι. π.Χ. ήταν ο ***Πάμφυλος*** (Σικυώνα), ο ***Απελλής*** (Ιωνία) και ο ***Πρωτογένης*** (Καρία). Ο Απελλής ήταν ο ευνοούμενος ζωγράφος του Μ. Αλεξάνδρου. Άμεση αντίληψη της ζωγραφικής του 4ου αι. π.Χ. μας δίνουν οι λίγες παραστάσεις που έχουν σωθεί κυρίως σε μακεδονικούς τάφους. Αντιπροσωπευτικά δείγματα είναι οι τοιχογραφίες των βασιλικών τάφων της Βεργίνας.

«Το παιδί του Μαραθώνα». Χάλκινο άγαλμα που ανασύρθηκε από τον κόλπο του Μαραθώνα. Εικονίζει παιδί με ευλύγιστο κορμό και χαριτωμένη κίνηση. Εντάσσεται στη «σχολή» των πραξιτελικών έργων (330 π.Χ.). (Αθήνα, Εθν. Αρχαιολ. Μουσείο)

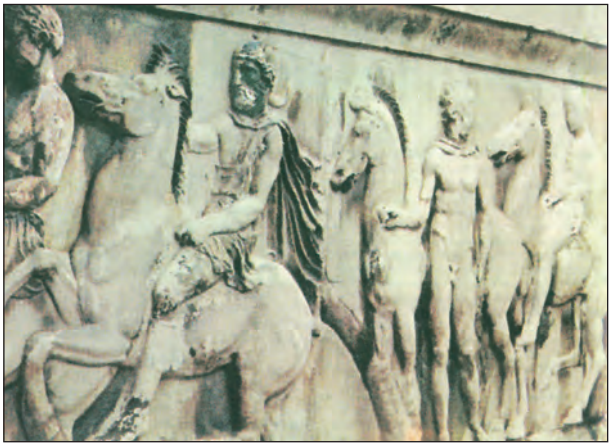

Τμήμα της παράστασης της πομπής των Παναθηναίων από τη ζωφόρο του Παρθενώνα. Η ζωφόρος είχε μήκος 160 μ. και περιελάμβανε 360 ανθρώπινες μορφές και μεγάλο αριθμό μορφών ζώων (447-432 π.Χ.).*

«Ερέχθειον». Ιωνικός ναός με ιδιόρρυθμο σχήμα και περίτεχνη διακόσμηση. Είναι ιδιαίτερα γνωστός από τις Καρυάτιδες, τα αγάλματα δηλαδή των γυναικείων μορφών που λειτουργούν σαν κίονες στηρίζοντας τη στέγη της νότιας προεξοχής του οικοδομήματος. Η κατασκευή του ολοκληρώθηκε προς το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου (405 π.Χ.).

Ο Ελληνισμός στη Δυτική και Ανατολική Μεσόγειο. Την εποχή του μεγάλου αποικιστικού ρεύματος (8ος-6ος αι. π.Χ.) οι Έλληνες ίδρυσαν πολλές νέες ***πόλεις στη Δύση***, στη Νότια Ιταλία, τη Σικελία, την Κυρηναϊκή, τις νότιες ακτές της Γαλλίας αλλά και στις ακτές της Ιβηρικής χερσονήσου. Οι σχέσεις τους με τους γηγενείς πληθυσμούς τις περισσότερες φορές ήταν ειρηνικές. Η εγκατάσταση και η διείσδυσή τους δε συνάντησε ιδιαίτερες αντιδράσεις· αντίθετα, αναπτύχθηκαν εμπορικές και πολιτιστικές επαφές με τους γηγενείς. Ωστόσο, υπάρχουν και περιπτώσεις που οι επαφές αυτές συνδυάζονταν με ένταση, όπως φανερώνει η παρουσία στρατιωτικών φυλακίων και η εξαφάνιση στοιχείων άλλων λαών. Είναι προφανές ότι οι Έλληνες άποικοι στις επαφές τους με τους λαούς της Δύσης –Ετρούσκους, Σικελούς, Κέλτες, Ίβηρες, Καρχηδόνιους και άλλους– έδωσαν αλλά και υιοθέτησαν πολιτιστικά στοιχεία.

Δεκάδραχμο των Συρακουσών, γνωστό και ως Δημαρέτειο – από τη Δημαρέτη, σύζυγο του Γέλωνος. Κυκλοφόρησε μετά τη μάχη στην Ιμέρα. (Βερολίνο, Αρχαιολ. Μουσείο)

Ενώ το μεγάλο πρόβλημα για τους Έλληνες στην κυρίως Ελλάδα, τα παράλια της Μ. Ασίας και την Κύπρο ήταν η περσική επεκτατικότητα, για τους Έλληνες της Δύσης ήταν η εξάπλωση των Καρχηδονίων και η διείσδυσή τους στη Σι-

κελία. Μετά το τέλος των περσικών πολέμων και την αντιμετώπιση των Καρχηδονίων στην Ιμέρα της Σικελίας (480 π.Χ.), οι σχέσεις μεταξύ των δύο λαών περνούν σε περίοδο ύφεσης. Από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. όμως η επεκτατικότητα των Καρχηδονίων έναντι των ελληνικών πόλεων ανανεώνεται. Στη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ., η διείσδυσή τους αναχαιτίστηκε αρκετές φορές. Η κακοδαιμονία των ερίδων και εμφύλιων συγκρούσεων, ωστόσο, που κατέτρυχε τις ελληνικές πόλεις της κυρίως Ελλάδας και είχε επιτρέψει στην περσική πολιτική να επηρεάζει τις σχέσεις τους, ήταν η ίδια πάλι αιτία για τις επεμβάσεις των Καρχηδονίων στις ελληνικές πόλεις της Σικελίας. (βλ. παρακάτω σ. 154 κ.εξ.)

Στην ***Ανατολική Μεσόγειο*** βασικό προπύργιο του ελληνισμού ήταν ***η Κύπρος***. Η γεωγραφική της θέση και τα πλούσια κοιτάσματα σε χαλκό ήταν παράγοντες που προσείλκυαν τα βλέμματα των Περσών και των υποτελών τους Φοινίκων.

Η Κύπρος, όπως είναι γνωστό, κατοικήθηκε από τους Έλληνες τη μυκηναϊκή εποχή. Στις ανατολικές της ακτές όμως υπήρχαν και αρκετές φοινικικές εγκαταστάσεις. Η γειτνίαση με τις ασιατικές ακτές διευκόλυνε την επέμβαση των Περσών ήδη από την αρχαϊκή εποχή. Μετά το τέλος των περσικών πολέμων το μεγαλύτερο μέρος των πόλεων του νησιού απελευθερώθηκε από συμμαχικές ελληνικές δυνάμεις. Την εποχή της αθηναϊκής κυριαρχίας στο Αιγαίο, ο Αθηναίος στρατηγός και πολιτικός Κίμων πέθανε στο Κίτιο της Κύπρου (450 π.Χ.), στην προσπάθειά του να αναχαιτίσει την επικράτηση των Περσών στο νησί. Στη συνέχεια, οι Πέρσες ανακατέλαβαν τη μεγαλόνησο εκτός από την πόλη της Σαλαμίνας, η οποία πέρασε στην κυριαρχία των Φοινίκων. Την περίοδο αυτή ο ελληνικός πληθυσμός της Κύπρου υπέφερε, με αποτέλεσμα πολλοί να εγκαταλείψουν τις πόλεις τους. Την κατάσταση αυτή ανέτρεψε ο ***Ευαγόρας***, η σημαντικότερη προσωπικότητα του κυπριακού Ελληνισμού της αρχαιότητας. Έγινε βασιλιάς της Σαλαμίνας, αφού απομάκρυνε τους Φοίνικες (411 π.Χ.)[22]. Η υπογραφή της Ανταλκιδείου ειρήνης (386 π.Χ.),

22. Ο Ευαγόρας: Η συμβολή του στην ανάπτυξη της Σαλαμίνας της Κύπρου

Γενικά δεν παρέλειπε τίποτα απ' όσα αρμόζει να έχουν οι βασιλείς, αλλά από κάθε πολίτευμα διάλεγε τα καλύτερα στοιχεία: Ήταν δημοκρατικός σ' ό,τι αφορά την εξυπηρέτηση του λαού, αριστοκρατικός όμως στην εκλογή των αρίστων ως κρατικών οργάνων· ήταν καλός στρατηγός για τη σύνεση που επιδείκνυε στους κινδύνους, εξουσιαστικός όμως γιατί υπερείχε σε όλα.

Και ότι ο Ευαγόρας είχε αυτά τα προτερήματα και ακόμη περισσότερα απ' αυτά, τούτο μπορεί κανείς να το καταλάβει εύκολα από τις πράξεις του. Γιατί αφού παρέλαβε την πόλη (Σαλαμίνα) εκβαρβαρωμένη εξαιτίας της κυριαρχίας σ' αυτήν των Φοινίκων, χωρίς να δέχεται τους Έλληνες, ούτε να γνωρίζει τις τέχνες, ούτε να έχει εμπορικές σχέσεις αναπτύξει, ούτε να έχει λιμάνια, όλα αυτά διόρθωσε και επιπλέον εδάφη περισσότερα απέκτησε εκτός εκείνων που είχε. Φρόντισε να τειχιστεί η πόλη με συμπληρωματικά τείχη και τριήρεις ναυπήγησε και με άλλα έργα την λάμπρυνε τόσο, ώστε να μην είναι κατώτερη από καμία άλλη ελληνική πόλη, και την ενίσχυσε με τόση μεγάλη δύναμη ώστε πολλοί απ' εκείνους που την καταφρονούσαν προηγουμένως, τώρα να την φοβούνται.

Ισοκράτης, Ευαγόρας, 46-48.

Στατήρας του Ευαγόρα Α΄ της Σαλαμίνας της Κύπρου. Από τα μυκηναϊκά χρόνια και μέχρι τα ελληνιστικά η Κύπρος ήταν χωρισμένη σε αυτόνομα βασίλεια τα οποία έκοβαν δικά τους νομίσματα.*

ωστόσο, ήταν ένα πλήγμα για την Κύπρο, αφού με τη συγκατάθεση των Ελλήνων το νησί παραδινόταν στους Πέρσες. Ο Ευαγόρας προσπάθησε να αντισταθεί αλλά τελικά νικήθηκε (385 π.Χ.). Αποδέχθηκε τους όρους των Περσών και έγινε φόρου υποτελής. Η τύχη του ελληνισμού της Κύπρου δε διαφοροποιήθηκε μέχρι την απελευθέρωσή του από το Μ. Αλέξανδρο (332 π.Χ.).

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Ομηρική εποχή

1. Πώς αντιλαμβάνεστε την άποψη ότι η μετανάστευση των Δωριέων δεν είχε «προσφυγικό» χαρακτήρα; Ποιες μεταναστεύσεις ελληνικών φύλων είχαν «προσφυγικό» χαρακτήρα; Να δικαιολογήσετε την άποψή σας.
2. Να εξηγήσετε τη σημασία του ομηρικού «οίκου», αφού λάβετε υπόψη σας το παράθεμα 3.
3. Η μελέτη του παραθέματος 4 σε συνδυασμό με ό,τι γνωρίσατε για την πολιτική οργάνωση των ομηρικών χρόνων σε ποια συμπεράσματα σας οδηγεί;
4. Αφού λάβετε υπόψη σας την οικονομική κατάσταση των ομηρικών χρόνων, να εξηγήσετε σε ποιας κοινωνικής ομάδας ανθρώπους πρέπει να ανήκαν ο μεγάλος κρατήρας και ο χάλκινος τρίποδας των εικόνων των σ. 82-83.

Αρχαϊκή εποχή

1. Να δικαιολογήσετε την άποψη που υποστηρίζει ότι οι πρώτες πόλεις-κράτη πρέπει να σχηματίστηκαν στα παράλια της Μ. Ασίας.
2. Να εξηγήσετε γιατί η δημιουργία των πόλεων-κρατών συνδέεται με την παρακμή της κληρονομικής βασιλείας.
3. Ποιο είναι το νόημα που απηχεί η παραβολή του Ησίοδου στο παράθεμα 8 σε ό,τι αφορά την κοινωνική κατάσταση της εποχής του (7ος αι. π.Χ.);
4. Να εξηγήσετε σε τι διαφέρει η εξάπλωση των Ελλήνων του πρώτου αποικισμού από εκείνη του δεύτερου.

5. Ποιες είναι οι πληροφορίες που παρέχει το παράθεμα 9 σχετικά με την ίδρυση των αποικιών και τις σχέσεις των αποίκων με τους γηγενείς πληθυσμούς;
6. Ποιοι λόγοι συνέβαλαν στην κρίση της αριστοκρατικής κοινωνίας;
7. Να εξηγήσετε γιατί η φάλαγγα των οπλιτών ευνόησε την ανάπτυξη της ιδέας της ισότητας.
8. Να εντοπίσετε στην εικόνα των αρχιτεκτονικών ρυθμών της σ. 95 τις διαφορές μεταξύ του δωρικού και ιωνικού ρυθμού.
9. Σε ποια συμπεράσματα καταλήγετε σε ό,τι αφορά την απόδοση της ανθρώπινης μορφής, γυναικείας και ανδρικής, κατά τους αρχαϊκούς χρόνους από την παρατήρηση των εικόνων της κόρης και του κούρου στη σ. 95;
10. Αφού διαβάσετε με προσοχή το παράθεμα 11 να απαντήσετε στις ερωτήσεις:
    α) Ποια άποψη προβάλλει ο ρήτορας Λυκούργος στους Αθηναίους δικαστές σχετικά με την προέλευση του όρκου;
    β) Από πού διαφαίνεται ο «εθνικός» χαρακτήρας της μάχης των Πλαταιών;

Κλασική εποχή

1. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του παραθέματος 14 ποια μέτρα του Περικλή συνέβαλαν στον εκδημοκρατισμό του αθηναϊκού πολιτεύματος;
2. Να σχολιάσετε την πληροφορία του Θουκυδίδη (παράθεμα 15) ότι «η πραγματική βέβαια, αλλά ανομολόγητη αιτία ήταν ... ότι η μεγάλη ανάπτυξη της Αθήνας φόβισε τους Λακεδαιμονίους και τους ανάγκασε να πολεμήσουν». Θα μπορούσαν να είχαν αντιδράσει διαφορετικά οι Λακεδαιμόνιοι;
3. Στο παράθεμα 16 ο Ξενοφών αναφέρεται στη συνεργασία των Αθηναίων με τους Πέρσες για την αντιμετώπιση των Λακεδαιμονίων. Πώς κρίνετε αυτή τη συνεργασία;
4. Ο ρήτορας Ισοκράτης αναφερόμενος στην Ανταλκίδειο ειρήνη τη χαρακτηρίζει αισχρή και αξιοκατάκριτη. Ποιοι λόγοι δικαιολογούν αυτή την κρίση;
5. Ποια ήταν τα αίτια της επεκτατικής πολιτικής του Φιλίππου Β΄;
6. Να προσέξετε τους κύριους όρους των αποφάσεων του συνεδρίου της Κορίνθου (337 και 336 π.Χ.) και να εξηγήσετε ποια ήταν η πολιτική και κοινωνική κατάσταση που επιδίωξαν να επιβάλουν οι Μακεδόνες στις ελληνικές πόλεις.
7. Να αξιολογήσετε το έργο του Μ. Αλεξάνδρου, αφού λάβετε υπόψη σας το χρονικό διάστημα στο οποίο επιχειρήθηκε. Σε ποιον τομέα, κατά τη γνώμη σας, επιτεύχθηκε το σημαντικότερο έργο;
8. Σε ποια συμπεράσματα σας οδηγεί η μελέτη του παραθέματος 21, στο οποίο ο Θουκυδίδης εξηγεί τον τρόπο εργασίας αλλά και το ρόλο του ιστορικού;
9. Αφού παρατηρήσετε με προσοχή τις εικόνες του βιβλίου που παρουσιάζουν γλυπτά έργα των αρχαϊκών και των κλασικών χρόνων, να διατυπώσετε τις απόψεις σας ως προς την εξελικτική πορεία της γλυπτικής (βλ. σ. 95, 105, 116, 117).

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΡΩΝ

ανατολίζουσα φάση/περίοδος: η χρονική περίοδος της ελληνικής αρχαιότητας (7ος αι. π.Χ. και αρχές του 6ου αι. π.Χ.) κατά την οποία χρησιμοποιήθηκαν στη διακόσμηση των έργων της πλαστικής και της κεραμικής στοιχεία προερχόμενα από την Ανατολή, όπως λέοντες, πάνθηρες, φανταστικά ζώα –σφίγγες, γρύπες– ρόδακες, άνθη λωτού κ.ά.

εταίρος, -οι: ο φίλος, ο σύντροφος. Έτσι ονομάζονταν οι ευγενείς στην αρχαία Μακεδονία.

ήλεκτρο: ορυκτό, φυσικό κράμα χρυσού και αργύρου.

θηρευτικό - συλλεκτικό στάδιο οργάνωσης: μεγάλη χρονική περίοδος της εξέλιξης του ανθρώπου στη διάρκεια της οποίας ο πρωτόγονος άνθρωπος επιβίωσε από το κυνήγι αγρίων ζώων και τη συλλογή καρπών.

λήκυθος: αγγείο στο οποίο τοποθετούσαν αρωματικά έλαια ή προσφορές για τους νεκρούς.

οψιανός: μαύρο ηφαιστειογενές πέτρωμα που έχει την ιδιότητα να απολεπίζεται σε τμήματα ιδαίτερα κοφτερά. Χρησιμοποιήθηκε στους προϊστορικούς χρόνους για την κατασκευή λεπίδων, μαχαιριών και άλλων αιχμηρών εργαλείων.

πεζέταιρος, -οι: πεζός+εταίρος. Έτσι ονομάζονται οι στρατιώτες που επάνδρωναν τη μακεδονική φάλαγγα.

πελταστής: στρατιώτης ελαφρά οπλισμένος με πέλτη και ακόντιο. Η πέλτη ήταν ασπίδα μικρών διαστάσεων σε σχήμα μισοφέγγαρου, κατασκευασμένη συνήθως από κλωνάρια ιτιάς με δερμάτινη επικάλυψη.

πολυδαίδαλος: αυτός που έχει πολύπλοκο σχέδιο, τη μορφή λαβύρινθου.

προαστική οργάνωση: οργάνωση οικισμού που παρουσιάζει χαρακτηριστικά πρώιμης αστικοποίησης, δηλαδή στοιχεία σχετικά με την οικονομική, την κοινωνική οργάνωση και τον πολεοδομικό σχεδιασμό του σε αρχικό στάδιο (βλ. και αστικός).

στατήρας: νομισματική μονάδα διαφορετικής αξίας από πόλη σε πόλη· μονάδα βάρους.

ταυροκαθάψια: αγώνισμα τελετουργικού χαρακτήρα, κατά το οποίο ο αθλητής έπιανε τα κέρατα του επιτιθέμενου ταύρου και με δυνατό άλμα πηδούσε πάνω από τη ράχη του ζώου, καταλήγοντας στο έδαφος πίσω από τον ταύρο.

φυλετικό κράτος: το κράτος το οποίο συγκροτούν άνθρωποι που ανήκουν στο ίδιο φύλο. Την εποχή των μετακινήσεων των ελληνικών φύλων (11ος-9ος αι. π.Χ.) διαμορφώθηκαν φυλετικά κράτη, των οποίων η συγκρότηση οφείλεται στην κοινή καταγωγή και στους συγγενικούς δεσμούς των μελών τους.

χαλκού εποχή/χαλκοκρατία: μεγάλη χρονική περίοδος στη διάρκεια της οποίας κύριο υλικό χρήσης ήταν ο χαλκός· για τη μελέτη της έχει προταθεί η ακόλουθη τριμερής διαίρεση για τον αιγαιακό χώρο: πρώιμη (3000/2800-2000/1900), μέση (2000/1900-1600 π.Χ.) και ύστερη εποχή του χαλκού (1600-1100 π.Χ.).

ΙΙΙ. ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Τμήμα της ζωφόρου του βωμού του Διός στην Πέργαμο. Είχε ως θέμα τη Γιγαντομαχία (πρώτο μισό 2ου αι. π.Χ.). (Αρχαιολογικό Μουσείο Βερολίνου)

1. Ο ελληνιστικός κόσμος

Η εποχή που αρχίζει από το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου (323 π.Χ.) και τελειώνει με την κατάληψη της Αιγύπτου από τους Ρωμαίους (30 π.Χ.) ονομάζεται ελληνιστική [<ελληνίζω: συμπεριφέρομαι ως Έλληνας].

Η αυτοκρατορία που δημιουργήθηκε από τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου, αν και εφήμερη, διαμόρφωσε νέα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά δεδομένα για τον Ελληνισμό. Μετά τον αιφνίδιο θάνατο του δημιουργού της κατακερματίστηκε σε μικρότερα βασίλεια λόγω των συνεχών συγκρούσεων των διαδόχων. Τα ελληνιστικά βασίλεια κυβερνήθηκαν από δυναστείες που ίδρυσαν οι στρατηγοί του Μ. Αλεξάνδρου. Έτσι παγιώθηκε ένα νέο πολιτικό σύστημα, η απόλυτη μοναρχία. Το κέντρο βάρους μετατοπίστηκε από την κυρίως Ελλάδα στις μεγαλουπόλεις της Ανατολής. Λίγες μόνο πόλεις-κράτη στην κυρίως Ελλάδα διατήρησαν την εσωτερική τους οργάνωση, ενώ κάποιες άλλες περιοχές συγκρότησαν ομοσπονδίες, όπως ήταν οι συμπολιτείες. Από το 2ο αι. π.Χ. όμως άρχισε η βαθμιαία επέκταση των Ρωμαίων στον ελληνικό χώρο και στην Ανατολή.

1.1 Η διάσπαση του κράτους του Μ. Αλεξάνδρου

Αμέσως μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου προέκυψε έντονο το πρόβλημα της διαδοχής, αφού δεν υπήρχε νόμιμος και ικανός διάδοχος. Προς στιγμή το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε με την αναγνώριση της συμβασιλείας στον ετεροθαλή αδελφό του, το Φίλιππο Αρριδαίο (Φίλιππος Γ΄), ανίκανο να κυβερνήσει, και στον αναμενόμενο γιο του από τη Ρωξάνη (Αλέξανδρος Δ΄). Ωστόσο, και οι δύο δεν είχαν τις προϋποθέσεις να διεκδικήσουν δυναμικά την εξουσία και να διατηρηθούν στο θρόνο. Αμέσως εκδηλώθηκαν διασπαστικές τάσεις στην αυτοκρατορία που πήραν τη μορφή εξεγέρσεων, απελευθερωτικών πολέμων και συγκρούσεων για τη διαδοχή.

Εξεγέρσεις και απελευθερωτικοί αγώνες. Οι Αθηναίοι μαζί με τους Αιτωλούς ήταν από τους πρώτους που κινήθηκαν εναντίον των Μακεδόνων, όταν πληροφορήθηκαν το θάνατο του Αλεξάνδρου[1]. Το αντιμακεδονικό μέτωπο όμως, που είχε ουσιαστικά υποκινηθεί από τους Αθηναίους ρήτορες Υπερείδη και Δημοσθένη, μετά τις συ-

1. Η αναγγελία του θανάτου του Μ. Αλεξάνδρου στην Αθήνα

Πρώτος λοιπόν ανήγγειλε στους Αθηναίους το θάνατο του Αλεξάνδρου ο Ασκληπιάδης, ο γιος του Ιππάρχου. Ο Δημάδης όμως είπε να μην το πιστέψουν γιατί προ πολλού η οικουμένη θα είχε μυρίσει από το νεκρό. Ο Φωκίων, βλέποντας ότι ο δήμος κινούνταν επαναστατικά προσπάθησε να τον καθησυχάσει και να τον συγκρατήσει. Επειδή όμως πολλοί πηδούσαν στο βήμα και φώναζαν ότι ο Ασκληπιάδης λέει την αλήθεια και ότι ο Αλέξανδρος πέθανε ο Φωκίων είπε: «Τότε λοιπόν θα είναι και αύριο και μεθαύριο πεθαμένος. Έτσι μπορούμε να αποφασίσουμε με περισσότερη ησυχία και ασφάλεια».

Πλούταρχος, Φωκίων, 22
μετ. Ανδρ. Πουρνάρα,
εκδ. Πάπυρος.

γκρούσεις που έγιναν στην περιοχή της Λαμίας (Λαμιακός πόλεμος, 322 π.Χ.) και στη Θεσσαλία διαλύθηκε. Η επικράτηση των Μακεδόνων είχε τις ακόλουθες συνέπειες:

- Οι Αθηναίοι υποχρεώθηκαν να αντικαταστήσουν το δημοκρατικό πολίτευμα με ολιγαρχικό, να πληρώσουν χρηματική αποζημίωση και να δεχτούν μακεδονική φρουρά στη Μουνιχία, ένα από τα λιμάνια του Πειραιά.
- Ο Υπερείδης δολοφονήθηκε και ο Δημοσθένης αυτοκτόνησε, προκειμένου να αποφύγει την ατίμωση.
- Πόλεις της Πελοποννήσου υποχρεώθηκαν να δεχτούν μακεδονικές φρουρές.

Οι Μακεδόνες στρατηγοί δεν πρόλαβαν να προχωρήσουν σε τιμωρία των Αιτωλών, γιατί έπρεπε να επιστρέψουν έγκαιρα στην Ασία, όπου είχαν αρχίσει οι διαμάχες των διαδόχων.

Στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, όπου η μακεδονική εξουσία ήταν χαλαρή, εκδηλώθηκαν εξεγέρσεις γηγενών πληθυσμών αλλά και Ελλήνων που είχαν εγκατασταθεί στη Βακτριανή. Την εξέγερση αυτή κατέστειλε ο Έλληνας διοικητής της Μηδίας, ο Πείθων, ο οποίος στη συνέχεια ανακήρυξε τον εαυτό του ανεξάρτητο διοικητή των Άνω σατραπειών της αυτοκρατορίας.

Ανδριάντας του ρήτορα Δημοσθένη. Αντίγραφο των ρωμαϊκών χρόνων που αποδίδει το πρωτότυπο έργο των αρχών του 3ου αι. π.Χ. (Ρώμη, Μουσείο Βατικανού)

Τμήμα από την ανάγλυφη διακόσμηση της λεγόμενης σαρκοφάγου του Μ. Αλεξάνδρου (τέλη του 4ου αι. π.Χ.). Εικονίζεται έφιππος νέος που έχει ταυτιστεί με το Δημήτριο Πολιορκητή, γιο του Αντίγονου. Ήταν ο σημαντικότερος από τους Επιγόνους –έτσι ονομάστηκαν οι γιοι των διαδόχων του Μ. Αλεξάνδρου–, με ευστροφία πνευματική και στρατιωτικές ικανότητες. Κατόρθωσε να ανέβει στο θρόνο της Μακεδονίας (294-287 π.Χ.). (Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο)

Τετράδραχμο του Αντιγόνου. Στη μια πλευρά φέρει το κεφάλι του Αλεξάνδρου, στην άλλη το Δία και την επιγραφή «Βασιλέως Αντιγόνου». (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο)

Προτομή Λυσιμάχου. Αντίγραφο ρωμαϊκών χρόνων έργου της ελληνιστικής εποχής. (Γενεύη, Μουσείο Ιστορίας και Τέχνης)

Οι συγκρούσεις των διαδόχων. Η διευθέτηση του ζητήματος της διαδοχής, όπως αποδείχθηκε εκ των υστέρων, ήταν πρόσκαιρη. Προς αυτή την κατεύθυνση συνέτειναν οι φιλοδοξίες των στρατηγών του Αλεξάνδρου και η απουσία ισχυρής κεντρικής εξουσίας. Οι συγκρούσεις των στρατηγών κράτησαν είκοσι χρόνια μέχρι το διαμελισμό της αυτοκρατορίας σε επιμέρους βασίλεια και συνεχίστηκαν πλέον μεταξύ των ηγεμόνων των ελληνιστικών βασιλείων μέχρι τη σταθεροποίηση της εξουσίας τους.

Η πρώτη περίοδος των συγκρούσεων (321-301 π.Χ.) ξεκίνησε με δολοφονίες των νομίμων διαδόχων και των επικρατέστερων στρατηγών και συνέχισε με την πρώτη κατανομή της εξουσίας στο Τριπαράδεισο της Συρίας (321 π.Χ.). Εκεί ο Αντίπατρος, ως γηραιότερος, αναγορεύτηκε από το στρατό επιμελητής αυτοκράτορας και οι υπόλοιποι ανέλαβαν τη διοίκηση μιας περιοχής της αυτοκρατορίας. Στην πορεία επικρατέστερος και ισχυρότερος όλων αναδείχθηκε ο Αντίγονος, ο οποίος αυτοανακηρύχθηκε αυτοκράτορας και παραχώρησε τον ίδιο τίτλο στο γιο του, ***Δημήτριο***, τον επονομαζόμενο ***Πολιορκητή***. Οι υπόλοιποι στρατηγοί, που δεν ανέχτηκαν τη στάση του Αντίγονου, συνασπίστηκαν εναντίον του. Στη μάχη στην ***Ιψό της Φρυγίας*** (301 π.Χ.) κρίθηκε τελικά η τύχη της αυτοκρατορίας. Οι δυνάμεις του Αντίγονου ηττήθηκαν και ο ίδιος σκοτώθηκε. Ο Δημήτριος ο Πολιορκητής διέφυγε τη σύλληψη και με τις ικανότητες που διέθετε κατόρθωσε αργότερα να γίνει βασιλιάς της Μακεδονίας (294 π.Χ.). Οι νικητές στρατηγοί μοιράστηκαν τα εδάφη της αυτοκρατορίας του Μ. Αλεξάνδρου και αναγορεύθηκαν βασιλείς. Έτσι, από τη μάχη στην Ιψό προέκυψαν ***τέσσερα βασίλεια***: το βασίλειο της Αιγύπτου με τον Πτολεμαίο, της Συρίας με το Σέλευκο, της Μακεδονίας με τον Κάσσανδρο και της Θράκης με το Λυσίμαχο.

Οι συγκρούσεις συνεχίστηκαν με κύριους αντιπάλους πλέον το Λυσίμαχο της Θράκης, του οποίου η κυριαρχία είχε επεκταθεί στο χώρο της Μ. Ασίας, και το Σέλευκο. Μετά τη ***μάχη στο Κουροπέδιον της Λυδίας*** (281 π.Χ.) και το θάνατο του Λυ-

σίμαχου, τα εδάφη του μοιράστηκαν μεταξύ του βασιλείου της Μακεδονίας και της Συρίας. Αργότερα στο χώρο της Μ. Ασίας ιδρύθηκε ένα νέο βασίλειο με κέντρο την πόλη *Πέργαμο*. Αποσπάστηκαν και άλλα εδάφη από την κυριαρχία των Σελευκιδών τα οποία κυβερνήθηκαν από γηγενείς ηγεμόνες. Έτσι, παράλληλα με τα ελληνιστικά βασίλεια στο χώρο της Ασίας δημιουργήθηκαν και άλλα μικρότερα κράτη, όπως της Βιθυνίας, της Αρμενίας, του Πόντου, της Καππαδοκίας και άλλα.

1.2 Τα χαρακτηριστικά του ελληνιστικού κόσμου

α) Οικονομικά. Την κατάλυση της περσικής αυτοκρατορίας και την εξάπλωση του Ελληνισμού στην Ανατολή ακολούθησαν σημαντικές μεταβολές στον οικονομικό τομέα, που επηρέασαν στη συνέχεια τη δομή των ελληνιστικών βασιλείων. Ο ελληνιστικός κόσμος, Έλληνες και αλλοεθνείς, λειτούργησαν μέσα σε ένα ***ενιαίο οικονομικό σύστημα***. Τα κυριότερα οικονομικά στοιχεία που αφορούσαν τις ελληνικές πόλεις-κράτη και την περσική αυτοκρατορία, συγχωνεύτηκαν μέσω της χρήσης κοινού νομισματικού συστήματος, κοινής δημοσιονομικής πολιτικής και κοινού τρόπου συναλλαγών.

Οι βασιλείς ήταν κάτοχοι όλης της γης και του μεγαλύτερου μέρους της παραγωγής. Η πλούσια γεωργική παραγωγή και η ανταλλαγή των παραγόμενων αγαθών μεταξύ των βασιλείων άνοιξαν νέους ορίζοντες στο εμπόριο. Για τη διευκόλυνση των συναλλαγών χρησιμοποιήθηκαν τα ελληνικά νομίσματα και αποσύρθηκαν τα περσικά. Παράλληλα δημιουργήθηκαν τράπεζες και χρησιμοποιήθηκαν επιταγές.

β) Κοινωνικά. Όσοι ασχολήθηκαν με το εμπόριο και τις τραπεζικές επιχειρήσεις αλλά και όσοι άσκησαν εξουσία ως βασιλικοί υπάλληλοι, διαμόρφωσαν μια προνομιούχο τάξη, μια αστική* τάξη που αποτελούνταν κυρίως από Έλληνες και λίγους ελληνίζοντες γηγενείς. Το μεγαλύτερο μέρος των γηγενών ήταν εργάτες και μικροκαλλιεργη-

Αργυρό τετράδραχμο του Πτολεμαίου Α΄ ιδρυτή της δυναστείας των Λαγιδών. Στη μια πλευρά φέρει το κεφάλι του Πτολεμαίου με βασιλικό διάδημα και στην άλλη αετό. Οι βασιλείς των ελληνιστικών βασιλείων έκοψαν δικά τους νομίσματα που έφεραν στη μία όψη ανάγλυφο της κεφαλής τους και στην άλλη σύμβολα της δυναστείας τους. Τα νομίσματα αυτά εκτόπισαν τους περσικούς δαρεικούς και διευκόλυναν τις εμπορικές συναλλαγές μεταξύ των λαών της Μεσογείου.

τές που συγκεντρώθηκαν στις μεγαλουπόλεις για αναζήτηση καλύτερης τύχης. Μέσα σε αυτό το σύστημα οικονομικών σχέσεων ευνοήθηκε η ***ανάπτυξη της δουλείας***. Όπου δεν επαρκούσε η εργασία των ελεύθερων πολιτών, χρησιμοποιήθηκαν δούλοι. Η εξαρτημένη εργασία δουλοπαροικιακού χαρακτήρα που ίσχυε στην Ανατολή, μολονότι δεν εγκαταλείφθηκε, δεν επαρκούσε πλέον για να καλύψει τις ανάγκες της πλούσιας διαβίωσης των ηγεμόνων και των ανώτερων στρωμάτων. Οι ανάγκες αυτές καλύφθηκαν κυρίως με τη χρησιμοποίηση δούλων.

γ) Πολιτικά. Το σύστημα διακυβέρνησης στα ελληνιστικά βασίλεια ήταν η απόλυτη μοναρχία. Οι ηγεμόνες συγκέντρωσαν στο πρόσωπό τους όλες τις εξουσίες και κυβέρνησαν με ένα επιτελείο από Έλληνες και λίγους γηγενείς που ανήκαν σε ανώτερα οικονομικά στρώματα και είχαν εξελληνιστεί[2]. Την αίγλη των ηγεμόνων επαύξανε η λατρεία που τους αποδιδόταν από τους υπηκόους. Σ' αυτό το σύστημα της απόλυτης μοναρχίας ο πολίτης δεν είχε να διαδραματίσει κανένα ρόλο, ενδιαφερόταν μόνο για το ατομικό του συμφέρον.

Το ***κέντρο βάρους μετατοπίστηκε*** από τη μητρο-

Τα ελληνιστικά βασίλεια μετά τη μάχη στην Ιψό (301 π.Χ.)

πολιτική Ελλάδα στις μεγαλουπόλεις της Ανατολής (Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια, Πέργαμο και άλλες), που αποτέλεσαν τα διοικητικά, οικονομικά και πολιτιστικά κέντρα του ελληνιστικού κόσμου. Ο ελλαδικός χώρος κυβερνήθηκε κατά τα πρότυπα της μακεδονικής βασιλείας. Κάποιες πόλεις-κράτη (Αθήνα, Σπάρτη, Ρόδος, Δήλος και άλλες), όμως, διατήρησαν την αυτονομία τους, υπακούοντας πολλές φορές στις επιθυμίες των βασιλέων. Άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου για να διατηρήσουν την αυτονομία τους οργανώθηκαν σε ομοσπονδίες, όπως συνέβη με τους Αιτωλούς και τους κατοίκους της Αχαΐας.

Τα βασίλεια της Ανατολής. Ο Αλέξανδρος, όταν κατέλαβε την Αίγυπτο, αναγορεύθηκε φαραώ και όταν κατέλυσε την περσική αυτοκρατορία ανέβηκε στο θρόνο των Αχαιμενιδών κι εξουσίασε πολλούς λαούς. Έτσι η ***βασιλεία*** έγινε ***προσωπική***. Αυτού του τύπου τη βασιλεία άσκησαν και οι διάδοχοί του στο χώρο της Ανατολής. Κυβέρνησαν δηλαδή ως απόλυτοι κυρίαρχοι σε υπηκόους διαφορετικών εθνοτήτων, που τους απέδιδαν θεϊκές τιμές. Δύο ήταν τα σημαντικότερα βασίλεια στο χώρο της Ανατολής, το βασίλειο της Αιγύπτου και το βασίλειο της Συρίας.

α. Βασίλειο της Αιγύπτου. Ιδρυτής του ήταν ο Πτολεμαίος, στρατηγός του Μ. Αλεξάνδρου. Στην κυριαρχία του, εκτός από την Αίγυπτο, είχε την περιοχή της Κυρηναϊκής (σημερινή Λιβύη), την Κύπρο, που ήταν η ναυτική βάση του κράτους, και κατά διαστήματα τη νότια περιοχή της Συρίας. Οι κάτοικοι του βασιλείου στην πλειοψηφία τους ήταν Αιγύπτιοι, υπήρχαν όμως και άλλες εθνικές μειονότητες, όπως Εβραίοι, Πέρσες, Έλληνες και Σύροι. Οι Πτολεμαίοι κυβέρνησαν την Αίγυπτο για τρεις περίπου αιώνες και στήριξαν την εξουσία τους στον καλά οργανωμένο στρατό και στόλο τους. Δεν εφάρμοσαν την πολιτική της συγχώνευσης Ελλήνων και «βαρβάρων», αλλά έδειξαν ανοχή στις παραδόσεις και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των κατοίκων της χώρας τους. Η οικονομική ανάπτυξη της Αιγύπτου οφειλόταν στο καλά οργανωμένο και ελεγχόμενο από τους Πτολεμαίους εμπόριο και στη φορο-

2. Η γραφειοκρατία, ένα από τα χαρακτηριστικά του πολιτικού συστήματος

Έλεγαν, λοιπόν, ότι ο Σέλευκος συνεχώς επαναλάμβανε πως εάν γνώριζαν οι άνθρωποι πόσο δύσκολο έργο ήταν να γράφει κανείς και να διαβάζει τόσες επιστολές, τότε κανένας δε θα σήκωνε από κάτω ένα πεταμένο στέμμα.

Πλούταρχος,
Εἰ πρεσβυτέρῳ πολιτευτέον, 11.

Τμήμα ψηφιδωτού από την Παλεστρίνα στην Ιταλία. Σκηνή από την καθημερινή ζωή στην Αίγυπτο. Στα νερά του Νείλου πλέουν ένα πολεμικό πλοίο και ένα εμπορικό ιστιοφόρο. Έλληνες άποικοι συμμετέχουν σε μια θρησκευτική τελετή, ενώ αυτόχθονες χωρικοί ασχολούνται με τις καθημερινές τους εργασίες (1ος αι. π.Χ.). (Παλεστρίνα, Μουσείο Πραινέστου)

λόγησή του. Απέφυγαν να επιβαρύνουν με φόρους το γηγενή πληθυσμό που είχε ως κύρια ασχολία την καλλιέργεια της γης. Υποστήριξαν με όλα τα μέσα την ανάπτυξη του εμπορίου· γι' αυτό και η Αλεξάνδρεια εξελίχθηκε στο μεγαλύτερο εμπορικό λιμάνι της Μεσογείου. Το εμπόριο ευνόησε την πνευματική ανάπτυξη της πόλης.

Οι Πτολεμαίοι διατήρησαν το παλαιό διοικητικό σύστημα. Ήταν συνεχιστές της πολιτικής των φαραώ. Κυβέρνησαν συγκεντρωτικά με ένα επιτελείο, του οποίου τις ηγετικές θέσεις κατείχαν Έλληνες, ενώ στην υπόλοιπη κρατική μηχανή είχαν διορίσει κατά κύριο λόγο γηγενείς[3].

Το βασίλειο της Αιγύπτου άκμασε τον 3ο αι. π.Χ. Από το 2ο αι. π.Χ. όμως, εξαιτίας της εκμετάλλευσης των γηγενών, σημειώθηκαν πολλές εξεγέρσεις χωρικών. Παράλληλα, οι συγκρούσεις στο εξωτερικό, κυρίως με τους Σελευκίδες για την περιοχή της νότιας Συρίας, εξασθένησαν το κράτος και οδήγησαν βαθμιαία στην υποταγή του στους Ρωμαίους (31 π.Χ.).

Τετράδραχμο Σελεύκου που φέρει ως παράσταση το κεφάλι του βασιλιά. Κόπηκε στην Περσέπολη στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο)

β. Βασίλειο της Συρίας. Ιδρύθηκε από το Σέλευκο, στρατηγό του Μ. Αλεξάνδρου, τον ισχυρότερο από τους νικητές της μάχης στην Ιψό (301 π.Χ.). Το Βασίλειο των Σελευκιδών εμφανίστηκε ως η συνέχεια της αυτοκρατορίας του Αλέξανδρου, καθώς είχε τα ίδια σύνορα με εκείνη. Εξαπλώθηκε στην Ασία και περιλάμβανε ποικίλες εθνότητες. Δεν είχε πάντοτε τα ίδια όρια. Οι εδαφικές αυξομειώσεις του ήταν κάθε φορά ανάλογες με την ισχύ της κεντρικής εξουσίας.

Το βασίλειο των Σελευκιδών είχε ιδιαίτερα με-

γάλη έκταση. Εξαπλωνόταν από τον Ινδό μέχρι τη Μεσόγειο και από τον Καύκασο και την Κασπία θάλασσα μέχρι τον Περσικό κόλπο και την Αραβία. Επειδή ο εδαφικός του πυρήνας ήταν η περιοχή της Συρίας, γι' αυτό έγινε γνωστό ως βασίλειο της Συρίας. Δεν είχε εσωτερική συνοχή και τα εδάφη στις ανατολικές περιοχές και η Μ. Ασία γρήγορα χάθηκαν. Οι Σελευκίδες προσπάθησαν να διατηρήσουν την ακεραιότητα του κράτους είτε με τον ισχυρό στρατό τους είτε με την ίδρυση πόλεων, όπου συγκεντρώνονταν άτομα διαφορετικών εθνοτήτων[4]. Στην αρχή, πρωτεύουσα του κράτους ήταν η Σελεύκεια στον Τίγρη ποταμό. Στη συνέχεια όμως το κέντρο βάρους μετατοπίστηκε προς τη Μεσόγειο και πρωτεύουσα έγινε η Αντιόχεια στον Ορόντη ποταμό, η οποία εξελίχθηκε σε μεγάλο οικονομικό και πνευματικό κέντρο.

Αν και η πολιτική ενότητα του κράτους ήταν πλασματική, εντούτοις τον 3ο αι. π.Χ. το βασίλειο των Σελευκιδών ήταν η μεγαλύτερη δύναμη με πλούσια οικονομία, βασισμένη στη γεωργία και στο χερσαίο εμπόριο. Από εκεί περνούσαν όλοι οι εμπορικοί δρόμοι των καραβανιών που ένωναν τις αγορές της Ανατολής με τη Μεσόγειο.

Οι Σελευκίδες στη διοίκηση διατήρησαν τη διαίρεση της περσικής αυτοκρατορίας σε σατραπείες. Διοικητές διόρισαν Έλληνες αλλά και γηγενείς αξιωματούχους.

Το κράτος, εξαιτίας των αποσχιστικών τάσεων των απομακρυσμένων περιοχών και των συγκρούσεων με τους Πτολεμαίους και τους Ρωμαίους, άρχισε να παρακμάζει από τις αρχές του 2ου αι. π.Χ.

Τα βασίλεια του ελλαδικού χώρου. Στη μητροπολιτική Ελλάδα ο θεσμός της βασιλείας είχε τις ρίζες του στη φυλετική* οργάνωση του κράτους. Το βασιλιά τον εξέλεγε η συνέλευση των στρατιωτών και τον πλαισίωνε ένα συμβούλιο ευγενών. Η παράδοση αυτή διατηρήθηκε καθ' όλη την αρχαιότητα στα ελληνικά φύλα που δεν εξελίχθηκαν πολιτικά και δεν οργανώθηκαν σε πόλεις-κράτη, όπως συνέβη, για παράδειγμα, με τους Μακεδόνες και τους Ηπειρώτες. Έτσι ο ***θεσμός της βασιλείας***

3. Η διοίκηση των Πτολεμαίων

Στην Αίγυπτο η βασιλική διοίκηση ήταν ευρύτερη και πιο πολύπλοκη. Οι Πτολεμαίοι, εν αντιθέσει προς τους Σελευκίδες, διέθεταν μόνο τρεις πόλεις στην Αίγυπτο οι οποίες μπορούσαν να τους προσφέρουν ένα βασικό διοικητικό πλαίσιο. Επομένως υιοθέτησαν την οργάνωση των Φαραώ η οποία υπήρχε ήδη στη χώρα: η Αίγυπτος διαιρείτο σε σαράντα «περιφέρειες» περίπου και καθεμιά από αυτές σε «περιοχές» και «χωριά». Κάθε μονάδα εκάστου επιπέδου βρισκόταν στη δικαιοδοσία ενός συγκεκριμένου αξιωματούχου. Οι Πτολεμαίοι προσέθεσαν σε αυτό το σύστημα των Φαραώ μια νέα στρατιωτική οργάνωση με στρατιώτες που στρατοπέδευαν σε ολόκληρη την Αίγυπτο και ένα πολυπλοκότερο φορολογικό σύστημα.

Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, *Η Ελλάδα και ο Ελληνιστικός κόσμος*, μετ. Α. Τσοτσορού-Μύστακα, εκδ. Νεφέλη, σ. 467-468.

4. Ίδρυση στρατιωτικών αποικιών από τους Σελευκίδες

Οι νέες εγκαταστάσεις διέφεραν πάρα πολύ μεταξύ τους σε μέγεθος και επίπεδο. Κατά πρώτον, υπήρχαν οι στρατιωτικές αποικίες που ιδρύθηκαν από τους Σελευκίδες σε διάφορα μέρη του βασιλείου τους, από τη Μ. Ασία μέχρι (όπως φαίνεται) το σημερινό Κουρδιστάν. Αυτές οι εγκαταστάσεις μπορεί να ήταν μικρές, με λίγες εκατοντάδες ανδρών, είχαν μερική αυτονομία στους θεσμούς και μερική ανεξαρτησία από το βασιλιά. Ο σκοπός τους ήταν να λειτουργήσουν ως εγγύηση εναντίον της τοπικής δυσαρέσκειας και οι κάτοικοί τους ήταν υποχρεωμένοι να υπηρετούν στο στρατό του βασιλιά.

Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, ό.π., σ. 462.

Ψηφιδωτό από οικία της Πέλλας, των αρχών του 3ου αι. π.Χ. Εξαίρετο έργο καλλιτέχνη που άφησε το όνομά του ανεξίτηλο πάνω στο ίδιο του το έργο «Γνώσις εποίησεν». Εικονίζει σκηνή κυνηγιού.
Η Πέλλα ήταν η νέα πρωτεύουσα του Μακεδονικού κράτους, την οποία ίδρυσε ο βασιλιάς Αρχέλαος (413-399 π.Χ.), εγκαταλείποντας τις Αιγές για να μεταφέρει το κέντρο του κράτους πλησιέστερα στη θάλασσα· σήμερα η Πέλλα βρίσκεται στην ενδοχώρα λόγω των προσχώσεων. Η νέα πρωτεύουσα οικοδομήθηκε σύμφωνα με το ιπποδάμειο σύστημα και κοσμήθηκε με λαμπρά δημόσια κτήρια και ιδιωτικές κατοικίες σαν κι αυτή που διακοσμείται από το ψηφιδωτό του Γνώσιος.

5. Ο ρόλος του μακεδονικού στρατού στο πλαίσιο της εξουσίας

Πράγματι, στα σύμφωνα συμμαχίας παρατηρούμε ότι οι Μακεδόνες εμφανίζονται γενικά πλάι στο βασιλιά και κατά συνέπεια, διατηρούν μια νομική υπόσταση. Ακόμα και στην εποχή του Φιλίππου Ε΄, όταν εντεινόταν ο απόλυτος χαρακτήρας της βασιλικής εξουσίας, οι Μακεδόνες αναφέρονται δίπλα του στο σύμφωνο που συνάπτει με τον Αννίβα. Η ανάρρηση του βασιλιά επικυρώνεται πάντα με την επευφημία της συνέλευσης. Εξάλλου, αν η αυλή της Πέλλας ανταγωνίζεται με την αυλή της Αντιόχειας ή της Αλεξάνδρειας, δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι λειτουργεί σαν κέντρο μιας γραφειοκρατίας και, απ' ό,τι μπορούμε να μαντέψουμε, η χώρα εξακολουθεί να έχει την ίδια πατροπαράδοτη οργάνωση, σε στρατιωτική βάση, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η στρατολόγηση της φάλαγγας.

Cl. Mossé, A. Schnapp-Gourbeillon, *Επίτομη ιστορία της αρχαίας Ελλάδας*, μετ. Λύντια Στεφάνου, εκδ. Παπαδήμα, σ. 435.

σ' αυτούς ***είχε «εθνικό» χαρακτήρα*** και διατήρησε το τυπικό της αναγόρευσης του βασιλιά από το στρατό, ακόμα και όταν η βασιλεία έγινε κληρονομική. Στον ελλαδικό χώρο, καθοριστικό ρόλο κατά τους ελληνιστικούς χρόνους έπαιξαν το βασίλειο της Μακεδονίας και το βασίλειο της Ηπείρου.

α. Βασίλειο της Μακεδονίας. Η έκταση του βασιλείου ήταν περιορισμένη, κυρίως στο χώρο της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και σε περιοχές της νότιας Ελλάδας. Είχε όμως πολιτισμική ομοιογένεια και οργάνωση φυλετική*, βασισμένη στην κοινή καταγωγή των κατοίκων του. Ο βασιλιάς ήταν ο κύριος κάτοχος της γης, των δασικών εκτάσεων και των ορυχείων. Μεγάλο μέρος της γης ο βασιλιάς είχε εκχωρήσει ως δωρεά ανακλητή σε ευγενείς. Εκτός από τις εκτάσεις που ανήκαν στους ευγενείς, υπήρχε και ένας μεγάλος αριθμός μικρών και μεσαίων καλλιεργητών. Αυτοί αποτελούσαν το μακεδονικό στρατό, από τον οποίο επικυρωνόταν η ανάρρηση του βασιλιά στο θρόνο[5]. Τις μεγάλες γαιοκτησίες, που ανήκαν στο βασιλιά ή τους ευγενείς, καλλιεργούσαν ελεύθεροι μισθωτοί ή δούλοι.

Το βασίλειο της Μακεδονίας μετά τη διάσπαση της αυτοκρατορίας κυβέρνησε ο Κάσσανδρος. Από τους ηγεμόνες που τον διαδέχτηκαν στο θρόνο σπουδαιότερος ήταν ο Δημήτριος ο Πολιορκητής, ο οποίος κατέλαβε το θρόνο της Μακεδονίας

για επτά χρόνια (294-287 π.Χ.) και διώχθηκε στη συνέχεια από τον Πύρρο, το βασιλιά της Ηπείρου.

Το βασίλειο, στη συνέχεια, ταλαιπωρήθηκε από την έλλειψη ισχυρής εξουσίας και κυρίως από την επιδρομή των Γαλατών (280 π.Χ.), φύλων κελτικής καταγωγής από τη βορειοδυτική Ευρώπη. Τους Γαλάτες, που προξένησαν πολλές καταστροφές στη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη νότιο Ελλάδα, απομάκρυνε οριστικά από τον ελλαδικό χώρο ο ***Αντίγονος Γονατάς***, γιος του Δημήτριου Πολιορκητή (277 π.Χ.). Αυτός έγινε ο ιδρυτής της νέας μακεδονικής δυναστείας των Αντιγονιδών, που κυβέρνησαν μέχρι την κατάληψη της Μακεδονίας από τους Ρωμαίους (168 π.Χ.). Οι βασιλείς που κυβέρνησαν το 2ο αι. π.Χ. εξασθένισαν το κράτος και τις υπόλοιπες ελληνικές δυνάμεις, στην προσπάθειά τους να επιβληθούν στη νότια Ελλάδα.

β. Βασίλειο της Ηπείρου. Η Ήπειρος ήταν μια από τις περιοχές του ελληνικού χώρου που μέχρι τους ελληνιστικούς χρόνους είχε μείνει στην αφάνεια. Κατοικήθηκε από δωρικά φύλα, που δεν είχαν εξελιχθεί πολιτιστικά και δεν ακολούθησαν την ανάπτυξη των άλλων πόλεων της νότιας Ελλάδας. Το ισχυρότερο φύλο ήταν οι Μολοσσοί, απ' όπου καταγόταν η Ολυμπιάδα, μητέρα του Μ. Αλεξάνδρου. Την περίοδο της βασιλείας του Φιλίππου Β΄ και του Αλεξάνδρου, το βασίλειο της Ηπείρου ήταν υποτελές στους Μακεδόνες.

Οι Μολοσσοί κυβερνούνταν με ένα σύστημα μετριοπαθούς βασιλείας. Τη βασιλική, δηλαδή, εξουσία περιόριζε ανώτατος άρχοντας, αντιπρόσωπος του λαού. Μια φορά το χρόνο ο βασιλιάς και ο λαός των Μολοσσών συγκεντρώνονταν στο πολιτικό και θρησκευτικό τους κέντρο, την Πασσαρώνα, όπου αντάλλασσαν όρκους πίστης για διακυβέρνηση, σύμφωνη προς τους νόμους.

Το βασίλειο της Ηπείρου έφτασε στη μεγαλύτερή του ισχύ, όταν στο θρόνο ανέβηκε ο ***Πύρρος***, ηγέτης με πολλές ικανότητες και μεγαλεπήβολα σχέδια. Ήθελε να δημιουργήσει ένα κράτος ανάλογο με εκείνο του Μ. Αλεξάνδρου. Για το λόγο αυτό επιχείρησε να κυριαρχήσει στη Δύση. Σε διά-

Προτομή του Πύρρου. Αντίγραφο ρωμαϊκών χρόνων πρωτότυπου έργου της ελληνιστικής εποχής. Τους χρόνους βασιλείας του Πύρρου η Ήπειρος ήταν σημαντική δύναμη. (Νεάπολη, Εθνικό Μουσείο)

6. Ο Πύρρος αποφασίζει να εκστρατεύσει για να βοηθήσει τους Έλληνες της Σικελίας

Αν και βρισκόταν σε δύσκολη θέση (ο Πύρρος), άρχισε αμέσως να ελπίζει ξανά και η υπάρχουσα κατάσταση του δημιουργούσε διχογνωμία. Γιατί συγχρόνως ήρθαν, αφενός άνδρες από τη Σικελία, προσφέροντάς του τον Ακράγαντα, τις Συρακούσες και τους Λεοντίνους, παρακαλώντας τον να τους βοηθήσει να διώξουν από κοινού τους Καρχηδονίους και να απαλλάξουν το νησί από τους τυράννους, αφετέρου απεσταλμένοι από την Ελλάδα και ανήγγειλαν ότι ο Πτολεμαίος ο Κεραυνός έχει σκοτωθεί πολεμώντας εναντίον των Γαλατών με το στρατό του και ότι τώρα θα ερχόταν την πιο κατάλληλη στιγμή επειδή οι Μακεδόνες είχαν την ανάγκη (κάποιου) βασιλιά. Αφού τα έβαλε με την τύχη του, επειδή την ίδια στιγμή συνέπεσαν οι υποθέσεις μεγάλων πράξεων, πίστευε ότι μια από τις δύο έπρεπε να χαθεί. Έτσι για μεγάλο χρονικό διάστημα βρισκόταν σε σκέψη. Έπειτα επειδή φάνηκε ότι η κατάσταση στη Σικελία παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον, εξαιτίας της γειτνίασής της με τη Λιβύη, αφού στράφηκε προς τα εκεί, αμέσως έστειλε τον Κινέα, όπως συνήθιζε, για να συνεννοηθεί προηγουμένως με τις πόλεις και ο ίδιος εγκατέστησε φρουρά στους Ταραντίνους, οι οποίοι δυσανασχετούσαν και αξίωναν ή να εκπληρώσει τους όρους για τους οποίους είχε έρθει, πολεμώντας εναντίον των Ρωμαίων ή, αφού εγκαταλείψει τη χώρα τους, να αφήσει την πόλη όπως την παρέλαβε.

Πλούταρχος, Πύρρος, 22.

στημα πέντε χρόνων (280-275 π.Χ.) αντιμετώπισε τους Ρωμαίους στην Ιταλία και τους Καρχηδόνιους στη Σικελία[6]. Επέστρεψε όμως με πολλές απώλειες και με εξαντλημένο το στρατό του στην Ήπειρο. Το τελευταίο του σχέδιο ήταν η υποταγή της Μακεδονίας και της νότιας Ελλάδας. Σε εκστρατεία στην Πελοπόννησο απέτυχε και πέθανε άδοξα κατά τη διάρκεια οδομαχιών στο Άργος (272 π.Χ.).

Οι πόλεις-κράτη. Το πολιτικό σύστημα της απόλυτης μοναρχίας που κυριάρχησε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους και οι ανταγωνισμοί μεταξύ των ηγεμόνων δεν επέτρεψαν την ανάπτυξη των πόλεων-κρατών. Έτσι, η πόλη-κράτος, που ήδη βρίσκεται σε παρακμή ως οργανωτικός θεσμός, επιβιώνει πλέον την εποχή αυτή μέσα από τα ακόλουθα σχήματα:

- Οι περισσότερες πόλεις-κράτη απορροφήθηκαν από τα ελληνιστικά βασίλεια.
- Άλλες συγκρότησαν ομοσπονδιακά κράτη, όπως ήταν οι *συμπολιτείες*.
- Ορισμένες κατόρθωσαν να αποσπάσουν την εύνοια των μοναρχών και να διατηρήσουν την αυτονομία τους, όπως συνέβη με την Αθήνα, τη Σπάρτη, τη Ρόδο, τη Δήλο και άλλες.

α. Η Αθήνα. Μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου εξαρτήθηκε από την πολιτική των βασιλέων της Μακεδονίας. Αρχικά ο Κάσσανδρος διόρισε κυβερνήτη της πόλης το Δημήτριο Φαληρέα, ο οποίος κυβέρνησε (317-307 π.Χ.) ως τύραννος και διώχθηκε στη συνέχεια από το Δημήτριο Πολιορκητή. Η Αθήνα επιχείρησε απελευθερωτικό αγώνα, όταν βασιλιάς της Μακεδονίας ήταν ο Αντίγονος Γονατάς. Στον αγώνα αυτό (267-261 π.Χ.) ηγήθηκε ο Αθηναίος στωικός φιλόσοφος *Χρεμωνίδης*. Εξεγέρσεις επιχείρησαν και άλλες πόλεις αλλά η προσπάθειά τους απέτυχε. Ο Αντίγονος Γονατάς νίκησε τους συνασπισμένους Έλληνες και κατέλαβε την Αθήνα, ενώ ο Χρεμωνίδης κατέφυγε στην αυλή των Πτολεμαίων. Έκτοτε και μέχρι την υποταγή της στους Ρωμαίους (86 π.Χ.), ο ρόλος της Αθήνας υποβαθμίστηκε πολιτικά, πολιτιστικά ωστόσο εξακολούθησε να είναι πρωταγωνιστικός.

β. Η Σπάρτη. Ο τρόπος διακυβέρνησής της και η εξωτερική πολιτική απομόνωσης που ακολουθούσε δημιούργησαν τον 3ο αι. π.Χ. κοινωνικό και πολιτικό αδιέξοδο. Ο πληθυσμός της Σπάρτης ελαττώθηκε. Οι ελεύθεροι πολίτες έφτασαν περίπου τους επτακόσιους και απ' αυτούς μόνο εκατό είχαν γεωργικό κλήρο[7]. Αναγκαίες προϋποθέσεις για την αντιμετώπιση αυτής της κατάστασης ήταν η διαγραφή των χρεών και ο αναδασμός* της γης. Απόπειρες για την εξομάλυνση της κοινωνικής κρίσης έκαναν οι βασιλείς της Άγις και Κλεομένης.

Ο ***Άγις Δ΄***, όταν έγινε βασιλιάς (244 π.Χ.) επιχείρησε να προχωρήσει σε κάποιες μεταρρυθμίσεις, προτείνοντας την ένταξη των περιοίκων* στην τάξη των Σπαρτιατών πολιτών. Τα σχέδιά του όμως συνάντησαν την αντίδραση των πλουσίων και ο ίδιος δολοφονήθηκε. Δέκα περίπου χρόνια αργότερα, ο ***Κλεομένης Γ΄*** προχώρησε με αργά αλλά σταθερά βήματα σε κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές. Οι αλλαγές αυτές είχαν αντίκτυπο και σε άλλες πόλεις της Πελοποννήσου, όπου οι κατώτερες τάξεις καταπιέζονταν. Ο στρατηγός της Αχαϊκής συμπολιτείας Άρατος, που έβλεπε με ανησυχία τις εξεγέρσεις, ζήτησε τη βοήθεια των Μακεδόνων. Ο Κλεομένης νικήθηκε στη Σελλασία (222 π.Χ.), στην είσοδο της Λακωνικής, από τις μακεδονικές δυνάμεις. Στη Σπάρτη εγκαταστάθηκε μακεδονική φρουρά, ενώ ο Κλεομένης ζήτησε καταφύγιο στην αυλή των Πτολεμαίων.

Ακολούθησε περίοδος πολιτικής αστάθειας και εξεγέρσεων. Την έκρυθμη αυτή κατάσταση εκμεταλλεύτηκε ο ***Νάβις***, γόνος βασιλικής οικογένειας. Επέβαλε προσωπική εξουσία (206 π.Χ.) και φαίνεται ότι συνέχισε το μεταρρυθμιστικό έργο του Κλεομένη. Συνάντησε όμως τις αντιδράσεις άλλων ελληνικών πόλεων που είχαν φοβηθεί από την εξάπλωση των μεταρρυθμίσεων. Η δολοφονία του (192 π.Χ.) επισφράγισε το τέλος της αυτονομίας της Σπάρτης, η οποία έκτοτε και μέχρι τη ρωμαϊκή κατάκτηση έγινε μέλος της Αχαϊκής συμπολιτείας.

γ. Η Ρόδος. Η μεγάλη ανάπτυξή της οφείλεται στις οικονομικές συγκυρίες που διαμορφώθηκαν

7. Η κοινωνική κατάσταση στη Σπάρτη τον 3ο αι. π.Χ.

Αλλά όταν έγινε έφορος κάποιος Επιτάδευς, άνθρωπος ισχυρός, αυθάδης και κακού χαρακτήρος, επειδή βρέθηκε σε διαφορά με το γιο του, όρισε με νόμο πως σ' όποιον ήθελε ο καθένας είχε το δικαίωμα και να δίνει όσο ζούσε και να αφήνει με διαθήκη την περιουσία και τον κλήρο του.

Και αυτός μεν για να ικανοποιήσει μια προσωπική του διάθεση, πρότεινε το νόμο· οι άλλοι, πάλι από πλεονεξία τον δέχτηκαν και τον επικύρωσαν, εξαφανίζοντας έτσι μια άριστη διάταξη. Γιατί όσοι διέθεταν δύναμη κι επιρροή άρχισαν αμέσως ν' αποκτούν αδίστακτα περιουσίες, αποξενώνοντας εκείνους που είχαν νόμιμα δικαιώματα σ' αυτές· ο πλούτος δεν άργησε να συγκεντρωθεί στα χέρια των λίγων και στην πόλη έπεσε η φτώχεια με αποτέλεσμα την παραμέληση αγαθών επιδιώξεων και την υποδούλωση του φρονήματος, παράλληλα με την ένταση της ζήλειας και του μίσους εναντίον των πλουσίων.

Έτσι από τις παλιές Σπαρτιατικές οικογένειες απόμειναν όχι περισσότερες από εφτακόσιες, κι από αυτές ίσως λιγότερες από εκατό είχαν γη και κλήρους· το άλλο πλήθος ζούσε πλάι τους μέσα στην πόλη χωρίς πόρους ζωής και πολιτικά δικαιώματα, κι από τη μια στους εξωτερικούς πολέμους αγωνιζόταν αδιάφορα και χωρίς καμία προθυμία, ενώ από την άλλη περίμενε πάντα μια ευκαιρία για ανατροπή και αλλαγή της καταστάσεως.

Πλούταρχος, Άγις, 5 μετ. Ανδρ. Πουρνάρα, εκδ. Πάπυρος.

8. Οι πλούσιοι στη Ρόδο αναλάμβαναν τη διατροφή των φτωχών

Οι Ρόδιοι, αν και δεν έχουν δημοκρατικό πολίτευμα, φροντίζουν για το λαό· έτσι θέλουν να συγκρατούν το πλήθος των φτωχών. Γίνονται παροχές τροφίμων στο λαό και οι πλούσιοι, σύμφωνα με ένα παλαιό έθιμο, βοηθούν αυτούς που έχουν ανάγκη· και υπάρχουν κάποιες εργασίες για την προμήθεια των τροφίμων, ώστε και ο φτωχός να εξασφαλίζει τα αναγκαία και συγχρόνως η πόλη να μην παρουσιάζει έλλειμμα σε ανθρώπινο δυναμικό, κυρίως για την επάνδρωση του στόλου.

Στράβων, Γεωγραφικά, XIV, 2, 5.

μετά το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου. Η γεωγραφική θέση και το ναυτικό της βοήθησαν ώστε να εξελιχθεί σε μεγάλο εμπορικό κέντρο. Η ισχυρή τείχιση και η εξωτερική πολιτική της Ρόδου ήταν δύο παράγοντες που καθόρισαν την ιστορική πορεία του νησιού κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., απέκρουσε την επίθεση του Δημητρίου (305-4 π.Χ.). Από την πολιορκία της Ρόδου ο Δημήτριος πήρε την επωνυμία Πολιορκητής.

Η Ρόδος τυπικά είχε δημοκρατικό πολίτευμα. Τη διακυβέρνησή της όμως, ουσιαστικά, είχαν οι πλούσιοι έμποροι και οι τραπεζίτες. Σε περιόδους κρίσης οι πλούσιοι, για να αποφύγουν κοινωνικές εξεγέρσεις, αναλάμβαναν τη διατροφή των φτωχών[8].

Τη δύναμή της φαίνεται ότι υπολόγιζαν όχι μόνο τα ελληνιστικά βασίλεια αλλά και η ανερχόμενη Ρώμη. Η Ρόδος συμμάχησε μαζί της κατά του Αντιόχου Γ΄ της Συρίας. Σε αντάλλαγμα οι Ρωμαίοι της παραχώρησαν τη Λυκία και μέρος της Κα-

Αναπαράσταση της πόλης της Ρόδου στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Περιβαλλόταν από ισχυρά τείχη και διέθετε λιμάνια που διευκόλυναν την εμπορική της ανάπτυξη. Στους ελληνιστικούς χρόνους η Ρόδος ήταν ένα μεγάλο εμπορικό κέντρο της Μεσογείου.

ρίας. Όταν όμως αργότερα συντάχθηκε με τη Μακεδονία, κύριο αντίπαλο της Ρώμης, οι Ρωμαίοι απέσπασαν τη Λυκία και την Καρία και κήρυξαν ελεύθερο λιμάνι* τη Δήλο (167 π.Χ.) με στόχο να την εξουθενώσουν οικονομικά. Έκτοτε το ροδιακό κράτος άρχισε να παρακμάζει και τελικά υποδουλώθηκε στους Ρωμαίους (43 π.Χ.).

Ναός της Ίσιδας με το άγαλμα της θεάς στο βάθος. Στη Δήλο συναντά κανείς τα ερείπια πολλών ιερών, αφιερωμένων σε ξένους θεούς. Νέοι θεοί εισάγονται από τον κοσμοπολίτικο πληθυσμό που κατακλύζει το νησί στους ελληνιστικούς χρόνους.

δ. Η Δήλος. Ο ιερός χαρακτήρας του νησιού συνέβαλε ώστε να εξελιχθεί σταδιακά σε οικονομικό κέντρο. Η επίκαιρη γεωγραφική του θέση, στο κέντρο του Αιγαίου, προκάλεσε το ενδιαφέρον των βασιλέων. Στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., όταν παρήκμασε η ναυτική ισχύς των Αθηναίων, η Δήλος πέρασε στη σφαίρα επιρροής των βασιλέων της Μακεδονίας. Αυτή ήταν η περίοδος της οικονομικής ανάπτυξής της. Χαρακτηριστικά δείγματα της εμπορικής δραστηριότητας του νησιού ήταν η δημιουργία δημόσιων και ιδιωτικών τραπεζών και η αναγνώριση του λιμανιού της Δήλου ως σπουδαίου σταθμού του διαμετακομιστικού* εμπορίου της Ανατολικής Μεσογείου. Το 167 π.Χ. οι Ρωμαίοι, αφού κατέβαλαν το βασίλειο της Μακεδονίας, κήρυξαν τη Δήλο ελεύθερο λιμάνι*, παραχωρώντας παράλληλα την εποπτεία του νησιού στους Αθηναίους. Οι Δήλιοι διώχθηκαν και οι νέοι κάτοικοι που άρχισαν να συρρέουν συνέβαλαν στην οικονομική ανάπτυξή της κατά το δεύτερο μισό του 2ου αι. π.Χ. Στην πραγματικότητα η επιρροή της Αθήνας ήταν ελάχιστη· τη ζωή της Δήλου όριζαν πλέον ξένοι, Έλληνες από άλλες πόλεις, Αιγύπτιοι, Σύροι, Φοίνικες, Εβραίοι, Ιταλοί. Όλοι όμως βρίσκονταν κάτω από την εποπτεία της Ρώμης.

Στατήρας του Κοινού των Αιτωλών. Κόπηκε μετά την απόκρουση των Γαλατών. Εικονίζει γυναίκα καθιστή, την Αιτωλία, που πατάει σε γαλατικές ασπίδες. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο)*

Οι συμπολιτείες. Η αποδυνάμωση του θεσμού της πόλης-κράτους και η επιδίωξη των βασιλέων της Μακεδονίας να επεκταθούν προς το νότο ήταν

οι αιτίες που οδήγησαν πολλές πόλεις, ιδιαίτερα απομονωμένων περιοχών, να προχωρήσουν στη συγκρότηση ομοσπονδιακών κρατών. Το νέο πολιτειακό σχήμα χρησιμοποίησαν κυρίως οι Αιτωλοί και οι Αχαϊκές πόλεις της Πελοποννήσου.

α. Η Αιτωλική συμπολιτεία. Οι Αιτωλοί για την αντιμετώπιση των εχθρικών επιδρομών στην περιοχή τους, από τα μέσα περίπου του 4ου αι. π.Χ. δημιούργησαν ένα χαλαρό πολιτικό σύνδεσμο, το «*Κοινό των Αιτωλών*». Αυτή η ένωση τον 3ο αι. π.Χ., μετά την απόκρουση των Γαλατών (278 π.Χ.) και την ανάληψη της προστασίας του μαντείου των Δελφών, απέκτησε ιδιαίτερη σπουδαιότητα και εξελίχθηκε στην Αιτωλική συμπολιτεία. Η οργάνωσή της ήταν δημοκρατική, δηλαδή όλοι οι πολίτες της συμπολιτείας ήταν μέλη της συνέλευσης, η οποία εξέλεγε τους άρχοντες, αποφάσιζε για πόλεμο ή ειρήνη και ψήφιζε τους νόμους. Όλες οι πόλεις είχαν κοινό νόμισμα, τα ίδια μέτρα και σταθμά. Στη διάρκεια του 3ου αι. π.Χ. η συμπολιτεία έφτασε στο απόγειο της δύναμής της, καθώς περιελάμβανε τότε όλες τις πόλεις της κεντρικής Ελλάδας από το Μαλλιακό κόλπο μέχρι τον Κορινθιακό και τις εκβολές του Αχελώου.

β. Η Αχαϊκή συμπολιτεία. Η δημιουργία της οφείλεται στην ομοσπονδιακή ένωση μερικών πόλεων της Αχαΐας στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., που σταδιακά αυξήθηκαν και περιέλαβαν, μέχρι τα μέσα περίπου του επόμενου αιώνα, όλη σχεδόν την Πελοπόννησο.

Η οργάνωσή της παρουσιάζει δημοκρατικά αλλά και ολιγαρχικά στοιχεία. Κάθε πόλη είχε τη δική της κυβέρνηση. Τη συμπολιτεία ωστόσο διοικούσαν: η συνέλευση, αποτελούμενη από τους πολίτες όλων των πόλεων που είχαν συμπληρώσει το τριακοστό έτος, οι άρχοντες (στρατηγός, ίππαρχος, ναύαρχος, δέκα δημιουργοί) με αυξημένες εξουσίες και η βουλή ή σύγκλητος με 120 μέλη, και δικαιοδοσία κυρίως στις εξωτερικές υποθέσεις.

Η Αχαϊκή συμπολιτεία έπαιξε καθοριστικό ρόλο στον ελλαδικό χώρο, όταν επικεφαλής της ήταν ο Άρατος και ο Φιλοποίμην[9].

9. Η οργάνωση της Αχαϊκής συμπολιτείας: Ο Άρατος και ο Φιλοποίμην

Το κοινό των Αχαιών ωστόσο πρώτος ο Άρατος το κατέστησε σεβαστό και ισχυρό, γιατί συγκέντρωσε πόλεις που ήταν προηγουμένως στην αφάνεια και σε διενέξεις και οργάνωσε μια πολιτεία ελληνική και φιλάνθρωπη. Κατόπιν, όπως στα νερά συμβαίνει, αφού αρχίσουν να συγκεντρώνονται λίγα και μικρά σωματίδια, στην πορεία πλέον από τον ερχομό νέων και τα πρώτα συγκρατούνται και όλα μαζί έρχονται σε μεγάλη πυκνότητα και στερεότητα, έτσι συνέβη και στην Ελλάδα που εκείνους τους χρόνους ήταν αδύναμη και χωρισμένη σε πόλεις. Στην αρχή οργανώθηκαν οι Αχαιοί και από τις γύρω πόλεις, άλλες έπαιρναν με το μέρος τους εξαιτίας της βοήθειας που τους παρείχαν και της απελευθέρωσής τους από τα τυραννικά καθεστώτα, με άλλες όμως ενώθηκαν εξαιτίας της σύμπνοιας και της κοινότητας του πολιτεύματος· έτσι σκέφτηκαν να οργανώσουν όλη την Πελοπόννησο σ' ένα σώμα και μία δύναμη. Αλλά ενόσω ζούσε ο Άρατος ακόμα ισχυροποιούσαν την κατάστασή τους από τα Μακεδονικά όπλα, περιποιούμενοι τον Πτολεμαίο και αμέσως μετά τον Αντίγονο και τον Φίλιππο, οι οποίοι αναμειγνύονταν στις ελληνικές υποθέσεις. Όταν όμως πήρε την αρχηγία ο Φιλοποίμην, επειδή πλέον ήταν από μόνοι τους αξιόμαχοι απέναντι στους πιο ισχυρούς, έπαυσαν να χρησιμοποιούν ξένους προστάτες. Γιατί ο Άρατος, επειδή δεν είχε ιδιαίτερη έφεση στις πολεμικές συγκρούσεις, αντιμετώπιζε τις περισσότερες υποθέσεις κατόπιν συνεννόησης με πραότητα και βασιλικές φιλίες, όπως έχει γραφεί στη βιογραφία του.

Ο ***Άρατος*** (272-213 π.Χ.) από τη Σικυώνα είχε εκλεγεί στρατηγός επανειλημμένα. Στην αρχή στράφηκε κατά των Μακεδόνων και κατόρθωσε να απομακρύνει τη μακεδονική φρουρά από την Κόρινθο, προσαρτώντας την στη συμπολιτεία. Αργότερα όμως, για να αντιμετωπίσει το βασιλιά της Σπάρτης Κλεομένη, ζήτησε την παρέμβαση των Μακεδόνων. Αποτέλεσμα αυτής της σύμπραξης ήταν η ήττα του Κλεομένη, όπως γνωρίζουμε, αλλά και η δολοφονία του ίδιου του Άρατου.

Ο ***Φιλοποίμην*** (253-183 π.Χ.) από τη Μεγαλόπολη διακρίθηκε στην αρχή ως ίππαρχος και στη συνέχεια ως οργανωτής του στρατού. Ήταν χαρισματικός ηγέτης με ικανότητες, αλλά έζησε σε εποχή που ο Ελληνισμός βρισκόταν σε παρακμή. Την περίοδο της διακυβέρνησής του είχε ενταχθεί στη συμπολιτεία και η Σπάρτη. Ο «έσχατος των Ελλήνων», όπως τον αναφέρει ο Πλούταρχος, ωστόσο, δεν είχε το περιθώριο για δράση.

Η Ρώμη είχε αρχίσει να επεκτείνεται στον ελλαδικό χώρο, εφαρμόζοντας την πολιτική του «διαίρει και βασίλευε». Μετά από λίγες δεκαετίες η Αχαϊκή συμπολιτεία, αφού αντιστάθηκε στα ρωμαϊκά στρατεύματα, τελικά υπέκυψε (146 π.Χ.).

Ο Φιλοποίμην, όμως επειδή ήταν καλός πολεμιστής και δραστήριος στις συγκρούσεις, ακόμη τυχερός και με κατορθώματα αμέσως από τις πρώτες μάχες, συγχρόνως με τη δύναμη ενίσχυσε και το ηθικό των Αχαιών, αφού συνήθισαν να νικούν με αυτόν και να έχουν εξασφαλισμένη την επιτυχία στους περισσότερους αγώνες.

Πλούταρχος, Φιλοποίμην, 8.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Σε ποιους λόγους οφείλεται η αντίδραση των Αθηναίων που εξιστορεί ο Πλούταρχος στο παράθεμα 1;
2. Να διακρίνετε τις διαφορές μεταξύ των ελληνιστικών βασιλείων της Συρίας και της Μακεδονίας σ' ό,τι αφορά την κοινωνική τους συγκρότηση και την άσκηση της εξουσίας.
3. Η στροφή του Πύρρου προς τη Δύση οφείλεται μόνο στους λόγους που προβάλλει ο Πλούταρχος στο παράθεμα 6; Γιατί να μην επιλέξει για τα κατακτητικά του σχέδια τον ελλαδικό χώρο ή την Ανατολή;
4. Το κείμενο του παραθέματος 7 προβάλλει ως αιτία της κακής κοινωνικής κατάστασης της Σπάρτης κατά τον 3ο αι. π.Χ. την εφαρμογή ενός νόμου. Νομίζετε ότι αυτή ήταν η μόνη αιτία του προβλήματος; Εάν όχι, τότε ποιες άλλες μπορεί να ήταν οι αιτίες;
5. Σε ποιους λόγους οφείλεται η ιδιαίτερη ανάπτυξη της Ρόδου και της Δήλου κατά τους ελληνιστικούς χρόνους;

2. Ο ελληνιστικός πολιτισμός

Ο πολιτισμός αυτών των χρόνων είναι συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού της κλασικής εποχής. Ο Μ. Αλέξανδρος με τις κατακτήσεις του έφερε τον Ελληνισμό μέχρι τις Ινδίες και μαζί τον ελληνικό πολιτισμό. Οι λαοί της Ανατολής δέχθηκαν βαθμιαία την επίδραση του Ελληνισμού, αλλά και οι Έλληνες παράλληλα επηρεάστηκαν από λαούς που μέχρι τότε αντιμετώπιζαν περιφρονητικά ως βαρβάρους.

Ο πολιτισμός που προήλθε από τη σύνθεση ελληνικών και ανατολικών στοιχείων κατά τους τρεις τελευταίους προχριστιανικούς αιώνες ονομάστηκε ελληνιστικός. Ο πολιτισμός αυτός ξεπέρασε τα όρια των ελληνιστικών βασιλείων και απέκτησε οικουμενικό χαρακτήρα. Η οικουμενικότητά του οφείλεται στη συνεχή μετακίνηση ανθρώπων, αγαθών και ιδεών στα όρια εξάπλωσης του Ελληνισμού. Ένας άλλος παράγοντας που ευνόησε τον οικουμενικό του χαρακτήρα ήταν και η δημιουργία μεγαλουπόλεων οι οποίες εξελίχθηκαν σε πολιτιστικά κέντρα, όπως η Αλεξάνδρεια, η Αντιόχεια, η Πέργαμος. Η οικουμενικότητα του Ελληνισμού γίνεται φανερή σε όλες τις πολιτιστικές εκφράσεις της καθημερινής ζωής, από τη γλώσσα και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις μέχρι τα γράμματα, τις επιστήμες και τις τέχνες.

Άγαλμα της Τύχης της Αντιόχειας (300 π.Χ.). Είναι αλληγορική απεικόνιση της πόλης. Η γυναικεία μορφή στο κεφάλι φέρει ως στέμμα τα τείχη της πόλης, πατάει σε ένα νέο που συμβολίζει τον Ορόντη ποταμό και κρατάει στάχυα που συμβολίζουν την ευημερία της. (Ρώμη, Μουσείο Βατικανού)

2.1 Τα ελληνιστικά πνευματικά κέντρα

Οι πόλεις που ιδρύθηκαν από τον Αλέξανδρο και τους διαδόχους του στην Ανατολή εξελίχθηκαν γρήγορα σε αστικά κέντρα. Κάποιες αναπτύχθηκαν σε μεγάλα οικονομικά και πολιτιστικά κέντρα. Ιδρύθηκαν με οργανωμένο πολεοδομικό σύστημα, περιβάλλονταν με τείχη, διέθεταν ανάκτορα, αγορές, γυμνάσια*, παλαίστρες*, στάδια, θέατρα, βιβλιοθήκες και ιερούς χώρους εξωραϊσμένους με αρχιτεκτονικά μνημεία, όπως ναούς, στοές και μεγάλους βωμούς. Οι σπουδαιότερες μεγαλουπόλεις που εξελίχθηκαν σε

πνευματικά κέντρα ήταν η Αλεξάνδρεια, η Αντιόχεια και η Πέργαμος.

Η Αλεξάνδρεια. Ιδρύθηκε από τον Αλέξανδρο (331 π.Χ.) και γρήγορα εξελίχθηκε σε οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο. Την κατοικούσαν Έλληνες, Αιγύπτιοι και Εβραίοι. Η ανάπτυξή της οφειλόταν κυρίως στο μεγάλο λιμάνι, γνωστό από το νησάκι Φάρο, που βρισκόταν στην είσοδό του και το προστάτευε. Πάνω στο νησάκι κατασκευάστηκε ένα από τα επτά θαύματα, ένας πύργος που είχε στην κορυφή του φανό για να διευκολύνει την είσοδο των πλοίων στο λιμάνι. Μεταξύ των οικοδομημάτων που τη διακοσμούσαν ξεχώριζε το Μουσείο και η Βιβλιοθήκη[1]. Το Μουσείο ήταν ένα οικοδομικό συγκρότημα αφιερωμένο στις Μούσες, όπου συγκεντρώνονταν πνευματικοί άνθρωποι. Περιελάμβανε βοτανικό, ζωολογικό κήπο και χώρους για αστρονομικές μελέτες. Στη Βιβλιοθήκη εργάζονταν οι ***γραμματικοί***, άνθρωποι με φιλολογική παιδεία, που ασχολήθηκαν με την καταγραφή και το σχολιασμό των κειμένων των αρχαίων συγγραφέων. Η εύκολη παροχή γραφικής ύλης, από την επεξεργασία του φυτού πάπυρος, συνέβαλε στη μεγάλη παραγωγή χειρογράφων. Υπολογισμοί ανεβάζουν τον αριθμό των χειρογράφων της Βιβλιοθήκης σε μισό εκατομμύριο.

Η Αντιόχεια. Ιδρύθηκε από το Σέλευκο (300 π.Χ.), το βασιλιά της Συρίας, στον Ορόντη ποταμό. Ήταν διαιρεμένη σε τέσσερις συνοικισμούς, γι' αυτό ονομαζόταν και Τετράπολις. Κάθε συνοικισμός περιβαλλόταν από τείχος και όλη επίσης η πόλη κλεινόταν από ενιαίο τείχος. Ήταν εξωραϊσμένη με λαμπρά οικοδομήματα και αγάλματα. Οι πρώτοι κάτοικοί της ήταν Μακεδόνες, Αθηναίοι, Κρήτες και Κύπριοι· στη συνέχεια ήρθαν και άλλοι από ποικίλα ασιατικά έθνη, με αποτέλεσμα να μεταβληθεί βαθμιαία σε πολυπολιτισμικό κέντρο.

Η Πέργαμος. Ήταν η πρωτεύουσα του κράτους των Ατταλιδών στη Μ. Ασία. Εξελίχθηκε σε σπουδαίο κέντρο, όταν ο Φιλέταιρος, θησαυροφύλακας του Λυσίμαχου, βασιλιά της Θράκης, αποστάτησε και ζήτησε τη βοήθεια του Σέλευκου. Αργότερα, οι διάδοχοί του και κυρίως ο Άτταλος Α΄, επέκτειναν

1. Η Αλεξάνδρεια και τα βασιλικά ανάκτορα

Η πόλη στο σύνολό της διασχίζεται από δρόμους κατάλληλους να κυκλοφορούν έφιπποι και άμαξες και από δύο δρόμους που είναι πολύ φαρδείς και εκτείνονται σε μήκος περισσότερο από ένα πλέθρο*· αυτοί διασταυρώνονται δύο φορές και σε ορθή γωνία. Η πόλη περιέχει πολύ όμορφα δημόσια ιερά καθώς και τα βασιλικά ανάκτορα, τα οποία καταλαμβάνουν το ένα τέταρτο ή, ίσως, το ένα τρίτο της έκτασής της. Γιατί ο καθένας από τους βασιλείς, όπως ακριβώς αισθανόταν από έφεση προς τη λαμπρότητα ότι πρέπει να προσφέρει κάποιο διάκοσμο στα δημόσια μνημεία, έτσι αφιερωνόταν με προσωπικά έξοδα στην αναμόρφωση της κατοικίας του προσθέτοντας κάτι στα ήδη υπάρχοντα, κατά τρόπο τέτοιο ώστε –για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του ποιητή– να δημιουργούνται άλλα (κτήρια) από άλλα. Όλα τα κτίσματα, εντούτοις, συνδέονται μεταξύ τους αλλά και με το λιμάνι και μ' αυτά που ήταν έξω από το λιμάνι. Το Μουσείο επίσης είναι τμήμα των βασιλικών ανακτόρων· έχει ένα δημόσιο περίπατο, μια εξέδρα με καθίσματα και ένα μεγάλο οίκημα στο οποίο βρίσκεται η αίθουσα του κοινού συσσιτίου των ανθρώπων της γνώσης που συμμετέχουν στο Μουσείο.

Στράβων, Γεωγραφικά, XVII, 1, 8.

Η Πέργαμος, η πρωτεύουσα του κράτους των Ατταλιδών. Το μικρό ελληνιστικό βασίλειο της Περγάμου ιδρύθηκε (293 π.Χ.) μετά από τα άλλα μεγάλα βασίλεια. Η πόλη ήταν οικοδομημένη σε τρεις εξώστες και διακοσμημένη με λαμπρά μνημεία μεταξύ των οποίων και ο βωμός του Διός.

2. Ο βωμός του Διός της Περγάμου

Η Πέργαμος ... έδωσε ορισμένα αξιόλογα έργα γλυπτικής και φαίνεται ότι ήταν το κέντρο μιας σημαντικής σχολής. Πάνω στο μεγάλο Βωμό του Δία, ο βασιλιάς Ευμένης ο Β΄ είχε προσθέσει μια κολοσσιαία κυκλική ζωφόρο που απεικόνιζε τη Μάχη των Θεών και των Γιγάντων. Η δράση «περικυκλώνει» κυριολεκτικά το μνημείο με δραματική ζωντάνια, καθώς οι μορφές φαίνονται σαν να σκαρφαλώνουν ή να σέρνονται πάνω στα σκαλοπάτια που οδηγούν στο θυσιαστήριο. Ο τρόπος με τον οποίο αποδίδονται οι πτυχώσεις των ενδυμάτων βοηθάει στη δημιουργία δραματικού κλίματος. Αυτό όμως που κυριαρχεί, είναι το νευρώδες λάξευμα των μυώνων και των σωμάτων γενικότερα, που διακρίνονται για την έντασή τους και τις συσπάσεις τους. Ωστόσο ο καλλιτέχνης

την εξουσία τους στη Μ. Ασία και ανεξαρτητοποιήθηκαν από τους Σελευκίδες. Η πόλη της Περγάμου ήταν κτισμένη σε οχυρωμένη ακρόπολη και διαρθρωνόταν σε τρεις εξώστες. Ήταν φημισμένη για τη Βιβλιοθήκη της, όπου είχαν συγκεντρωθεί διακόσιες χιλιάδες περίπου χειρόγραφα. Η έλλειψη παπύρου οδήγησε τους Περγαμηνούς στην ανακάλυψη νέας γραφικής ύλης, της περγαμηνής, που προέρχεται από την επεξεργασία του εμβρύου της κατσίκας.

Στους Περγαμηνούς αποδίδεται η ιδέα της δημιουργίας Μουσείου, οικοδομήματος δηλαδή που είχε την ίδια λειτουργία με τα σύγχρονα μουσεία. Η Πέργαμος, ωστόσο, έγινε περισσότερο γνωστή για τον περίφημο ***βωμό του Διός***. Ήταν μεγάλων διαστάσεων αρχιτεκτονικό έργο που οικοδομήθηκε σε ανάμνηση της απόκρουσης των Γαλατών από τους Περγαμηνούς[2].

2.2 Η γλώσσα

Η οικουμενικότητα του ελληνιστικού πολιτισμού γίνεται φανερή από τη χρήση της ελληνικής γλώσσας όχι μόνο μεταξύ των Ελλήνων αλλά και των εξελληνισμένων γηγενών.

Η μορφή της ελληνικής γλώσσας που προέκυψε και διαδόθηκε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους είναι γνωστή ως ***Κοινή Ελληνική*** ή απλώς ***Κοινή***. Η διαμόρφωσή της οφείλεται στη συγχώνευση των ελληνικών διαλέκτων –έχοντας ως βάση την αττική διάλεκτο– στο χώρο της Ανατολής, όπου συνέρρεαν Έλληνες και όπου υπήρχε ανάγκη να επικοινωνήσουν με ευκολία μεταξύ τους αλλά και με τους γηγενείς. Όπως ήταν φυσικό, επικράτησαν οι απλούστερες διαλεκτικές ιδιομορφίες και έτσι διαμορφώθηκε ενιαίο γλωσσικό σύστημα γραπτής και προφορικής επικοινωνίας. Η Κοινή χρησιμοποιήθηκε στην καθημερινή επικοινωνία από το λαό αλλά και από συγγραφείς της εποχής. Αποτέλεσε το όργανο διάδοσης των κηρυγμάτων του χριστιανισμού. Η Βίβλος είναι γραμμένη σ' αυτή τη γλώσσα.

δεν αρκείται σ' αυτά τα στοιχεία για να μεταδώσει τη φρίκη της πάλης. Τα πρόσωπα χαρακτηρίζονται επίσης από μια έκφραση υπέρτατης έντασης και αγωνίας. Το έργο αυτό του 2ου αιώνα π.Χ. είναι αντιπροσωπευτικό της τεχνοτροπίας της Περγάμου στη φάση της μεγαλύτερης ακμής της και αποτελεί το κατεξοχήν μέτρο για τις διαφορές ανάμεσα στους γλύπτες της Ελληνιστικής περιόδου και τους προσδεμένους στους Κλασικούς κανόνες προκατόχους τους του 4ου αιώνα.

J. Boardman, *Αρχαία ελληνική τέχνη*, μετ. Ανδρ. Παππάς, εκδ. Υποδομή, σ. 220-221.

2.3 Η θρησκεία

Η εξάπλωση του Ελληνισμού και η ανάμειξή του με τους λαούς της Ανατολής είχε συνέπειες και στη θρησκεία. Οι συνθήκες ευνοούσαν την ανάμειξη των θρησκευτικών πεποιθήσεων και παράλληλα την εμφάνιση νέων λατρειών.

Λόγοι περισσότερο κοινωνικοί και πολιτικοί, παρά καθαρά πνευματικοί, δηλαδή θρησκευτικοί, συνέβαλαν στη διαμόρφωση νέων θρησκευτικών πεποιθήσεων. Οι βασιλείς, θέλοντας να εδραιώσουν την κυριαρχία τους και να γίνουν αποδεκτοί από τους υπηκόους τους, συνεργάστηκαν με τα τοπικά ιερατεία και υιοθέτησαν τοπικές δοξασίες και λατρείες. Από την άλλη πλευρά, η αβεβαιότητα που είχαν δημιουργήσει οι συνθήκες της ζωής, οδήγησαν τον απλό πολίτη στην αναζήτηση έντονων συγκινήσεων μέσω της θρησκείας και στην καλλιέργεια της ελπίδας για μια καλύτερη «ζωή» μετά το θάνατο.

Έτσι, εκτός από τις παραδοσιακές λατρείες, επικράτησαν κυρίως λατρείες με μυστηριακό χαρακτήρα, όπως τα Ελευσίνια μυστήρια, οι Διονυσιακές τελετές και τα μυστήρια της Ίσιδας, του Μίθρα και της Κυβέλης. Παράλληλα, δημιουργήθηκαν και καινούργιες, όπως συνέβη με τη λατρεία του Σάραπη. Ήταν θεός αντίστοιχος με τον Πλούτωνα αλ-

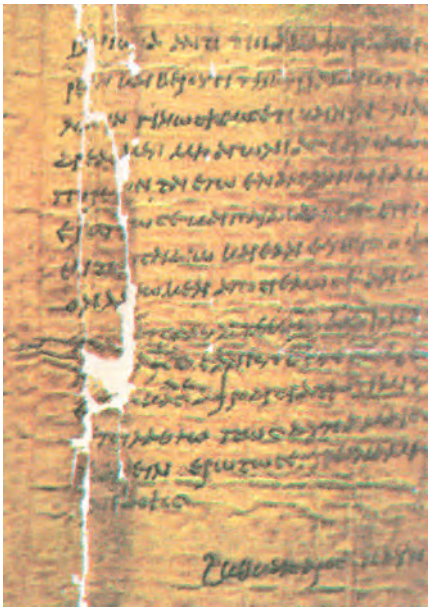

Πάπυρος από την Αίγυπτο (1ος αι. π.Χ.). Περιέχει την επιστολή ενός εργάτη στη γυναίκα του. Είναι γραμμένη στην απλή γλώσσα που μιλούσαν εκείνη την εποχή. (Τορόντο, Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Βικτωρίας)

Άγαλμα της θεάς Ίσιδας των ελληνιστικών χρόνων. Η λατρεία της αιγυπτιακής αυτής θεότητας ήταν ευρύτατα διαδεδομένη σ' όλο τον ελληνιστικό κόσμο. (Ρώμη, Μουσείο Καπιτωλίου)

Ψηφιδωτό με παράσταση θεατρικού προσωπείου (2ος αι. π.Χ.) από τη Ρόδο. Το θεατρικό είδος της κωμωδίας αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στους ελληνιστικούς χρόνους. (Ρόδος, Αρχαιολογικό Μουσείο)

λά με ιδιότητες και άλλων θεοτήτων του Ολυμπιακού πανθέου. Τη λατρεία του επέβαλε στην Αίγυπτο ο Πτολεμαίος. Αργότερα, τον 3ο αι. π.Χ. έγινε αποδεκτή η λατρεία του Σάραπη σε πολλές πόλεις του ελλαδικού χώρου και σε νησιά του Αιγαίου.

Η τεχνητή αυτή συνένωση ποικίλων θρησκευτικών δοξασιών και η διαμόρφωση νέων λατρειών είναι γνωστή με τον όρο ***θρησκευτικός συγκρητισμός***.*

2.4 Τα γράμματα

Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους διευκολύνεται για πρώτη φορά η μαζική παραγωγή βιβλίων. Προς αυτή την κατεύθυνση συνέβαλαν αφενός η διάδοση και ευρεία χρήση της γραφικής ύλης, όπως ήταν ο πάπυρος και η περγαμηνή, και αφετέρου η δημιουργία πνευματικών κέντρων, όπως ήταν οι βιβλιοθήκες της Αλεξάνδρειας και της Περγάμου. Η μεγάλη παραγωγή βιβλίων δε συνδέεται όμως με ανάλογο πλούτο στο περιεχόμενό τους. Οι συγγραφείς στην πλειοψηφία τους ήταν μιμητές έργων της κλασικής εποχής. Άλλοι πάλι πνευματικοί άνθρωποι ασχολήθηκαν μόνο με τη συγκέντρωση του έργου συγγραφέων παλαιότερων εποχών. Στις βιβλιοθήκες αντέγραφαν και σχολίαζαν τα κείμενα των κλασικών. Ήταν οι πρώτοι φιλόλογοι και ονομάστηκαν ***γραμματικοί***.

Η ***ποίηση*** δεν παρουσίασε σπουδαία έργα από άποψη πρωτοτυπίας και έμπνευσης. Πολλοί ποιητές ήταν πληρωμένοι κόλακες των ισχυρών. Τα ποιήματά τους υμνούσαν τα πρόσωπα και τις πράξεις των βασιλέων, όπως συνέβη με τον Καλλίμαχο στην Αλεξάνδρεια. Άλλοι ήταν μιμητές παλαιών ποιητικών ειδών, όπως του *ηρωικού έπους*. Τέτοιο έργο ήταν τα «Αργοναυτικά» του Απολλώνιου του Ρόδιου, που βασίζεται στο μύθο της αργοναυτικής εκστρατείας. Περισσότερη πρωτοτυπία διέκρινε το Θεόκριτο, ο οποίος με το έργο του «Ειδύλλια» έγινε εισηγητής της *βουκολικής ποίησης*. Καινούργιο ποιητικό είδος, επίσης, με σατιρικό λόγο είναι οι «Μίμοι» που έγραψε ο Ηρώνδας. Την εποχή αυτή καλλιεργήθηκε το *επίγραμμα* και από τα θεατρικά

είδη μόνο η κωμωδία. Η *νέα κωμωδία*, όπως ονομάζεται, σατίριζε ανθρώπινους χαρακτήρες. Θέμα της ήταν ο καθημερινός άνθρωπος με τα ελαττώματά του. Κυριότερος εκπρόσωπός της ήταν ο ***Μένανδρος***.

Η ***ιστοριογραφία*** προς τα τέλη των ελληνιστικών χρόνων έχει να παρουσιάσει έναν ιστορικό εφάμιλλο εκείνων των κλασικών χρόνων. Ο ***Πολύβιος ο Μεγαλοπολίτης*** έζησε τους χρόνους της ρωμαϊκής επέκτασης. Δεκαεπτά χρόνια έμεινε στη Ρώμη ως όμηρος και συναναστράφηκε με σημαντικά πρόσωπα, όπως ήταν αυτά του κύκλου των Σκιπιώνων.* Γράφει την ιστορία της εποχής του και προσπαθεί να εξηγήσει στους συγχρόνους του τους λόγους της επικράτησης των Ρωμαίων[3].

Η Αθήνα, αν και βρίσκεται σε οικονομικό και πολιτικό μαρασμό, εξακολουθεί κατά τους ελληνιστικούς χρόνους να αποτελεί πνευματικό κέντρο στο οποίο έρχονται σπουδαστές από διάφορα μέρη κυρίως για να διδαχτούν ***φιλοσοφία***. Εκτός από την Ακαδημία του Πλάτωνα και το Λύκειο του Αριστοτέλη λειτουργούν δύο νέες φιλοσοφικές σχολές. Η φιλοσοφική σκέψη επικέντρωσε το ενδιαφέρον της σε προβλήματα που αφορούσαν τη ζωή του άνθρωπου. Απόκτησε πρακτικό και ηθικό περιεχόμενο.

Το πρόβλημα της αξίας της ζωής απασχόλησε το ***Ζήνωνα***.

Έδρα της φιλοσοφικής του σχολής ήταν η Ποικίλη Στοά στην αρχαία αγορά της Αθήνας, γι' αυτό και η διδασκαλία του Ζήνωνα ονομάστηκε *στωική φιλοσοφία*. Σύμφωνα με τις απόψεις του η ζωή έχει μικρή αξία, γι' αυτό ο άνθρωπος πρέπει να είναι αυτάρκης και εγκρατής. Η ευτυχία του δεν εξαρτάται από τα επίγεια. Στον αντίποδα ήταν ο ***Επίκουρος***, ο οποίος είχε την έδρα της σχολής του σε μια ειδυλλιακή περιοχή της Αθήνας που ονομαζόταν Κήπος. Δίδασκε ότι η γνώση της φύσης βοηθάει τον άνθρωπο να απαλλαγεί από το φόβο και να εξασφαλίσει την ψυχική ηρεμία. Μόνο με την πνευματική, κυρίως, απόλαυση είναι δυνατόν ο άνθρωπος να οδηγηθεί στην ευτυχία.

3. Τα χαρακτηριστικά της ιστοριογραφίας του Πολύβιου

Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της ιστορίας μου και το εκπληκτικό γεγονός της εποχής μας έχουν τούτο το κοινό, δηλαδή με ποιο τρόπο η τύχη οδήγησε όλα αυτά τα οικουμενικά γεγονότα προς μία και την ίδια κατεύθυνση και τα ανάγκασε όλα να συγκλίνουν προς ένα και τον ίδιο σκοπό. Έτσι, η ιστορία θα επιτρέψει στον αναγνώστη μέσα από μια σύντομη εξέταση να αντιληφθεί τα μέσα που χρησιμοποίησε η τύχη για να επιτύχει ένα και μοναδικό σκοπό. Αυτός είναι ο λόγος που με προκάλεσε και με έπεισε να αναλάβω να φέρω σε πέρας τη μελέτη αυτής της ιστορίας, επίσης κανένας από τους σύγχρονους ιστορικούς δεν ανέλαβε να συντάξει μία παγκόσμια ιστορία. Αν κάποιος είχε αναλάβει αυτό το έργο, πολύ λιγότερο εγώ θα προχωρούσα σ' αυτή τη μελέτη. Τώρα όμως παρατηρώ ότι, ενώ μερικοί σύγχρονοι συγγραφείς εξιστόρησαν τοπικούς πολέμους, λίγοι απ' αυτούς τα γεγονότα που συνδέονται με τους ίδιους, κανένας όμως απ' όσους γνωρίζω δεν επιχείρησε να εξετάσει το συσχετισμό των γεγονότων, δηλαδή το πότε και από πού είχαν την προέλευσή τους και το πώς είχαν γίνει. Για το λόγο αυτό κατάλαβα πολύ καλά ότι δεν έπρεπε να παραλείψω ή να μην εξετάσω τις ωραιότερες και ωφελιμότερες ενέργειες της τύχης.

Πολύβιος, Α, 4, 1-3.

Χάλκινη προτομή του Ζήνωνος (2ος αι. μ.Χ.). Ο Ζήνων από το Κίτιο της Κύπρου ήταν ιδρυτής της σχολής των Στωικών. (Νεάπολη, Εθνικό Μουσείο)

Χάλκινη προτομή του Επίκουρου (2ος αι. μ.Χ.). Ο Επίκουρος, Αθηναίος κληρούχος από τη Σάμο, ίδρυσε στην Αθήνα φιλοσοφική σχολή στην περιοχή που ονομαζόταν Κήπος. (Νεάπολη, Εθνικό Μουσείο)

2.5 Οι επιστήμες

Η ταξινόμηση της γνώσης, που ξεκίνησε τον 4ο αι. π.Χ. με τον Αριστοτέλη, στη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων συστηματοποιήθηκε. Η εκστρατεία του Μ. Αλέξανδρου που είχε και το χαρακτήρα ένοπλης εξερεύνησης συνέβαλε προς αυτή την κατεύθυνση.

Οι ***γεωγραφικές γνώσεις*** διευρύνθηκαν με την ανακάλυψη νέων περιοχών, άγνωστων μέχρι τότε στους Έλληνες. Ο *Νέαρχος*, ένας από τους στρατηγούς του Αλέξανδρου, πραγματοποίησε και περιέγραψε τον παράπλου των ακτών του Ινδικού ωκεανού. Ο *Πυθέας ο Μασσαλιώτης* κατόρθωσε να φτάσει μέχρι το βορειότερο άκρο της Αγγλίας και ο *Ερατοσθένης*, βασισμένος στις πληροφορίες άλλων και σε έρευνες δικές του, κατασκεύασε έναν παγκόσμιο χάρτη που, παρά τις ατέλειες, αποτελεί σημαντικό επίτευγμα για εκείνους τους χρόνους.

Παράλληλα με τις γεωγραφικές γνώσεις εξελίσσονται και οι ***αστρονομικές***. Οι γνώσεις των λαών της Μεσοποταμίας για τα αστέρια μελετήθηκαν με μεγαλύτερη σπουδή. Η σφαιρικότητα της γης και η διπλή κίνησή της, γύρω από τον άξονά της

Ψηφιδωτό δάπεδο από την Πομπηία (1ος αι. μ.Χ.). Παρουσιάζει την Πλατωνική Ακαδημία. Οι παλαιές φιλοσοφικές σχολές της Αθήνας, όπως η Ακαδημία και το Λύκειο του Αριστοτέλη, συνέχισαν να λειτουργούν και κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. (Νεάπολη, Εθνικό Μουσείο)

Αντίγραφο ρωμαϊκού ψηφιδωτού του 3ου αι. μ.Χ. Παρουσιάζει τον Αρχιμήδη πάνω από τις μελέτες του και τον Ρωμαίο στρατιώτη που είναι έτοιμος να τον σκοτώσει. Είναι γνωστό ότι πριν δεχτεί το χτύπημα πρόλαβε να πει τη φράση: «μή μου τούς κύκλους τάραττε». (Φραγκφούρτη, Δημοτικό Ινστιτούτο Τέχνης)

και τον ήλιο, ήταν θεωρίες που διατυπώθηκαν για πρώτη φορά από τον *Αρίσταρχο το Σάμιο*.

Οι αστρονομικές έρευνες θα ήταν αδύνατες, εάν δεν υπήρχε παράλληλη πρόοδος των ***μαθηματικών***. Σημαντικό κέντρο ανάπτυξής τους ήταν η Αλεξάνδρεια και σπουδαιότερος εκπρόσωπος ο *Ευκλείδης*, γνωστός από το έργο του «Στοιχεία», το πιο διαδεδομένο και διαβασμένο βιβλίο μετά την Αγία Γραφή.

Οι ***φυσικές επιστήμες*** καλλιεργήθηκαν από τον *Αρχιμήδη το Συρακούσιο*. Ασχολήθηκε με πολλά θέματα της φυσικής επιστήμης, όπως το ειδικό βάρος των σωμάτων, τους μοχλούς, τα κάτοπτρα και άλλα.

Κέντρο των ***φυσιογνωστικών επιστημών*** ήταν η Αλεξάνδρεια. Κοντά στα ανάκτορα υπήρχε κήπος ζωολογικός και βοτανικός, στον οποίο εργάστηκαν πολλοί ερευνητές μελετώντας ιδιαίτερα τα νέα ζώα και φυτά που έγιναν γνωστά από τις χώρες της Ανατολής. Στην Αλεξάνδρεια ο *Ηρόφιλος* συνέβαλε στην πρόοδο της ***βιολογίας*** με τις έρευνές του για το νευρικό σύστημα και την κυκλοφορία του αίματος. Οι ***ιατρικές γνώσεις***, εξάλλου, που είχαν τις βάσεις τους στη διδασκαλία του Ιπποκράτη (5ος αι. π.Χ.), εξελίχθηκαν προς νέες κατευθύνσεις. Τη συστηματοποίηση των ιατρικών γνώσε-

Ανατομικά και ιατρικά εργαλεία των ελληνιστικών χρόνων. Η ανατομία ήταν ο κλάδος της ιατρικής που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Πατέρας της ανατομίας θεωρείται ο Ηρόφιλος από τη Χαλκηδόνα, ο οποίος έζησε και έκανε τις έρευνές του στην Αλεξάνδρεια. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο)

ων θα επιτύχει αργότερα, το 2ο αι. μ.Χ., ο *Γαληνός* από την Πέργαμο.

2.6 Οι τέχνες

Οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες των ελληνιστικών χρόνων άφησαν τα ίχνη τους στα έργα της τέχνης. Η πρωτοτυπία και η παραγωγικότητα των καλλιτεχνών της κλασικής περιόδου συνεχίστηκε μέσα από νέες μορφές και με διαφορετικό περιεχόμενο. *Στόχος των καλλιτεχνών* ήταν να προκαλέσουν θαυμασμό και κατάπληξη αφενός και αφετέρου να προβάλουν μέσω της τέχνης τα ανθρώπινα συναισθήματα. Τα *καλλιτεχνικά κέντρα* βρίσκονταν ακόμη στην κυρίως Ελλάδα, απ' όπου προέρχονταν οι τεχνίτες και οι καλλιτέχνες που εργάζονταν στις αυλές των ελληνιστικών βασιλείων. Ως νέα καλλιτεχνικά κέντρα πρέπει να θεωρηθούν η Ρόδος και η Πέργαμος, όπου λειτούργησαν τοπικές καλλιτεχνικές σχολές.

Η ***αρχιτεκτονική*** απέκτησε κοσμικό χαρακτήρα και εξυπηρέτησε τις ανάγκες και την πολιτική των ηγεμόνων. Οι ναϊκές κατασκευές περιορίστηκαν· αντίθετα, οικοδομήθηκαν κτήρια που προέβαλαν το μεγαλείο των βασιλέων και εξυπηρέτησαν πρακτικούς σκοπούς, όπως ανάκτορα, αγορές, γυμνάσια*, στοές, όλα σε μεγάλες διαστάσεις και με

Μεγάλη στοά στην είσοδο της ακρόπολης της Λίνδου (αρχές του 2ου αι. π.Χ.). Η κατασκευή κοσμικού χαρακτήρα κτηρίων, όπως οι στοές, είναι χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής των ελληνιστικών χρόνων.

πληθωρική διακόσμηση. Την εποχή αυτή το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην κατασκευή μεγάλων και πολυτελών κατοικιών[4].

Η ***πλαστική*** με τα έργα της εξωτερίκευσε τον ψυχικό κόσμο του ανθρώπου εκείνης της εποχής, σε αντίθεση με την ηρεμία και την εξιδανικευμένη απόδοση των αισθημάτων που εξέφραζαν τα κλασικά έργα του 5ου αι. π.Χ. Οι καλλιτέχνες, μέσω των έντονων κινήσεων και εκφράσεων που αποτύπωναν στα πρόσωπα των γλυπτών μορφών, προσπάθησαν να απεικονίσουν την αγωνία, τον πόνο και γενικότερα το πάθος του ανθρώπου των ταραγμένων εκείνων χρόνων.

Το σύμπλεγμα του Λαοκόοντα, ο «θνήσκων» Γαλάτης, η Νίκη της Σαμοθράκης, το σύμπλεγμα της Αφροδίτης και του Πάνα, τα γλυπτά του βωμού του Διός στην Πέργαμο και πολλά άλλα προβάλλουν τις καλλιτεχνικές τάσεις των ελληνιστικών χρόνων.

Η ***ζωγραφική*** έφτασε σε υψηλό καλλιτεχνικό επίπεδο, κυρίως με την τεχνική του ψηφιδωτού, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τις ψηφιδωτές συνθέσεις που έχουν βρεθεί σε οικίες της Πέλλας, της Δήλου, της Ρόδου και αλλού.

Τα πολύτιμα μέταλλα αποτελούσαν την προτίμηση των νέων ηγεμόνων και της αστικής κοι-

4. Η κατοικία

Η αρχιτεκτονική των ιδιωτικών κατοικιών γίνεται κάπως πιο τολμηρή από πριν. Μεγαλύτερες ευκαιρίες για ζωγραφική και μωσαϊκή διακόσμηση δίνονται τώρα στους καλλιτέχνες, και οι χώροι είναι μεγαλύτεροι και πολυτελέστεροι. Ωστόσο, το σχέδιο ακολουθεί και πάλι το συνηθισμένο μεσογειακό τύπο κατοικίας, όπου τα δωμάτια είναι συγκεντρωμένα γύρω από μια εσωτερική αυλή και το εξωτερικό δε διακρίνεται ούτε για τον αρχιτεκτονικό του ρυθμό ούτε για τη διακόσμηση της πρόσοψής του.

J. Boardman, ό.π., σ. 217.

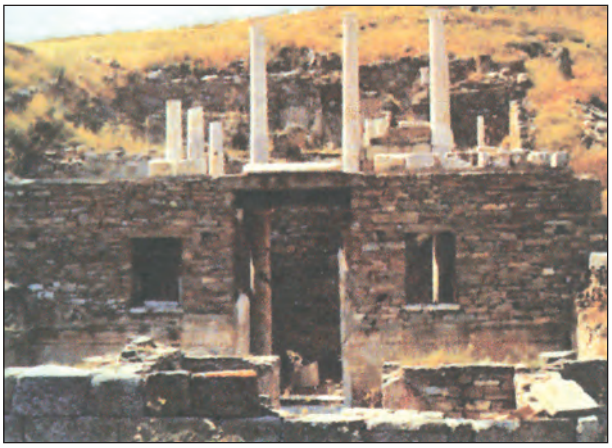

Οικία της Δήλου. Οι μεγαλύτερες οικίες είχαν εσωτερική αυλή (αίθριο), πολλά δωμάτια και δύο ορόφους.

Άγαλμα Νίκης από το ιερό των Καβείρων στη Σαμοθράκη (αρχές του 2ου αι. π.Χ.). Αποτελεί μέρος αφιερώματος που παρουσιάζει τη θεά Νίκη πάνω στην πλώρη ενός πλοίου. Έχει προέλθει από την εργασία ενός μεγάλου καλλιτέχνη που μας είναι άγνωστος (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου)

νωνίας. Αργυρά και χρυσά αγγεία, ***κοσμήματα*** σε μεγάλη ποικιλία, χρυσά στεφάνια που μιμούνται φύλλωμα δάφνης, μυρτιάς και βελανιδιάς κατασκευάζονται τώρα σε μεγάλο αριθμό και με υπέρμετρη δεξιοτεχνία.

Προς το τέλος της ελληνιστικής εποχής διαδόθηκε και η τέχνη της «φυσητής» ***υαλουργίας***. Προηγουμένως χρησιμοποιούνταν το θολό, χρωματιστό γυαλί μόνο στην κατασκευή φιαλιδίων (αρωματοδοχείων) ή ως ένθετο υλικό για τη διακόσμηση άλλων αντικειμένων.

Λεπτομέρεια από τη ζωφόρο του βωμού του Διός στην Πέργαμο (περ. 160 π.Χ.). Παρουσιάζει τη θεά Αθηνά ενώ αγωνίζεται εναντίον ενός Γίγαντα. Στο κάτω μέρος δεξιά η Γη, μητέρα των Γιγάντων, ικετεύει την Αθηνά για τη σωτηρία του γιου της. (Αρχαιολ. Μουσείο Βερολίνου)*

Ψηφιδωτό από οικία της Δήλου (2ος αι. π.Χ.). Παρουσιάζει το θεό Διόνυσο με γυναικεία ρούχα να κρατάει θύρσο και κύμβαλο*. Ο θεός είναι στεφανωμένος, όπως και ο πάνθηρας στη ράχη του οποίου κάθεται. Εντυπωσιακή είναι η πολυχρωμία της σύνθεσης. (Αρχαιολογικός χώρος Δήλου)*

Λεπτομέρεια από το κεφάλι χρυσής περόνης. Στην κορυφή η θεά Αφροδίτη στη στάση της «Αναδυομένης»· από κάτω ερωτιδείς. Η σύνθεση αυτή διακοσμεί την άκρη της περόνης, η οποία μιμείται κορινθιακό κιονόκρανο. Στο επάνω μέρος του κιονοκράνου πολύτιμος λίθος συμπληρώνει τη διακόσμηση του εξαίρετου αυτού έργου. (Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη)

Χρυσό διάδημα από τη Δημητριάδα. Κομψοτέχνημα της χρυσοχοΐας των ελληνιστικών χρόνων. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο)

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Σε ποιους λόγους οφείλεται ο οικουμενικός χαρακτήρας του ελληνιστικού πολιτισμού και ποια στοιχεία κυρίως αποδεικνύουν την οικουμενικότητά του;
2. Να αναφέρετε τις πολιτιστικές δραστηριότητες που αναπτύσσονταν στα πνευματικά κέντρα της Αλεξάνδρειας και της Περγάμου.
3. Να μελετήσετε συγκριτικά τα παραθέματα (21, σ. 113 και 3, σ. 145) που αναφέρονται στην ιστοριογραφία του Θουκυδίδη και του Πολύβιου. Ποια ήταν τα κίνητρα του κάθε ιστορικού για να ασχοληθεί με την ιστορική συγγραφή;
4. Να εξηγήσετε σε ποιους λόγους οφείλεται η ανάμειξη λατρειών και η ανάπτυξη των φιλοσοφικών θεωρήσεων όπως αυτές του Ζήνωνα και του Επίκουρου κατά τους ελληνιστικούς χρόνους.
5. Ποια είναι η άποψη που μπορεί κανείς να διαμορφώσει για τον Αρχιμήδη ως επιστήμονα από την παρατήρηση της εικόνας σ. 147 και την ανάγνωση του υποτίτλου της;
6. Να συσχετίσετε τις εικόνες του νομίσματος του Κοινού των Αιτωλών (σ. 137) και του αγάλματος της Τύχης της Αντιόχειας (σ. 140). Ποια ιδέα προβάλλουν και πώς αυτή σχετίζεται με τις αντιλήψεις των ελληνιστικών χρόνων;
7. Αφού παρατηρήσετε με προσοχή τις εικόνες των σ. 123, 149, 150 και διαβάσετε το παράθεμα 2, να διατυπώσετε τις απόψεις σας για τη γλυπτική των ελληνιστικών χρόνων.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΡΩΝ

αναδασμός: η διαδικασία της ανακατανομής της έγγειας ιδιοκτησίας, με στόχο τη δικαιότερη και αποτελεσματικότερη εκμετάλλευση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων αλλά και την αποκατάσταση των ακτημόνων.

γυμνάσιο: χώρος όπου ασκούνταν οι νέοι· ήταν ταυτόχρονα κέντρο εκπαίδευσης και μέσο ανάπτυξης κοινωνικών σχέσεων. Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους τα γυμνάσια λειτούργησαν ως θεσμός σύσφιγξης των δεσμών όσων είχαν ελληνική παιδεία.

ελεύθερο λιμάνι: ανεξάρτητη πόλη-κράτος, στο λιμάνι της οποίας όσοι προσόρμιζαν δεν πλήρωναν τελωνειακούς δασμούς.

θρησκευτικός συγκρητισμός: η τεχνητή συνένωση ποικίλων θρησκευτικών δοξασιών. Η λέξη συγκρητισμός οφείλει την προέλευσή της στους Κρήτες οι οποίοι ενώπιον κοινού εχθρού παραμέριζαν τις μεταξύ τους διαφορές και ενώνονταν.

θύρσος: διονυσιακό έμβλημα· ήταν κλαδί καλάμινο ή ξύλινο που στην κορυφή του είχε φύλλα κισσού ή αμπέλου.

κύκλος Σκιπιώνων: Ο Σκιπίων Αιμιλιανός, ο νικητής των Καρχηδονίων, ήταν άνθρωπος με εξαιρετική μόρφωση. Έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους Έλληνες λόγιους και καλλιτέχνες. Είχε δημιουργήσει φιλολογικό και καλλιτεχνικό κύκλο στον οποίο διακρίνονταν ο φιλόσοφος Παναίτιος ο Ρόδιος, ο ιστορικός Πολύβιος ο Μεγαλοπολίτης, ο κωμωδιογράφος Τερέντιος κ.ά.

παλαίστρα: χώρος άσκησης των νέων στην πάλη, την πυγμή και το παγκράτιο. Ήταν ένα οικοδόμημα παρεμφερές προς το γυμνάσιο.

περίοικος, -οι: μια από τις κοινωνικές τάξεις της Σπάρτης. Σ' αυτήν υπάγονταν οι απόγονοι των παλαιότερων κατοίκων της Λακωνίας, οι οποίοι ζούσαν σε συνοικισμούς γύρω από τη Σπάρτη μετά την άφιξη των Δωριέων. Ήταν ελεύθεροι αλλά δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα.

IV. Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ.

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ ΚΑΙ ΡΩΜΗ

Τοιχογραφία από τάφο της περιοχής της Λευκανίας με παράσταση πολεμιστών (τέλη 5ου αι. π.Χ.). Το έργο αυτό αποδεικνύει την αποδοχή του ελληνικού πολιτισμού από τους Ιταλιώτες. (Αρχαιολογικό Μουσείο Paestum)

1. Ο Ελληνισμός της Δύσης

Στο διάστημα δύο αιώνων (8ος-6ος αι. π.Χ.) οι Έλληνες εξαπλώθηκαν στον Εύξεινο Πόντο και στη Μεσόγειο. Ίδρυσαν μεγάλο αριθμό αποικιών και ήρθαν σε επαφή με τους γηγενείς πληθυσμούς. Οι εγκαταστάσεις που δημιούργησαν αποτέλεσαν νέες ανεξάρτητες πόλεις-κράτη και όχι προεκτάσεις των μητροπόλεων.

Οι Έλληνες της Δύσης διατήρησαν τις πολιτιστικές επαφές με τη μητροπολιτική Ελλάδα, ιδιαίτερα μέσω των πανελληνίων ιερών· ωστόσο, διαμόρφωσαν κοινωνικοοικονομικές συνθήκες ζωής διαφορετικές από τις μητροπόλεις τους.

Τα χαρακτηριστικά των ελληνικών κρατών της Δύσης προσδιορίστηκαν κυρίως από τη γεωγραφική θέση, την οικονομική κατάσταση και τις σχέσεις τους με τους λαούς της δυτικής Μεσογείου.

Το πολιτικό καθεστώς που επικράτησε στα περισσότερα κράτη της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας από τις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ. ήταν η τυραννίδα. Αρκετές μικρές πόλεις υποτάχθηκαν στις μεγαλύτερες προκειμένου να αντιμετωπίσουν τα προβλήματά τους, συμβάλλοντας έτσι στη δημιουργία μεγάλων κρατικών σχηματισμών, όπως συνέβη με τις Συρακούσες.

Οι ελληνικές πόλεις της Δύσης βαθμιαία αλλά σταθερά εξελίχθηκαν σε κέντρα του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Ο Ελληνισμός της Δύσης επηρέασε αλλά και δέχτηκε ως ένα βαθμό επιρροές από τους λαούς με τους οποίους ήρθε σε επαφή.

1.1 Οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση των αποίκων

Οι Έλληνες που εγκαταστάθηκαν στη ***Μεγάλη Ελλάδα*** –όπως ονόμασαν την Κάτω Ιταλία– στη Σικελία, και σε άλλες περιοχές της δυτικής Μεσογείου ίδρυσαν πόλεις ανεξάρτητες από τις μητροπόλεις που οργανώθηκαν εξαρχής ως κράτη.

Η ίδρυση των περισσότερων αποικιών οφειλόταν σε οικονομικούς λόγους. Οι άποικοι εγκατέλειψαν τις μητέρες-πόλεις αναζητώντας περιοχές προς εγκατάσταση που θα τους παρείχαν μέσα οικονομικής ανάπτυξης, όπως ήταν η ενασχόληση με τη γεωργία ή το εμπόριο. Η αναζήτηση καλλιεργήσιμων εκτάσεων ή επίκαιρων θέσεων, που διευκόλυναν το εμπόριο πρώτων υλών και κυρίως μετάλλων, αποτέλεσαν τους καθοριστικούς παράγοντες εξάπλωσης των Ελλήνων στην Κάτω Ιταλία, στη Σικελία και ακόμα δυτικότερα στη νότια Γαλλία και την Ιβηρική χερσόνησο.

Τα οικονομικά προβλήματα των αποίκων ήταν πολύ λιγότερα από εκείνα των πολιτών της μητροπολιτικής Ελλάδας. Η ίδρυση μιας νέας πόλης δεν μπορούσε να νοηθεί χωρίς την εξασφάλιση καλλιεργήσιμης γης για εκείνους που την είχαν στερηθεί στη μητέρα-πόλη. Δεν είναι τυχαίο ότι πρωταρχική μέριμνα του *οικιστή*, δηλαδή του αρχηγού της αποστολής, ήταν η διανομή των γαιών. Αυτό βέβαια δεν απέκλειε την περίπτωση της ενασχόλησης των αποίκων με το εμπόριο, ιδιαίτερα όταν η θέση της πόλης τους το ευνοούσε. Και αυτό σημαίνει ότι στο χώρο των αποικιών διαμορφώθηκε *«αστική» τάξη**, δίπλα στους λίγους γόνους αριστοκρατικών οικογενειών που είχαν βρεθεί στις αποικίες κυρίως εξαιτίας πολιτικών διενέξεων. Οι γηγενείς πληθυσμοί παρείχαν φτηνά εργατικά χέρια που διευκόλυναν την ανάπτυξη της δουλείας και συνέβαλλαν παράλληλα στην εξέλιξη της βιοτεχνίας[1].

Οι σχέσεις με τους γηγενείς και οι συγκρούσεις με τους Καρχηδόνιους ήταν ένας από τους παράγοντες που προσδιόρισαν την πολιτική οργάνωση των αποικιών της Σικελίας από τον 5ο αι. π.Χ. μέχρι και την επικράτηση των Ρωμαίων.

Με την υποταγή των μικρότερων πόλεων στις μεγαλύτερες, τη μετακίνηση πληθυσμών και την πολιτογράφηση μισθοφόρων δημιουργήθηκαν ***μεγαλύτεροι κρατικοί σχηματισμοί*** από εκείνον της πόλης-κράτους οι οποίοι περιελάμβαναν πολλές πόλεις. Το πολίτευμα διακυβέρνησης αυτών των

Οι ελληνικές αποικίες της Σικελίας

1. Η ίδρυση και η οργάνωση μιας ιδιότυπης αποικίας στις Λιπάρες νήσους

Διάλεξαν ως αρχηγούς τους τους συγγενείς του Πεντάθλου Γόργο, Θέστορα και Επιθερσίδη και έπλεαν πίσω μέσω του Τυρρηνικού πελάγους. Όταν όμως έπιασαν στη Λιπάρα και βρήκαν εκεί φιλική υποδοχή, πείσθηκαν να εγκατασταθούν στη Λιπάρα μαζί με τους εγχώριους, καθώς όσοι είχαν απομείνει από την αποικία που είχε ιδρύσει ο Αίολος δεν ήταν πάνω από πεντακόσιοι. Αργότερα, επειδή καταπονούνταν από τους Ετρούσκους πειρατές, κατασκεύασαν στόλο και χωρίστηκαν σε δύο μέρη: οι μισοί καλλιεργούσαν τα νησιά τα οποία είχαν κάνει κοινή ιδιοκτησία όλων, ενώ οι άλλοι μισοί πολεμούσαν εναντίον των πειρατών και αφού έκαναν τις περιουσίες τους κοινή ιδιοκτησία, εφάρμοσαν το σύστημα των συσσιτίων και έζησαν κάμποσο καιρό με αυτόν τον κοινοτικό τρόπο. Αργότερα μοίρασαν μεταξύ τους τη νήσο Λιπάρα, όπου ήταν και η πόλη τους, αλλά τα άλλα νησιά τα καλλιεργούσαν από κοινού. Τέλος μοίρασαν μεταξύ τους όλα τα νησιά για μια περίοδο είκοσι ετών και τα ξαναμοιράζουν με κλήρο, όταν περάσει αυτό το χρονικό διάστημα. Ύστερα απ' αυτά ενίκησαν τους Ετρούσκους σε πολλές ναυμαχίες και από τα λάφυρα πολλές φορές έκαναν αξιόλογες αφιερώσεις της «δεκάτης» στους Δελφούς.

Διόδωρος Σικελιώτης, V, 9
μετ. Τ. Κουκουλιού, Austin M.M., Vidal-Naquet P., *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, εκδ. Δαίδαλος.

2. Η πολιτική αστάθεια χαρακτηριστικό των αποικιών της Σικελίας, όπως εξηγεί στο λόγο του ο Αλκιβιάδης

Όσο τα έχω και βρίσκομαι στην ακμή μου και όσο ο Νικίας είναι ο ευνοούμενος της Τύχης, μεταχειριστείτε μας και τους δύο χωρίς δισταγμό και μην ματαιώσετε την εκστρατεία της Σικελίας επειδή τάχα είναι μεγάλη δύναμη. Οι πολιτείες της είναι πολυάνθρωπες, αλλά οι πληθυσμοί τους είναι ανάμεικτοι και οι πολιτογραφήσεις και μετοικήσεις γίνονται εύκολα. Γι' αυτό κανείς δεν αισθάνεται ότι έχει δική του πατρίδα κι έτσι δεν φροντίζει ούτε να έχει όπλα για ν' αμυνθεί ο ίδιος ούτε να έχει μόνιμη εγκατάσταση. Ο καθένας προσπαθεί, είτε πείθοντας με τα λόγια είτε με ένοπλη εξέγερση, ν' αρπάξει ό,τι νομίζει πως μπορεί να επιτύχει και, αν δεν το κατορθώσει, μετοικεί σε άλλο μέρος. Δεν είναι, λοιπόν, πιθανό ένας τέτοιος συρφετός ν' ακολουθήσει κοινή πολιτική ούτε ν' αναλάβει κοινή δράση. Γρήγορα θα προσχωρήσουν σ' εμάς αν τους μιλήσουμε επιτήδεια, ιδίως αν, όπως έχω πληροφορίες, υποφέρουν από εσωτερικές διαμάχες.

Θουκυδίδης, Ζ, 17
μετ. Αγγ. Βλάχου.

μεγάλων σε έκταση κρατών ήταν κυρίως η τυραννίδα. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή του κράτους των Συρακουσών.

Οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες στις αποικίες ήταν εκείνες που συνετέλεσαν ώστε να επικρατήσουν εκεί ***αριστοκρατικά και τυραννικά καθεστώτα***.

1.2 Οι Συρακούσες

Ο χώρος. Οι Συρακούσες ιδρύθηκαν από Κορίνθιους κατά το δεύτερο μισό του 8ου αι. π.Χ. στη Σικελία, σε τοποθεσία που ευνόησε την προστασία και την ανάπτυξη της πόλης. Στο σημείο όπου δημιουργήθηκε η πόλη, ένας βαθύς κόλπος κλεινόταν εν μέρει από μια νησίδα, την Ορτυγία. Η πρώτη εγκατάσταση των αποίκων έγινε στην Ορτυγία, στην οποία υπήρχε γηγενής πληθυσμός Σικελών. Μέχρι τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. φαίνεται ότι η νησίδα αποτέλεσε το κέντρο της αποικίας, η οποία όμως σταδιακά επεκτάθηκε και στην απέναντι ακτή, σε μια φυσικά οχυρωμένη τοποθεσία.

Η αρχαιολογική εικόνα που παρουσιάζουν τα ανασκαφικά ευρήματα δείχνει βαθμιαία αλλά σταθερή άνοδο του βιοτικού επιπέδου κατά τον 7ο και 6ο αι. π.Χ. Μέχρι τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. η διακυβέρνηση βρισκόταν στα χέρια των αριστοκρατών γαιοκτημόνων, των *γαμόρων* (<γη + μοίρα), όπως ονομάζονταν.

Η ιστορία. Οι εσωτερικοί ανταγωνισμοί στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. μεταξύ των ελληνικών πόλεων της Σικελίας, οι κοινωνικοί αγώνες μεταξύ των πλουσίων και των φτωχών μέσα στις ίδιες τις πόλεις και η επεκτατική πολιτική των Καρχηδονίων ήταν οι παράγοντες που προσδιόρισαν την τύχη των Συρακουσών[2].

Συγκεκριμένα, ο Γέλων, τύραννος στην πόλη Γέλα της Σικελίας, κυριάρχησε στις Συρακούσες (481 π.Χ.) καταλύοντας την εξουσία των γαμόρων. Έτσι δημιουργήθηκε ένα ισχυρό κράτος στη Σικελία με κέντρα τις Συρακούσες, όπου εξουσίαζε ο Γέλων, και τη Γέλα, όπου κυβερνούσε ο αδελφός του Ιέρων. Ο Γέλων ήρθε σε συνεννόηση με τον

πεθερό του Θήρωνα, τύραννο του Ακράγαντα, με σκοπό να εκδιώξει τους τυράννους από τις μικρότερες ελληνικές πόλεις και να επιβληθεί στις περιοχές τους. Ο Τήριλλος, τύραννος της Ιμέρας, που εκδιώχθηκε από το Γέλωνα, ζήτησε τη μεσολάβηση των Καρχηδονίων. Η σύγκρουση με τους Καρχηδόνιους, όπως είναι γνωστό, έγινε στην Ιμέρα το 480 π.Χ. και κατέληξε σε νίκη των Ελλήνων. Η νίκη αυτή ανέκοψε για εβδομήντα περίπου χρόνια την οποιαδήποτε προσπάθεια των Καρχηδονίων να επιβληθούν στο νησί· συνέβαλε, από την άλλη πλευρά, όμως στη διατήρηση των τυραννικών καθεστώτων.

Η περίφημη Σικελική εκστρατεία (415-413 π.Χ.), που κατέληξε στην καταστροφή του αθηναϊκού στόλου στις Συρακούσες, αποδεικνύει τις αντοχές του Ελληνισμού της Δύσης. Η ενεργός όμως συμμετοχή των Συρακούσιων στην τρίτη φάση του Πελοποννησιακού πολέμου ως συμμάχων των Σπαρτιατών, τους εξάντλησε και συνετέλεσε στην καταστροφή του μεγαλύτερου μέρους του στόλου τους.

Έτσι, στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. επανέκαμψαν οι Καρχηδόνιοι καταστρέφοντας ελληνικές πόλεις. Τις επεκτατικές τους διαθέσεις ανέκοψε τότε ένας νέος ηγεμόνας, ο ***Διονύσιος***, ο οποίος από απλός αξιωματικός του στρατού έγινε τύραννος στις Συρακούσες και κυβέρνησε περίπου σαράντα χρόνια (405-367 π.Χ.). Με την πολιτική του περιόρισε τους Καρχηδόνιους στις δυτικές ακτές του νησιού και παράλληλα επέκτεινε το κράτος του στην Κάτω Ιταλία και στις ακτές της Αδριατικής ιδρύοντας αποικίες.

Το κράτος εξασθένησε όταν την εξουσία ανέλαβε ο γιος του Διονύσιος Β΄, ο οποίος κυβέρνησε τυραννικά και ασύνετα, παρότι έτυχε να έχει ως συμβούλους το θείο του Δίωνα, φίλο του Πλάτωνα, αλλά και τον ίδιο το φιλόσοφο. Στις Συρακούσες, καθώς φαίνεται, ο Πλάτωνας θέλησε να εφαρμόσει τις ιδέες του για την ιδανική πολιτεία. Η σκληρή πολιτική του Διονυσίου Β΄ όμως διευκόλυνε την καρχηδονιακή επεκτατικότητα και επέσπευσε την πτώση του ίδιου.

Δεκάδραχμο των Συρακουσών. Κόπηκε μετά τη νίκη των Συρακουσίων εναντίον των Αθηναίων κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου. Στη μία πλευρά φέρει το κεφάλι της νύμφης Αρέθουσας –πηγής των Συρακουσών– και στην άλλη τέθριππο. Στο κάτω μέρος διακρίνονται τα αθηναϊκά όπλα, λάφυρα από τις νίκες των Συρακουσίων. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο)

Στατήρας του Αγαθοκλέους. Κόπηκε πιθανότατα στη διάρκεια της εκστρατείας του στην Αφρική εναντίον των Καρχηδονίων. Απεικονίζει τον ίδιο να φέρει ως στέμμα κεφάλι ελέφαντα. (Βιέννη, Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης)*

3. Οι σχέσεις Ελλήνων και Σικελών

Η επίδραση των ελληνικών ιδεών και του ελληνικού πολιτισμού ήταν άμεση. Σε πολλές σικελικές θέσεις κοντά στις παλιότερες αποικίες βρίσκουμε ελληνικά αγγεία, και συχνά επίσης αγγεία που είναι εντόπια ως προς το σχήμα αλλά ελληνικά ως προς τη διακόσμηση. Όταν έχουν εικονιστική διακόσμηση, φαίνεται σαν να έχουν ζωγραφιστεί από Έλληνες ειδικά για τους Σικελούς γείτονές τους. Οι εντόπιοι έμαθαν επίσης από τους Έλληνες να φτιάχνουν χάλκινα και πήλινα ειδώλια, στα οποία παρουσιάζεται μια ενδιαφέρουσα ανάμειξη διάφορων στυλ, και τα χάλκινα έργα τους ιδιαίτερα έγιναν με παρακίνηση και ενθάρρυνση των Ελλήνων. Υιοθέτησαν μια μορφή του χαλκιδικού αλφαβήτου. Δεν είναι πάντως απαραίτητο να υποθέσουμε ότι ελληνικές οικογένειες ζούσαν σε σικελικές πόλεις.

J. Boardman, *Οι αρχαίοι Έλληνες στην υπερπόντια εξάπλωσή τους*, μετ. Ηλ. Ανδρεάδη, εκδ. Καρδαμίτσα, σ. 240.

Οι Συρακούσες, αλλά και γενικότερα ο Ελληνισμός της Σικελίας, σώθηκαν από την επέμβαση του στρατηγού ***Τιμολέοντα*** (344 π.Χ.), που είχε σταλεί σε βοήθεια από την Κόρινθο. Οι νικηφόροι αγώνες του Τιμολέοντα, ωστόσο, δεν είχαν μακροχρόνια αποτελέσματα.

Η τελευταία αξιόλογη μορφή της ιστορίας των Συρακουσών ήταν ο ***Αγαθοκλής***. Στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. κατόρθωσε να καταλάβει την εξουσία, ενώ οι ελληνικές πόλεις της Σικελίας σπαράσσονταν από κοινωνικές ταραχές και συγκρούσεις. Στηρίχτηκε στους φτωχούς πολίτες, ανόρθωσε την οικονομία της πόλης, επέκτεινε την κυριαρχία του στη Σικελία και σε μερικές πόλεις της Κάτω Ιταλίας. Παράλληλα, αντιμετώπισε νικηφόρα τους Καρχηδόνιους και πήρε τον τίτλο του βασιλιά, όπως συνέβη με τους διαδόχους του Μ. Αλεξάνδρου. Στόχος του ήταν να ενώσει τον Ελληνισμό της Δύσης· δεν το κατόρθωσε όμως λόγω του αιφνίδιου θανάτου του (289 π.Χ.). Έκτοτε άρχισε η προοδευτική παρακμή του Ελληνισμού της Δύσης.

1.3 Οι Έλληνες και οι λαοί της Δυτικής Μεσογείου

Οι σχέσεις που δημιούργησαν οι Έλληνες με τους γηγενείς πληθυσμούς της Δυτικής Μεσογείου τις περισσότερες φορές ήταν ειρηνικές. Η εγκατάσταση και η διείσδυση δε συνάντησε μεγάλες αντιδράσεις, αντίθετα αναπτύχθηκαν εμπορικές επαφές που επηρέασαν πολιτιστικά τους άλλους λαούς και σε περιορισμένο βαθμό και τους ίδιους τους Έλληνες.

Οι κάτοικοι της Σικελίας και της Ιταλίας. Σύμφωνα με την παράδοση, οι Σικελοί εισέβαλαν στο νησί από την Ιταλία τον 11ο αι. π.Χ. και εκτόπισαν τους Σικανούς, πρώτους κατοίκους της Σικελίας. Την πρώιμη εποχή του σιδήρου, δηλαδή την περίοδο των αναστατώσεων και μετακινήσεων των ελληνικών φύλων, οι Σικελοί φαίνεται ότι οργανώθηκαν, για λόγους προστασίας σε μεγάλες κοινότητες. Όταν τον 8ο αι. π.Χ. φτάνουν οι Έλληνες, ο σικελικός πολιτισμός αντιπροσωπεύεται από την

παραγωγή γραπτής κεραμικής και έργων μεταλλοτεχνίας που αποδεικνύουν ικανότητα στη χαλκουργική τέχνη.

Όλες σχεδόν οι θέσεις που επέλεξαν οι Έλληνες για τις εγκαταστάσεις τους κατοικούνταν από Σικελούς, οι οποίοι εκδιώχθηκαν. Όταν τον 7ο και 6ο αι. π.Χ. οι ελληνικές αποικίες ακόμα επεκτείνονταν, τούτο συνέβαινε σε βάρος των Σικελών.

Η επίδραση του ελληνικού πολιτισμού στο γηγενή πληθυσμό ήταν μεγάλη[3]. Στις παλαιότερες αποικίες, όπου υπήρχαν σικελικές εγκαταστάσεις, εντοπίζονται κεραμικά σκεύη αλλά και αγγεία εγχώρια που φαίνεται ότι φέρουν έντονη την ελληνική επίδραση. Οι αυτόχθονες* έμαθαν από τους Έλληνες να κατασκευάζουν έργα μικροτεχνίας, μεταλλικά ή πήλινα, στα οποία γίνεται φανερή η ανάμειξη διαφορετικών τεχνοτροπικών στοιχείων, ελληνικών και τοπικών. Σε γενικές γραμμές, οι Έλληνες δεν είχαν προβλήματα με τους Σικελούς, αν και οι σχέσεις τους ήταν σχέσεις υποταγής. Οι πληθυσμοί του νησιού αντιστάθμιζαν την ευημερία που τους έφεραν οι Έλληνες με τα εδάφη που έχασαν και ήταν μάλλον ικανοποιημένοι. Στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. μόνο δημιουργήθηκε ένα τοπικό σικελικό κίνημα· έκτοτε όμως παρουσιάζονται οι οικισμοί τους πλήρως εξελληνισμένοι. Σε θέματα θρησκευτικά ή λατρευτικών παραδόσεων έχει υποστηριχθεί ότι μπορεί να υπήρχε κάποια επίδραση των Σικελών στους Έλληνες, με τους οποίους, όπως άλλωστε ήταν φυσικό, θα υπήρχαν επιγαμίες. Μερικά ιερά έξω από τα τείχη των ελληνικών αποικιών υποδηλώνουν την ύπαρξη τοπικών, μη ελληνικών λατρειών.

Οι *Σικανοί* ήταν περισσότερο φιλοπόλεμοι από τους Σικελούς. Αυτό αποδεικνύει η καταστροφή μερικών από τους οικισμούς τους. Πάντως και αυτοί εξελληνίστηκαν πλήρως στη διάρκεια του 7ου και 6ου αι. π.Χ.

Στην Κάτω Ιταλία η ιστορία επαναλαμβάνεται. Τα ποικίλα ***ιταλικά φύλα*** γρήγορα επηρεάστηκαν από τους Έλληνες. Στην Κύμη και την Ποσειδωνία οι κάτοικοι που συνάντησαν οι Έλληνες ανήκαν πολιτιστικά στους λαούς των Απεννίνων της

Πήλινες πλάκες με ζωγραφιστές παραστάσεις από επένδυση ετρουσκικού μνημείου (τέλη 6ου αι. π.Χ.). Απεικονίζουν πιθανότατα θρησκευτική τελετή. (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου)

Πήλινο γυναικείο κεφάλι ετρουσκικού αγάλματος (αρχές 5ου αι. π.Χ.). Στην απόδοσή του είναι αισθητή η επίδραση της ελληνικής πλαστικής των ύστερων αρχαϊκών χρόνων. (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου)

Πήλινη ετρουσκική σαρκοφάγος (τέλη 6ου αι. π.Χ.). Παρουσιάζει ζευγάρι συζύγων, ξαπλωμένο σε ανάκλιντρο. (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου)

κεντρικής Ιταλίας. Αυτοί, σύμφωνα με την παράδοση, υιοθέτησαν για πρώτη φορά το χαλκιδικό αλφάβητο και στη συνέχεια διαμόρφωσαν το λατινικό, που αποτελεί τη βάση των περισσότερων σύγχρονων ευρωπαϊκών αλφαβήτων.

Αποδεδειγμένη, επίσης, είναι η επαφή των Ελλήνων με τους κατοίκους της Ρώμης, μισό περίπου αιώνα μετά από την παραδιδόμενη χρονολογία της ίδρυσής της από τον Ρωμύλο (754/3 π.Χ.).

Οι Ετρούσκοι. Οι Ετρούσκοι, που ήταν εγκατεστημένοι βόρεια της Ρώμης, στην περιοχή της Τοσκάνης, ήρθαν για πρώτη φορά σε επαφή με τους Έλληνες τον 8ο αι. π.Χ. Από την εποχή αυτή ο ετρουσκικός πολιτισμός μεταμορφώθηκε από την είσοδο πολιτιστικών στοιχείων, αντικειμένων και τεχνικών, που έχουν ομοιότητες με εκείνα της ανατολίζουσας* φάσης της ελληνικής τέχνης.

Οι Ετρούσκοι έγιναν δεκτικοί πελάτες για ό,τι τους έφερναν οι Έλληνες, όπως αγγεία διακοσμημένα με την ελληνική γεωμετρική τεχνοτροπία, χρυσό και κοσμήματα επηρεασμένα από την ανατολική τέχνη, χάλκινα σκεύη και έργα μικροτεχνίας. Αυτό συνέβη, βέβαια, την ίδια εποχή που οι Φοίνικες όργωναν με τα πλοία τους τη Μεσόγειο θάλασσα. Η αρχαιολογική έρευνα θεώρησε ότι οι «ανατολικές» επιδράσεις στον ετρουσκικό πολιτισμό οφείλονται κατά μεγάλο μέρος στο εμπόριο με τους Έλληνες. Οι Ετρούσκοι, ωστόσο, δέχτηκαν όσα τους έκαναν εντύπωση χωρίς διάκριση. Αντέγραψαν ή πλήρωναν Έλληνες, πιθανότατα και Ανατολίτες που έφερναν μαζί τους οι Έλληνες, για να αντιγράψουν μορφές και τεχνικές στην κεραμική, στη ζωγραφική των τάφων τους, στη χρυσοχοΐα και αλλού[4]. Ακόμα και στο θέμα της γραφής συνέβη κάτι ανάλογο: υιοθέτησαν τους χαρακτήρες του ελληνικού αλφαβήτου

4. Οι σχέσεις Ελλήνων και Ετρούσκων

Οι πολιτισμικές σχέσεις και ανταλλαγές ανάμεσα στους Ετρούσκους και τους Έλληνες ήταν αρκετά περίπλοκες. Πριν τα τέλη του 8ου π.Χ. αιώνα, οι Ετρούσκοι υιοθέτησαν ένα αλφάβητο ανάλογο με το ελληνικό (έχει υποστηριχθεί και η άποψη ότι πήραν το αλφάβητό τους κατευθείαν από τους Φοίνικες), με τη διαφορά όμως ότι έγραφαν από δεξιά προς τ' αριστερά. Αγόραζαν σε μεγάλη έκταση ελληνικά αγγεία με παραστάσεις από τους ελληνικούς μύθους και θρύλους, καθώς και αγάλματα θεών των Ελλήνων, ορισμένους από τους οποίους, όπως τον Απόλλωνα και την Άρτεμη, τους πρόσθεσαν στο δικό τους πάνθεον. Ήδη από τον 7ο π.Χ. αιώνα, Έλληνες καλλιτέχνες δούλευαν σε ετρουσκικές πόλεις. Παρ' όλες, ωστόσο, αυτές τις επιδράσεις και τις επαφές, ο Ετρουσκικός πολιτισμός δεν αποτελεί απλή εκβλάστηση του Ελληνικού· γεννήθηκε εντε-

για να αποδώσουν τη γλώσσα τους η οποία μας είναι άγνωστη (βλ. και σ. 169-170).

Οι Φοίνικες, οι Γαλάτες και οι Ίβηρες. Στην αποικιστική τους εξάπλωση οι Έλληνες συνάντησαν ανταγωνιστές στη Μεσόγειο τους Φοίνικες. Παράλληλα, ήρθαν σε επαφή με τους αυτόχθονες* πληθυσμούς της νότιας Γαλλίας και της Ισπανίας.

Οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς πίστευαν ότι οι Φοίνικες είχαν προηγηθεί στο εμπόριο και στον αποικισμό στη Δυτική Μεσόγειο. Τα ανασκαφικά δεδομένα, ωστόσο, δείχνουν ότι το ενδιαφέρον και των δύο λαών πρέπει να άρχισε την ίδια περίπου εποχή, δηλαδή τον 8ο αι. π.Χ.

Μεγάλη έλξη στους Φοίνικες άσκησαν τα αποθέματα μετάλλων που υπήρχαν στη Δύση, ιδιαίτερα του κασσίτερου. Κύρια πηγή του ήταν η Βρετανία, οι Κασσιτερίδες νήσοι, όπως ονομάζονταν από τους Έλληνες. Ο κασσίτερος έφτανε μέσω δύο δρόμων στη Μεσόγειο: ο ένας ήταν διαμέσου της Γαλλίας, με τον οποίο γινόταν η τροφοδότηση των μεταλλουργικών κέντρων της Ετρουρίας. Το δρόμο αυτό πρώτοι χρησιμοποίησαν οι Έλληνες με τις αποικίες τους στην ιταλική χερσόνησο και στη νότια Γαλλία. Ο άλλος ήταν θαλάσσιος και οδηγούσε στις νότιες ακτές της Ισπανίας, όπου υπήρχαν πλούσια κοιτάσματα και άλλων μετάλλων. Το δρόμο αυτό προσπάθησαν να εξασφαλίσουν με τους εμπορικούς τους σταθμούς οι Φοίνικες. Οι Έλληνες είναι βέβαιο ότι ενδιαφέρθηκαν για τα κοιτάσματα της περιοχής, όπως άλλωστε αποδεικνύει η ελληνική αποικία ***Εμπόριον*** –το σημερινό Αμπούριας– στις βόρειες ακτές της Ισπανίας[5]. Τελικά, η Ιβηρική χερσόνησος, οι Βαλεαρίδες, η Σαρδηνία και η δυτική πλευρά της Σικελίας έμειναν μάλλον στη σφαίρα επιρροής των Φοινίκων και των αποίκων τους, των Καρχηδονίων.

Οι πολιτιστικές ανταλλαγές ανάμεσα στους Έλληνες και τους Φοίνικες στη Δυτική Μεσόγειο ήταν περιορισμένες και ευκαιριακές. Το αντίθετο συνέβη με τους λαούς της Γαλατίας, οι οποίοι μετά την ίδρυση της Μασσαλίας εξελίσσονται πολιτιστικά και υιοθετούν την καλλιέργεια του αμπελιού και της ελιάς από τους Έλληνες αποίκους[6].

λώς ανεξάρτητα, κάτω από ανάλογες βέβαια συνθήκες κοινωνικής οργάνωσης. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι τόσο οι Έλληνες όσο και οι Ρωμαίοι θεωρούσαν τους Ετρούσκους ξεχωριστό, ιδιαίτερο λαό.

H. Honour, J. Fleming, ό.π., τ. 1, σ. 134.

5. Η ίδρυση του Εμπορίου και οι επαφές με τους αυτόχθονες*

Το Εμπόριον το ίδρυσαν οι Μασσαλιώτες και απέχει 40 περίπου στάδια από το όρος Πυρήνη και τα σύνορα της Ιβηρίας και Γαλατίας. Και όλη αυτή η περιοχή είναι κι αυτή εύφορη και έχει καλά λιμάνια. Εδώ είναι και η Ρόδος, μια πολίχνη την οποία ίδρυσαν οι Εμπορίτες, μερικοί όμως λένε ότι την ίδρυσαν οι Ρόδιοι. Και εδώ και στο Εμπόριον λατρεύουν την Εφεσία Άρτεμη [...] Οι Εμπορίτες κατοικούσαν παλαιότερα σ' ένα μικρό νησί μπροστά από την πόλη, το οποίο τώρα ονομάζεται Παλαιά πόλις, ενώ τώρα κατοικούν στην απέναντι στεριά. Η πόλη είναι διπλή (δίπολις) και τα δύο μέρη της χωρίζονται με τείχος, γιατί παλαιότερα κατοικούσαν δίπλα της μερικοί Ινδικήτες, οι οποίοι αν και είχαν δική τους πολιτική οργάνωση, ήθελαν ωστόσο να έχουν κοινό τείχος με τους Έλληνες για ασφάλεια· γι' αυτό η πόλη είναι διπλή, χωρισμένη στο μέσον μ' ένα τείχος. Με τον καιρό όμως συνενώθηκαν και δημιούργησαν κοινό πολίτευμα, ένα μικτό είδος με βαρβαρικούς και ελληνικούς θεσμούς, όπως συνέβη και σε πολλά άλλα μέρη.

Στράβων, Γεωγραφικά, III, 4, 8
μετ. Τ. Κουκουλιού, ό.π.

1.4 Ο πολιτισμός των Ελλήνων της Δύσης

Οι Έλληνες άποικοι στη Δύση αναδείχθηκαν πρωτοπόροι σε πολλούς τομείς των γραμμάτων και των τεχνών. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι νέες πόλεις στη Δύση λειτούργησαν σαν πειραματικά εργαστήρια διαμόρφωσης πολιτικών θεσμών, φιλοσοφικών ιδεών, επιστημονικών και τεχνολογικών γνώσεων αλλά και καλλιτεχνικών έργων.

Η νομοθεσία. Έχουμε αναφέρει ήδη ότι σε ορισμένες περιπτώσεις ομάδες πολιτών αποχωρούσαν από τη μητρόπολη εξαιτίας κοινωνικών ή πολιτικών συγκρούσεων. Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι η παράδοση συνδέει τα ονόματα των πρώτων νομοθετών με αποικίες στη Δύση. Ο ***Ζάλευκος*** στους Λοκρούς της Κάτω Ιταλίας και ο ***Χαρώνδας*** στην Κατάνη θέσπισαν νόμους που έγιναν υπόδειγμα για όλους τους Έλληνες.

Η φιλοσοφία. Η ελληνική φιλοσοφική σκέψη γεννήθηκε στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου, αφενός στη Μ. Ασία και αφετέρου στη Μ. Ελλάδα και τη Σικελία. Οι πρώτοι φιλόσοφοι τον 6ο αι. π.Χ. τόσο στην Ιωνία όσο και στη Δύση, με γνώμονα τη λογική, αναζητούν τις πραγματικές αιτίες της δημιουργίας του κόσμου. Οι άνθρωποι αυτοί ήταν σοφοί και διακρίθηκαν παράλληλα στις επιστήμες, τα μαθηματικά, την αστρονομία, την ιατρική κ.ά.

Ο Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος μετά από περιηγήσεις κατέληξε στην Ελέα της Κάτω Ιταλίας. Δεν ήταν αποκλειστικά φιλόσοφος· διακρίθηκε και ως ελεγειακός ποιητής. Έγινε περισσότερο γνωστός από την κριτική που άσκησε στις αντιλήψεις της εποχής του για τον ανθρωπομορφισμό και τις αδυναμίες των θεών. Στην Ελέα γεννήθηκε και ίδρυσε την ομώνυμη Ελεατική φιλοσοφική σχολή ο ***Παρμενίδης***, που είναι πιθανό να είχε επαφές με τον Ξενοφάνη. Αυτός προέβαλε την άποψη ότι η αλήθεια είναι η μοναδική οδός προς το Ον, δηλαδή εκείνο το οποίο είναι δυνατό να λεχθεί και να νοηθεί πρέπει να θεωρηθεί ως υπάρχον[7]. Η Ελεατική σχολή επηρέασε ιδιαίτερα τη σκέψη του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη.

6. Η επίδραση των Ελλήνων στους Γαλάτες

Οι Γαλάτες διδάχτηκαν έναν πιο πολιτισμένο τρόπο ζωής από τους Έλληνες και εγκατέλειψαν τις βαρβαρικές τους συνήθειες. Άρχισαν να οργώνουν τα χωράφια τους και να τειχίζουν τις πόλεις τους. Συνήθισαν ακόμη να ζουν με νόμους και όχι με τη βία των όπλων, και να καλλιεργούν αμπέλια και ελιές. Η εξέλιξή τους, στους καλούς τρόπους και στα πλούτη, ήταν τόσο μεγάλη που φαινόταν ωσάν η Γαλατία να είχε γίνει τμήμα της Ελλάδας και όχι η Ελλάδα να είχε αποικίσει στη Γαλατία.

Ιουστίνος 43, 41-42.

7. Ο Ξενοφάνης και η κριτική που ασκεί στην ανθρωπομορφική φύση των θεών

Αλλά αν τα βόδια ή τα λιοντάρια είχαν χέρια ή μπορούσαν να σχεδιάσουν με τα χέρια τους και να κάνουν τα έργα που κάνουν οι άνθρωποι, τα άλογα θα απεικόνιζαν τους θεούς σαν άλογα, τα βόδια σαν βόδια, και θα έκαναν το σώμα τους σαν το δικό τους.

Ξενοφάνης 15 DK.

Ο Παρμενίδης και η αλήθεια

Πρέπει όλα να τα μάθεις, την ατάραχη καρδιά της στρογγυλής Αλήθειας και τις ιδέες των θνητών τις ψεύτικες. Αλλά θα μάθεις και πώς πρέπει να 'ναι οι γνώμες των ανθρώπων για να έχουν βάση και να διαπερνούν τα πάντα.

Παρμενίδης 1, 28-32 DK,
G.S. Kirk, J.I. Raven, M. Schofield,
Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι,
μετ. Δ. Κούρτοβικ, εκδ. ΜΙΕΤ.

Τον 6ο αι. π.Χ. ο ***Πυθαγόρας ο Σάμιος*** εγκαταστάθηκε στον Κρότωνα της Κάτω Ιταλίας, όπου δημιούργησε ένα φιλοσοφικό, αριστοκρατικό σύνδεσμο με ηθικές και θρησκευτικές αρχές. Ο Πυθαγόρας έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα μαθηματικά. Σύμφωνα με τη θεωρία του, η δημιουργία του κόσμου ανάγεται στους αριθμούς και στην αρμονία τους. Οι μαθητές του, ή οι μεταγενέστεροι οπαδοί του, αποτέλεσαν τον κύκλο των Πυθαγορείων. Εκτός από το φιλοσοφικό στοχασμό οι Πυθαγόρειοι στόχευαν σε θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις, κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές.

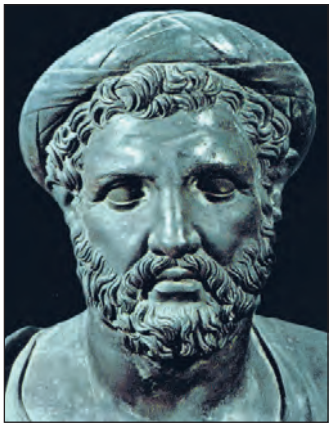

Αντίγραφο κεφαλής του Πυθαγόρα ρωμαϊκών χρόνων, που κατασκευάστηκε τον 5ο αι. π.Χ. (Νεάπολη, Εθνικό Μουσείο)

Τελευταίος χρονικά από τους μεγάλους προσωκρατικούς φιλοσόφους της Δύσης ήταν ο ***Εμπεδοκλής***. Έζησε τον 5ο αι. π.Χ. στον Ακράγαντα της Σικελίας και διακρίθηκε ως δάσκαλος της αλήθειας.

Τον 5ο αι. π.Χ., όπως είναι γνωστό, η Αθήνα έγινε ο πόλος έλξης των πνευματικών ανθρώπων εκείνης της εποχής. Ανάμεσα σε αυτούς που ήρθαν και δίδαξαν στην Αθήνα ήταν ο σοφιστής ***Γοργίας*** από τους Λεοντίνους της Σικελίας. Οι Αθηναίοι τον θαύμαζαν ιδιαίτερα για την ευγλωττία του. Δεν είναι τυχαίο ότι τον 5ο αι. π.Χ. γεννήθηκε η ρητορεία στη Σικελία. Ο Γοργίας είναι περισσότερο γνωστός μέσα από τους πλατωνικούς διαλόγους, όπου μπορούμε να διακρίνουμε τον έντονο σκεπτικισμό του. Αυτός ο «Σικελός», που έζησε ως μέτοικος* στην Αθήνα, ήταν ο πρώτος που πρότεινε την πανελλήνια ένωση.

Κρατήρας με εικονογράφηση από θεατρική παράσταση (τέλη του 5ου αι. π.Χ.). Προέρχεται από την Κάτω Ιταλία. Σε ορισμένες αποικίες λειτούργησαν τοπικά εργαστήρια που μιμήθηκαν την αγγειογραφία της Αττικής. Φιλοτέχνησαν μεγάλα αγγεία που εικονίζουν σκηνές από θεατρικές παραστάσεις ή ταφικά έθιμα. (Νεάπολη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο)

Οι επιστήμες. Η μεγάλη ανάπτυξη των επιστημών σημειώθηκε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Η συμβολή των Ελλήνων της Δύσης ήταν μεγάλη. Πρωταγωνιστικός ήταν ο ρόλος του ***Αρχιμήδη του Συρακούσιου*** στα μαθηματικά, τη φυσική και ιδιαίτερα στην ανάπτυξη των γνώσεων της μηχανικής, της υδροστατικής και της οπτικής.

Οι τέχνες. Η οικονομική ανάπτυξη των αποικιών της Δύσης αντανακλάται στην κατασκευή ναών, μεγάλων διαστάσεων. Τον 6ο αι. π.Χ. κτίζονται αρκετοί ναοί δωρικού ρυθμού στην Ποσειδωνία, το Μεταπόντιο, τις Συρακούσες, τον Σελινούντα και αλλού. Στους ναούς αυτούς διαπιστώ-

Λεπτομέρεια τοιχογραφίας από τάφο της Ποσειδωνίας. Παρουσιάζει πομπή. Είναι χαρακτηριστικό δείγμα της μεγάλης ελληνικής ζωγραφικής του 5ου αι. π. Χ.
(Ποσειδωνία, Μουσείο Paestum)

νεται απομάκρυνση από τους παραδοσιακούς αυστηρούς μορφολογικούς κανόνες και προσπάθεια των αρχιτεκτόνων να πειραματιστούν με νέες μορφές μεγάλων διαστάσεων.

Οι άποικοι ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με την κατασκευή έργων μεταλλοτεχνίας, όπως αγγείων, καθρεπτών κ.ά., αλλά και με τη ζωγραφική. Στη Μεγάλη Ελλάδα και τη Σικελία λειτούργησαν εργαστήρια παραγωγής εξαίρετης τέχνης κεραμικών, τα οποία ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή στους γηγενείς πληθυσμούς. Τις επιδόσεις των αποίκων στη ζωγραφική τέχνη αποδεικνύουν οι παραστάσεις που διακοσμούν τους τάφους των Ετρούσκων και των άλλων λαών της ιταλικής χερσονήσου. Ιδιαίτερα σε τάφους των Σαμνιτών, ενός ιταλικού λαού που κατοικούσε στην περιοχή της Καμπανίας, βρίσκουμε θαυμάσια δείγματα ζωγραφικής και αντικείμενα από χρυσό, άργυρο, ορείχαλκο, αλλά και αγγεία κατασκευασμένα από τους ίδιους, σύμφωνα με ελληνικά πρότυπα. Στην περιοχή της Καμπανίας φαίνεται ότι άνθησε ένας πολιτισμός έντονα επηρεασμένος από τον ελληνικό, τον οποίο μπορούμε να ονομάσουμε ***ελληνοσαμνιτικό*** ή ***καμπανικό πολιτισμό***.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Σε ποια συμπεράσματα σας οδηγεί η μελέτη του παραθέματος 2 σε σχέση με την κοινωνική και πολιτική κατάσταση των αποικιών της Σικελίας;
2. Να προσδιορίσετε τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ των Ελλήνων της Μ. Ελλάδας και των Ετρούσκων.
3. Ποιες πληροφορίες σχετικά με τις σχέσεις Ελλήνων αποίκων και γηγενών Σικελών παρέχουν τα αρχαιολογικά συμπεράσματα που έχουν καταγραφεί στο παράθεμα 3;
4. Αφού μελετήσετε το παράθεμα 1, να εξηγήσετε σε τι διαφέρει η εγκατάσταση των Ελλήνων στις Λιπάρες από το συνήθη τρόπο ίδρυσης μιας αποικίας.
5. Σε ποιους λόγους οφείλεται η διαμόρφωση πρωτοποριακής νομοθεσίας και φιλοσοφικής σκέψης από τους Έλληνες της Δύσης;
6. Να προσέξετε τις εικόνες και τους υπότιτλούς τους στις σ. 113, 153, 164 και να διατυπώσετε τις απόψεις σας για την ανάπτυξη της ζωγραφικής τέχνης στη Δύση.

2. Η Καρχηδόνα

Οι Φοίνικες, λαός ναυτικός, εξαπλώθηκαν στη Μεσόγειο και ίδρυσαν αποικίες που εξυπηρετούσαν τα εμπορικά τους συμφέροντα. Η σπουδαιότερη αποικία τους ήταν η Καρχηδόνα στη Β. Αφρική, στη θέση της σημερινής Τύνιδας. Η φοινικική παράδοση τοποθετεί την ίδρυσή της στα τέλη του 9ου αι. π.Χ. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές όμως εμφανίζουν κατοίκηση του χώρου από το δεύτερο μισό του 8ου αι. π.Χ.[1] *Η γεωγραφική θέση της Καρχηδόνας ευνόησε την οικονομική της ανάπτυξη με αποτέλεσμα να διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στη δυτική λεκάνη της Μεσογείου. Επιβλήθηκε στις φοινικικές αποικίες της Β. Αφρικής, της Ισπανίας, των Βαλεαρίδων, της Σαρδηνίας και της Σικελίας. Η εγκατάσταση των Καρχηδονίων στη Σικελία τους έφερε σε άμεση επαφή με τους Έλληνες αποίκους. Οι επεκτατικές τους όμως βλέψεις σε βάρος των ελληνικών πόλεων συνετέλεσαν ώστε, για μεγάλα διαστήματα, οι σχέσεις των δύο λαών να είναι εχθρικές. Κύριος αντίπαλος στην επεκτατικότητα των Καρχηδονίων αναδείχθηκαν οι Συρακούσιοι.*

2.1 Οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση

Αν και τα αποτελέσματα των ανασκαφών στην Καρχηδόνα, εξαιτίας της ολοκληρωτικής καταστροφής της από τους Ρωμαίους, δεν μπορούν να αποδείξουν την εικόνα μιας μεγάλης πόλης που αριθμούσε περίπου εκατό χιλιάδες κατοίκους, ωστόσο οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς αναφέρονται με θαυμασμό στην οικονομική ανάπτυξη και στην οργάνωση των Καρχηδονίων.

Η Καρχηδόνα εξελίχθηκε σε αξιόλογη δύναμη λόγω της δραστηριότητας των εμπόρων και των ναυτικών της. Η θέση της πόλης, που δέσποζε στα δύο τμήματα της Μεσογείου, διευκόλυνε την εμπορική αυτή δραστηριότητα των κατοίκων της. Οι Καρχηδόνιοι ασχολούνταν με το διαμετακομιστικό* εμπόριο αγαθών ανάμεσα στους λαούς της Μεσογείου. Μετέφεραν με τα καράβια τους υφάσματα, πορφύρα*, έργα μικροτεχνίας, αρώματα, πολύτιμους λίθους από τις ακτές της Ανατολής, χρυσό και ελεφαντόδοντο από την Αφρική, σίδηρο, άργυρο και κασσίτερο από την Ισπανία. Είχαν επίσης στη δικαιοδοσία τους το εμπόριο του σιταριού που παραγόταν στην Αίγυπτο και τη Σικελία.

Οι πολίτες της Καρχηδόνας πλούτιζαν από το

1. Οι Έλληνες και η Καρχηδόνα

Υπάρχουν τοπωνύμια στην περιοχή της Καρχηδόνας που δείχνουν μια ευβοϊκή επίδραση. Υπάρχει και μια νύξη στην Παλαιά Διαθήκη ότι η Καρχηδών βρισκόταν άλλοτε στην ιωνική (γιαβάν) σφαίρα επιρροής. Οι ανασκαφές κάποια μέρα θα εξηγήσουν αυτές τις μαρτυρίες. Η παλιότερη φοινικική εγκατάσταση υποτίθεται ότι ήταν στην Υτίκη, βορειοδυτικά της Καρχηδόνας, αλλά τα ευρήματα εκεί δεν φαίνονταν αισθητά παλιότερα. Οι παλιότεροι χρονολογήσιμοι αποδέκτες εκεί είναι κρύπτες με αγγεία στο ιερό της Τανίτ, που φαίνεται ότι ήταν ένα από τα παλιότερα κτήρια. Πολλά από τα αγγεία είναι ελληνικά του ύστερου όγδοου αιώνα, κορινθιακά ή απομιμήσεις κορινθιακών, όπως εκείνα που έφτιαχναν οι Ευβοείς. ... Για την ώρα φαίνεται απίθανο να κατοικούνταν η πόλη πριν από το δεύτερο ήμισυ του όγδοου αιώνα – την εποχή περίπου των παλιότερων ελληνικών αποικισμών στη Σικελία και τη νότια Ιταλία.

J. Boardman, ό.π., σ. 266-7.

2. Το πολίτευμα των Καρχηδονίων

Οι Καρχηδόνιοι φαίνεται ότι έχουν καλό πολίτευμα κατά πολύ καλύτερο από άλλα, σε μερικά σημεία μάλιστα μοιάζει με το πολίτευμα της Σπάρτης ... Πολλές διατάξεις του πολιτεύματος των Καρχηδονίων είναι άριστες. Απόδειξη πως το πολίτευμα λειτουργεί καλά, είναι ότι ο λαός διατηρεί τα δικαιώματά του και δεν προχώρησε σε καμία επανάσταση, άξια να αναφέρω, και κανείς δεν έγινε τύραννος ... Από τις διατάξεις του αριστοκρατικού πολιτεύματος (της Καρχηδόνας) άλλες κλίνουν προς τη δημοκρατία και άλλες προς την ολιγαρχία. ... Η παρέκβαση του αριστοκρατικού πολιτεύματος των Καρχηδονίων προς την ολιγαρχία είναι η σκέψη την οποία έχουν πολλοί· γιατί νομίζουν ότι οι άρχοντες πρέπει να εκλέγονται όχι μόνο από τους αρίστους (αριστοκράτες) αλλά και από τους πλούσιους. Είναι αδύνατον εκείνος που δεν έχει τα οικονομικά μέσα να εκτελέσει καλά τα καθήκοντά του ως άρχοντας και να περνάει τον καιρό του εγκαταλείποντας την εργασία του.

Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1272b, 25, 30-34· 1273a, 4-6, 22-27.

εμπόριο και αποτελούσαν τα πληρώματα του στόλου της. Ο στόλος είχε εθνικό χαρακτήρα και ήταν πανίσχυρος, ενώ ο στρατός της ήταν μισθοφορικός. Οι αξιωματικοί μόνο ήταν Καρχηδόνιοι, γεγονός που υποδηλώνει ότι δεν υπήρχε ο φόβος επιδρομών. Διέθεταν, παράλληλα, ισχυρό ιππικό από Νουμιδούς, υποτελή γειτονικό τους λαό, και πολεμικούς ελέφαντες.

Την τύχη της πόλης και τη διοίκησή της είχαν στα χέρια τους οι πλούσιοι έμποροι, οι ναυτικοί και οι κάτοχοι μεγάλων εκτάσεων γης. Το πολίτευμα με το οποίο κυβερνήθηκε η Καρχηδόνα ήταν αριστοκρατικό[2]. Επικεφαλής της πολιτείας ήταν δύο άρχοντες με ετήσια θητεία. Μοιράζονταν την εκτελεστική εξουσία μαζί με τη βουλή, την οποία συγκροτούσαν μόνιμα μέλη από τους αρχηγούς των παλαιών γενών. Η συνέλευση του λαού εξέλεγε μόνο τους διοικητικούς υπαλλήλους και τους στρατηγούς. Αργότερα, όμως, φαίνεται ότι η πολιτική δύναμη της συνέλευσης αυξήθηκε εξαιτίας των αντιθέσεων μεταξύ της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας.

2.2 Η εξάπλωση των Καρχηδονίων

Οι Καρχηδόνιοι γρήγορα επέκτειναν τα όρια του κράτους τους σε βάρος των άλλων φοινικικών αποικιών. Στις ακτές της Β. Αφρικής η κυριαρχία τους εκτεινόταν από τον κόλπο της Σύρτης στα ανατολικά μέχρι τις ακτές του Ατλαντικού στα δυτικά. Τον 6ο αι. π.Χ. ήταν κύριοι της Σαρδηνίας, των Βαλεαρίδων, των νότιων ακτών της Ιβηρικής και σημαντικών θέσεων στις δυτικές ακτές της Σικελίας.

Η εγκατάστασή τους στη Σικελία και η επέκτασή τους στο νησί τούς έφερε σε επαφή με τους Έλληνες αποίκους. Οι σχέσεις τους με τους Έλληνες της Δύσης ποτέ δεν ήταν φιλικές. Τις περιόδους που δεν προσπαθούσαν να επεκταθούν εδαφικά στη Σικελία, τους ανταγωνίζονταν σκληρά στο εμπόριο.

Στατήρας από ήλεκτρο* της Καρχηδόνας. Οι Καρχηδόνιοι στη νομισματοκοπία τους μιμήθηκαν ελληνικά πρότυπα. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο)*

Η Καρχηδόνα και οι εμπορικοί της δρόμοι

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να προσδιορίσετε τους λόγους και τα όρια της οικονομικής κυριαρχίας των Καρχηδονίων στη Μεσόγειο.
2. Μελετήστε τα παραθέματα 1 και 2 που αναφέρονται στην Καρχηδόνα. Καταγράψτε τα συμπεράσματά σας σχετικά με την ίδρυση και το πολίτευμά της.

3. Οι λαοί της ιταλικής χερσονήσου και ο σχηματισμός του Ρωμαϊκού κράτους (8ος-3ος αι. π.Χ.)

Οι γνώσεις μας για τη ζωή των λαών που κατοίκησαν την Ιταλία πριν από τον 8ο αι. π.Χ. είναι ελάχιστες. Η ιστορική περίοδος αρχίζει ουσιαστικά, όταν ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στην ιταλική χερσόνησο δύο ξένοι λαοί, οι Έλληνες και οι Ετρούσκοι, οι οποίοι συνέβαλαν στη διαμόρφωση της ιστορικής της πορείας. Την ίδια εποχή που ο ελληνικός κόσμος άρχισε να εξαπλώνεται στη Δύση, τον 8ο αι. π.Χ., στην κεντρική Ιταλία ένα από τα ιταλικά φύλα –οι μετέπειτα γνωστοί με το όνομα Ρωμαίοι– ίδρυσαν κοντά στον Τίβερη ποταμό μια πόλη (753 π.Χ.). Η Ρώμη έμελλε να αναδειχθεί σε μεγάλη δύναμη στην ιταλική χερσόνησο αρχικά και στη συνέχεια σε όλη τη Μεσόγειο.

Η αυστηρή κοινωνική συγκρότηση σε συνδυασμό με την πολιτική οργάνωση και τη δημιουργία ισχυρού εθνικού στρατού στάθηκαν οι κύριοι παράγοντες προώθησης και σταδιακής επικράτησης των Ρωμαίων μέχρι τον 3ο αι. π.Χ.

Η ιστορική έρευνα, όταν αναφέρεται στους Ρωμαίους πριν από τη δημιουργία της αυτοκρατορίας τους, παρουσιάζει ένα λαό με πολλές αρετές και αγροτική πολιτιστική παράδοση.

3.1 Η χώρα

Η ιταλική χερσόνησος εμφανίζει αρκετές αναλογίες με την ελληνική σε ό,τι αφορά τη φύση της. Γενικά, μπορούμε να διακρίνουμε στην Ιταλία τρεις διαφορετικές ζώνες. Η βόρεια με ακραίο όριο τις Άλπεις, στο μεγαλύτερο μέρος της είναι πεδινή και διαρρέεται από τον ποταμό Πάδο. Οι Ρωμαίοι την ονόμαζαν «Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατία». Μέχρι τον 3ο αι. π.Χ. την κατοικούσαν κελτικά φύλα, οι γνωστοί μας Γαλάτες.

Η Ιταλική χερσόνησος και η Σικελία

Η κεντρική ζώνη στο μεγαλύτερο μέρος της είναι ορεινή· διασχίζεται από την οροσειρά των Απεννίνων, η οποία εμποδίζει την επικοινωνία μεταξύ των ανατολικών και δυτικών ακτών. Οι ανατολικές ακτές, που βρέχονται από την Αδριατική, είναι απότομες και δε διαθέτουν λιμάνια, ενώ, αντίθετα, στις δυτικές που βρέχονται από το Τυρρηνικό πέλαγος, σχηματίζονται φυσικά καταφύγια για την προσόρμιση των πλοίων. Στην κεντρική ζώνη δυτικά των Απεννίνων διαμορφώνονται τρεις συνεχείς, μικρές πεδιάδες, της Ετρουρίας –πρόκειται για την περιοχή της σημερινής Τοσκάνης– του Λατίου και της Καμπανίας. Το κεντρικό

και νότιο τμήμα της χερσονήσου, σύμφωνα με την παράδοση, το κατοικούσαν αρχικά οι Λίγουρες· από τις αρχές όμως της 2ης χιλιετίας π.Χ. εισήλθαν νέα φύλα, γνωστά με το κοινό όνομα Ιταλιώτες. Απ' αυτά άλλα εγκαταστάθηκαν σε πεδινές περιοχές, Λατίνοι και Καμπανοί – και άλλα σε ορεινές – Όμβριοι, Σαμνίτες, Λουκανοί, Βρούτιοι κ.ά.

Η νότια ζώνη είναι ορεινή με μικρές παράλιες πεδινές εκτάσεις. Σ' αυτές από τον 8ο αι. π.Χ., όπως άλλωστε και στη Σικελία, που αποτελεί τη φυσική προέκταση της ιταλικής χερσονήσου, ιδρύθηκαν οι ελληνικές αποικίες.

3.2 Οι Ετρούσκοι

Ήταν ένας από τους πρώτους λαούς που εγκαταστάθηκαν στην ιταλική χερσόνησο. Έφτασαν την ίδια εποχή περίπου με τους Έλληνες, δηλαδή κατά τον 8ο αι. π.Χ. Η καταγωγή τους μας είναι άγνωστη. Προήλθαν πιθανότατα από το βορειοανατολικό Αιγαίο· ίσως κατοικούσαν στα νησιά της περιοχής και στα απέναντι παράλια της Μ. Ασίας. Οι αρχαίοι Έλληνες τους ονόμαζαν Τυρρηνούς. Οι ανασκαφές που έγιναν στην Ιταλία απέδειξαν ότι από την εποχή της εγκατάστασής τους και για μισή περίπου χιλιετία ανέπτυξαν υψηλού επιπέδου πολιτισμό[1].

Με τους Έλληνες, εκτός από τις εμπορικές επαφές, δημιούργησαν και πολιτιστικές σχέσεις. Χαρακτηριστικό είναι ότι υιοθέτησαν τα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου για να εκφραστούν γραπτά· ωστόσο, οι ετρουσκικές επιγραφές δεν έχουν διαβαστεί – εκτός από μερικά ονόματα. Ανέπτυξαν ιδιαίτερα τη μεταλλοτεχνία, την πηλοπλαστική –κατασκεύαζαν ωραία αγάλματα, σαρκοφάγους, τεφροδόχα αγγεία*– και τη ζωγραφική. Μεγάλος αριθμός τοιχογραφιών έχει διασωθεί από τη διακόσμηση των υπόγειων θαλάμων όπου έθαβαν τους νεκρούς τους. Στα έργα της ζωγραφικής τους διαφαίνεται έντονη η ελληνική επίδραση.

Οι Ετρούσκοι τον 7ο αι. π.Χ. εξαπλώθηκαν πέρα από τα όρια της πρώτης τους εγκατάστασης, στα βόρεια ως τις Άλπεις και στο νότο στις περιοχές του Λατίου και της Καμπανίας ως τις ελληνικές αποικίες.

1. Η εξάπλωση των Ετρούσκων στην Ιταλία

Η δύναμη της Ετρουρίας ήταν τόσο μεγάλη ώστε η φήμη του ονόματός της γέμιζε όχι μονάχα τη γη αλλά και τις θάλασσες κατά μήκος της Ιταλίας, από τις Άλπεις ως το στενό της Μεσσήνης... Το μεγαλείο των Ετρούσκων επιβεβαιώνεται από τα ελληνικά ονόματα που οι Ιταλοί δίνουν στις θάλασσες που περιβάλλουν τη χερσόνησο: Λένε τη μια θάλασσα Τοσκάνη (Το Τυρρηνικό πέλαγος), από το όνομα αυτού του έθνους και την άλλη θάλασσα Αδριατική, από το όνομα του Αδρία, μιας αποικίας της Τοσκάνης... Οι Ετρούσκοι εγκαταστάθηκαν σε δύο ομάδες από δώδεκα πόλεις, στην αρχή από τα Απένιννα, ύστερα έστειλαν πέρα από τα Απένιννα κι έκαμαν αποικίες τις πόλεις που είχαν άλλοτε. Αυτές οι αποικίες έπιασαν ολόκληρη τη χώρα, από τον Πάδο ως τις Άλπεις, εκτός από το τρίγωνο που κατέχουν οι Βενετοί, που κατοικούν ολόγυρα στον κόλπο.

Τίτος Λίβιος, I, 2· V, 33
απόδοση Α. Καλογεροπούλου,
Ιστορία των Αρχαίων χρόνων,
εκδ. ΟΕΔΒ, σ. 382.

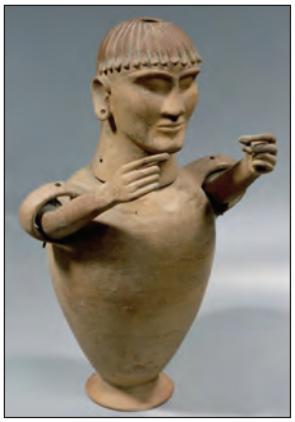

Ετρουσκικό τεφροδόχο αγγείο του β΄ μισού του 6ου αι. π.Χ. (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου)

Χάλκινο σύμπλεγμα της λύκαινας που θηλάζει το Ρωμύλο και το Ρέμο. Τον 4ο αι. π.Χ. πήραν την οριστική τους μορφή οι μύθοι που αναφέρονταν στην ίδρυση της Ρώμης.
(Ρώμη, Μουσείο Καπιτωλίου)

Φαίνεται ότι, όταν κυριάρχησαν στο Λάτιο, ***ίδρυσαν τη Ρώμη***, προχώρησαν στην κατασκευή εγγειοβελτιωτικών έργων, αποξήραναν τα έλη των γύρω περιοχών και δημιούργησαν κανάλια άρδευσης των χωραφιών. Στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. όμως εκδιώχθηκαν από το Λάτιο από τους Έλληνες και τους Λατίνους. Τον 5ο αι. π.Χ. άρχισε να μειώνεται η δύναμή τους και μέχρι τον 3ο αι. π.Χ. το κράτος τους διαλύθηκε και υποτάχθηκε στους Ρωμαίους.

Ο ετρουσκικός πολιτισμός αποτέλεσε μαζί με τον ελληνικό και τον προϊταλιωτικό το πολιτιστικό υπόβαθρο, στο οποίο βασίστηκε το ρωμαϊκό κράτος και ο ρωμαϊκός πολιτισμός.

3.3 Η ίδρυση της Ρώμης και η οργάνωσή της

Η ρωμαϊκή παράδοση ανάγει την ίδρυση της Ρώμης στο Ρωμύλο[1], απόγονο του Αινεία, που ήρθε στην Ιταλία από την Τροία μετά την πυρπόληση και την καταστροφή της από τους Έλληνες. Η ίδρυσή της τοποθετείται στο 753 π.Χ. Ωστόσο η αρχαιολογική έρευνα αποκαλύπτει ότι στη θέση όπου ιδρύθηκε η Ρώμη υπήρχαν μικροί οικισμοί από το

[1]. Σύμφωνα με τους ρωμαϊκούς μύθους, αυτόν και τον αδελφό του Ρέμο μεγάλωσε μια λύκαινα.

10ο μέχρι τον 8ο αι. π.Χ. Είναι πολύ πιθανό η δημιουργία της να οφείλεται στους Ετρούσκους, οι οποίοι, αφού κατέλαβαν το Λάτιο τον 7ο αι. π.Χ., στη συνέχεια, προχώρησαν σε συνοικισμό των κατοίκων των γύρω περιοχών, όπως είχε συμβεί και στην Αθήνα[2]. Την ίδια περίοδο πραγματοποιήθηκαν σπουδαία έργα, όπως η αποξήρανση των ελών της περιοχής, ο κεντρικός αποχετευτικός αγωγός, η αγορά στο κέντρο της πόλης, ο μεγάλος ιππόδρομος και ο ναός του Διός στο λόφο του Καπιτωλίου, έναν από τους επτά λόφους που αποτελούσαν τη φυσική οχύρωση της Ρώμης. Στα τέλη όμως του 6ου αι. π.Χ. οι κάτοικοι της περιοχής επαναστάτησαν και έδιωξαν τους Ετρούσκους από την περιοχή τους. Έκτοτε οι Ρωμαίοι άρχισαν να οργανώνονται συστηματικά, να κυριαρχούν στο Λάτιο και να αντιμετωπίζουν αποτελεσματικά τους κατοίκους των γειτονικών περιοχών.

Η παράδοση αναφέρει ότι από την ίδρυση της Ρώμης και μέχρι τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. κυβέρνησαν έξι βασιλείς, μεταξύ των οποίων φαίνεται ότι κάποιοι ήταν Ετρούσκοι.

Την περίοδο της βασιλείας που διαρκεί ως το 509 π.Χ., η Ρώμη είχε την ακόλουθη κοινωνική και πολιτική οργάνωση:

Η κοινωνική συγκρότηση. Η ρωμαϊκή κοινωνία την περίοδο της βασιλείας συγκροτείται από τρεις τάξεις: τους πατρίκιους, τους πελάτες και τους πληβείους.

- ***Πατρίκιοι*** ήταν οι Ρωμαίοι που ανήκαν στις παλαιές μεγάλες οικογένειες. Οι οικογένειες αυτές με τα άμεσα μέλη και τα παρακλάδια τους αποτελούσαν τα ρωμαϊκά γένη. Όλα τα μέλη ενός γένους ονομάζονταν πατρίκιοι, γιατί κατάγονταν από τον ίδιο πατέρα, τον οποίο αναγνώριζαν και ως αρχηγό.
- ***Πελάτες*** ήταν αυτοί που ζούσαν κοντά στους πατρίκιους ως υπήκοοι και δέχονταν την προστασία τους. Επρόκειτο μάλλον για τους προϊταλιώτες κατοίκους, δηλαδή τους Λίγουρες. Σταδιακά αυτοί ήρθαν σε επιμειξίες με τους πατρίκιους και συγχωνεύτηκαν σε μια τάξη.

2. Η προέλευση των κατοίκων της Ρώμης

Έτσι από το τέλος του 6ου αιώνα η Ρώμη ζει με ένα πολίτευμα, που δημιουργήθηκε την εποχή της ετρουσκικής κυριαρχίας. Την ηγετική τάξη σχημάτιζε η τοπική αριστοκρατία, Ετρούσκοι και Ρωμαίοι, μερικές εκατοντάδες οικογένειες μεγάλων γαιοκτημόνων, εμπόρων και κτηνοτρόφων. Η αριστοκρατία αυτή δεν ήταν ούτε καθαρά ετρουσκική, ούτε καθαρά ρωμαϊκή. Ανεξάρτητα πάντως από την καταγωγή τους, τα μέλη της μιλούσαν και έγραφαν Λατινικά, αισθάνονταν πιο στενά δεμένοι με τις λατινικές παρά τις ετρουσκικές πόλεις. Και αν αυτό ισχύει για τους ευγενείς, δεν υπάρχει αμφιβολία πως ο υπόλοιπος πληθυσμός στο σύνολό του ήταν καθαρά λατινικός, τόσο στην περιοχή της Ρώμης, όσο και στους μικρούς οικισμούς και στα χωριά της λατινικής πεδιάδας, τα οποία είχε προσαρτήσει η Ρώμη πριν, κυρίως όμως μετά την ετρουσκική κυριαρχία.

M. Rostovtzeff, *Ρωμαϊκή ιστορία*, μετ. Β. Κάλφογλου, εκδ. Παπαζήση, σ. 37.

Ένα από τα παλαιότερα ρωμαϊκά νομίσματα. Κόπηκε σε νομισματοκοπείο της Καμπανίας (μέσα 3ου αι. π.Χ.). Εικονίζει τη λύκαινα που θηλάζει το Ρωμύλο και το Ρέμο.

3. Η προέλευση των πληβείων

Οι Αρχαίοι δε μας φωτίζουν και τόσο για τον αρχικό σχηματισμό της τάξης των πληβείων. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι, κατά μεγάλο μέρος, σχηματίστηκε από αρχαίους πληθυσμούς που είχαν κατακτηθεί και υποδουλωθεί. Μας κάνει όμως εντύπωση η διαπίστωση του Τίτου Λίβιου, ο οποίος γνώριζε τα αρχαία έθιμα, πως οι πατρίκιοι κατηγορούσαν τους πληβείους, όχι γιατί προέρχονταν από ηττημένους πληθυσμούς αλλά γιατί δεν είχαν ούτε οικογένεια ούτε θρησκεία. Αυτή λοιπόν η μομφή που ήταν ήδη άδικη κατά την εποχή του Λικίνιου και που οι σύγχρονοι του Τίτου Λίβιου δε συμμερίζονταν σχεδόν καθόλου, πρέπει να ανάγεται σε μια πολύ παλαιά εποχή και να αναφέρεται στους πρώτους χρόνους της Ρώμης.

Fustel de Coulanges,
Η αρχαία πόλη, μετ. Λ. Σταματιάδη, εκδ. Ειρμός, σ. 362.

Πορτρέτο συγκλητικού (περ. αρχές 1ου αι. π.Χ.). Η σύγκλητος από την εποχή της ίδρυσης της Ρώμης μέχρι και την παρακμή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (τέλη 3ου αι. μ.Χ.) αποτέλεσε το σπουδαιότερο πολιτικό σώμα το οποίο καθόρισε την τύχη του ρωμαϊκού κράτους. (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου)

- ***Πληβείοι*** ήταν όλοι οι νεότεροι κάτοικοι της Ρώμης και των γύρω περιοχών. Όταν οι Ρωμαίοι καταλάμβαναν μια πόλη, υποχρέωναν τους κατοίκους της να μετοικήσουν κοντά στη Ρώμη. Πολλοί, εξάλλου, είχαν έρθει μόνοι τους στη Ρώμη σε αναζήτηση καλύτερης τύχης[3]. Δεν είχαν κανένα δεσμό με τους πατρίκιους και τους πελάτες· γι' αυτό και ονομάστηκαν πλήθος (πληβείοι). Οι πληβείοι δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα και δεν τους επιτρεπόταν να νυμφευτούν με γυναίκες από την τάξη των πατρικίων.

Η πολιτική οργάνωση. Την περίοδο της βασιλείας αρχηγός του κράτους ήταν ο βασιλιάς, ο οποίος ήταν παράλληλα θρησκευτικός αρχηγός, ηγέτης του στρατού και ανώτατος δικαστής. Τις βασιλικές δικαιοδοσίες έλεγχαν δύο σώματα: η ***σύγκλητος*** και η ***εκκλησία του λαού***. Τη σύγκλητο, που αποτελούνταν από εκατό και στη συνέχεια από τριακόσια μέλη, τη συγκροτούσαν οι αρχηγοί των ρωμαϊκών γενών. Η σύγκλητος μαζί με το βασιλιά συγκαλούσαν την εκκλησία του λαού και επικύρωναν τις αποφάσεις της. Η σύγκλητος ήταν ο θεματοφύλακας των εθίμων και των παραδόσεων της Ρώμης[4]. Η *εκκλησία* ήταν η συγκέντρωση όλων των πατρικίων και των πελατών. Η εκκλησία αυτή ονομαζόταν και *φρατρική*, επειδή οι πατρίκιοι συγκεντρώνονταν σε τμήματα – τις φράτρες, όπως τις ονόμαζαν. Επικύρωνε ή απέρριπτε τις αποφάσεις του βασιλιά «διά βοής». Αποφάσιζε για ειρήνη ή πόλεμο και εξέλεγε το βασιλιά.

3.4 Η συγκρότηση της ρωμαϊκής πολιτείας – Res publica

Η περίοδος της βασιλείας τελείωσε το 509 π.Χ. μετά από εξέγερση των πατρικίων. Η πολιτειακή μεταβολή συμπίπτει με την απομάκρυνση των Ετρούσκων. Το νέο πολίτευμα που εγκαθιδρύθηκε οι Ρωμαίοι το ονόμαζαν ***δημοκρατία (Res publica)***· στην πραγματικότητα όμως επρόκειτο για αριστοκρατικό καθεστώς, αφού την εξουσία είχαν πλέον οι πατρίκιοι.

Για δύο περίπου αιώνες η Ρώμη κλυδωνίστηκε στο εσωτερικό από κοινωνικούς αγώνες μέχρι την

εξίσωση των πατρικίων με τους πληβείους. Παράλληλα, στο εξωτερικό εγκαινίασε πολιτική κατακτήσεων. Μέχρι τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. κυριάρχησε στην ιταλική χερσόνησο και αντιμετώπισε νικηφόρα στη δυτική Μεσόγειο τους Καρχηδόνιους.

Οι κοινωνικοί αγώνες. Οι πληβείοι αγωνίστηκαν δύο περίπου αιώνες για να αποκτήσουν πολιτικά δικαιώματα. Στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. κατόρθωσαν να αναδείξουν μια νέα εξουσία, που εκπροσωπούσαν οι ***δήμαρχοι***. Οι άρχοντες αυτοί που εκλέγονταν για ένα χρόνο είχαν ως κύριο έργο την προστασία των πληβείων από τις αυθαιρεσίες των πατρικίων. Θεωρούνταν πρόσωπα ιερά και απαραβίαστα. Είχαν το δικαίωμα να αρνηθούν την ψήφιση ενός νόμου, όταν αυτός προσέβαλλε τα συμφέροντα των πληβείων (veto)*. Στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., οι πληβείοι με τους αγώνες τους πέτυχαν για πρώτη φορά την καταγραφή του εθιμικού δικαίου (***Δωδεκάδελτος***), αποτρέποντας έτσι τις αυθαίρετες δικαστικές αποφάσεις των πατρικίων[5]. Σε μικρό χρονικό διάστημα καταργήθηκε ο νόμος που δεν επέτρεπε τους γάμους μεταξύ των δύο τάξεων. Μετά από σκληρούς αγώνες ενός περίπου αιώνα κατόρθωσαν να αποκτήσουν και πολιτική ισότητα. Τον 4ο αι. π.Χ. τους παραχωρήθηκε το δικαίωμα να εκλέγονται στο αξίωμα του υπάτου και αργότερα, στα τέλη του ίδιου αιώνα, το δικαίωμα να εκλέγονται στο αξίωμα του «μεγίστου αρχιερέως».

Η πολιτική οργάνωση. Την περίοδο της δημοκρατίας το ρωμαϊκό κράτος (Res publica) οργανώθηκε με τις ακόλουθες εξουσίες: τους άρχοντες, τη σύγκλητο και τις εκκλησίες.

Οι ***άρχοντες*** του ρωμαϊκού κράτους ήταν πολλοί. Εκπροσωπούσαν την εκτελεστική εξουσία της πολιτείας. Οι σπουδαιότεροι ήταν: οι δύο ***ύπατοι***, που εκλέγονταν για ένα χρόνο αρχικά, συγκέντρωναν όλες τις εξουσίες που προηγουμένως είχε ο βασιλιάς. Είχαν μεγαλοπρεπή εμφάνιση και ακολουθούνταν από δώδεκα ραβδούχους. Όταν η πολιτεία βρισκόταν σε κρίσιμη κατάσταση, τότε για έξι μήνες όλες οι εξουσίες παραχωρούνταν σε έναν εκλεγμένο άρχοντα από τους υπάτους που ονομαζόταν ***δικτάτορας***.

4. Η ίδρυση της λεγεώνας* και της συγκλήτου

Αφού κτίστηκε η πόλη, στην αρχή (ο Ρωμύλος) διαίρεσε όλο το λαό που είχε ενηλικιωθεί σε στρατιωτικά σώματα. Κάθε σώμα αποτελούνταν από τρεις χιλιάδες πεζούς και τριακόσιους ιππείς. Ονομάστηκε λεγεώνα, γιατί οι μάχιμοι ήταν οι πιο διακεκριμένοι απ' όλους. Στη συνέχεια τους άλλους τους ενέταξε στο δήμο και ονομάστηκε ο λαός ποπούλους. Εκατό ευγενείς έκανε βουλευτές και αυτούς τους ονόμασε πατρικίους και το σώμα αυτών σενάτον. Σενάτος σημαίνει ακριβώς γερουσία. Άλλοι αναφέρουν ότι οι βουλευτές ονομάστηκαν πατρίκιοι γιατί ήταν πατέρες γνησίων παιδιών, άλλοι όμως γιατί οι ίδιοι (οι βουλευτές) είχαν να επιδείξουν τους ίδιους τους τους πατέρες, πράγμα το οποίο δεν ήταν κοινό σε πολλούς, απ' όσους συγκεντρώθηκαν στην πόλη. Άλλοι πάλι από τη λέξη πατρονία, γιατί έτσι ονόμαζαν την προστασία και συνεχίζουν να την ονομάζουν μέχρι σήμερα...

Πλούταρχος, Ρωμύλος, 13.

5. Η σημασία της Δωδεκάδελτου

Έχουμε λοιπόν δύο συνέπειες: Πρώτον, ο νόμος δεν παρουσιάζεται πλέον σαν αμετάβλητος και αδιαφιλονίκητος τύπος. Όντας ανθρώπινο έργο, αναγνωρίζεται ότι υπόκειται σε αλλαγές. Η Δωδεκάδελτος λέει: «Το αποτέλεσμα της τελευταίας ψηφοφορίας του λαού αποτελεί νόμο». Είναι το πλέον σημαντικό από τα κείμενα αυτού του κώδικα που έχουν απομείνει, και αυτό που επισημαίνει καλύτερα το χαρακτήρα της μεγάλης επανάστα-

σης που έγινε τότε στο δίκαιο. Ο νόμος δεν είναι πλέον μια ιερή παράδοση, mos· είναι ένα απλό κείμενο, lex, και εφόσον θεσπίστηκε με τη θέληση των ανθρώπων, η ίδια θέληση μπορεί να τον αλλάξει.

Δεύτερη συνέπεια είναι η εξής: Ο νόμος που αποτελούσε προηγουμένως μέρος της θρησκείας, και ήταν κατά συνέπεια πατρική κληρονομιά των οικογενειών, έγινε στο εξής κοινό κτήμα όλων των πολιτών. Ο πληβείος απέκτησε το δικαίωμα να τον επικαλείται και να προσφεύγει στη δικαιοσύνη.

Fustel de Coulanges, ό.π., σ. 466-7.

Μεγάλης σπουδαιότητας αξίωμα ήταν το αξίωμα των ***τιμητών***. Ήταν δύο και εκλέγονταν για δεκαοκτώ μήνες. Ως έργο τους είχαν: 1) την τίμηση των πολιτών, δηλαδή την κατάταξή τους ανάλογα με τα περιουσιακά τους στοιχεία, 2) τη σύνταξη του καταλόγου των συγκλητικών, δηλαδή όριζαν ποιοι από τους άρχοντες είχαν το δικαίωμα να εισέλθουν στη σύγκλητο, 3) την κατάρτιση του προϋπολογισμού του κράτους και 4) την επίβλεψη των ηθών, δηλαδή είχαν τη δικαιοδοσία να στερήσουν τα πολιτικά δικαιώματα σ' όποιον πολίτη επιδείκνυε ανήθικη συμπεριφορά.

Υπήρχαν και άλλοι άρχοντες, όπως οι δήμαρχοι, οι πραίτωρες, οι ταμίες, οι ανθύπατοι, με μικρότερης σημασίας αξιώματα.

Η ***σύγκλητος*** εκπροσωπούσε την ιστορική συνέχεια του ρωμαϊκού κράτους. Αποτελούνταν από ισόβια μέλη (τριακόσια στον αριθμό), που προηγουμένως είχαν διατελέσει ανώτατοι άρχοντες. Ήταν σώμα με νομοθετική και εκτελεστική εξουσία και με μεγάλη δύναμη καθ' όλη τη διάρκεια της δημοκρατίας. Σπουδαίο ρόλο, ωστόσο, διαδραμάτισε και κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Είχε δικαιοδοσίες σε θέματα οικονομικά, θρησκευτικά και εξωτερικής πολιτικής. Οι αποφάσεις της, τα συγκλητικά δόγματα, είχαν ισχύ νόμου.

Στο ρωμαϊκό κράτος λειτούργησαν προοδευτικά ***τρεις εκκλησίες***. Η ***φρατρική***, που ήταν η συνέλευση των πατρικίων, έχασε τη δύναμή της την περίοδο της δημοκρατίας· διατηρήθηκε μόνο από σεβασμό στην παράδοση. Η ***λοχίτιδα*** ήταν η συνέλευση όλων των στρατευμένων πολιτών, πατρικίων και πληβείων. Οι αποφάσεις της παίρνονταν κατά λόχους. Εξέλεγε τους υπάτους, τους τιμητές και τους πραίτωρες. Η ***φυλετική*** στην αρχή ήταν η συνέλευση των πληβείων, μετά όμως την εξίσωση των τάξεων την αποτέλεσαν όλοι οι Ρωμαίοι. Συγκεντρώνονταν κατά φυλές, ανάλογα δηλαδή με τον τόπο της κατοικίας τους. Στη δικαιοδοσία της ήταν η ψήφιση των νόμων και η εκλογή των κατώτερων αρχόντων.

Ναός της Εστίας (2ος αι. π.Χ.). Είναι ο αρχαιότερος μαρμάρινος ναός της Ρώμης που σώζεται. Η λατρεία της Εστίας ήταν μία από τις αρχαιότερες λατρείες των Ρωμαίων.

3.5 Η ρωμαϊκή εξάπλωση

Η κατάκτηση της Ιταλίας. Οι κατακτητικοί πόλεμοι που επέβαλαν τη ρωμαϊκή κυριαρχία στην Ιταλία και στη Δυτική Μεσόγειο διήρκεσαν περίπου τρεις αιώνες (5ος-3ος αι. π.Χ.). Οι πρώτοι πόλεμοι των Ρωμαίων έγιναν τον 5ο αι. π.Χ. εναντίον των γειτονικών λαών της κεντρικής Ιταλίας, των Λατίνων, των Σαβίνων, των Αικούων, των Ετρούσκων και άλλων. Στις αρχές του 4ου αι. π.Χ., αντιμετώπισαν με καρτερία την πολιορκία της Ρώμης από τους Γαλάτες, που κατοικούσαν στη βόρειο Ιταλία. Στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 4ου αι. π.Χ. κατόρθωσαν να επιβληθούν μετά από μακροχρόνιους πολέμους στους Σαμνίτες και να καταλάβουν την περιοχή της Καμπανίας. Παράλληλα, ως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ., έκαμψαν οριστικά την αντίσταση των Ετρούσκων. Για την πλήρη κυριαρχία τους στην ιταλική χερσόνησο απέμενε η υποταγή των ελληνικών αποικιών.

Η μόνη προσπάθεια αντίστασης στα επεκτατικά σχέδιά τους εκδηλώθηκε από την πόλη του Τάραντα, η οποία για την αντιμετώπιση του ρωμαϊκού κινδύνου ζήτησε τη συμβολή του Πύρρου, του βασιλιά της Ηπείρου. Η παρέμβαση του Πύρρου αντιμετώπισε πρόσκαιρα το πρόβλημα της επέκτασης των Ρωμαίων. Όταν εκείνος αποχώρησε στην Ελλάδα, οι Ρωμαίοι κατέλαβαν τον Τάραντα (272 π.Χ.) και μετά από λίγο κυριάρχησαν σ' όλες τις αποικίες της Κάτω Ιταλίας.

Η επικράτηση των Ρωμαίων. Οι κατακτητικοί πόλεμοι δεν ήταν πάντοτε νικηφόροι. Οι Ρωμαίοι αρκετές φορές ηττήθηκαν και πολύ αίμα χύθηκε μέχρι την πλήρη υποταγή των λαών της Ιταλίας.

Ποιοι όμως ήταν οι λόγοι που συνέβαλαν στην επικράτησή τους;

- Η ακατάβλητη επιμονή, η πειθαρχία και οι προγονικές αρετές (η αφοσίωση στην ιδέα της πατρίδας, ο σεβασμός στους ανώτερους, η υπακοή στους νόμους) ήταν τα χαρακτηριστικά που κοσμούσαν τους Ρωμαίους. Αν τελικά κατόρθωσαν να επιτύχουν το στόχο τους, αυτό οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι οι στρατιώτες της Ρώμης διέθεταν τέτοιες αρετές[6].

6. Η πειθαρχία ήταν μια από τις αρετές που κοσμούσαν τους Ρωμαίους

Ο γιος του Τουρκουάτου μονομάχησε μ' έναν εχθρό παρά τις αυστηρές διαταγές του πατέρα του, ο οποίος ήταν ύπατος. Γεμάτος λοιπόν από χαρά για τη νίκη έτρεξε στον πατέρα του. «Για να αποδείξω ότι είμαι γνήσιος γιος σου, σου φέρνω τα λάφυρα ενός ιππέα, τον οποίο σκότωσα», είπε. Όταν άκουσε αυτά ο ύπατος γυρίζει το πρόσωπο από το γιο του και χωρίς να καθυστερήσει διατάζει τους σαλπιγκτές να σαλπίσουν συγκέντρωση του στρατού. «Τίτε Μάνλιε, επειδή χωρίς σεβασμό προς το υπατικό αξίωμα και την προγονική μεγαλειότητα μονομάχησες παρά τις διαταγές μου και, όσο εξαρτιόταν από σένα, κατέστρεψες τη στρατιωτική πειθαρχία, στην οποία μέχρι τώρα η Ρώμη οφείλει τη δύναμή της» είπε στη συνέλευση... «Εμπρός ραβδούχε, δέσε τον στον πάσσαλο και σκότωσέ τον», είπε τελειώνοντας.

Τίτος Λίβιος, VIII, 7.

Οι μεγάλες οδικές αρτηρίες στην Ιταλική χερσόνησο (περ. στα τέλη του 1ου αι. μ.Χ.)

Αναπαράσταση κατασκευής ρωμαϊκών οδών. Η οδοποιία ήταν ένα από τα επιτεύγματα των Ρωμαίων. Συνέβαλε στη μετακίνηση του στρατού και την ανάπτυξη εμπορικών επαφών στο εσωτερικό της Ιταλικής χερσονήσου.

- Το ρωμαϊκό στρατό συγκροτούσαν όσοι πολίτες είχαν περιουσία. Έτσι υπερασπίζονταν με θάρρος την πατρίδα τους, προστατεύοντας παράλληλα την οικογένεια και την περιουσία τους.
- Στην επικράτησή τους συνέβαλαν και τα μέτρα που πήραν για την οργάνωση των κατακτημένων λαών. Είναι χαρακτηριστικό ότι εξαρχής καθόριζαν τις σχέσεις τους με τους ηττημένους· έτσι εμπόδισαν τη μεταξύ τους συνεννόηση. Δημιουργούσαν σύνδεσμο κάθε πόλης χωριστά με τη Ρώμη. Θεωρούσαν τους λαούς που υπέτασσαν ως ***συμμάχους***. Σε ορισμένες πόλεις παραχώρησαν περισσότερα προνόμια και σε άλλες λιγότερα. Με τον τρόπο αυτό, προκαλούσαν αντιζηλίες που απέτρεπαν τη συνεργασία και την ανάληψη κοινής δράσης.
- Οργανώθηκε οδικό δίκτυο στην ιταλική χερσόνησο που διευκόλυνε την επικοινωνία ανάμεσα στις πόλεις. Έτσι, επιτεύχθηκε η άμεση επέμβαση του ρωμαϊκού στρατού, όπου παρουσιαζόταν ανάγκη, και ευνοήθηκαν παράλληλα οι εμπορικές επαφές.
- Το σπουδαιότερο μέτρο όμως που παγίωσε την κυριαρχία των Ρωμαίων στους νέους λαούς ήταν η ***ίδρυση αποικιών*** στις κατακτημένες περιοχές. Ρωμαίοι χωρικοί, που είχαν πολιτικά δικαιώματα και τη δυνατότητα να στρατεύονται, στέλνονταν ως ***άποικοι (coloni)*** σε διάφορα μέρη των νέων χωρών του ρωμαϊκού κράτους. Οι πρώτοι αυτοί άποικοι ουσιαστικά λειτούργησαν ως παράγοντας εκρωμαϊσμού των κατακτημένων.

Καρχηδονιακοί πόλεμοι. Σε χρονικό διάστημα μικρότερο από μια δεκαετία μετά από την κυριαρχία τους στην Ιταλία, οι Ρωμαίοι έστρεψαν τις βλέψεις τους στη Μεσόγειο και, όπως ήταν φυσικό, ήρθαν σε σύγκρουση με τους Καρχηδόνιους. Οι πόλεμοι ήταν σκληροί και μακροχρόνιοι. Οι δύο απ' αυτούς έγιναν τον 3ο αι. π.Χ. και ο τρίτος στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Τελείωσε με την καταστροφή της Καρχηδόνας.

Τα αίτια των Καρχηδονιακών πολέμων εντοπίζονται στην επιθυμία των Ρωμαίων να κυριαρχή-

σουν στη θάλασσα μετά την κατάκτηση της Ιταλίας. Την αφορμή έδωσε η Σικελία, όπου οι Καρχηδόνιοι είχαν επεκτείνει το αποικιακό τους κράτος, ενώ οι Ρωμαίοι τη θεωρούσαν φυσική προέκταση της ιταλικής χερσονήσου.

Α΄ Καρχηδονιακός (264-241 π.Χ.). Στον πόλεμο αυτό, που κράτησε πάνω από είκοσι χρόνια, οι ελληνικές πόλεις της Σικελίας βοήθησαν οικειοθελώς τους Ρωμαίους να περιορίσουν την επεκτατικότητα των Καρχηδονίων στο νησί. Οι Ρωμαίοι για πρώτη φορά ναυπήγησαν στόλο και κατόρθωσαν, παρά την ισχυρή αντίσταση των Καρχηδονίων, να τους αντιμετωπίσουν νικηφόρα. Ο πόλεμος τελείωσε με την υπογραφή ειρήνης (241 π.Χ.) που υποχρέωνε τους Καρχηδόνιους να εγκαταλείψουν τη Σικελία και τα γύρω μικρά νησιά και να πληρώσουν πολεμική αποζημίωση[7].

Στο χρονικό διάστημα που ακολούθησε μέχρι και την έναρξη του Β΄ Καρχηδονιακού πολέμου, οι Ρωμαίοι επέκτειναν την κυριαρχία τους στην Κορσική και τη Σαρδηνία. Υπέταξαν ακόμα την Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατία, ξεκαθάρισαν την Αδριατική από τους Ιλλυριούς πειρατές και έκλεισαν συμμαχία με ελληνικές πόλεις της περιοχής, όπως με την Απολλωνία, την Επίδαυρο και την Κέρκυρα.

Β΄ Καρχηδονιακός (218-201 π.Χ.). Αφορμή αυτή τη φορά στάθηκε η επέκταση των Καρχηδονίων στην Ισπανία. Ο Αννίβας, εξαίρετος στρατηλάτης, κατόρθωσε να επιβάλει την καρχηδονιακή κυριαρχία στο μεγαλύτερο μέρος των παράλιων περιοχών της Ιβηρικής χερσονήσου που βρέχονται από τη Μεσόγειο. Από την Ισπανία ξεκίνησε να θέσει σε εφαρμογή το παράτολμο σχέδιό του, να μεταφέρει τον πόλεμο στην Ιταλία. Ακολούθησε χερσαία πορεία διαμέσου των Πυρηναίων και των χιονισμένων Άλπεων για να εισβάλει στην ιταλική χερσόνησο. Οι συγκρούσεις του Αννίβα με το ρωμαϊκό στρατό στην Ιταλία ήταν μνημειώδεις. Αν και οι απώλειες των Ρωμαίων ήταν πολλές, ωστόσο ο Αννίβας δεν πολιόρκησε τη Ρώμη αντιλαμβανόμενος ότι μια τέτοια επιχείρηση θα ήταν μάταιη. Το τέλος του πολέμου κρίθηκε, όταν οι Ρωμαίοι αποφάσισαν να στραφούν κατά της Καρχηδόνας

7. Μια κρίση για τον Α΄ Καρχηδονιακό πόλεμο

Δεν είναι εύκολο να βρει κάποιος πιο μακροχρόνιο πόλεμο απ' αυτόν, ούτε πιο ολοκληρωμένες προετοιμασίες, ούτε πιο συντονισμένες ενέργειες, ούτε περισσότερους αγώνες, ούτε μεγαλύτερες περιπέτειες απ' εκείνες που συνέβησαν και στους δύο αντιπάλους κατά τη διάρκεια του προαναφερθέντος πολέμου. Και τα δύο κράτη διατήρησαν άθικτους τους πολιτειακούς τους θεσμούς, περιορισμένα τα μέσα της τύχης και σχεδόν ισόρροπες πολεμικές δυνάμεις. Για το λόγο αυτό, όσοι θέλουν να εννοήσουν τις δυνάμεις των Ρωμαίων και των Καρχηδονίων, είναι σωστό να τις συγκρίνουν μεταξύ τους περισσότερο στη διάρκεια αυτού του πολέμου παρά στις πολεμικές συγκρούσεις που ακολούθησαν.

Πολύβιος, Α, 13, 11-13.

8. Τα αποτελέσματα του Β΄ Καρχηδονιακού πολέμου

Σύμφωνα με τους όρους της ειρήνης που συνομολογήθηκε το 201 π.Χ. η Καρχηδόνα υποχρεώθηκε να πληρώσει μεγάλη πολεμική αποζημίωση, να καταστρέψει ολόκληρο τον πολεμικό της στόλο και να δεχθεί περιορισμό της ανεξαρτησίας της στον τομέα των εξωτερικών σχέσεων. Έχασε έτσι το κύρος που είχε ως τότε στη Δύση, η εμπορική της υπεροχή έπαυσε να υπάρχει και η Καρχηδόνα έγινε απλώς ένα από τα κράτη της εποχής εκείνης που στηρίζονταν στη γεωργία και σ' ένα περιορισμένο εξωτερικό εμπόριο. Παράλληλα η πολιτική της δραστηριότητα περιοριζόταν διαρκώς, ώσπου κατέληξε να εκδηλώνεται αποκλειστικά στις συνεχείς αντιδικίες της με τον Μασινίσσα, τον Νουμιδό βασιλιά και προστατευόμενο της Ρώμης. Εξάλλου οι καρχηδονιακές κτήσεις της Ισπανίας, όπως και ολόκληρη η Σικελία, μεταβλήθηκαν σε ρωμαϊκές επαρχίες. Η Καρχηδόνα είναι τώρα περικυκλωμένη από ρωμαϊκές κτήσεις και υποτελείς της Ρώμης.

M. Rostovtzeff, ό.π., σ. 80-81.

στη Β. Αφρική. Ο καρχηδονιακός στρατός νικήθηκε στη Ζάμα (202 π.Χ.) και η ειρήνη που επιβλήθηκε ήταν ταπεινωτική για τους Καρχηδόνιους (201 π.Χ.)[8]. Παραχώρησαν στους Ρωμαίους τις κτήσεις τους στην Ισπανία, παρέδωσαν το μεγαλύτερο μέρος του στόλου τους, τους πολεμικούς τους ελέφαντες και, επιπλέον, πλήρωσαν τεράστια πολεμική αποζημίωση. Ο Αννίβας εξορίστηκε και ζήτησε προστασία στον Αντίοχο Γ΄, το βασιλιά της Συρίας.

Γ΄ Καρχηδονιακός (149-146 π.Χ.). Στα μέσα του 2ου αι. π.Χ., ύστερα από τριετείς συγκρούσεις, οι Ρωμαίοι ισοπέδωσαν την ένδοξη φοινικική αποικία και απαγόρευσαν την ανέγερση νέας πόλης στα ερείπιά της. Η κυριαρχία των Ρωμαίων στη θάλασσα ήταν πλέον γεγονός.

3.6 Ο ρωμαϊκός πολιτισμός

Ο ρωμαϊκός πολιτισμός μέχρι τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. δίνει την εικόνα μιας αγροτικής κοινωνίας πιστής στις παραδόσεις και τις προγονικές αρετές. Τα χαρακτηριστικά αυτού του πολιτισμού μπορούμε να τα ανιχνεύσουμε στην οργάνωση της οικογένειας, τα ήθη και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις.

Η οικογένεια. Μικρογραφία της ρωμαϊκής κοινωνίας αποτελεί η οικογένεια. Ήταν οργανωμένη με αυστηρότητα και τάξη. Αρχηγός με όλες τις εξουσίες στα χέρια του ήταν ο πατέρας. Σ' αυτόν υπάκουαν όλοι. Ακόμη και εάν κάποιο μέλος της οικογένειας διακρινόταν κοινωνικά, ήταν υποχρεωμένο να υπακούει στον πατέρα. Κύρια ασχολία του αρχηγού της οικογένειας ήταν να επιβλέπει τους δούλους στην καλλιέργεια των κτημάτων. Στις υποχρεώσεις του ήταν η ανατροφή των παιδιών σύμφωνα με τα ρωμαϊκά ήθη, ώστε να γίνουν καλοί πολίτες και ανδρείοι στρατιώτες. Ση-

Τοιχογραφία με παράσταση δύο πεζών πολεμιστών από τάφο της Ποσειδωνίας (αρχές του 3ου αι. π.Χ.). Από τον οπλισμό τους φαίνεται ότι πρόκειται για Σαμνίτες, μία από τις ιταλικές φυλές της Κάτω Ιταλίας.
(Ποσειδώνια, Μουσείο Paestum)

μαντική ήταν και η θέση της Ρωμαίας γυναίκας στην οικογένεια. Επέβλεπε όλες τις οικιακές εργασίες και συμμετείχε ενεργά σ' όλες τις εκδηλώσεις και τις συναναστροφές μέσα και έξω από το σπίτι. Δεν ήταν αποκλεισμένη στο γυναικωνίτη, όπως συνέβαινε στην Ελλάδα.

Μεγάλη ευτυχία για τους Ρωμαίους ήταν η απόκτηση παιδιών. Οι παλαιές οικογένειες ήταν πολύτεκνες. Εάν δεν υπήρχε αρσενικό παιδί, ο πατέρας είχε τη δυνατότητα να υιοθετήσει ξένο. Η αγωγή των παιδιών είχε πρακτικό χαρακτήρα. Τα παιδιά έπρεπε να γίνουν καλοί πολίτες και στρατιώτες. Γενικότερα, η εκπαίδευση των παιδιών, μέχρι τα τέλη του 2ου αι. π.Χ. και πριν την ελληνική επίδραση, παρέμεινε στοιχειώδης. Οι Ρωμαίοι θεωρούσαν περιττό ό,τι δεν είχε πρακτική ωφέλεια. Έτσι, στην αρχή δεν ασχολήθηκαν με τις τέχνες και την καλλιέργεια των γραμμάτων. Την εκπαίδευση των παιδιών αναλάμβαναν μορφωμένοι δούλοι, οι οποίοι δίδασκαν σε σχολεία γραφή, ανάγνωση και αριθμητική. Σε μεγαλύτερη ηλικία ασχολούνταν με την ερμηνεία κειμένων αρχαίων συγγραφέων και της Δωδεκαδέλτου. Είναι γνωστό ότι, όταν οι Ρωμαίοι κατέκτησαν τον Τάραντα, ο ***Λίβιος Ανδρόνικος***, ένας από τους αιχμαλώτους, χρησιμοποιήθηκε ως οικοδιδάσκαλος και απελευθερώθηκε από τον κύριό του. Αυτός ήταν και ο πρώτος που με-

Επιτύμβιο ανάγλυφο που παρουσιάζει ένα ζευγάρι Ρωμαίων (αρχές του 1ου αι. π.Χ.). Ο άνδρας είναι ένας σοβαρός, αξιοπρεπής Ρωμαίος πολίτης ενώ η γυναίκα διακρίνεται για τη σεμνότητα της έκφρασής της. (Ρώμη, Μουσείο Καπιτωλίου)

Σαρκοφάγος γυναίκας (1ος αι. π.Χ.). Η κατασκευή και η διακόσμησή της είναι επηρεασμένη από την ετρουσκική παράδοση. Οι Ετρούσκοι συνέβαλαν στη διαμόρφωση των ηθών και των θεσμών της ρωμαϊκής κοινωνίας την πρώτη περίοδο της ιστορικής της πορείας. (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου)

9. Η εξέλιξη της ιδέας της ηθικής και της θρησκείας στους Ρωμαίους

Είναι φυσικό η ιδέα της ηθικής να είχε την αρχή της και την εξέλιξή της, όπως και η ιδέα της θρησκείας. Ο θεός των πρώτων γενεών αυτής της φυλής ήταν πολύ μικρός, αλλά σιγά σιγά οι άνθρωποι τον μεγάλωσαν· έτσι η ηθική, πολύ περιορισμένη και ατελής στην αρχή, διευρύνθηκε ασυναίσθητα, ώσπου προοδευτικά, έφθασε να διακηρύξει το καθήκον της αγάπης προς όλους τους ανθρώπους. Ξεκίνησε μέσα στην οικογένεια και κάτω από την επιρροή της οικογενειακής θρησκείας ανέπτυξε αρχικά ο άνθρωπος το αίσθημα του καθήκοντος.

Ας φαντασθούμε αυτή τη θρησκεία της εστίας και του τάφου κατά την εποχή της απόλυτης κυριαρχίας της. Ο άνθρωπος έχει το θεό κοντά του. Είναι παρών, σαν άλλη συνείδηση, σε όλες του τις πράξεις. Αυτό το εύθραυστο πλάσμα βρίσκεται κάτω από το βλέμμα ενός μάρτυρα που δεν τον εγκαταλείπει ποτέ. Δεν αισθάνεται ποτέ μόνος. Δίπλα του, μέσα στο σπίτι του, μέσα στο χωράφι του, έχει προστάτες, για να του παρασταθούν στις δυσκολίες της ζωής, και δικαστές, για να τιμωρήσουν τα παραπτώματά του. «Οι Εφέστιοι θεοί (Lares)», λένε οι Ρωμαίοι, «είναι θεοί φοβεροί, που τιμωρούν τους ανθρώπους και επαγρυπνούν για όλα, όσα γίνονται μέσα στο σπίτι». Λένε ακόμη πως «οι Ερκείοι θεοί (Penates) είναι θεοί ζωοδόχοι, τρέφουν το σώμα μας και καθοδηγούν την ψυχή μας».

Αποκαλούσαν την εστία αγνή και πίστευαν ότι απαιτούσε αγνότητα και από τους ανθρώπους. Καμιά μιαρή σκέψη ή πράξη δεν επιτρεπόταν να γίνει μπροστά της.

Fustel de Coulanges, ό.π., σ. 149-150.

τέφρασε στα λατινικά την Οδύσσεια του Ομήρου για να χρησιμεύσει ως σχολικό βιβλίο.

Τα ήθη. Η καθημερινή ζωή και η ενασχόληση των Ρωμαίων με τη γεωργία ήταν οι παράγοντες που διαμόρφωσαν τα ήθη και τις ρωμαϊκές αρετές.

Οι Ρωμαίοι ήταν συντηρητικοί, απέφευγαν τις καινοτομίες και δεν άλλαζαν εύκολα τις παλαιές τους συνήθειες. Η έλλειψη βιοτεχνικής παραγωγής και εμπορικών ενασχολήσεων είχαν περιορίσει τα ενδιαφέροντά τους στην καλλιέργεια της γης και στις τελετές που σχετίζονταν με τον αγροτικό τρόπο ζωής. Η απλότητα και η λιτότητα ήταν στοιχεία που χαρακτήριζαν όλες τους τις εκδηλώσεις.

Ανάμεσα στα προτερήματα που χαρακτήριζαν τη ρωμαϊκή κοινωνία και συνέβαλλαν στην ισχυροποίηση του ρωμαϊκού κράτους ήταν ο σεβασμός και η πειθαρχία στους ανωτέρους, η υπακοή στους νόμους και η αφοσίωση στις επιταγές της πατρίδας.

Η θρησκεία. Οι Ρωμαίοι ήταν λαός θρησκευόμενος. Κάθε πράξη τους περιβαλλόταν από θρησκευτική τελετή. Έτσι, εκτός από τους επίσημους θεούς της πολιτείας, υπήρχαν και οι οικογενειακοί θεοί. Τους παλαιότερους χρόνους δεν έδιναν συγκεκριμένη μορφή στους θεούς τους και δεν κατασκεύαζαν αγάλματα και ναούς για να τους λατρεύουν. Φαντάζονταν ότι θεότητες κατοικούσαν σε ορισμένα αντικείμενα, όπως στο κατώφλι της θύρας, στη φλόγα της εστίας και αλλού, και τους παρίσταναν με χόρτα, λίθους, ξύλα κ.ά.[9]

Η ρωμαϊκή θρησκεία παρουσιάζει σταδιακή εξέλιξη, αποτέλεσμα των επιρροών που δέχτηκε από τους άλλους λαούς. Στην αρχή, ήταν συνδεδεμένη με την αγροτική ζωή των Ρωμαίων, στη συνέχεια όμως υιοθέτησε πολλά στοιχεία από τη θρησκεία των Ετρούσκων και πολύ περισσότερο των Ελλήνων. Όταν οι Ρωμαίοι υπέταξαν τις ελληνικές πόλεις, γνώρισαν τους θεούς των Ελλήνων και την ελληνική μυθολογία, γοητεύτηκαν από τις διηγήσεις που αφορούσαν τη δράση των θεών και σταδιακά ταύτισαν τους παλαιούς τους θεούς με τους ελληνικούς. Κάτι ανάλογο συνέβη και αργότερα, όταν οι Ρωμαίοι υπέταξαν την Ανατολή. Τότε

υιοθέτησαν τη λατρεία νέων θεοτήτων ανατολικής καταγωγής.

Οι σπουδαιότεροι επίσημοι θεοί της ρωμαϊκής πολιτείας ήταν: ο Ιανός, ο θεός της κύριας πύλης της Ρώμης, που αποδιδόταν με δύο πρόσωπα, η Εστία, η θεά της ιερής φωτιάς της πόλης, ο Ζευς με ανάλογες ιδιότητες με αυτές που του απέδιδαν οι Έλληνες, και ο Άρης, θεός της βλάστησης και του πολέμου. Σύμφωνα με τη ρωμαϊκή μυθολογία, ο Άρης ήταν ο πατέρας του ρωμαϊκού γένους γιατί απ' αυτόν γεννήθηκε ο Ρωμύλος, ο ιδρυτής της Ρώμης.

Οι κύριοι τρόποι λατρείας ήταν οι ίδιοι με τους ελληνικούς, δηλαδή οι Ρωμαίοι τιμούσαν τους θεούς τους με προσευχές, θυσίες, λιτανείες και πανηγύρια.

Μικρό οικογενειακό ιερό, αφιερωμένο στους Λάρητες (Εφέστιους θεούς) από οικία της Πομπηίας (1ος αι. μ.Χ.).

Όλα τα χαρακτηριστικά στοιχεία που αφορούν την οργάνωση της οικογένειας, τα ήθη και τις θρησκευτικές παραδόσεις, αποδίδουν το χαρακτήρα που παρουσιάζει η ρωμαϊκή κοινωνία και ο πολιτισμός της μέχρι τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. Ωστόσο, τον 3ο αι. π.Χ., όταν οι ταξικοί αγώνες υποχώρησαν και οι Ρωμαίοι κυριάρχησαν στην Ιταλία, ο ρωμαϊκός πολιτισμός διαφοροποιήθηκε.

Μέρος ανάγλυφης παράστασης ζωφόρου που παρουσιάζει σκηνή θυσίας στο θεό Άρη, 1ος αι. π.Χ. (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου)*

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να εξηγήσετε μέσα από ποιες πολιτικές διαδικασίες οριστικοποιήθηκε η δημοκρατική οργάνωση της ρωμαϊκής πολιτείας (Res publica).
2. Να αξιολογήσετε την πολιτική που εφάρμοσαν οι Ρωμαίοι απέναντι στους κατακτημένους λαούς.
3. Σε ποια συμπεράσματα σας οδηγεί η μελέτη των παραθεμάτων 2 και 3 σε ό,τι αφορά την προέλευση των κατοίκων της Ρώμης και ιδιαίτερα της τάξης των πληβείων;
4. Αφού μελετήσετε το παράθεμα 5 να επισημάνετε και να σχολιάσετε τις επαναστατικές αλλαγές που καθιέρωσε η Δωδεκάδελτος.
5. Ποια είναι η σημασία του επεισοδίου που αφηγείται ο Τίτος Λίβιος και ποιοι λόγοι κατά την άποψή σας καθιέρωσαν τα ήθη που προβάλλει το παράθεμα 6;

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΡΩΝ

αστική τάξη: το σύνολο των αστών, δηλαδή των προσώπων που δεν ασκούν χειρωνακτική εργασία αλλά ασχολούνται με το εμπόριο, τη βιοτεχνία και των οποίων τα εισοδήματα είναι υψηλά (βλ. και αστικός).

αυτόχθων, -ες: αυτός που γεννήθηκε και κατοίκησε στην ίδια γη (χώρα) όπου γεννήθηκαν οι πρόγονοί του, ο γηγενής.

λεγεώνα: ρωμαϊκή στρατιωτική μονάδα, αποτελούμενη από τρεις έως έξι χιλιάδες στρατιώτες.

μέτοικος, -οι: μια από τις κοινωνικές τάξεις της Αθήνας. Σε αυτήν ανήκαν Έλληνες που προέρχονταν από άλλες πόλεις-κράτη και είχαν εγκατασταθεί στην Αθήνα. Ευρύτερα, ο όρος δηλώνει το μετανάστη.

τεφροδόχο αγγείο: πήλινο ή χάλκινο σκεύος μέσα στο οποίο τοποθετούσαν τη στάχτη και ό,τι είχε απομείνει από το νεκρό μετά την καύση του σώματός του.

veto: λατινικό ρήμα που σημαίνει απαγορεύω. Οι δήμαρχοι στη Ρώμη προβάλλοντας veto εμπόδιζαν τη λήψη όποιας απόφασης ήταν αντίθετη με τα συμφέροντα των πληβείων. Στα ελληνικά αποδίδεται με τον όρο αρνησικυρία.

V. ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΙΣ

Ψηφιδωτό από την Πομπηία (1ος αι. π.Χ.). Είναι έργο Έλληνα καλλιτέχνη και παρουσιάζει σκηνή από κωμωδία. Απηχεί τις επιλογές και τις αντιλήψεις της «νεόπλουτης» ρωμαϊκής κοινωνίας της εποχής των μεγάλων κατακτήσεων. (Νεάπολη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο)

1. Η ολοκλήρωση της ρωμαϊκής επέκτασης (200-31 π.Χ.)

Οι Ρωμαίοι ως τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. κυριάρχησαν στην Ιταλία και, αφού νίκησαν τους Καρχηδόνιους, επέκτειναν την κυριαρχία τους στη δυτική Μεσόγειο. Σταδιακά απέκτησαν συνείδηση της δύναμής τους και θέλησαν να επεκταθούν προς όλες τις κατευθύνσεις και να διαμορφώσουν την πολιτική κατάσταση των γειτονικών λαών ανάλογα με τα συμφέροντά τους.

Τα κίνητρα των μεγάλων κατακτήσεων ήταν ποικίλα:

- *στην Ανατολή, η πολυτέλεια των ελληνιστικών βασιλείων καθώς και οι μεταξύ τους ανταγωνισμοί·*
- *στη Δυτική Ευρώπη, η επιθυμία εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων σε συνδυασμό με την αδυναμία των κελτικών φυλών να αντισταθούν.*

Έτσι, ως τα τέλη του 2ου αι. π.Χ., η ρωμαϊκή κυριαρχία εξαπλώθηκε σε μεγάλη έκταση και με διάρκεια τόση που ποτέ άλλοτε άλλη εξουσία δεν είχε επιβληθεί. Στο σχηματισμό αλλά και στη διαμόρφωση του μεγάλου σε έκταση ρωμαϊκού κράτους ο ρόλος του στρατού αποδείχθηκε πρωταγωνιστικός.

1.1 Η επέκταση στην Ανατολή

Μετά το τέλος του Β΄ Καρχηδονιακού πολέμου η Ρώμη παρεμβαίνει στις υποθέσεις και τα προβλήματα του ελληνιστικού κόσμου. Οι μόνοι αξιόλογοι ηγέτες που είχε να αντιπαραθέσει ο Ελληνισμός απέναντι στη Ρώμη ήταν: ο *Φίλιππος Ε΄*, ο βασιλιάς της Μακεδονίας, στην κυρίως Ελλάδα, και ο *Αντίοχος Γ΄*, ο βασιλιάς της Συρίας, στον ασιατικό χώρο.

Χρυσός στατήρας με παράσταση την κεφαλή του Φλαμινίνου. Πολλές ελληνικές πόλεις σε ένδειξη ευγνωμοσύνης για τη διακήρυξη της ελευθερίας τους έκοψαν νομίσματα με τη μορφή του Φλαμινίνου. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο)*

Ο πόλεμος κατά του Φιλίππου Ε΄ (200-197 π.Χ.). Οι Ρωμαίοι, με συμμάχους τους Αιτωλούς, μετά από τριετείς προσπάθειες αντιμετώπισαν το βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππο Ε΄ στην τοποθεσία *Κυνός Κεφαλαί* της *Θεσσαλίας* (197 π.Χ.). Το βασίλειο της Μακεδονίας απώλεσε σημαντικές κτήσεις στην Ιλλυρία και τον Ελλήσποντο, ενώ παράλληλα κατέβαλε μεγάλη πολεμική αποζημίωση. Την επόμενη χρονιά ο νικητής του Φιλίππου Ε΄, ύπατος *Φλαμινίνος*, ήρθε στην Ισθμία και κήρυξε την ***ανεξαρτησία των ελληνικών πόλεων***. Ήταν η αποτελεσματικότερη πολιτική πράξη που εξυπηρετούσε εκείνη τη στιγμή τα ρωμαϊκά σχέδια.

Ο πόλεμος κατά του Αντιόχου Γ΄ (192-190 π.Χ.). Ο βασιλιάς της Συρίας Αντίοχος Γ΄, μετά την

ήττα του συμμάχου του Φιλίππου Ε΄, προσπάθησε να εκμεταλλευτεί την ευκαιρία επεκτείνοντας τα όρια των κτήσεων του βασιλείου του. Έτσι κατέλαβε μέρος της Μ. Ασίας, τη Θράκη, και αποβιβάστηκε στη Θεσσαλία (192 π.Χ.) με σκοπό να αποκρούσει τους Ρωμαίους. Οι Ρωμαίοι, ωστόσο, αφού συνασπίστηκαν με την Αχαϊκή συμπολιτεία, το βασίλειο της Περγάμου, τη Ρόδο και το βασίλειο της Μακεδονίας, κατόρθωσαν να τον αντιμετωπίσουν στις *Θερμοπύλες*. Το τελικό κτύπημα κατά του Αντίοχου Γ΄ έδωσαν στη *Μαγνησία του Μαιάνδρου*, αφού αποβίβασαν σημαντικές στρατιωτικές δυνάμεις στη Μ. Ασία. Ο νικημένος βασιλιάς της Συρίας υποχρεώθηκε να υπογράψει ταπεινωτική συνθήκη ειρήνης. Ένας από τους όρους της ήταν και η παράδοση του καρχηδόνιου στρατηλάτη, *Αννίβα*, ο οποίος μετά την ήττα του από τους Ρωμαίους κατά το Β΄ Καρχηδονιακό πόλεμο (201 π.Χ.) φιλοξενούνταν στην αυλή των Σελευκιδών. Ο Αννίβας, για να αποφύγει τη σύλληψη, κατέφυγε στην αυλή του βασιλιά της Βιθυνίας Προυσία, όπου και αυτοκτόνησε, όταν κινδύνευσε να πέσει στα χέρια των Ρωμαίων.

Ο πόλεμος κατά του Περσέα (171-168 π.Χ.). Τον Φίλιππο Ε΄ στο θρόνο της Μακεδονίας διαδέχτηκε ο γιος του, ο Περσέας, που κληρονόμησε από τον πατέρα του το μίσος κατά των Ρωμαίων. Οι προετοιμασίες όμως του Περσέα για την αντιμετώπιση των Ρωμαίων προδόθηκαν. Η Ρώμη έστειλε εναντίον του τον ύπατο ***Αιμίλιο Παύλο***, ο οποίος τον νίκησε στην *Πύδνα* (168 π.Χ.)[1]. Η Μακεδονία, μετά την ήττα του Περσέα, έγινε ρωμαϊκή επαρχία. Η Ήπειρος, που βοήθησε τον Περσέα, υπέστη μεγάλες καταστροφές· εβδομήντα πόλεις της ισοπεδώθηκαν και περίπου εκατόν πενήντα χιλιάδες άνθρωποι αιχμαλωτίστηκαν και πουλήθηκαν ως δούλοι. Η Αχαϊκή συμπολιτεία, σύμμαχος της Ρώμης, υποχρεώθηκε να παραδώσει χίλιους επιφανείς άνδρες ως ομήρους, οι οποίοι μεταφέρθηκαν στη Ρώμη. Ανάμεσά τους ήταν και ο ιστορικός *Πολύβιος ο Μεγαλοπολίτης*.

Η υποταγή της Μακεδονίας, της κυρίως Ελλάδας και της Περγάμου. Μετά από μια εικοσαετία, οι Έλληνες έδωσαν τους τελευταίους αγώνες κα-

1. Ο «θρίαμβος»* του Αιμίλιου Παύλου. Στα αποσπάσματα αναφέρονται πτυχές του θριάμβου που τέλεσε ο Αιμίλιος Παύλος στη Ρώμη μετά τη νίκη του στον πόλεμο κατά του Περσέα

... Ο λαός έστησε εξέδρες στα ιπποδρόμια που τα λένε «Κίρκους», και στην αγορά, καθώς και σε άλλα κατάλληλα μέρη της πόλεως που θα περνούσε από κει η πομπή, και καθόνταν στολισμένοι και με καθαρά ρούχα, περιμένοντας να ιδούν... Η τελετή μοιράστηκε σε τρεις ημέρες· η πρώτη χρησιμοποιήθηκε –και μόλις και με δυσκολία έφτασε– για να παρελάσουν διακόσια πενήντα αμάξια, που έφερναν ανδριάντες, εικόνες και κολοσσούς, λάφυρα. Την άλλη μέρα επέρασαν σε πομπή τα ωραιότερα και πολυτελέστερα Μακεδονικά όπλα, μέσα σε πολλές άμαξες, αστραφτερά όλα από νεόκοπο χαλκό και σίδερο· είχαν τοποθετηθεί με τέτοια τέχνη, ώστε να φαίνονται πως είχαν μπει στο σωρό ανώμαλα και άτακτα... Ύστερα από τις άμαξες με τα όπλα, ακολουθούσαν τρεις χιλιάδες άνδρες, που κρατούσαν ανά τέσσερις ένα ασημένιο δοχείο, που είχε μέσα αργυρά νομίσματα συνολικής αξίας εφτακόσια πενήντα τριτάλαντα.

Την τρίτη ημέρα, αμέσως με την αυγή, ξεκίνησαν οι σαλπιγκτές που έπαιζαν όχι εκείνα που παίζουν στις οδοιπορίες ή στις πομπές, αλλά όμοια με κείνα που παίζουν την ώρα της μάχης. Ύστερα έρχονταν εκατόν είκοσι βόδια οικόσιτα, που είχαν χρυσάφια στα κέρατα και στολίδια από ταινίες και στέμματα. Οι οδηγοί τους, όλοι νέα παιδιά, προχωρούσαν φορώντας περιζώματα ωραιότατα, σα να πήγαιναν για ιερουργία, και κατόπιν ήταν τα παιδιά που κρατούσαν αργυ-

ρά και χρυσά αγγεία για σπονδές. Ακολουθούσαν ύστερα αυτοί που έφερναν τα χρυσά νομίσματα μέσα σε τριταλαντιαία δοχεία, όπως και τα ασημένια... Ύστερα ερχόταν το άρμα του Περσέως, και τα όπλα του με το διάδημά του τοποθετημένο επάνω τους. Κατόπιν, σε μικρή απόσταση, εβάδιζαν δούλοι πια τώρα, τα παιδιά του βασιλιά, και μαζί τους ολόκληρος όχλος, από τροφούς, και δασκάλους και παιδαγωγούς, που έκλαιγαν και άπλωναν ικετευτικά τα χέρια τους στους θεατές, λέγοντας και στα παιδιά να παρακαλούν και να ικετεύουν. Τα παιδιά αυτά ήταν δύο αγόρια κι ένα κορίτσι, που δεν καταλάβαιναν, ένεκα της ηλικίας τους, τη μεγάλη τους συμφορά· και τα έκανε περισσότερο αξιολύπητα η άγνοιά τους για την αλλαγή της καταστάσεώς τους, τόσο πολύ, ώστε παρ' ολίγο να περάσει απαρατήρητος ο Περσεύς, γιατί οι Ρωμαίοι λυπόνταν πολύ τα νήπια και είχαν εκεί την προσοχή τους· πολλοί μάλιστα εδάκρυσαν. Για όλους γενικά το θέαμα των παιδιών ήταν και λυπηρό και χαριτωμένο, μέχρις ότου προσπέρασαν.

Ύστερα από τα παιδιά του και την ακολουθία τους, επήγαινε ο ίδιος ο Περσεύς, φορώντας ιμάτια σε χρώμα σκοτεινό, και υποδήματα εγχώρια Μακεδονικά· από τη μεγάλη του συμφορά φαινόταν πως τα είχε χαμένα και δεν μπορούσε να σκεφθεί. Ύστερα ακολουθούσε μια ομάδα από φίλους και συγγενείς του, που είχαν καταλυπημένο το πρόσωπό τους, και, κοιτάζοντας αδιάκοπα τον Περσέα, εδάκρυζαν, ώστε οι θεαταί έβλεπαν καθαρά πως έκλαιγαν για το κατάντημα εκείνου και λίγο τους ένοιαζε για τη δική τους τύχη.

Πλούταρχος, Αιμίλιος Παύλος, 32-34, μετ. Ανδρ. Πουρνάρα, εκδ. Πάπυρος.

Τετράδραχμο με παράσταση το κεφάλι του Περσέα. Όταν ανέβηκε στο θρόνο κατέβαλε προσπάθειες για την οικονομική και διοικητική οργάνωση της Μακεδονίας· γρήγορα όμως ήρθε σε σύγκρουση με τους Ρωμαίους. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο)

τά των Ρωμαίων. Στη Μακεδονία εμφανίστηκε κάποιος που ονομαζόταν *Ανδρίσκος*. Αυτός διέδιδε τη φήμη ότι ήταν γιος του Περσέα και αυτοαποκαλούνταν Φίλιππος. Κατόρθωσε να ξεσηκώσει τους Μακεδόνες και να συγκεντρώσει λίγες δυνάμεις. Η Ρώμη έστειλε τον ύπατο *Καικίλιο Μέτελλο* και τον αντιμετώπισε. Η Μακεδονία, η Ήπειρος, η Θεσσαλία και η νότια περιοχή της Ιλλυρίας αποτέλεσαν οριστικά ενιαία ρωμαϊκή επαρχία με το όνομα Μακεδονία (148 π.Χ.). Την επόμενη χρονιά ο Καικίλιος Μέτελλος αντιμετώπισε το στρατηγό της Αχαϊκής συμπολιτείας *Κριτόλαο* στη Σκάρφεια της Λοκρίδας (147 π.Χ.) και υπέταξε την κεντρική Ελλάδα. Ο επίλογος γράφτηκε κοντά στον Ισθμό, όπου στην τοποθεσία Λευκόπετρα ο ύπατος *Μόμμιος* νίκησε το στρατηγό της Αχαϊκής συμπολιτείας *Δίαιο* και στη συνέχεια στράφηκε κατά της Κορίνθου, την οποία κατέστρεψε από τα θεμέλια (146 π.Χ.). Έτσι υποτάχθηκε όλη η Ελλάδα στους Ρωμαίους.

Η κατάληψη των υπόλοιπων ελεύθερων χωρών στην Ανατολή ήταν θέμα χρόνου. Στη Μ. Ασία *ο βασιλιάς της Περγάμου Άτταλος Γ΄*, όταν πέθανε το 133 π.Χ., κληροδότησε το βασίλειό του στο ρωμαϊκό λαό. Με τον τρόπο αυτό οι Ρωμαίοι μετά από λίγο έγιναν κύριοι του μεγαλύτερου μέρους της Μ. Ασίας, δημιουργώντας εκεί μια νέα επαρχία, την Ασία.

Τα ελληνιστικά βασίλεια των Σελευκιδών και των Πτολεμαίων, αφού εξαντλήθηκαν από δυναστικές έριδες μέχρι τα τέλη του 1ου αι. π.Χ., τελικά υπέκυψαν στους Ρωμαίους.

1.2 Οι κατακτήσεις στη Δύση

Είναι γνωστό ότι ο Γ΄ Καρχηδονιακός πόλεμος (149-146 π.Χ.) τελείωσε με την καταστροφή της Καρχηδόνας. Στα μέσα περίπου του 2ου αι. π.Χ. η κακή διοίκηση των Ρωμαίων στην *Ισπανία* προκάλεσε εξέγερση που διήρκεσε μία περίπου εικοσαετία. Ωστόσο, ο Σκιπίων Αιμιλιανός –ο επονομαζόμενος Αφρικανός, επειδή είχε καταστρέψει την Καρχηδόνα– υπέταξε οριστικά την Ισπανία (133 π.Χ.). Η Ισπανία εξελίχθηκε στην πλουσιότερη επαρχία της Δύσης για τους Ρωμαίους.

Στη διάρκεια του 2ου αι. π.Χ. οι Ρωμαίοι ολοκλήρωσαν την κατάκτηση της *Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατίας* και υπέταξαν τη νότια Γαλατία (σημερινή Ν. Γαλλία) δημιουργώντας την επαρχία που ονόμασαν *Ναρβωνίτιδα* μέσω της οποίας εξασφαλιζόταν η επικοινωνία με την Ισπανία. Η κατάκτηση όμως της *Εκείθεν των Άλπεων Γαλατίας* (σημερινής κεντρικής και Β. Γαλλίας) ολοκληρώθηκε με πολλές δυσκολίες τον 1ο αι. π.Χ.

Οι Ρωμαίοι ως τα τέλη του 2ου αι. π.Χ. κυριάρχησαν σε όλες τις ακτές της Ανατολικής και Δυ-

Προτομή που εικονίζει πιθανώς τον Άτταλο Γ΄, τον τελευταίο βασιλιά της Περγάμου. Έμεινε γνωστός από τη διαθήκη του, με την οποία κληροδότησε το βασίλειό του στο ρωμαϊκό λαό. (Κοπεγχάγη, Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg)

τικής Μεσογείου μετατρέποντας τη Μεσόγειο σε «ρωμαϊκή λίμνη». Οι ίδιοι αποκαλούσαν πλέον τη Μεσόγειο **mare nostrum** (η δική μας θάλασσα).

1.3 Η διοίκηση των κατακτημένων περιοχών

Οι περισσότερες χώρες γύρω από τη Μεσόγειο προς τα τέλη του 2ου αι. π.Χ. είχαν γίνει κτήσεις του ρωμαϊκού κράτους. Οι λίγες περιοχές που ακόμη δεν είχαν ενταχθεί στη ρωμαϊκή κυριαρχία θα ενσωματώνονταν μέχρι τα τέλη του 1ου αι. π.Χ.

Οι Ρωμαίοι, ύστερα από νικηφόρους πολέμους, έγιναν κύριοι της Β. Αφρικής –εκτός της Αιγύπτου–, των χωρών στις ανατολικές ακτές της Μεσογείου, της Μ. Ασίας, της Ν. Βαλκανικής, της ιταλικής χερσονήσου, της κεντρικής Ευρώπης μέχρι το Ρήνο, της Ισπανίας και φυσικά όλων των νησιών της Μεσογείου. Ουσιαστικά η Ρώμη αποφάσιζε για την τύχη όλων των λαών που κατοικούσαν από το Γιβραλτάρ μέχρι τον Ευφράτη ποταμό. Τους λαούς αυτούς εξουσίαζε με δύο τρόπους:

- Οι περισσότερες από τις κατακτημένες περιοχές

Ψηφιδωτή παράσταση από την Καισάρεια της Αφρικής. Εικονίζονται γεωργοί που περιποιούνται κλήματα (περ. μέσα 3ου αι. μ.Χ.). Την περίοδο των ρωμαϊκών κατακτήσεων διαδόθηκε η καλλιέργεια του αμπελιού σε πολλούς λαούς γύρω από τη Μεσόγειο. Οι ρωμαϊκές κατακτήσεις είχαν και θετικά αποτελέσματα για τους κατακτημένους λαούς. (Cherchell, Αρχαιολογικό Μουσείο)

βρίσκονταν υπό τον άμεσο έλεγχό της και αποτελούσαν επαρχίες του ρωμαϊκού κράτους.

- Ορισμένες περιοχές διατηρούσαν κάποια αυτονομία και ήταν φόρου υποτελείς.

Έτσι, η Ρώμη εξελίχθηκε σε πρωτεύουσα ενός τεράστιου και ισχυρού κράτους. Το ρωμαϊκό κράτος, ωστόσο, είχε αρκετά προβλήματα, που οφείλονταν στον πολυεθνικό χαρακτήρα του, στον τρόπο άσκησης της εξουσίας και στη δυσκολία πρόσβασης στις απομακρυσμένες περιοχές του.

Η κατάσταση αυτή ευνόησε την άσκηση πολιτικής από το στρατό. Οι διοικητές των επαρχιών, που ηγούνταν συγχρόνως μεγάλων στρατιωτικών μονάδων, εκδήλωσαν πολλές φορές τάσεις αυτονόμησης από τη Ρώμη. Οι τάσεις αυτές σε αρκετές περιπτώσεις ευνοήθηκαν από τους ίδιους τους κατακτημένους λαούς. Το τεράστιο ρωμαϊκό κράτος δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για νέα πολιτικά σχήματα διακυβέρνησης διαφορετικά από εκείνα της περιόδου της δημοκρατίας.

Ορειχάλκινο άγαλμα ηγεμόνα ελληνιστικού βασιλείου των χρόνων της ρωμαϊκής επέκτασης (μέσα του 2ου αι. π.Χ.). Αποδίδεται με τον τρόπο εκείνο που στους κλασικούς χρόνους απεικόνιζαν τους θεούς ή τους αθλητές. (Ρώμη, Μουσείο Θερμών)

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Εάν ήσασταν θεατές του «θριάμβου» του Αιμίλιου Παύλου που περιγράφεται στο παράθεμα 1, ποια εντύπωση θα αποκομίζατε από το θέαμα και ποια μπορεί να ήταν τα συναισθήματά σας; (Η απάντησή σας να συνδυαστεί με τις κατάλληλες αναφορές στο παράθεμα 1). Ποιο σκοπό υπηρετούσε η τέλεση «θριάμβου» από τους ρωμαίους στρατηγούς;
2. Οι Ρωμαίοι, για να αντιμετωπίσουν τους Έλληνες στην κυρίως Ελλάδα αλλά και στα βασίλεια της Ανατολής, εφάρμοσαν την πολιτική του «διαίρει και βασίλευε». Ποιες ενέργειες κατά τη διάρκεια της επέκτασης των Ρωμαίων στην Ανατολή αποδεικνύουν αυτή την πολιτική;
3. Με ποιους τρόπους κατέκτησε και διοίκησε η Ρώμη άλλους λαούς και ποιες ήταν οι άμεσες πολιτικές συνέπειες της εξάπλωσής της στη Μεσόγειο;

2. Οι συνέπειες των κατακτήσεων

Οι μεγάλες κατακτήσεις δε συνέβαλαν μόνο στη δημιουργία ενός μεγάλου και ισχυρού κράτους, ούτε έφεραν μόνο πλούτο και ευημερία στο ρωμαϊκό λαό. Είχαν και σημαντικές επιπτώσεις, οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές στη ρωμαϊκή κοινωνία. Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που δημιουργήθηκαν έγιναν ορισμένες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες. Παράλληλα με τις μεταρρυθμίσεις και ανεξάρτητα από την αποτελεσματικότητά τους ξέσπασε μια σειρά από εμφύλιες συγκρούσεις, που διήρκεσαν περισσότερο από έναν αιώνα και είχαν ως στόχο την αποκατάσταση της ισορροπίας στη ρωμαϊκή κοινωνία και συγχρόνως την παγίωση της ρωμαϊκής κυριαρχίας στο χώρο της Μεσογείου.

Για την επίτευξη αυτών των στόχων προβλήθηκε ως αίτημα των καιρών η ανάγκη πολιτειακών αλλαγών, οι οποίες εν τέλει κατέλυσαν ουσιαστικά το δημοκρατικό πολίτευμα.

1. Η δημιουργία των μεγάλων κτημάτων

Οι πλούσιοι πήραν τα μεγαλύτερα κομμάτια της δημόσιας γης που δεν είχε μοιραστεί και αφού βεβαιώθηκαν ότι, εάν τα διατηρούσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα, κανένας δεν θα τους τα αφαιρούσε, άρχισαν να αγοράζουν ή να αρπάζουν με τη βία τα μικρά γειτονικά χωράφια των φτωχών. Με αυτόν τον τρόπο τα κτήματά τους έγιναν τεράστιες εκτάσεις και για την καλλιέργειά τους καθώς και για τη βοσκή των κοπαδιών, χρησιμοποιούσαν αγορασμένους δούλους.

Αππιανός, Ρωμαϊκή ιστορία, I, I, 7.

2.1 Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές αλλαγές

Η οικονομία. Πριν από τις κατακτήσεις η κύρια ασχολία των Ρωμαίων ήταν η καλλιέργεια της γης. Το μικρό ρωμαϊκό κράτος στηριζόταν σ' ένα σύστημα κλειστής αγροτικής οικονομίας. Μετά την κατάκτηση της Ιταλίας και την υποταγή της Καρχηδόνας, άρχισε να αναπτύσσεται από τους Ιταλιώτες το εμπόριο και παράλληλα η βιοτεχνία. Δημιουργήθηκαν μεγάλα εργαστήρια, στα οποία η εργασία ήταν ομαδική για να προλαβαίνουν τις παραγγελίες και να καλύπτουν τις ανάγκες της ζήτησης. Η αλλαγή στο σύστημα παραγωγής επέφερε και σταδιακή αλλαγή στο είδος της εργασίας. Έτσι, επικράτησε η εργασία των δούλων που ήταν πολύ φθηνότερη. Οι μικρές και οι μεσαίες επιχειρήσεις αλλά και οι μικρές ιδιοκτησίες βαθμιαία εξαφανίστηκαν, επειδή δεν άντεξαν στον ανταγωνισμό των μεγάλων εργαστηρίων. Το ίδιο συνέβη και με τους μικρούς ιδιοκτήτες της γης που απορροφήθηκαν από τις μεγάλες γαιοκτησίες. Οι πρώτες μεγάλες ιδιοκτησίες είχαν ήδη δημιουργηθεί παλαιότερα με την καταπάτηση της κατακτημένης δημόσιας γης[1].

Ψηφιδωτή παράσταση από τη Β. Αφρική. Εικονίζεται αγρόκτημα και σκηνές που εκτυλίσσονται μέσα σ' αυτό (β΄ μισό του 4ου αι. μ.Χ.). Τα μεγάλα αγροκτήματα –latifundia– άρχισαν να δημιουργούνται στην Ιταλική χερσόνησο από το 2ο αι. π.Χ.
(Πόλη της Τύνιδας, Εθνικό Μουσείο Bardo)

Η κοινωνία. Οι οικονομικές αλλαγές είχαν άμεσες επιπτώσεις στη ρωμαϊκή κοινωνία. Η εξαφάνιση των μικρών ιδιοκτησιών και των μικρών εργαστηρίων σήμανε παράλληλα την εξαφάνιση όλων αυτών που ως το 2ο αι. π.Χ. στήριζαν το δημοκρατικό πολίτευμα και αποτελούσαν το στρατό με τον οποίο έγιναν οι μεγάλες κατακτήσεις. Κι αυτοί ήταν ο κύριος όγκος του ρωμαϊκού λαού που δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στα νέα οικονομικά δεδομένα. Έχασε τη μικρή του περιουσία και άρχισε να συγκεντρώνεται στη Ρώμη σε αναζήτηση ευκαιριών. Τα μόνα εφόδια που διέθεταν αυτοί οι άνθρωποι ήταν τα πολιτικά δικαιώματα του Ρωμαίου πολίτη. Το κύριο μέσο επιβίωσής τους ήταν η ψήφος και η μαρτυρία τους στα δικαστήρια. Ουσιαστικά παρασιτούσαν εξαργυρώνοντας την ψήφο τους στους πλουσίους. Έτσι εξελίχθηκαν προοδευτικά σε μια ανθρώπινη μάζα χωρίς συνείδηση, το γνωστό ***ρωμαϊκό όχλο***[2].

Τα πλούτη που συσσωρεύτηκαν από τις μεγάλες κατακτήσεις τα καρπώθηκαν δύο ολιγάνθρωπες κοινωνικές τάξεις: οι συγκλητικοί και οι ιππείς.

Οι συγκλητικοί ήταν νέα αριστοκρατική τάξη, η οποία σχηματίστηκε από ανθρώπους που οι ίδιοι ή οι πρόγονοί τους είχαν καταλάβει κάποτε κάποιο ανώτατο αξίωμα. Δεν ασχολούνταν με επιχειρήσεις, κατείχαν όμως μεγάλα αγροκτήματα. Η από-

2. Οι πλούσιοι και το πλήθος της Ρώμης

Η κυριαρχία της τάξης των πλουσίων διατηρήθηκε στη Ρώμη περισσότερο από όσο σε οποιαδήποτε άλλη πόλη. Αυτό οφείλεται σε δύο αιτίες: η μια είναι πως έκαναν μεγάλες κατακτήσεις και πως τα οφέλη πήγαιναν στην τάξη που ήταν ήδη πλούσια· η τάξη αυτή απέκτησε όλες τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις που αφαιρούσαν από τους νικημένους· πήρε στα χέρια της το εμπόριο των κατακτημένων χωρών, όπως και τα τεράστια κέρδη από την είσπραξη των φόρων και τη διοίκηση των επαρχιών. Αυτές οι οικογένειες, πλουτίζοντας έτσι ολοένα και περισσότερο από γενιά σε γενιά, απέκτησαν αμύθητα πλούτη και η καθεμιά τους αποτελούσε μια ιδιαίτερη δύναμη απέναντι στο λαό. Η άλλη αιτία ήταν πως ο Ρωμαίος, ακόμη και ο πιο φτωχός, είχε έναν έμφυτο σεβασμό προς το χρήμα. Ενώ η πραγματική πελατεία είχε εξαφανιστεί από καιρό, ξαναπαρουσιάστηκε με τη μορφή του σεβασμού προς τις μεγάλες περιουσίες· και οι προλετά-

ριοι* απέκτησαν τη συνήθεια να παρουσιάζονται κάθε πρωί, για να χαιρετήσουν τους πλούσιους και να ζητήσουν το καθημερινό τους φαγητό.

Fustel de Coulanges, ό.π., σ. 553.

κτηση των αξιωμάτων γινόταν με εκλογές. Για να εξασφαλίσουν την εκλογή τους είχαν την ανάγκη του λαού που τους έδινε την ψήφο του. Ονομάζονταν συγκλητικοί, γιατί με την κατάκτηση κάποιου υψηλού αξιώματος εντάσσονταν στο σώμα της συγκλήτου. Σταδιακά με τις κατακτήσεις συγκεντρώθηκε μεγάλη πολιτική δύναμη στη σύγκλητο. Οι συγκλητικοί αποτελούσαν μια κλειστή κοινωνική ομάδα, που δεν άφηνε το περιθώριο σε άτομα διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης να διεκδικήσουν δημόσιο αξίωμα. Σε σπάνιες περιπτώσεις, όταν συνέβαινε αυτό, αυτός που εκλεγόταν ονομαζόταν ***νέος άνθρωπος***[3].

Οι ιππείς ήταν οι πλούσιοι του χρήματος. Το όνομά τους μόνο παραπέμπει σε παλαιές εποχές, όταν ιππείς ονομάζονταν όσοι ήσαν αριστοκρατικής καταγωγής και είχαν τη δυνατότητα να εκτρέφουν άλογο για να πολεμούν έφιπποι. Μετά τις κατακτήσεις, ιππείς ονομάστηκαν όσοι είχαν χρηματική περιουσία που τους επέτρεπε να στρατεύονται στο ιππικό. Ασχολήθηκαν με εργασίες που απέδιδαν κέρδη, όπως με επιχειρήσεις, εμπόριο, τοκογλυφία, ανάληψη δημόσιων έργων. Η πιο κερδοφόρα επιχείρηση ήταν του ***δημοσιώνη***, εκείνου δηλαδή που νοίκιαζε από το κράτος το δικαίωμα της είσπραξης των δημόσιων φόρων από τις επαρχίες ή ακόμα της εκμετάλλευσης των μεταλλείων ή των λιμανιών. Εννοείται ότι οι δημοσιώνες προκατέβαλλαν στο κράτος τα έσοδα των εισπράξεων που θα έκαναν. Στη συνέχεια πουλούσαν τα δικαιώματά τους σε επιχειρηματίες των επαρχιών, οι οποίοι προσπαθούσαν να εισπράξουν τους φόρους με σκληρό τρόπο και με υψηλό κέρδος από το λαό. Αυτοί είναι οι γνωστοί τελώνες, για τους οποίους πολλές φορές γίνεται λόγος στην Καινή Διαθήκη.

Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι ιππείς δεν ήταν ευγενούς καταγωγής και ότι δεν είχαν τη δυνατότητα να καταλαμβάνουν ανώτατα δημόσια αξιώματα· για το λόγο αυτό βρίσκονταν σε αντιπαράθεση με τους συγκλητικούς.

Όπως ήταν φυσικό, οι μεγάλες κατακτήσεις συνέβαλαν στην ανάπτυξη της ***δουλείας***. Οι Ρωμαίοι

3. Οι συγκλητικοί και η περιουσία τους

Σε μια επιστολή σ' έναν φίλο του ο Πλίνιος ο νεότερος, Ρωμαίος συγκλητικός που καταγόταν από το Κώμο της βόρειας Ιταλίας, αναφέρει ότι η περιουσία του ήταν σχεδόν εξ ολοκλήρου επενδυμένη σε αγροτική ιδιοκτησία. Το ίδιο ίσχυε για πολλούς –αν όχι σχεδόν για τους περισσότερους– συγκλητικούς, ιδιαίτερα μάλιστα για όσους όπως ο Πλίνιος, δεν ήταν εξαιρετικά πλούσιοι και δεν προέρχονταν από τη Ρώμη ή τα περίχωρά της... Η περιουσία του Πλινίου, πάντως, ήταν με τη σειρά της εικοσαπλάσια του ελάχιστου προαπαιτούμενου τιμήματος για να ενταχθεί κάποιος στον συγκλητικό ordo (τάξη), δηλαδή του ενός εκατομμυρίου σηστερτίων*. Παράλληλα όμως φαίνεται να υπήρχε και ένας μεγάλος αριθμός πολιτών στην Ιταλία και τις επαρχίες, οι οποίοι, μολονότι διέθεταν αυτό το ελάχιστο προαπαιτούμενο τίμημα για την είσοδό τους στη σύγκλητο, ποτέ δεν έγιναν συγκλητικοί.

Garnsey P., Sailer R.,
Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία,
μετ. Β. Ι. Αναστασιάδης,
Πανεπιστημιακές Εκδ. Κρήτης,
1995, σ. 85.

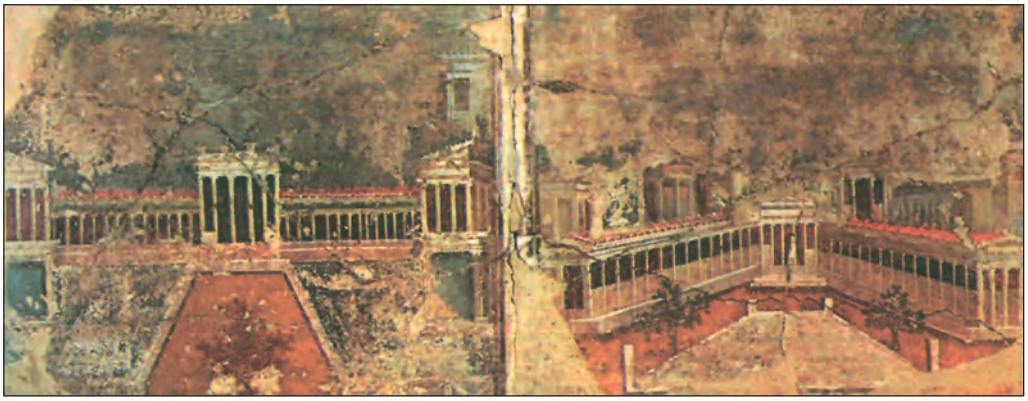

Τμήματα τοιχογραφίας από την Πομπηία (1ος αι. μ.Χ.). Εικονίζει επαύλεις. Οι πλούσιοι, κυρίως οι ιδιοκτήτες μεγάλων εκτάσεων γης, κατοικούσαν σε ανάλογες επαύλεις. (Νεάπολη, Εθνικό Μουσείο)

στρατηγοί αιχμαλώτιζαν κατά χιλιάδες τους κατοίκους των κατακτημένων περιοχών, τους οποίους στη συνέχεια παρέδιδαν στους δουλέμπορους. Η αγοραπωλησία δούλων ήταν ευρύτατα διαδεδομένη επιχείρηση, ιδιαίτερα στα λιμάνια της Ανατολής. Η ζήτηση των δούλων αυτή την εποχή αυξάνεται εξαιτίας της ανάπτυξης των επιχειρήσεων και των γαιοκτησιών. Οι δούλοι παρείχαν φτηνότερη εργασία από τους ελεύθερους πολίτες. Η συμπεριφορά των Ρωμαίων απέναντι στους δούλους ήταν ιδιαίτερα σκληρή, γι' αυτό και σημειώθηκαν πολλές εξεγέρσεις δούλων, οι οποίες τις περισσότερες φορές καταπνίγηκαν στο αίμα.

Η καθημερινή και η πνευματική ζωή των Ρωμαίων. Οι κατακτήσεις έφεραν σε άμεση επαφή τους Ρωμαίους με τα κοσμοπολίτικα κέντρα της Ανατολής και τον πολιτισμό των ελληνιστικών βασιλείων. Η πολυτέλεια και τα πνευματικά αγαθά του ελληνιστικού πολιτισμού επηρέασαν την καθημερινή ζωή των Ρωμαίων και την πολιτιστική τους εξέλιξη. Ο στίχος του ποιητή Οράτιου που αναφέρει ότι «η ηττημένη Ελλάδα κατέκτησε το σκληρό νικητή και έφερε τις τέχνες και τα γράμματα στο αγροτικό Λάτιο» προβάλλει την κατάσταση εκείνης της εποχής.

- Οι Ρωμαίοι υιοθέτησαν πολλά στοιχεία από την καθημερινή ζωή των Ελλήνων αλλά και άλλων

4. Ο πολυτελής τρόπος ζωής γίνεται του συρμού στη Ρώμη

Οι στρατιώτες (που γύριζαν από τις εκστρατείες στην Ανατολή) έφεραν για πρώτη φορά στη Ρώμη χάλκινα κρεβάτια, ακριβά σκεπάσματα, παραπετάσματα κρεβατιών και άλλα υφάσματα, όπως και τραπέζια με ένα στήριγμα και έπιπλα οικοσκευής, έπιπλα που τα θεωρούσαν πολυτελείας εκείνη την εποχή. Τα γεύματα έγιναν περισσότερο ευχάριστα, γιατί συνοδεύονταν από μουσική –κορίτσια που έπαιζαν κιθάρα και άρπα– και με άλλες διασκεδάσεις. Και το φαγητό άρχιζε να ετοιμάζεται με μεγαλύτερη προσοχή και πολλά έξοδα. Ο μάγειρας, που οι παλαιότεροι τον θεωρούσαν και τον αντιμετώπιζαν σαν τον πιο ανάξιο δούλο, απέκτησε μεγάλη αξία και η εργασία του που παλιά ήταν μια ασχολία για δούλους, δηλαδή η μαγειρική, άρχισε να θεωρείται υπέροχη τέχνη.

Τίτος Λίβιος, XXXIX, υ, 3-9.

λαών. Σε ό,τι αφορά την κατοικία, την ενδυμασία, το φαγητό και τη διασκέδαση, δανείστηκαν ό,τι προκαλούσε την εντύπωση και δημιουργούσε άνεση στη ζωή. Τους έλειψε το μέτρο και η λεπτή αίσθηση του ωραίου[4].

- Στο θρησκευτικό τομέα, οι Ρωμαίοι επηρεάστηκαν από λατρείες της Ανατολής και ιδιαίτερα από εκείνες που είχαν σχέση με οργιαστικές και μυστηριακές τελετές, όπως της Ίσιδας, της Κυβέλης, του Μίθρα. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, άλλωστε, των ελληνιστικών χρόνων συνέβαλαν προς αυτή την κατεύθυνση (βλ. και σ. 143-144).
- Οι Ρωμαίοι εκδήλωσαν την προτίμησή τους στην κωμωδία. Υιοθέτησαν τα χαρακτηριστικά της νέας αττικής κωμωδίας. Στη διακωμώδηση ανθρώπινων τύπων επιδόθηκαν με επιτυχία οι κωμωδιογράφοι ***Πλαύτος*** και ***Τερέντιος***.
- Την ελληνική τέχνη γνώρισαν με την κατάκτηση του Τάραντα. Από τις περιοχές που κατακτούσαν μετέφεραν πολλά έργα τέχνης για να διακοσμήσουν τους δημόσιους χώρους και τις επαύλεις τους οι πλούσιοι. Έλληνες καλλιτέχνες αντέγραφαν έργα γλυπτικής κατά παραγγελία των Ρωμαίων.
- Έλληνες μορφωμένοι που μεταφέρθηκαν αιχμάλωτοι στη Ρώμη έγιναν δάσκαλοι των παιδιών των Ρωμαίων. Ήταν του συρμού οι πλούσιοι να διατηρούν έναν κύκλο πνευματικών ανθρώπων που τους δίδασκαν φιλοσοφία, ρητορική και μουσική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο κύκλος των Σκιπιώνων*, στον οποίο περιλαμβάνονταν πολλοί Έλληνες μορφωμένοι, όπως ο Παναίτιος ο Ρόδιος, ο Πολύβιος ο Μεγαλοπολίτης και άλλοι.

Λεπτομέρεια από τοιχογραφία της Πομπηίας (1ος αι. μ.Χ.). Παράσταση μονομαχιών σε ρωμαϊκό αμφιθέατρο. Οι μονομαχίες ήταν ένα από τα πιο δημοφιλή θεάματα των Ρωμαίων. (Νεάπολη, Εθν. Αρχαιολ. Μουσείο)

Μια από τις εκδηλώσεις που συγκινούσε ιδιαίτερα τους Ρωμαίους ήταν οι ***μονομαχίες***. Παρακολουθούσαν αγώνες ανθρώπων που μονομαχούσαν μέχρι θανάτου. Ανάλογη εκδήλωση ήταν και οι

*θηριομαχίες**. Τις εκδηλώσεις αυτές, που εξελίχθηκαν σε κύριο τρόπο διασκέδασής τους, φαίνεται ότι τις υιοθέτησαν από τους Ετρούσκους.

2.2 Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες

Οι κοινωνικές αλλαγές που έφεραν οι κατακτήσεις, ιδιαίτερα η αλλοίωση των ηθών και η απομάκρυνση από τις προγονικές αρετές, ήταν λόγοι που έκαναν ορισμένες προσωπικότητες να σκεφτούν ότι έπρεπε να ελεγχθεί αυτή η κατάσταση.

Κάτων ο Τιμητής. Πρωταγωνιστικό ρόλο στην προσπάθεια αντιμετώπισης της κοινωνικής και πολιτικής διαφθοράς ανέλαβε ο Κάτων. Ήταν ένας μορφωμένος Ρωμαίος, που είχε πάρει μέρος σε πολλούς πολέμους και είχε διακριθεί σε ανώτατα αξιώματα. Είχε συντηρητικές απόψεις και ηθικές αρχές, γι' αυτό, όταν εκλέχτηκε στο αξίωμα του Τιμητή (184 π.Χ.), επιχείρησε την κάθαρση της τάξης των συγκλητικών και των ιππέων. Προσπάθησε με μια σειρά μέτρων να περιορίσει την πλεονεξία και να ελέγξει τη συμπεριφορά τους[5].

Ο Κάτων είχε ελληνική παιδεία. Απέδιδε όμως την ευθύνη της αλλοίωσης των ρωμαϊκών ηθών στη διείσδυση των ελληνικών συνηθειών και στην υιοθέτηση του πολιτισμού των Ελλήνων. Είχε φτάσει στο ακραίο σημείο να αποστρέφεται καθετί το ελληνικό.

Η προσπάθεια του Κάτωνα, αν και είχε αγαθά κίνητρα, δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα, καθώς οι αλλαγές είχαν πλέον ριζώσει στη ρωμαϊκή κοινωνία.

Τιβέριος και Γάιος Γράκχος. Ο *Τιβέριος Γράκχος*, όταν εκλέχτηκε δήμαρχος (133 π.Χ.), πρότεινε την ψήφιση του ***αγροτικού νόμου***, σύμφωνα με τον οποίο δεν επιτρεπόταν σε κανένα πολίτη να κατέχει ιδιοκτησία μεγαλύτερη από 500 πλέθρα* γης. Εάν μέχρι εκείνη την εποχή κατείχε περισσότερη γη, τότε θα μπορούσε να κρατήσει επιπλέον και από 250 πλέθρα για καθένα από τα δύο αρσενικά παιδιά του. Δεν επιτρεπόταν όμως σε κα-

5. Η αντιμετώπιση της πολυτέλειας από τον Κάτωνα

Τους περισσότερους (Ρωμαίους) κυρίως δυσαρέστησε γιατί περιόρισε την πολυτέλειά τους· να την πατάξει ριζικά τη στιγμή που η πλειοψηφία είχε επηρεαστεί και διαφθαρεί απ' αυτήν ήταν ακατόρθωτο. Για το λόγο αυτό προσπάθησε με μέθοδο να αντιμετωπίσει τη δύσκολη κατάσταση θέτοντας διατίμηση δεκαπλάσια στα ενδύματα, τα αμάξια, τα γυναικεία κοσμήματα, τα οικιακά σκεύη, όλα όσα άξιζαν περισσότερο από χίλιες πεντακόσιες δραχμές· καθόρισε επίσης, την πρόσθετη αξία τους να την εισπράττει ως έσοδο το κράτος. Προσέθεσε επιπλέον και ένα μικρό φόρο σε όσα (αγαθά) άξιζαν πάνω από χίλιες δραχμές ώστε να βαρεθούν να πληρώνουν και να αντιδράσουν (κάποιοι Ρωμαίοι), όταν έβλεπαν ότι οι απλοί άνθρωποι που ζούσαν απέριττη ζωή και είχαν ίση περιουσία πλήρωναν λιγότερα. Έτσι ήταν αγανακτισμένοι μαζί του εκείνοι που προτιμούσαν να πληρώνουν για να διατηρήσουν την πολυτέλεια, αλλά αγανακτούσαν και εκείνοι που υποχρεώνονταν να εγκαταλείψουν την πολυτέλεια εξαιτίας της φορολογίας.

Πλούταρχος, Κάτων 18, 2.

6. Ο Τιβέριος Γράκχος: Ένας υπερασπιστής των δικαιωμάτων του λαού

(Ο Τιβέριος Γράκχος) ήταν υπέροχος και ακαταμάχητος ρήτορας γιατί, όταν ανέβαινε στο βήμα και ο λαός συνωστιζόταν γύρω του, μιλούσε για τους φτωχούς:

«Τα άγρια ζώα που ζουν στην Ιταλία έχουν φωλιά και το καθένα διαθέτει ένα λαγούμι στη γη για να κρύβεται και να κοιμάται. Εν τούτοις σε εκείνους που πολεμούν και πεθαίνουν για την Ιταλία, έμεινε μόνο ο αέρας και το φως και τίποτα άλλο... Με τα παιδιά και τις γυναίκες τους τριγυρίζουν ανέστιοι και άστεγοι. Οι στρατηγοί όμως τους λένε ψέματα, όταν τους προτρέπουν στις μάχες να χτυπούν τους εχθρούς για να διασωθούν οι τάφοι και τα ιερά. Ωστόσο, κανείς από τόσους Ρωμαίους δεν έχει ούτε βωμό ούτε προγονικό τάφο. Πολεμάει για την καλοπέραση και τον πλουτισμό των άλλων και ενώ τον αποκαλούν κυρίαρχο της οικουμένης, δεν έχει δικό του ούτε ένα βόλο γης.

Πλούταρχος, Τιβέριος Γράκχος, 9, 4.

μία περίπτωση η κατοχή της γης να ξεπερνά στο σύνολο τα 1000 πλέθρα[6].

Με το νόμο αυτό προβλεπόταν αναδιανομή της δημόσιας γης στους ακτήμονες. Όση γη θα επιστρεφόταν με την εφαρμογή του νόμου θα μοιραζόταν εκ νέου ανά 30 πλέθρα σε κάθε πολίτη που δεν είχε έγγειο ιδιοκτησία.

Εκτός από τον αγροτικό νόμο, τολμηρή πρέπει να θεωρηθεί και η πρότασή του για τη διάθεση των θησαυρών του βασιλιά της Περγάμου, Άτταλου Γ΄, ο οποίος, όπως είναι γνωστό, κληροδότησε πεθαίνοντας το κράτος του στο ρωμαϊκό λαό (133 π.Χ.). Ο Τιβέριος πρότεινε ο θησαυρός της Περγάμου να δοθεί στους ακτήμονες, για να αγοράσουν εργαλεία και να καλλιεργήσουν τα κτήματα που θα αποκτούσαν.

Η αντίδραση όμως των συγκλητικών και η εξαγορά των συνειδήσεων του λαού οδήγησαν στην αποτυχία των σχεδίων του Τιβέριου. Ο ίδιος δολοφονήθηκε. Το νόμο του, αν και δεν τόλμησαν να τον καταργήσουν, δεν τον εφάρμοσαν.

Ο *Γάιος Γράκχος* εκλέχτηκε δήμαρχος δέκα χρόνια μετά την πρώτη εκλογή του αδελφού του (123 π.Χ.). Οι μεταρρυθμίσεις του ήταν εμπνευσμένες από το έργο του Τιβέριου. Παράλληλα, όμως, επιδίωξε και να περιορίσει τη δράση της συγκλήτου.

Έθεσε σε εφαρμογή τον αγροτικό νόμο και ψήφισε μια σειρά νέων μέτρων που βελτίωναν τη θέση των ακτημόνων. Ίδρυσε αποικίες στις κατακτη-

Λεπτομέρεια από τοιχογραφία της Πομπηίας (περ. μέσα 1ου αι. π.Χ.). Σκηνή μύησης στα Διονυσιακά Μυστήρια από την «οικία των Μυστηρίων». Η σκηνή αυτή απηχεί τον τρόπο ζωής και διασκέδασης των πλούσιων Ρωμαίων.

μένες περιοχές της Ιταλίας και εγκατέστησε ακτήμονες. Καθιέρωσε τη διανομή σιταριού για τους φτωχούς της Ρώμης. Μείωσε τα χρόνια της στράτευσης και αύξησε το στρατιωτικό μισθό.

Για να περιορίσει τις αυθαιρεσίες των συγκλητικών, προχώρησε στη συγκρότηση δικαστηρίων από ιππείς, που εκδίκαζαν υποθέσεις καταχρήσεων από τους συγκλητικούς και με άλλο νόμο εμπόδισε τη δυνατότητα που είχαν αυτοί να επιλέγουν τις συγκλητικές επαρχίες.

Ωστόσο, οι συγκλητικοί κατόρθωσαν να τον αντιμετωπίσουν με τον ίδιο τρόπο που εξουδετέρωσαν και τον αδελφό του, έστρεψαν δηλαδή ένα μέρος του λαού εναντίον του. Όταν ο Γάιος θέλησε να κινηθεί ανοικτά κατά της συγκλήτου, οργανώνοντας εξέγερση, απέτυχε. Οι οπαδοί του εξοντώθηκαν και ο ίδιος, για να αποφύγει την ατίμωση, διέταξε ένα δούλο του να τον σκοτώσει.

Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια των Γράκχων στόχευε στον έλεγχο της κοινωνικής ανισότητας, στην αποκατάσταση μεγάλου μέρους των ακτημόνων και στην αποδυνάμωση των συγκλητικών. Η κατάσταση όμως που είχε δημιουργηθεί από τις μεγάλες κατακτήσεις δεν ευνόησε τις αλλαγές. Το έργο των Γράκχων ουσιαστικά απέτυχε. Διαμόρφωσε ευνοϊκές προϋποθέσεις για λίγους που ευεργετήθηκαν από τα μέτρα των Γράκχων και στη συνέχεια αποτέλεσαν μια νέα αρκετά δυναμική κοινωνική ομάδα.

2.3 Η ενοποίηση της Ιταλίας

Οι κάτοικοι της ιταλικής χερσονήσου, οι Ιταλιώτες, μετά την υποταγή τους ενσωματώθηκαν στο ρωμαϊκό κράτος, άλλοι με περισσότερα και άλλοι με λιγότερα προνόμια. Καθώς ήταν πολυπληθέστεροι, αναδείχθηκαν στον κύριο στρατιωτικό κορμό που έφερε σε πέρας τις μεγάλες κατακτήσεις. Ουσιαστικά όμως ήταν πολίτες δεύτερης κατηγορίας, αφού δεν είχαν τα ίδια δικαιώματα με τους Ρωμαίους. Αιτήματά τους ήταν: η ισότητα απέναντι στους νόμους, το δικαίωμα απόκτησης περιουσίας και ενασχόλησης με το εμπόριο. Το δικαίωμα της

7. Οι κάτοικοι των ιταλικών πόλεων και ο Συμμαχικός πόλεμος

Οι ιταλικές πόλεις, οι οποίες, υπόδουλες από δύο αιώνες, βρίσκονταν περίπου στην ίδια κατάσταση με τις λατινικές και έβλεπαν επίσης τους πλουσιότερους κατοίκους τους να τις εγκαταλείπουν για να γίνουν Ρωμαίοι, ζήτησαν κι αυτές πολιτικά δικαιώματα. Η μοίρα των υπόδουλων ή συμμάχων είχε καταστεί ακόμη πιο δυσβάσταχτη σε μια εποχή, όπου η ρωμαϊκή δημοκρατία ανακινούσε το θέμα των αγροτικών νόμων. Η αρχή λοιπόν όλων αυτών των νόμων ήταν πως ούτε ο υπόδουλος ούτε ο σύμμαχος δεν είχε δικαίωμα κυριότητας της γης, εκτός αν υπήρχε επίσημη πράξη του κράτους, και πως το μεγαλύτερο μέρος της ιταλικής γης ανήκε στη δημοκρατία· μια μερίδα ζητούσε να επιστρέψουν στο κράτος αυτά τα εδάφη, που κατέχονταν σχεδόν στο σύνολό τους από Ιταλούς, και να μοιραστούν στους φτωχούς της Ρώμης. Οι Ιταλοί απειλούνταν, λοιπόν, με γενική καταστροφή· ένιωθαν την επιτακτική ανάγκη να αποκτήσουν πολιτικά δικαιώματα και δεν μπορούσαν να τα αποκτήσουν χωρίς το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη.

Ο πόλεμος που επακολούθησε, ονομάστηκε *κοινωνικός πόλεμος*· οι σύμμαχοι της Ρώμης είχαν πάρει πράγματι τα όπλα, για να μην είναι πλέον σύμμαχοι και να γίνουν Ρωμαίοι. Αν και νικήτρια η Ρώμη, δέχτηκε, ωστόσο, να παραχωρήσει αυτό που της ζητούσαν, και οι Ιταλοί απέκτησαν πολιτικά δικαιώματα.

Fustel de Coulanges, ό.π., σ. 568.

ψήφου, όμως, δηλαδή το να έρχονται στη Ρώμη και να συμμετέχουν στις συνελεύσεις, δεν πρέπει να συγκαταλεγόταν στις διεκδικήσεις τους.

Έτσι, στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 1ου αι. π.Χ. οι Ιταλιώτες επαναστάτησαν, με σκοπό να δημιουργήσουν ένα νέο κράτος, το οποίο να περιλαμβάνει όλη την Ιταλία. Ο πόλεμος αυτός είναι γνωστός ως ***Συμμαχικός πόλεμος*** (90-88 π.Χ.), γιατί οι Ρωμαίοι ονόμαζαν συμμάχους τους άλλους λαούς της Ιταλίας[7]. Ο Συμμαχικός πόλεμος ήταν σκληρός με πολλές απώλειες και για τις δύο πλευρές. Η ψήφιση σχετικού νόμου το 89 π.Χ., με τον οποίο οριζόταν ότι μπορούσαν οι Ιταλιώτες σε διάστημα 60 ημερών από τη δημοσίευσή του να υποβάλουν αίτηση για την απόκτηση του δικαιώματος του Ρωμαίου πολίτη, εκτόνωσε την κατάσταση, δεν έδωσε όμως τέλος στον πόλεμο. Στον πόλεμο αυτό διακρίθηκε ο Σύλλας, ο οποίος την επόμενη χρονιά εκλέχτηκε ύπατος (88 π.Χ.).

Η παραχώρηση του δικαιώματος του Ρωμαίου πολίτη που κατόρθωσαν να αποσπάσουν οι κάτοικοι της Ιταλίας με τους αγώνες τους ήταν μεγάλης σημασίας, γιατί συνέβαλε στη ***δημιουργία κράτους Ιταλιωτών***. Η Ρώμη έπαυσε να είναι η κυρίαρχη πόλη-κράτος με υπηκόους τους άλλους κατοίκους της Ιταλίας. Έγινε πλέον η πρωτεύουσα του ενοποιημένου κράτους με πολίτες όλους τους Ιταλιώτες που κατοικούσαν ως το Ρουβίκωνα ποταμό.

2.4 Οι εμφύλιοι πόλεμοι

Ο ρωμαϊκός στρατός, που πραγματοποίησε τις μεγάλες κατακτήσεις, στη διάρκεια του 1ου αι. π.Χ. χάνει τον πραγματικό του στόχο· από μέσο εξυπηρέτησης των συμφερόντων της Ρώμης μεταβάλλεται σε μέσο πραγμάτωσης των φιλόδοξων σχεδίων των στρατηγών.

Μέσα στο μεγάλο κράτος που δημιούργησαν οι κατακτήσεις, η πολιτική δύναμη δεν ήταν εύκολο να εξασφαλιστεί με την ψήφο του λαού, όπως προέβλεπαν οι κανόνες λειτουργίας της Δημοκρατίας (Res publica). Αποτελεσματικότερη αποδείχθηκε η δύναμη των όπλων.

Οι πολιτικές συγκρούσεις στη διάρκεια του 1ου αι. π.Χ. διεξάγονταν ανάμεσα σε δύο παρατάξεις, τους αριστοκρατικούς, δηλαδή την τάξη των συγκλητικών που κατείχαν μεγάλες εκτάσεις γης, και τους δημοκρατικούς, το μεγάλο δηλαδή πλήθος των ελεύθερων πολιτών, που στην πλειοψηφία του αποτελούσε τον όχλο των πόλεων. Είναι χαρακτηριστικό όμως ότι πολλές φορές οι πολιτικοί αρχηγοί δεν είχαν την ταξική προέλευση της παράταξης που εκπροσωπούσαν. Συνέβαινε πολλές φορές αρχηγοί της αριστοκρατικής παράταξης να αναδεικνύονται άνθρωποι ταπεινής καταγωγής, ενώ της δημοκρατικής άνθρωποι αριστοκρατικής καταγωγής.

Αυτή την περίοδο, καθοριστικό παράγοντα των πολιτικών εξελίξεων αποτέλεσαν οι προσωπικές φιλοδοξίες και οι αντιθέσεις μεταξύ των ηγετών των δύο παρατάξεων. Οι συγκρούσεις μεταξύ τους δεν περιορίστηκαν στο πολιτικό πεδίο, επεκτάθηκαν και στα πεδία των μαχών. Οι εμφύλιες συγκρούσεις είχαν πρωταγωνιστές σπουδαίες μορφές, που στηρίχτηκαν στη δύναμη των όπλων για να επιβληθούν πολιτικά και λειτούργησαν ως παράγοντες κατάλυσης του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Μάριος και Σύλλας. Ο *Μάριος* είχε αγροτική καταγωγή και ήταν εχθρός των αριστοκρατικών. Διακρίθηκε σε ικανό στρατιωτικό ηγέτη, είχε όμως περιορισμένες πολιτικές ικανότητες. Τη δύναμή του ουσιαστικά αντλούσε από την αγάπη που έτρεφε γι' αυτόν ο στρατός. Μετά από σημαντικές νίκες στα τέλη του 2ου αι. π.Χ. –πρώτα κατά του Ιουγούρθα, βασιλιά της Νουμιδίας (σημ. Αλγερία), και στη συνέχεια κατά των Κίμβρων και Τευτόνων, γερμανικών φυλών που λεηλατούσαν την κεντρική Ευρώπη και τη Β. Ιταλία– προχώρησε σε αλλαγές που μετέβαλαν το χαρακτήρα και την τακτική του στρατού. ***Ο στρατός έχασε τον εθνικό του χαρακτήρα, έγινε επαγγελματικός και αποτέλεσε όργανο στα χέρια του στρατηγού με στόχο να εξυπηρετήσει τις φιλοδοξίες του***. Οδηγήθηκε σε πολέμους όχι με στόχο το μεγαλείο της Ρώμης αλλά την απόκτηση πλούτου.

Προτομή πιθανώς του Σύλλα (1ος αι. π.Χ.). Ο Σύλλας ήταν πολιτικός αντίπαλος του Μάριου και κύριος υποστηρικτής των αριστοκρατικών. Είναι γνωστός ιδιαίτερα για το μέτρο των προγραφών με το οποίο εξόντωσε τους πολιτικούς του αντιπάλους. (Βενετία, Αρχαιολογικό Μουσείο)

8. Οι προγραφές του Σύλλα

Τότε ο Σύλλας άρχισε τις σφαγές και έγιναν στην πόλη πολλοί φόνοι χωρίς περιορισμό. Πολλοί άνθρωποι χωρίς να είναι αντίπαλοί του έχασαν τη ζωή τους, επειδή είχαν μόνο προσωπικές διαφορές με τους φίλους του... Σ' όποιον έδινε άσυλο και διέσωζε ένα προγραμμένο, τον τιμωρούσε με θάνατο για τη φιλανθρωπία του, ανεξάρτητα από το εάν ήταν αδελφός, παιδί ή γονιός του προγραμμένου. Το πιο άδικο όμως απ' όλα (ήταν): από τα παιδιά και τα εγγόνια των προγραμμένων αφαίρεσε τα πολιτικά δικαιώματα και κατάσχεσε τις περιουσίες τους.

Πλούταρχος, Σύλλας, 31.

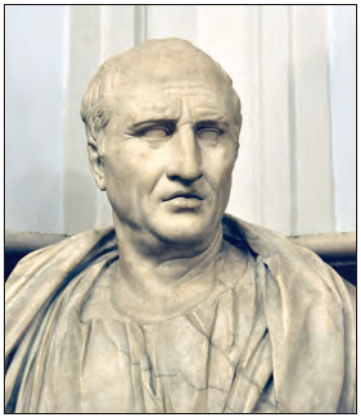

Προτομή του Κικέρωνα (1ος αι. π.Χ.). Ο μεγαλύτερος Ρωμαίος ρήτορας είχε ως πρότυπο τον Αθηναίο ρήτορα Δημοσθένη. Έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην αποκάλυψη της συνωμοσίας του Κατιλίνα και στην προστασία του δημοκρατικού πολιτεύματος της Ρώμης. (Ρώμη, Μουσείο Καπιτωλίου)

Ο Μάριος ήρθε σε ανοικτή ρήξη με το Σύλλα, όταν η σύγκλητος ανέθεσε στον τελευταίο την εκστρατεία στη Μ. Ασία κατά του Μιθριδάτη, βασιλιά του Πόντου. Την ίδια εντολή όμως απέσπασε και ο Μάριος από τη συνέλευση του λαού. Ο Σύλλας τότε υποχρέωσε με το στρατό του τη συνέλευση του λαού να αποδεχθεί την απόφαση της συγκλήτου. Η ενέργεια αυτή δεν αποτελούσε απλώς μια σύγκρουση σε επίπεδο πολιτικής αντιπαράθεσης αλλά φανερώνει το ρόλο που είχε αναλάβει πλέον ο στρατός.

Ο *Σύλλας* είχε αριστοκρατική καταγωγή και αναδείχθηκε σε εχθρό των δημοκρατικών. Διέθετε στρατιωτικές ικανότητες αλλά κυρίως πολιτικές και διπλωματικές. Ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως υποστράτηγος του Μάριου και εξελίχθηκε σε πολιτικό του αντίπαλο.

Οι στρατιωτικές του ικανότητες φάνηκαν στη διάρκεια του Συμμαχικού πολέμου και στην αντιμετώπιση του Μιθριδάτη. Οι συγκρούσεις του Σύλλα με τα μιθριδατικά στρατεύματα έγιναν σε ελληνικό έδαφος. Η Αθήνα και ο Πειραιάς υπέστησαν μεγάλες καταστροφές από το στρατό του Σύλλα (87 π.Χ.). Ο πόλεμος κρίθηκε σε δύο μάχες στη Βοιωτία (86 π.Χ.), όπου καταστράφηκαν οι δυνάμεις του Μιθριδάτη.

Ο Σύλλας για την αντιμετώπιση των πολιτικών του αντιπάλων, των οπαδών του Μάριου, έθεσε σε εφαρμογή την πολιτική των ***προγραφών***, δηλαδή την κατάρτιση καταλόγων με τα ονόματα εκείνων που ήθελε να θανατώσει. Τις περιουσίες των προγραφέντων τις έβγαζαν σε δημοπρασία σε χαμηλές τιμές. Μ' αυτόν τον τρόπο, πολλοί οπαδοί του Σύλλα δημιούργησαν μεγάλες περιουσίες[8].

Για να επιτύχει τους πολιτικούς του στόχους, αυτοαναγορεύθηκε ***δικτάτορας***, αξίωμα που διατήρησε για τέσσερα χρόνια (82-79 π.Χ.). Το αξίωμα αυτό του έδινε το δικαίωμα να ενεργεί όπως ήθελε, χωρίς να συναντά την αντίδραση άλλου άρχοντα ή της συνέλευσης του λαού. Με τα πολιτικά μέτρα που πήρε συνέβαλε στον περιορισμό της δύναμης των δημάρχων και στην ενίσχυση της συγκλήτου.

Πομπήιος και Καίσαρας. Μετά το θάνατο του Σύλλα αναδείχθηκε στην πολιτική κονίστρα της Ρώμης ο *Πομπήιος*. Είχε περιορισμένες στρατιωτικές ικανότητες και ασταθείς πολιτικές ιδέες, επιβλήθηκε όμως χάρη στην ευνοϊκή γι' αυτόν εξέλιξη των καταστάσεων. Κατάργησε στην αρχή τους νόμους του Σύλλα και στη συνέχεια έγινε ρυθμιστής των πολιτικών πραγμάτων μέσα από εκστρατείες (72-66 π.Χ.), που ουσιαστικά άλλοι τις είχαν οδηγήσει σε νικηφόρα πορεία ενώ εκείνος τις ολοκλήρωσε.

Την περίοδο της απουσίας του στην Ανατολή, όπου αντιμετώπισε εκ νέου το Μιθριδάτη και προσάρτησε νέες περιοχές στο ρωμαϊκό κράτος, ένας τυχοδιώκτης αριστοκράτης, ο ***Κατιλίνας***, παρέσυρε σε εξέγερση δυσαρεστημένους και κακοποιούς για να καταλάβει με τη βία την εξουσία. Τα σχέδια αυτά όμως ματαίωσε ο ρήτορας και πολιτικός ***Κικέρων***, αποκαλύπτοντας τη συνωμοσία.

Ο Πομπήιος, όταν επέστρεψε από την Ανατολή, έκανε το σφάλμα να διαλύσει το στρατό του, με αποτέλεσμα η σύγκλητος να μην αναγνωρίσει τις στρατιωτικές του ενέργειες. Το γεγονός αυτό τον οδήγησε σε συνεργασία με δύο άλλους δυσαρεστημένους άνδρες, τον πολύ πλούσιο ***Κράσσο*** και τον αριστοκρατικής καταγωγής αλλά δημοκρατικών αντιλήψεων ***Ιούλιο Καίσαρα***. Απ' αυτή τη συνεργασία προέκυψε ένα νέο πολιτικό σχήμα, που ονομάστηκε ***πρώτη τριανδρία*** (60 π.Χ.) και ικανοποίησε προσωρινά τις φιλοδοξίες των τριών αυτών προσώπων. Από την τριανδρία ευνοήθηκε περισσότερο ο Ιούλιος Καίσαρας, γιατί κατόρθωσε να εκλεγεί ύπατος την επόμενη χρονιά και μετά το τέλος της υπατείας του να αναλάβει για πέντε χρόνια τη διοίκηση της Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατίας, της Ναρβωνίτιδας και της Ιλλυρίας. Εκεί δημιούργησε έναν αφοσιωμένο στρατό και επέκτεινε τις κατακτήσεις του από το Ρήνο ως τα Πυρηναία, αντιμετωπίζοντας τη γενναία αντίσταση των γαλατικών φυλών (58-50 π.Χ.). Όλες οι χώρες της Κεντρικής και Δ. Ευρώπης υποτάχθηκαν στους Ρωμαίους και βαθμιαία ωφελήθηκαν, γιατί έτσι γνώρισαν και υιοθέτησαν τον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό.

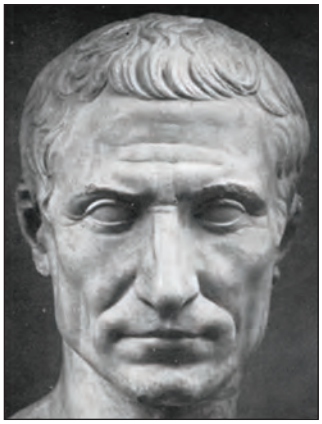

Προτομή πιθανώς του Γάιου Ιούλιου Καίσαρα. Ικανός στρατιωτικός και πολιτικός άνδρας. Δολοφονήθηκε από τους υπερασπιστές του δημοκρατικού πολιτεύματος. (Ρώμη, Εθνικό Ρωμαϊκό Μουσείο)

9. Η φυγή του Πομπηίου μετά την ήττα του στα Φάρσαλα, όπως την περιγράφει ο Καίσαρας στα «Απομνημονεύματά» του

Ο Πομπήιος όμως, όταν πλέον οι δικοί μας κινούνταν μέσα στο χαράκωμα, αφού βρήκε ένα άλογο και αφαίρεσε όλα τα διακριτικά στρατηγικά σύμβολα, έφυγε από την πίσω πύλη του στρατοπέδου και ήρθε γρήγορα καλπάζοντας στη Λάρισα. Ούτε εκεί έμεινε αλλά με την ίδια ταχύτητα, αφού βρήκε λίγους από τους δικούς του φυγάδες, δε σταμάτησε τη νυχτερινή πορεία και με τη συνοδεία τριάντα εφίππων έφθασε στη θάλασσα και επιβιβάστηκε σε πλοίο μεταφοράς σίτου. Πολλές φορές παραπονιόταν, όπως διαδιδόταν η φήμη, ότι τόσο είχε πέσει έξω στις προσδοκίες του, ώστε φαινόταν πως είχε προδοθεί, αφού η φυγή του είχε ξεκινήσει από αυτή την τάξη των ανθρώπων, στην οποία είχε στηρίξει την ελπίδα της νίκης του.

G. I. Caesar, Απομνημονεύματα του εμφυλίου πολέμου, III, 96.

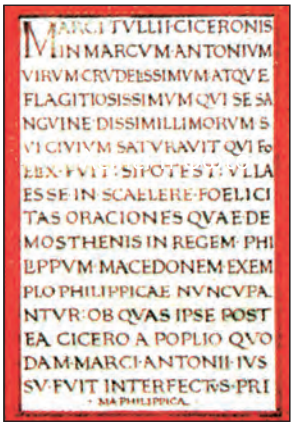
MARCI TVLLII CICERONIS
IN MARCVM ANTONIVM
VIRVM CRVDELISSIMVM ATQVE
FLAGITIOSISSIMVM QVI SE SA
NGVINE DISSIMILLIMORVM S
VI CIVIVM SATVRAVIT QVI Fo
EDEX FVIT SIPOTEST VILLA
ESSE IN SCAELERE FOELICI
TAS ORACIONES QVAE DE
MOSTHENIS IN REGEM PHI
LIPPVM MACEDONEM EXEM
PLO PHILIPPICAE NVNCVPA
NTVR OB QVAS IPSE POST
EA CICERO A POPLIO QVO
DAM MARCI ANTONII IVS
SV FVIT INTERFECTVS PRI
MA PHILIPPICA

Μικρογραφία σελίδας χειρογράφου «Φιλιππικού» λόγου του Κικέρωνα (Βιέννη, Εθνική Βιβλιοθήκη)

Κολοσσικός ανδριάντας βαρβάρου που διακοσμούσε την πρόσοψη δημόσιου κτηρίου της Κορίνθου. Η Κόρινθος, που είχε καταστραφεί από τους Ρωμαίους (146 π.Χ.), ανοικοδομήθηκε την εποχή του Καίσαρα και διακοσμήθηκε με μεγάλα και λαμπρά μνημεία. (Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο)

Στο διάστημα της απουσίας του Καίσαρα κύριος της κατάστασης στη Ρώμη έμεινε ο Πομπήιος, ο οποίος ενήργησε με κάθε τρόπο για να τον συντρίψει πολιτικά. Τότε ο Καίσαρας με το στρατό του βάδισε εναντίον της Ρώμης, ενώ ο Πομπήιος αναγκάστηκε να καταφύγει στην Ελλάδα για να προετοιμάσει στρατό. Η σύγκρουση μεταξύ των δύο ανδρών έγινε στα *Φάρσαλα της Θεσσαλίας* (48 π.Χ.) με αποτέλεσμα νικηφόρο για τον Καίσαρα[9].

Με τη μάχη αυτή ουσιαστικά τελειώνει η περίοδος της Δημοκρατίας. Ο Καίσαρας αναγορεύθηκε ισόβιος δικτάτορας συγκεντρώνοντας όλες τις εξουσίες, που του επέτρεψαν να εφαρμόσει ένα συνετό και σπουδαίο ***πρόγραμμα εσωτερικής πολιτικής***:

- αποδυνάμωσε τη σύγκλητο·
- δημιούργησε ενότητα στο κράτος και ενδιαφέρθηκε για τις επαρχίες·
- αποκατέστησε μεγάλο μέρος του παρασιτικού όχλου της Ρώμης, μοιράζοντας γη στις επαρχίες και δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο πυρήνες εκρωμαϊσμού·
- αποκατέστησε τους στρατιώτες του δίνοντάς τους γη στις περιοχές, όπου είχε παραχωρηθεί το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη·
- ίδρυσε πλήθος νέων αποικιών στην Ελλάδα, τη Μ. Ασία, τη Γαλατία, την Ισπανία, την Αφρική. Τότε ανοικοδομήθηκαν η Κόρινθος και η Καρχηδόνα και ιδρύθηκαν πολλές νέες πόλεις·
- βελτιώθηκε το ημερολόγιο με υπολογισμούς του Αλεξανδρινού αστρονόμου Σωσιγένη[1].

Τη δράση του Καίσαρα σταμάτησαν παλαιοί φίλοι του, που παρέμειναν πιστοί στους θεσμούς του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ύστερα από συνωμοσία στις 15 Μαρτίου του 44 π.Χ. τον δολοφόνησαν ο Κάσσιος Λογγίνος και ο Μάρκος Βρούτος.

[1]. Το Ιουλιανό ημερολόγιο, όπως ονομάστηκε προς τιμή του Καίσαρα, ήταν σε ισχύ στην Ελλάδα μέχρι το 1923. Το σύγχρονο ημερολόγιο βασίζεται σε τροποποιήσεις που εφαρμόστηκαν από τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ΄ το 16ο αιώνα.

Ναυμαχία στο Άκτιο (31 π.Χ.)

Αντώνιος και Οκταβιανός. Μετά τη δολοφονία του Καίσαρα, κύριος της κατάστασης έγινε ο στενός συνεργάτης του ***Μάρκος Αντώνιος***, που διέθετε μάλλον στρατιωτικές παρά πολιτικές ικανότητες. Αυτός συνεννοήθηκε στην αρχή με το ***Λέπιδο***, αρχηγό του ιππικού, και στη συνέχεια με τον ανιψιό και θετό γιο του Καίσαρα, τον ***Οκταβιανό***, νεαρό με πολλές φιλοδοξίες και πολιτική οξυδέρκεια. Οι τρεις άνδρες σχημάτισαν τη ***δεύτερη τριανδρία*** (43 π.Χ.), με στόχο την τιμωρία των δολοφόνων του Καίσαρα. Τα αντίπαλα στρατεύματα συγκρούστηκαν στους *Φιλίππους της Μακεδονίας* (42 π.Χ.). Ο Κάσσιος και ο Βρούτος νικήθηκαν και στη συνέχεια αυτοκτόνησαν. Με το θάνατό τους χάθηκαν και οι τελευταίοι υποστηρικτές του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Μετά τη νίκη τους ο Αντώνιος και ο Οκταβιανός, αφού παραγκώνισαν το Λέπιδο, μοιράστηκαν τις κτήσεις του ρωμαϊκού κράτους. Ωστόσο, οι πολιτικές τους φιλοδοξίες δεν άργησαν να τους οδηγήσουν σε ανοικτή ρήξη. Το τέλος των εμφύλιων συγκρούσεων δόθηκε με μια ναυμαχία κοντά στο ακρωτήριο ***Άκτιο*** *του Αμβρακικού κόλπου*

10. Ο Αντώνιος εγκαταλείπει το στρατό του στο Άκτιο, για να ακολουθήσει την Κλεοπάτρα στην Αίγυπτο

Αυτή λοιπόν ήταν η κατάσταση του Αντωνίου. Στο Άκτιο όμως ο στόλος του, αφού αντιστάθηκε για ένα μεγάλο διάστημα στον Καίσαρα (Οκταβιανό) και έπαθε σοβαρότατες ζημιές από τα μεγάλα κύματα που υψώνονταν καταπάνω του, μετά βίας εγκατέλειψε τον αγώνα ύστερα από δέκα ώρες. Οι νεκροί δεν ήταν περισσότεροι από πέντε χιλιάδες, κυριεύτηκαν όμως τριακόσια πλοία, όπως έγραψε ο ίδιος ο Καίσαρ. Δεν ήταν πολλοί αυτοί που, όταν έμαθαν, στην αρχή δεν μπορούσαν να πιστέψουν τη διάδοση, ότι έφυγε εγκαταλείποντας δέκα εννέα τάγματα αήττητων πεζών και δώδεκα χιλιάδες ιππείς, σαν να μην είχε επανειλημμένα δοκιμάσει και επιτυχίες και αποτυχίες, και σαν να μην είχε εξα-

σκηθεί σε δυσκολίες αμέτρητων αγώνων και πολέμων. Και οι στρατιώτες του λαχταρούσαν και έλπιζαν από στιγμή σε στιγμή ότι θα εμφανιζόταν από κάπου κι έδειξαν τόση πίστη και ανδρεία, ώστε ακόμα κι όταν η φυγή του έγινε ολοφάνερη, επί επτά ημέρες εξακολουθούσαν να μένουν στις θέσεις τους, αγνοώντας τον Καίσαρα, που τους έστελνε πρεσβείες.

Πλούταρχος, Αντώνιος, 68 μετ. Ανδρ. Πουρνάρα, εκδ. Πάπυρος.

(31 π.Χ.)[10]. Νικητής και μόνος πλέον κύριος της κατάστασης αναδείχτηκε ο Οκταβιανός. Την επόμενη χρονιά η Αίγυπτος προσαρτήθηκε ως επαρχία στο ρωμαϊκό κράτος. Η περίοδος της Δημοκρατίας είχε και τυπικά πλέον τελειώσει για τη Ρώμη.

Οι εμφύλιες συγκρούσεις υπηρέτησαν τις προσωπικές φιλοδοξίες των εκάστοτε ισχυρών ανδρών της ρωμαϊκής πολιτείας (Res publica), αποδυνάμωσαν τους δημοκρατικούς θεσμούς και οδήγησαν προοδευτικά αλλά σταθερά στην κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Ανάγλυφος πίνακας από το Βωμό της Ειρήνης (Ara Pacis). Παράσταση πομπής Ρωμαίων αξιωματούχων. Έργο της εποχής του Αυγούστου.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποιες ήταν οι επιπτώσεις της καταστροφής των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων και της εξαφάνισης των μικρών ιδιοκτησιών για τη ρωμαϊκή κοινωνία;
2. Με βάση το παράθεμα 4 και τις εικόνες των σελ. 183, 191, 193, 194 να περιγράψετε τον τρόπο ζωής των Ρωμαίων που επικράτησε μετά τις κατακτήσεις.
3. Να σχολιάσετε: α) το γεγονός ότι ο Κάτων, ενώ είχε ελληνική παιδεία, έφτασε στο σημείο να αποστρέφεται καθετί το ελληνικό και β) τα μέτρα που έλαβε για την αντιμετώπιση της πολυτέλειας (παράθεμα 5).
4. Να επισημάνετε την κατάσταση στην οποία βρισκόταν η πλειοψηφία του ρωμαϊκού λαού μέσα από τους λόγους του Τιβέριου Γράκχου (παράθεμα 6) και να τη συγκρίνετε με εκείνη των πλουσίων που παρουσιάζει το παράθεμα 2.
5. Πώς κρίνετε τις στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις του Μάριου και τα πολιτικά μέτρα του Σύλλα σε σχέση με τις πολιτικές εξελίξεις στο ρωμαϊκό κράτος;
6. Αφού μελετήσετε το παράθεμα 7 που αναφέρεται στην κατάσταση των κατοίκων της Ιταλίας να: α) προσδιορίσετε τους λόγους που ο συγγραφέας προβάλλει ως αίτια του Συμμαχικού πολέμου και β) εξηγήσετε γιατί τον πόλεμο αυτό ονομάζει κοινωνικό.
7. α) Ποιες εμφύλιες συγκρούσεις των Ρωμαίων έγιναν στον ελλαδικό χώρο; β) Ποιες ήταν οι επιπτώσεις τους στη ρωμαϊκή πολιτεία (Res publica);

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΡΩΝ

θηριομαχίες: εκδηλώσεις διασκέδασης των Ρωμαίων κατά τις οποίες γίνονταν αγώνες ανθρώπων με άγρια ζώα μέχρι θανάτου.

θρίαμβος: ρωμαϊκή τελετή κατά την οποία παρήλαυνε ο νικητής στρατηγός με το στρατό του, ακολουθούμενος από αιχμαλώτους και λάφυρα που είχε συγκεντρώσει μετά από μια σημαντική νίκη.

πλέθρο: μονάδα μέτρησης επιφανειών ίση με 2,3 στρέμματα αλλά και μονάδα μήκους ίση με 100 πόδια.

προλετάριος: στην αρχαία Ρώμη χαρακτηριζόταν έτσι ο πολίτης που δεν ανήκε σε καμιά αναγνωρισμένη τάξη και υπηρετούσε την πολιτεία μόνο μέσω των απογόνων του, τους οποίους έδινε στην πατρίδα ως στρατιώτες.

VI. Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

(1ος αι. π.Χ.-3ος αι. μ.Χ.)

Ανάγλυφος πίνακας που διακοσμούσε το Βωμό της Ειρήνης (Ara Pacis) στη Ρώμη. Στο μέσον της παράστασης η προσωποποίηση της ιταλικής γης και στις άκρες δύο Αύρες. Το έργο είναι της εποχής του Αυγούστου.

1. Η περίοδος της ακμής (27 π.Χ.-193 μ.Χ.)

Το δημοκρατικό πολίτευμα, όπως έγινε φανερό από το προηγούμενο κεφάλαιο, στη διάρκεια του 1ου αι. π.Χ. παρήκμασε εξαιτίας των εμφυλίων συγκρούσεων και των φιλόδοξων σχεδίων των Ρωμαίων στρατηγών. Το πολίτευμα μέσω του οποίου οργανώθηκε και μεγαλούργησε η πόλη-κράτος της Ρώμης αποδείχθηκε ανεπαρκές για την οργάνωση και τη διοίκηση της ρωμαϊκής οικουμένης που δημιούργησαν οι μεγάλες κατακτήσεις.

Στη θέση της δημοκρατίας, ο Οκταβιανός εγκαθίδρυσε ένα ιδιότυπο πολιτειακό σχήμα, ουσιαστικά ένα μοναρχικό καθεστώς που καλυπτόταν πίσω από τίτλους και αξιώματα της δημοκρατικής περιόδου.

Την εδραίωση του μοναρχικού πολιτεύματος ακολούθησε μια περίοδος δύο περίπου αιώνων ειρήνης και ακμής. Την εποχή του Αυγούστου εδραιώθηκε ο αυτοκρατορικός θεσμός, προσδιορίστηκε ο νέος ρόλος του στρατού, επεκτάθηκαν τα σύνορα του κράτους και δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις της πνευματικής ανάπτυξης του ρωμαϊκού κόσμου σε τέτοιο σημείο ώστε η εποχή αυτή να μείνει γνωστή ως «ο χρυσός αιώνας του Αυγούστου».

Μια σειρά από αυτοκράτορες, οι Αντωνίνοι, που κατάγονταν από περιοχές της αυτοκρατορίας εκτός της ιταλικής χερσονήσου, φρόντισαν ιδιαίτερα για την ανάπτυξη των επαρχιών. Βελτίωσαν τις συνθήκες απόδοσης της δικαιοσύνης και πήραν μέτρα για την ανακούφιση των κοινωνικά ασθενών. Την εποχή αυτή επικράτησε ειρήνη στους λαούς της Μεσογείου, παρά το γεγονός ότι δεν σταμάτησαν οι προσαρτήσεις νέων εδαφών.

Στον κόσμο, όπου επικράτησε ο ρωμαϊκός νόμος, διαδόθηκε ο ρωμαϊκός πολιτισμός, ο οποίος, ωστόσο, δεν είναι καθαρά ρωμαϊκός αλλά, στην ουσία και στα εξωτερικά του χαρακτηριστικά, ελληνορωμαϊκός.

1.1 Η εποχή του Αυγούστου (27 π.Χ.-14 μ.Χ.)

Η ισχυροποίηση της κεντρικής εξουσίας. Μετά τη ναυμαχία στο Άκτιο, ο ρωμαϊκός κόσμος κουρασμένος πλέον από τους συνεχείς εμφύλιους πολέμους προσέβλεπε στην επικράτηση της ειρήνης και της τάξης. Ο Οκταβιανός, άνθρωπος με πολιτική οξυδέρκεια, κατανόησε τα μηνύματα της εποχής και ***οργάνωσε την πολιτεία σε νέες βάσεις***. Μόνο η ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας μπορούσε να φέρει την ειρήνη και την ασφάλεια στη ρωμαϊκή οικουμένη. Ωστόσο, δε θέλησε να ενοχλήσει τα δημοκρατικά αισθήματα των Ρωμαίων. Δε δέχτηκε το αξίωμα του δικτάτορα, αλλά άφησε τη σύγκλητο και το λαό να του προσφέρουν όλα τα άλλα αξιώ-

ματα, που μόνο με την ψήφο του λαού μπορούσε κάποιος να τα αποσπάσει μέχρι εκείνη τη στιγμή.

Έτσι συγκεντρώθηκαν στο πρόσωπό του τα σπουδαιότερα αξιώματα της ρωμαϊκής πολιτείας, όπως του υπάτου, του ανθυπάτου, του δημάρχου, του ιμπεράτορα, δηλαδή του ανώτατου στρατιωτικού αρχηγού, του πρώτου πολίτη του κράτους (princeps) και του "μεγίστου αρχιερέως" (pontifex maximus), δηλαδή του ανώτατου θρησκευτικού άρχοντα. Επειδή όμως δεν ήταν δυνατό να ασκεί από μόνος του όλες αυτές τις εξουσίες δημιούργησε ένα ***συμβουλευτικό σώμα***, το ***συμβούλιο του αυτοκράτορα***, που τον βοηθούσε στην άσκηση της εξουσίας. Απέφυγε τις αυταρχικές μεθόδους και ακολούθησε συμβιβαστική τακτική στην κατανομή της εξουσίας.

- Ο ίδιος διατήρησε την υψηλή εποπτεία της διοίκησης του κράτους, της εξωτερικής πολιτικής και των στρατιωτικών ζητημάτων.
- Ανέθεσε τη διαχείριση των επιμέρους θεμάτων σε δημόσιους άνδρες από τις τάξεις των συγκλητικών και των ιππέων. Καθόρισε αυστηρές προϋποθέσεις, βάσει των οποίων θα μπορούσε κάποιος να εισέλθει στις δύο προνομιούχες τάξεις. Τέτοιες προϋποθέσεις ήταν η ηθική ακεραιότητα, η εκπλήρωση στρατιωτικής υπηρεσίας και η μεγάλη περιουσία.
- Τη διοίκηση των επαρχιών τη μοιράστηκε με τη σύγκλητο. Ο ίδιος διόριζε τους στρατιωτικούς διοικητές των παραμεθόριων επαρχιών καθώς και όλων εκείνων που παρουσίαζαν προβλήματα, ενώ η σύγκλητος διόριζε τους ανθύπατους, που είχαν τη διοίκηση των υπολοίπων επαρχιών.
- Την εκτελεστική εξουσία φρόντισε να την ασκήσει μέσω διοικητικών αξιωματούχων που σταδιοδρομούσαν ως επαγγελματίες υπάλληλοι, δημιουργώντας έτσι μια αυτοκρατορική υπαλληλία.

Ανδριάντας του Αυγούστου, γνωστός ως Αύγουστος Prima Porta. Χρονολογείται το 15 π.Χ. Συμβολίζει το ρωμαϊκό μεγαλείο και την επιβολή της ρωμαϊκής εξουσίας. (Ρώμη, Μουσείο Βατικανού)

Καμέος του Αυγούστου (1ος αι. μ.Χ.). Ο καλλιτέχνης του μικρού αυτού κομψοτεχνήματος παρουσιάζει στο επάνω διάζωμα τη θεοποίηση του Αυγούστου και στο κάτω Ρωμαίους στρατιώτες ενώ στήνουν ένα τρόπαιο μετά από νίκη τους κατά των βαρβάρων. (Βιέννη, Μουσείο Ιστορίας και Τέχνης)*

1. Τιμές και αξιώματα του Οκταβιανού

Στην 6η και την 7η υπατεία μου, όταν πια είχα εξαλείψει τους εμφύλιους πολέμους –αφού με τη συγκατάθεση του δήμου μού είχε ανατεθεί η διεύθυνση όλων των κρατικών υποθέσεων– παραχώρησα τις εξουσίες μου στη Σύγκλητο και στο Ρωμαϊκό λαό. Γι' αυτό το λόγο ονομάστηκα, με συγκλητική απόφαση, Αύγουστος (σεβαστός) και η εξώπορτα του σπιτιού μου στολίστηκε με δάφνες ενώ από πάνω κρεμάστηκε στεφάνι με φύλλα βαλανιδιάς, τέτοιο που απονέμεται στους σωτήρες των πολιτών. Ακόμη, η Σύγκλητος και ο Ρωμαϊκός λαός αφιέρωσαν στο βουλευτήριο χρυσή ασπίδα με επιγραφή που μαρτυρεί την ανδρεία, την επιείκεια, τη δικαιοσύνη και την ευσέβειά μου. Στο τιμητικό αξίωμα τους ξεπέρασα όλους, αλλά πραγματική εξουσία δεν είχα περισσότερη από τους συνάρχοντές μου.

Την περίοδο που διοικούσα το κράτος και στη διάρκεια της 13ης υπατείας μου η Σύγκλητος, η τάξη των ιππέων και ολόκληρος ο ρωμαϊκός λαός μου έδωσαν τον τίτλο του «πατέρα της πατρίδας».

Απόσπασμα από την Επιγραφή της Άγκυρας (Monumentum Ancyranum) μετ. Λ. Τσακτσίρα, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή*, εκδ. ΟΕΔΒ, σ. 66.

- Με μια σειρά μέτρων συνέβαλε στην αναγέννηση της γεωργίας και προσπάθησε να επαναφέρει τα παλαιά αυστηρά ήθη.
- Τέλος, φρόντισε για τον εξωραϊσμό της Ρώμης με την κατασκευή οικοδομημάτων που λάμπρυναν ακόμα περισσότερο το έργο του.
- Ο Οκταβιανός συγκέντρωσε σχεδόν όλες τις εξουσίες στο πρόσωπό του, όπως συνέβαινε άλλοτε με τους βασιλείς. Όταν κάποτε προσποιήθηκε ότι ήθελε να αποχωρήσει από την εξουσία και να παραιτηθεί από τα αξιώματά του, η σύγκλητος τον παρακάλεσε να παραμείνει και τον αναγόρευσε σε ***Αύγουστο***, αποδίδοντάς του έτσι τον τίτλο του σεβαστού και αναγνωρίζοντάς του θεϊκές ιδιότητες[1].

Με τις αλλαγές αυτές ουσιαστικά είχε καταλυθεί το δημοκρατικό πολίτευμα, χωρίς να δημιουργηθεί η παραμικρή αντίδραση.

Το πολίτευμα και οι στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις. Ο Αύγουστος συγκέντρωσε βαθμιαία όλες τις εξουσίες στο πρόσωπό του εγκαθιδρύοντας μια μορφή μοναρχικού πολιτεύματος. Αυτή η μορφή του πολιτεύματος ονομάστηκε ***Ηγεμονία (Principatus)*** από τον τίτλο του πρώτου πολίτη (princeps).

Στήριγμα του νέου μονάρχη αποδείχτηκε ο ίδιος ο στρατός, ο οποίος σε παλαιότερες εποχές είχε εμπλακεί σε εμφύλιες συγκρούσεις. Ο Αύγουστος είχε συναίσθηση του ρόλου του, ως φύλακα των συνόρων, ωστόσο προέβλεπε ότι ο πρώτος πολίτης και ο αυτοκρατορικός θεσμός είχαν την ανάγκη της στρατιωτικής προστασίας. Για το λόγο αυτό φρόντισε ώστε το μεγαλύτερο μέρος του στρατού να εγκατασταθεί στα πιο επικίνδυνα σύνορα, όπως στον Ευφράτη, το Δούναβη, το Ρήνο, σε μόνιμες στρατιωτικές βάσεις. Στη Ρώμη, όπου ήταν η έδρα της εξουσίας, διατήρησε εννέα στρατιωτικές μονάδες, που αριθμούσαν χίλιους στρατιώτες η καθεμιά. Αυτές αποτελούσαν την προσωπική φρουρά του ***πραιτωρίου***, όπου ήταν παλαιότερα η έδρα του στρατηγού. Οι ***πραιτωριανοί*** ήταν πιστοί στον αυτοκράτορα, σταδιακά όμως απέκτησαν μεγάλη δύ-

ναμη και έγιναν επικίνδυνοι για το κράτος, αφού είχαν τη δυνατότητα να ανεβάζουν και να κατεβάζουν αυτοκράτορες σύμφωνα με τις επιθυμίες τους.

Ο στρατός την εποχή του Αυγούστου παρέμεινε πιστός στα καθήκοντά του. Η αριθμητική του δύναμη, ωστόσο, μόλις που επαρκούσε για τη φύλαξη των συνόρων, μήκους περίπου τεσσάρων χιλιάδων χιλιομέτρων.

Το νέο πολιτειακό καθεστώς που διαμόρφωσε ο Αύγουστος έδινε το δικαίωμα στον πρώτο πολίτη (princeps) να δρα ως βασιλιάς. Εντούτοις, εμπλέκονταν και άλλες δυνάμεις στην άσκηση της εξουσίας, όπως η σύγκλητος ή ο στρατός. Πολλές φορές παρενέβαιναν δραστικά στη διοίκηση της αυτοκρατορίας, όταν ο αυτοκράτορας δε διακρινόταν για τις ικανότητές του.

Το ***πολίτευμα*** του Principatus ήταν ουσιαστικά μια ***δυαρχία εξουσιών*** με παράγοντες λειτουργίας τον πρώτο πολίτη και τη σύγκλητο. Οι αρμοδιότητες όμως των δύο αυτών πολιτειακών παραγόντων δεν ήταν με σαφήνεια καθορισμένες, γεγονός που δημιουργούσε προστριβές.

Το θέμα εξάλλου της διαδοχής δεν ήταν θεσμοθετημένο. Η κληρονομική διαδοχή ήταν αντίθετη με τη δημοκρατική παράδοση, σύμφωνα με την οποία οι εξουσίες αποκτούνταν με την ψήφο του λαού. Στην αρχή από σεβασμό στο πρόσωπο του αυτοκράτορα ο διάδοχος οριζόταν από τον ίδιο, ενόσω ζούσε, ή ήταν κάποιος από τους συγγενείς του, όταν πέθαινε. Ο ρόλος της συγκλήτου ήταν και εδώ καθοριστικός. Η επικύρωση της εκλογής του αυτοκράτορα από τη σύγκλητο ήταν απαραίτητη.

Γίνεται φανερό ότι ο αυτοκρατορικός θεσμός στο ρωμαϊκό κράτος διέφερε από τον αντίστοιχο θεσμό των ελληνιστικών μοναρχιών και πολύ περισσότερο από εκείνο των Ανατολικών λαών.

Η επέκταση των συνόρων. Ο Αύγουστος ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για την εσωτερική οργάνωση της αυτοκρατορίας. Αντίθετα, λιγότερο ενδιαφέρον έδειξε για την κατάκτηση νέων περιοχών, αν και ο ίδιος συνέβαλε στην επέκταση των συνόρων. Η αυτοκρατορία την εποχή του Αυγούστου

Καμέος με πορτρέτο του Αυγούστου (1ος αι. π.Χ. / 1ος αι. μ.Χ.). Ο πρώτος πολίτης (Princeps) παρουσιάζεται ως Δίας. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο)*

2. Η αντίδραση του Αυγούστου από την ήττα του ρωμαϊκού στρατού

Υπέστη δύο σοβαρές και ταπεινωτικές ήττες, και τις δύο στη Γερμανία. ... Όταν του αναγγέλθηκε η είδηση, έδωσε διαταγή να λειτουργήσουν στην πόλη νυχτερινές φρουρές, και τούτο για να μην αρχίσουν τυχόν ταραχές, ενώ παράλληλα επιμήκυνε τη θητεία των στρατιωτικών διοικητών των επαρχιών, αποβλέποντας στο να συγκρατήσει τους συμμάχους με ανθρώπους διοικητικά έμπειρους, οι οποίοι είχαν κιόλας κάποια γνωριμία και φιλική επαφή μαζί τους. Υποσχέθηκε επίσης, αν η κατάσταση του ρωμαϊκού κράτους μεταβαλλόταν προς το καλύτερο να αφιερώσει τους Μεγάλους Αγώνες στον Άριστο και Μέγιστο Δία, πράγμα που είχε γίνει στον κιμβρικό και στον μαρσικό πόλεμο. Λένε ακόμα ότι ήταν τόσο πολύ στενοχωρημένος, ώστε για πολλούς μήνες δεν έκοψε ούτε τα γένια ούτε τα μαλλιά του, και πολλές φορές χτυπούσε το κεφάλι του στις πόρτες ουρλιάζοντας: «Κοϊντίλιε Βάρε, δώσε μου πίσω τις λεγεώνες μου!». Και διατήρησε κάθε χρόνο την ημέρα εκείνη ως ημέρα πένθους και θρήνου.

Σουητώνιος, Ο αποθεωμένος Αύγουστος, XXIII,
μετ. Ν. Πετρόχειλος, ΜΙΕΤ.

είχε σύνορα προς νότο τη Σαχάρα, προς βορρά το Δούναβη και το Ρήνο, δυτικά τον Ατλαντικό ωκεανό και ανατολικά τον Ευφράτη ποταμό.

Από τις πρώτες περιοχές που ο Αύγουστος προσάρτησε στο ρωμαϊκό κράτος ήταν η Αίγυπτος. Την κατέλαβε, αφού συνέτριψε τον Αντώνιο στο Άκτιο. Με προσωπικές εκστρατείες υπέταξε πολεμικούς λαούς στην περιοχή των Άλπεων και ολοκλήρωσε την κατάκτηση της Ισπανίας, επεκτείνοντας τα δυτικά όρια του κράτους μέχρι τον Ατλαντικό.

Προς βορρά κατέλαβε εδάφη που αντιστοιχούν στις σημερινές περιοχές της Β. Βουλγαρίας, της Αυστρίας μέχρι και τη Ν. Γερμανία. Σύνορα του κράτους έγιναν τότε ο Δούναβης και ο Ρήνος. Για μικρό διάστημα επεκτάθηκαν οι κατακτήσεις μέχρι τον Έλβα ποταμό· οι επαναστάσεις όμως και η αντίσταση των γερμανικών φυλών οδήγησαν τον Οκταβιανό στην απόφαση να ορίσει ως σύνορο το Ρήνο[2].

Η εξωτερική πολιτική του Αυγούστου συνοδεύτηκε από ένα ***σχέδιο εκρωμαϊσμού των κατακτημένων περιοχών***. Σε πολλές απομακρυσμένες περιοχές ιδρύθηκαν αποικίες και εγκαταστάθηκαν παλαίμαχοι, που λειτούργησαν ως παράγοντας διάδοσης του ρωμαϊκού πολιτισμού και αφομοιωτικής ένταξης των γηγενών πληθυσμών στη ρωμαϊκή οικουμένη.

Ο πολιτισμός την εποχή του Αυγούστου. Ο Αύγουστος προσπάθησε να επαναφέρει τους Ρωμαίους στα παλαιά ήθη. Οι μεγάλες ιδέες και οι παλαιοί μύθοι επιστρατεύτηκαν για να υπηρετήσουν το κράτος. Έγινε προσπάθεια αναζωπύρωσης αρχαίων λατρειών, επαναφοράς ξεχασμένων αγροτικών θεοτήτων, με σκοπό να βρουν στοιχεία συνοχής οι Ρωμαίοι μέσα από την παράδοσή τους.

Ωστόσο, επειδή η προσπάθεια αυτή φαίνεται ότι δεν απέδιδε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, ο Αύγουστος θέλησε να ενώσει όλους τους υπηκόους της αυτοκρατορίας κάτω από τη ***λατρεία της κρατικής εξουσίας***. Από την εποχή αυτή αρχίζει η λατρεία της θεάς Ρώμης και του Αυγούστου. Χαρακτηριστικό δείγμα αυτών των λατρειών ήταν ένας μικρός κυκλικός ναός που κατασκευάστηκε πάνω στην Ακρόπολη της Αθήνας μπροστά από την ανατολική πλευρά του Παρθενώνα.

Η σύγκλητος, όταν πέθανε ο Αύγουστος, προχώρησε στη θεοποίησή του. Έτσι, μετά απ' αυτόν η ***θεοποίηση των αυτοκρατόρων*** καθιερώθηκε ως θεσμός, με εξαίρεση μόνο εκείνους τους αυτοκράτορες που είχαν υποστεί την καταδίκη της μνήμης (damnatio memoriae).

Την περίοδο αυτή, δηλαδή από το θάνατο του Σύλλα και μέχρι το θάνατο του Αυγούστου, οι Ρωμαίοι δέχθηκαν την ελληνική επίδραση και δημιούργησαν τα πρώτα λαμπρά τους έργα στα γράμματα και τις τέχνες. Η περίοδος αυτή (80 π.Χ.-14 μ.Χ.) της πνευματικής ανάπτυξης έχει χαρακτηριστεί «***χρυσός αιώνας του Αυγούστου***».

Πριν από τον Αύγουστο, την εποχή των εμφυλίων πολέμων, διακρίθηκαν στην ***ιστοριογραφία*** ο Σαλλούστιος και ο Ιούλιος Καίσαρας, στην ***ποίηση*** ο Κάτουλλος και ο Λουκρήτιος και περισσότερο απ' όλους με τη ***συγγραφή ρητορικών λόγων***, φιλοσοφικών πραγματειών και επιστολών ο μεγαλύτερος Ρωμαίος ρήτορας, ο ***Κικέρωνας***.

Στους χρόνους της διακυβέρνησης της αυτοκρατορίας από τον Αύγουστο η ***λογοτεχνία*** τίθεται στην υπηρεσία του κρατικού μεγαλείου. Τότε γράφτηκαν τα μεγαλύτερα έργα της λατινικής λογοτεχνίας. Ο ***Βιργίλιος*** συνθέτει, μιμούμενος τον Όμηρο, ένα μεγάλο ποιητικό έργο, την «*Αινειάδα*». Σε αυτό αναφέρεται στον Αινεία, το γενάρχη των Ρωμαίων και της Ιουλίας γενεάς, από την οποία κατάγεται ο Αύγουστος[3]. Ο Βιργίλιος συνέθεσε και άλλα δύο σημαντικά έργα, τα «*Βουκολικά*» και τα «*Γεωργικά*».

Ο ***Οράτιος***, μεγάλος λυρικός ποιητής, με τα ποιήματά του υμνεί το έργο του Αυγούστου. Άλλοι σπουδαίοι ποιητές της ίδιας εποχής ήταν ο *Οβίδιος*, ο *Τίβουλλος* και ο *Προπέρτιος*.

Στον πεζό λόγο διακρίθηκε ο ***Τίτος Λίβιος***, ο οποίος στην ***ιστοριογραφία*** του αναφέρεται στην ανοδική πορεία της Ρώμης από την ίδρυσή της μέχρι και την εποχή του Αυγούστου.

3. Η λογοτεχνία στην υπηρεσία του αυτοκρατορικού μεγαλείου: η ιδεολογία της Ρωμαϊκής Οικουμένης

(Στο απόσπασμα που ακολουθεί, ο Αγχίσης, πατέρας του Αινεία, από τον Κάτω Κόσμο προφητεύει στο γιο του το μέλλον των Ρωμαίων).

Τεχνίτες με δεξιοτεχνία μεγάλη θα δώσουν ζωή στο χαλκό,
άλλοι θα φτιάξουν ζωντανές μορφές από μάρμαρο, πιστεύω,
θα σκεφτούν για την προέλευση του κόσμου,
θα καταγράψουν την κίνηση του ουρανού
και την πορεία των άστρων.
Αλλά εσύ, Ρωμαίε, να θυμάσαι ότι θα κυβερνάς τους λαούς,
θα βάλεις τα θεμέλια της ειρήνης,
για τους ηττημένους θα φανείς μεγαλόψυχος
αλλά για τους υπερόπτες εκδικητής,
αυτές θα είναι οι δικές σου ασχολίες.

Βιργίλιος, Αινειάδα, VI, 847-852.

Ψηφιδωτό από τη Β. Αφρική (4ος αι. μ.Χ.). Παρουσιάζει το Βιργίλιο να κάθεται ανάμεσα σε δύο Μούσες. Ο Βιργίλιος, ο μεγαλύτερος Ρωμαίος ποιητής, με το έργο του υπηρέτησε τον αυτοκρατορικό θεσμό. (Πόλη της Τύνιδας, Μουσείο Bardo)

1

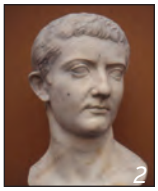
2

3

4

5

6

7

8

9

Αύγουστος (1)	*27 π.Χ.-14 μ.Χ.*
Τιβέριος (2)	*14-37 μ.Χ.*
Καλιγούλας (3)	*37-41 μ.Χ.*
Κλαύδιος (4)	*41-54 μ.Χ.*
Νέρων (5)	*54-68 μ.Χ.*
Γάλβας	*68-69 μ.Χ.*
Όθων	*69 μ.Χ.*
Βιτέλλιος	*69 μ.Χ.*
Βεσπασιανός	*69-79 μ.Χ.*
Τίτος	*79-81 μ.Χ.*
Δομιτιανός (6)	*81-96 μ.Χ.*
Νέρβας	*96-98 μ.Χ.*
Τραϊανός (7)	*98-117 μ.Χ.*
Αδριανός (8)	*117-138 μ.Χ.*
Αντωνίνος Ευσεβής (9)	*138-161 μ.Χ.*
Λούκιος Βήρος	*161-169 μ.Χ.*
Μάρκος Αυρήλιος	*161-180 μ.Χ.*
Κόμμοδος	*180-192 μ.Χ.*

Την εποχή του Αυγούστου καλλιεργήθηκαν και οι τέχνες. Οι Ρωμαίοι διακρίθηκαν κυρίως στην ***αρχιτεκτονική***. Τα πρότυπα βέβαια των κτισμάτων τα υιοθέτησαν από τους Έλληνες, από τους οποίους παρέλαβαν τους κίονες, τα χαρακτηριστικά των ρυθμών –δωρικού, ιωνικού, κορινθιακού– και την αετωματική επίστεψη. Οι ίδιοι χρησιμοποίησαν τα τόξα και το θόλο για τη στήριξη και τη στέγαση των οικοδομημάτων τους. Η γλυπτική και η ζωγραφική καλλιεργήθηκαν ιδιαίτερα από Έλληνες καλλιτέχνες που εργάζονταν στη Ρώμη και σ' άλλες μεγάλες πόλεις της Ιταλίας.

Ο ίδιος ο Αύγουστος φρόντισε για τον εξωραϊσμό της Ρώμης με την οικοδόμηση λαμπρών μνημείων, όπως ήταν η αγορά, το Πάνθεον –κολοσσιαίος ναός κυκλικού σχήματος– αμφιθέατρα, μεγάλες θέρμες,* ο βωμός της Ειρήνης και άλλα.

1.2 Οι διάδοχοι του Αυγούστου (14-193 μ.Χ.)

Το ρωμαϊκό κράτος από το θάνατο του Αυγούστου (14 μ.Χ.) μέχρι τα τέλη του 2ου αι. μ.Χ. κυβέρνησαν τρεις δυναστείες αυτοκρατόρων. Τα κριτήρια με τα οποία τις διακρίνουμε είναι: οι συγγενικοί δεσμοί μεταξύ των αυτοκρατόρων και η περιοχή της καταγωγής τους.

- Οι αυτοκράτορες της πρώτης δυναστείας, της ονομαζόμενης ***Ιουλιο-κλαυδιανής*** (14-68 μ.Χ.), συνδέονται με δεσμούς αίματος ή μέσω υιοθεσίας με τον Αύγουστο και κατάγονται από τη Ρώμη.
- Της δεύτερης, της δυναστείας των ***Φλαβίων*** (69-96 μ.Χ.), ο ιδρυτής της Βεσπασιανός και οι διάδοχοί του κατάγονται από ιταλικές πόλεις, γι' αυτό και ονομάζονται «***αστοί***».
- Της τρίτης, της δυναστείας των ***Αντωνίνων*** (96-192 μ.Χ.), οι αυτοκράτορες προέρχονται από τις επαρχίες και συμβάλλουν ιδιαίτερα στην ανάπτυξή τους. Το ρωμαϊκό κράτος οδηγείται τότε στο ανώτατο σημείο της ακμής του.

Η διοίκηση και το δίκαιο. Τον τρόπο διοίκησης που εγκαινίασε ο Οκταβιανός τον εφάρμοσαν και

οι υπόλοιποι αυτοκράτορες μέχρι τα τέλη του 2ου αι. μ.Χ. με μεγαλύτερο συγκεντρωτισμό. Οι αντιπολιτευτικές τάσεις που εκδήλωσε η σύγκλητος γρήγορα εξασθένησαν μπροστά στην ισχυρή διοίκηση των πρώτων αυτοκρατόρων μετά τον Οκταβιανό.

Ωστόσο, ο πρωταγωνιστικός ρόλος της Ρώμης στο διοικητικό τομέα έναντι των κατακτημένων περιοχών προοδευτικά μειώθηκε. Σ' αυτό συνέβαλε πρώτον η μεταβολή στη σύνθεση της συγκλήτου με την είσοδο αξιωματούχων από τις επαρχίες και δεύτερον η παραχώρηση του δικαιώματος του Ρωμαίου πολίτη σε πολλούς από τους κατοίκους επαρχιακών πόλεων.

Προς αυτή την κατεύθυνση λειτούργησαν επίσης οι ***επαρχιώτες αυτοκράτορες*** και ο στρατός. Η ρωμαϊκή διοίκηση στις επαρχίες έγινε αποδεκτή από τους γηγενείς πληθυσμούς. Σ' αυτό συνέβαλε η ίδρυση αποικιών και η εγκατάσταση Ρωμαίων στρατιωτών σε περιοχές που βρίσκονταν σε ημιβάρβαρη κατάσταση. Πολλές από τις ρωμαϊκές αποικίες αλλά και τα ρωμαϊκά στρατόπεδα εξελίχθηκαν σε πολυάνθρωπα κέντρα με την εγκατάσταση γηγενών που είχαν αποκτήσει το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη. Οι αυτοκράτορες είχαν παραχωρήσει σε μεγάλο αριθμό κατοίκων των επαρχιών το δικαίωμα αυτό. Η απόκτηση του δικαιώματος θα γενικευθεί αργότερα, στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. με το ***διάταγμα του Καρακάλλα*** (212 μ.Χ.), οπότε όλοι οι ελεύθεροι κάτοικοι της αυτοκρατορίας θα αναγνωριστούν ως Ρωμαίοι πολίτες.

Με εξαίρεση τις περιοχές που είχε διαδοθεί ο ελληνικός πολιτισμός κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, στις υπόλοιπες κτήσεις της αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα στη Δύση οι κάτοικοι επηρεάστηκαν από το ρωμαϊκό πολιτισμό και εκλατινίστηκαν.

Το ρωμαϊκό κράτος, ιδιαίτερα κατά το 2ο αι. μ.Χ., δημιούργησε συνθήκες άνεσης και ευημερίας σε μεγάλο μέρος των υπηκόων του. Αυτό οφείλεται στην οργάνωση της αυτοκρατορίας, στο ισχυρό αμυντικό της σύστημα και στο διευρυμένο οδικό δίκτυο, που διευκόλυνε τη μετακίνηση του στρατού και τη μεταφορά αγαθών[4].

4. Ένα μεγάλο έργο του Τραϊανού: η γέφυρα του Δούναβη

Ο Τραϊανός κατασκεύασε στο Δούναβη μια λίθινη γέφυρα, για την οποία δεν γνωρίζω πώς μπορώ να εκφράσω το θαυμασμό μου. (Ο ίδιος) και άλλα σημαντικά έργα έχει κάνει αλλά αυτό τα ξεπερνάει όλα. Έχει είκοσι βάσεις οικοδομημένες από τετράγωνες πέτρες, η καθεμία από τις οποίες είναι ψηλή εκατόν πενήντα πόδια εκτός από τα θεμέλια και πλατιά εξήντα πόδια. Απέχουν μεταξύ τους εκατόν εβδομήντα πόδια και ενώνονται με αψίδες.

Πώς είναι δυνατό να μην εντυπωσιαστεί κανείς από τα τεράστια ποσά που δαπανήθηκαν; Πώς να μη θαυμάσει τον τρόπο με τον οποίο οικοδομήθηκε το καθετί μέσα στο βαθύ ποτάμι, στο ταραγμένο ρέμα και το γεμάτο λάσπη βυθό;

Δίων Κάσσιος, Ρωμαϊκή ιστορία, επιτ. LXIII, 13.

Ο Βωμός της Ειρήνης (Ara Pacis Augustae). Κατασκευάστηκε την εποχή του Αυγούστου στη Ρώμη (13-9 π.Χ.) και είναι το πιο χαρακτηριστικό μνημείο της εποχής. Συμβολίζει την εξασφάλιση της ειρήνης που συνδέεται με την αυτοκρατορική εξουσία.

Οι Ρωμαίοι με τις κατακτήσεις τους κράτησαν ορισμένους λαούς έξω από τα σύνορα και παράλληλα σταμάτησαν τους πολέμους. Οι συγκρούσεις μεταξύ μονάδων του ρωμαϊκού στρατού για την επικράτηση κάποιου αυτοκράτορα περιορίστηκαν κυρίως στην ιταλική χερσόνησο, γεγονός που δεν τάραζε την ησυχία των επαρχιών.

Έτσι στη ***ρωμαϊκή οικουμένη*** επικράτησε ***ειρήνη (Pax Romana)*** και για μεγάλο χρονικό διάστημα ευνομία. Η μεγαλύτερη προσφορά του ρωμαϊκού πνεύματος στους υπηκόους του και στη συνέχεια σ' όλο τον πολιτισμένο κόσμο ήταν η νομοθεσία, το ***ρωμαϊκό δίκαιο***.

Ο ναός του Ολυμπίου Διός στην Αθήνα. Αποπερατώθηκε με τη συμβολή του αυτοκράτορα Αδριανού.

Η νομοθεσία (Δωδεκάδελτος) στην αρχή ήταν ατελής και προορισμένη μόνο για την πόλη-κράτος της Ρώμης· σταδιακά όμως συμπληρώθηκε και επεκτάθηκε, για να καλύψει τις ανάγκες των κατακτημένων λαων. Στη διαμόρφωση του σημαντικού αυτού έργου οι Ρωμαίοι έλαβαν υπόψη τους τα ήθη και τις συνήθειες των υπηκόων τους καθώς και τις φιλοσοφικές ιδέες των Ελλήνων. Αργότερα η ρωμαϊκή νομολογία θα επηρεαστεί και από τη χριστιανική ηθική.

Η Βιβλιοθήκη του Αδριανού στην Αθήνα. Ο αυτοκράτορας Αδριανός (117-138 μ.Χ.) φρόντισε ιδιαίτερα για την πολιτιστική ανάπτυξη των επαρχιών του Ρωμαϊκού κράτους. Πολλά κοινωφελή έργα κατασκευάστηκαν στην Αθήνα και σε άλλες ελληνικές πόλεις από τον ίδιο.

Η Δωδεκάδελτος συμπληρώθηκε και σε πολλά σημεία τροποποιήθηκε στην πορεία από συγκλητικά ψηφίσματα, διατάγματα πραιτώρων και αποφάσεις αυτοκρατόρων. Το ρωμαϊκό δίκαιο έγινε πολύπλοκο και για την ερμηνεία του ήταν απαραίτητοι ειδικοί πνευματικοί άνθρωποι, που ονομάζονταν ***νομοδιδάσκαλοι***. Τέτοιοι νομομαθείς υπήρχαν ήδη από την περίοδο της δημοκρατίας. Οι πιο γνωστοί δραστηριοποιήθηκαν στην εποχή των Αντωνίνων, όπως ήταν ο *Σάλβιος Ιουλιανός* και ο *Γάιος*, ενώ άλλοι αργότερα, τον 4ο αι. μ.Χ.

Η οικονομία και η κοινωνία. Η επικράτηση της ειρήνης, η καταστολή της πειρατείας, η ανάπτυξη οδικού δικτύου, η ασφαλής μετακίνηση ανθρώπων και αγαθών και κυρίως η συνετή δημοσιονομική πολιτική* των Αντωνίνων είχαν ως αποτέ-

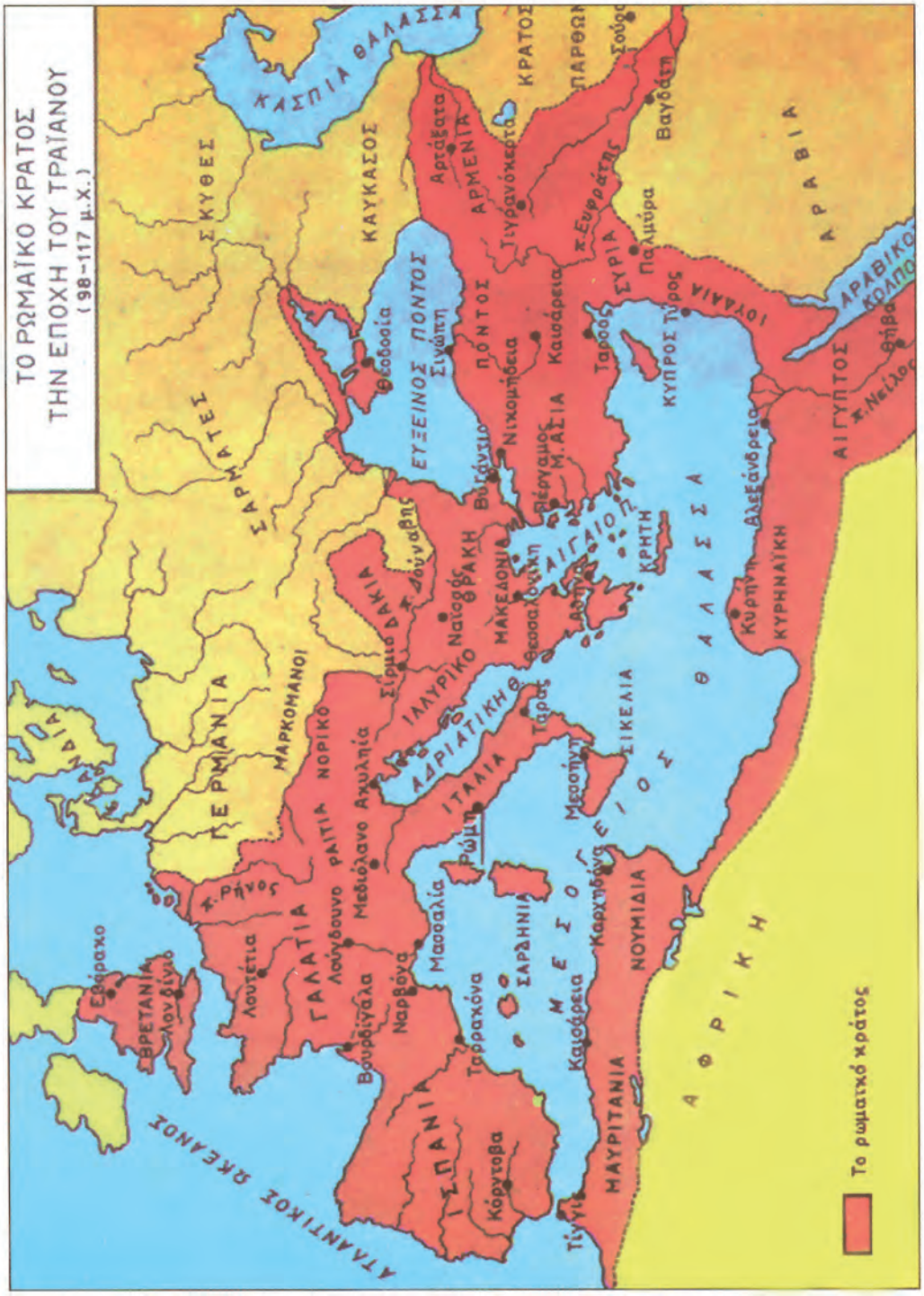
ΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΚΡΑΤΟΣ
ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΤΡΑΪΑΝΟΥ
(98-117 μ.Χ.)
ΚΑΣΠΙΑ ΘΑΛΑΣΣΑ
ΣΚΥΘΕΣ
ΣΑΡΜΑΤΕΣ
ΚΑΥΚΑΣΟΣ
ΕΥΞΕΙΝΟΣ ΠΟΝΤΟΣ
ΠΟΝΤΟΣ
ΑΡΜΕΝΙΑ
ΚΡΑΤΟΣ
ΠΑΡΘΩΝ
ΑΡΑΒΙΑ
ΣΥΡΙΑ
ΙΟΥΔΑΙΑ
ΚΥΠΡΟΣ
ΑΙΓΥΠΤΟΣ
ΜΑΣΙΑ
ΚΡΗΤΗ
ΑΙΓΑΙΟΝ
ΘΑΛΑΣΣΑ
ΚΥΡΗΝΑΪΚΗ
ΑΦΡΙΚΗ
ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ
ΣΑΡΔΗΝΙΑ
ΣΙΚΕΛΙΑ
ΙΤΑΛΙΑ
ΙΛΛΥΡΙΚΟ
ΜΑΚΕ�δΟΝΙΑ
ΘΡΑΚΗ
ΓΕΡΜΑΝΙΑ
ΜΑΡΚΟΜΑΝΟΙ
ΝΟΡΙΚΟ
ΓΑΛΑΤΙΑ
ΒΡΕΤΑΝΙΑ
ΙΣΠΑΝΙΑ
ΜΑΥΡΙΤΑΝΙΑ
ΝΟΥΜΙΔΙΑ
ΑΤΛΑΝΤΙΚΟΣ ΩΚΕΑΝΟΣ
Το ρωμαϊκό κράτος

Θησαυρός χρυσών ρωμαϊκών νομισμάτων (1ος αι. μ.Χ.). Βρέθηκε στο Bredgar του Kent και προέρχεται πιθανώς από Ρωμαίο αξιωματούχο που συμμετείχε σε εκστρατεία στη Βρετανία (43 μ.Χ.). Η κατάληψη της Βρετανίας ολοκληρώθηκε στα τέλη του 1ου αι. μ.Χ. Το ενδιαφέρον των Ρωμαίων για την περιοχή ήταν μεγάλο εξαιτίας των μεταλλείων της.

λεσμα την ***οικονομική ευημερία*** των κατοίκων της αυτοκρατορίας. Τέτοια οικονομική ανάπτυξη ποτέ άλλοτε δε γνώρισε ο αρχαίος κόσμος. Οι γεωργοί επιδόθηκαν απερίσπαστοι στην καλλιέργεια των πεδινών εκτάσεων της αυτοκρατορίας. Η Αίγυπτος τροφοδοτούσε με σιτάρι την Ιταλία, ενώ από την Ιταλία εξάγονταν σε μεγάλες ποσότητες κρασί και λάδι. Κοσμήματα, κεραμικά σκεύη, γυαλικά και υφάσματα μετακινούνταν από τα λιμάνια της Ανατολής, ενώ πρώτες ύλες, κυρίως μέταλλα, προέρχονταν από τα μεταλλεία της Ισπανίας, της Βρετανίας και της Δακίας (σημ. Ρουμανία). Μεγάλα εμπορικά λιμάνια, όπως η Αλεξάνδρεια, η Όστια (ήταν το λιμάνι της Ρώμης), η Έφεσος, η Ρόδος και άλλα, διευκόλυναν την οικονομική ανάπτυξη του ρωμαϊκού κόσμου. Στην εμπορική άνθηση, εξάλλου, συνέβαλε και η σταθερή αξία του ρωμαϊκού νομίσματος.

Παράλληλα, ανάπτυξη γνώρισε η βιοτεχνική παραγωγή λόγω των μεγάλων βιοτεχνικών εργαστηρίων που λειτουργούσαν στις μεγαλουπόλεις της Ιταλίας και των επαρχιών.

Πρόβλημα, ωστόσο, της ρωμαϊκής οικονομίας ήταν η ανισομερής οικονομική ανάπτυξη των περιοχών της αυτοκρατορίας. Η μεγάλη ανάπτυξη της γαιοκτησίας στην Ιταλία, για παράδειγμα, συνέβαλε ώστε μεγάλες ιδιωτικές εκτάσεις να μείνουν ακαλλιέργητες. Στην Ελλάδα ο πληθυσμός μειώθηκε και η γεωργική παραγωγή αντιμετώπισε δυσχέρειες λόγω της εγκατάλειψης της υπαίθρου[5]. Αντίθετα, περιοχές της κεντρικής και της Δ. Ευρώπης αναπτύχθηκαν εξαιτίας των πλούσιων κοιτασμάτων τους και της δημιουργίας βιοτεχνικών εργαστηρίων.

Η ***κοινωνία***, μέσα στο πλαίσιο της γενικής ευημερίας, γνώρισε καλύτερες ημέρες. Ουσιαστικά όμως δε μεταβλήθηκε σε ό,τι αφορά τις δομές της.

Είναι προφανές ότι το 2ο αι. μ.Χ. η ρωμαϊκή κοινωνία είχε αποκτήσει ευελιξία και κινητικότητα, εφόσον δινόταν η ευκαιρία για πλουτισμό και

5. Η εγκατάλειψη του ελληνικού χώρου από τους πρώτους χρόνους της ρωμαϊκής κατάκτησης

Την εποχή μας (2ος αι. π.Χ.) επικρατεί σ' όλη την Ελλάδα απαιδία και ολιγανθρωπία. Αυτά ήταν τα αίτια για να ερημωθούν οι πόλεις αφενός και αφετέρου να ελαττωθεί η παραγωγή στην ύπαιθρο, παρόλο που δε δοκιμαστήκαμε μόνο ούτε από συνεχείς πολέμους ούτε από ασθένειες... Οι άνθρωποι αποφεύγουν το γάμο από αλαζονεία, από φιλαργυρία και οκνηρία ή όσες φορές παντρεύονται αποφεύγουν να ανατρέφουν τα παιδιά που γεννιούνται, εκτός από ένα ή το πολύ δύο, για να τους αφήσουν μεγάλη περιουσία και για να μη δυσκολευτούν οι ίδιοι να τα μεγαλώσουν. Αυτή είναι όλη η αιτία των συμφορών μας, γιατί αν ο πόλεμος αρπάξει το ένα παιδί και η αρρώστια το άλλο, φανερό είναι ότι η οικογένεια μένει χωρίς κληρονόμους και η πόλη αποδυναμώνεται εξαιτίας της έλλειψης κατοίκων.

Πολύβιος, ΛΣΤ΄, 17, 5-8.

για κοινωνική άνοδο. Δεν υπήρχαν στεγανά μεταξύ των κοινωνικών τάξεων. Στους φτωχούς κατοίκους των πόλεων δημιουργούνταν προϋποθέσεις για βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης. Κάτι ανάλογο παρατηρείται στις παλαιές προνομιούχες τάξεις των συγκλητικών και των ιππέων, των οποίων τα μέλη πλέον μπορεί να προέρχονταν από οικογένειες μικρών βιοτεχνών που πλούτισαν.

- Προνομιούχο κατηγορία αποτελούσαν οι πλούσιοι, οι οποίοι νέμονταν και την εξουσία.
- Σε άσχημη οικονομική κατάσταση βρέθηκαν οι μικροί καλλιεργητές και οι μικροτεχνίτες. Απ' αυτούς οι πρώτοι δεν είχαν περιθώρια οικονομικής και κοινωνικής ανέλιξης.
- Οι δούλοι μειώθηκαν σε αριθμό λόγω της ειρήνης. Αντιμετωπίζονταν, εξάλλου, ηπιότερα από τους κυρίους τους λόγω ορισμένων προστατευτικών μέτρων. Αρκετοί απελευθερώθηκαν. Η πλειοψηφία των δούλων, ωστόσο, εξακολούθησε να ζει σε άθλιες συνθήκες στα ορυχεία, στα μεγάλα εργαστήρια και τις μεγάλες ιδιοκτησίες.

1.3 Ο Ελληνισμός και η Ρώμη

Η ειρήνη, η οικονομική άνοδος και η ευνομία λειτούργησαν ως παράγοντες συνοχής μεταξύ των λαών της αυτοκρατορίας. Μέσα στη ρωμαϊκή οικουμένη κυκλοφορούσαν ελεύθερα οι άνθρωποι, διαδίδονταν οι ιδέες, οι συνήθειες, οι τεχνοτροπίες. Οι εθνικοί πολιτισμοί συγχωνεύτηκαν και δημιουργήθηκε πολιτισμική ενότητα μεταξύ των λαών της αυτοκρατορίας. Ο ***οικουμενικός πολιτισμός*** που προέκυψε ήταν τόσο στην ουσία όσο και στα εξωτερικά του χαρακτηριστικά ***ελληνορωμαϊκός***. Όργανο για τη διάδοση αυτού του πολιτισμού στη Δύση έγινε η λατινική γλώσσα, ενώ στην Ανατολή, στο χώρο εξάπλωσης του ελληνιστικού κόσμου, εξακολούθησε να είναι η ελληνική.

Η πνευματική αναγέννηση των αυτοκρατορικών χρόνων οφείλεται σε Έλληνες λόγιους που ανανέωσαν τη σκέψη των αρχαίων κλασικών αλλά και σε φιλέλληνες αυτοκράτορες, όπως ο Αδριανός, ο Μάρκος Αυρήλιος κ.ά., οι οποίοι συνέβα-

Κεφάλι αγάλματος του αυτοκράτορα Αδριανού. Το ενδιαφέρον του αυτοκράτορα για τις επαρχίες συνετέλεσε στην κατασκευή πολλών έργων σε ελληνικές πόλεις αλλά και στην κατασκευή πολλών ανδριάντων του αυτοκράτορα από τις ελληνικές πόλεις. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο)

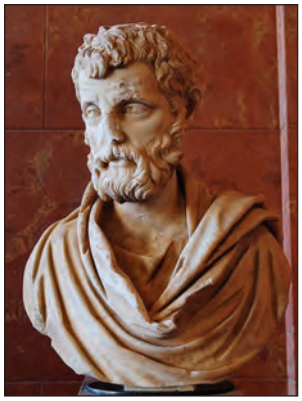

Προτομή του Ηρώδη του Αττικού (μέσα 2ου αι. μ.Χ.), εκπροσώπου της Δεύτερης Σοφιστικής και ευεργέτη της Αθήνας. Συνέβαλε στην οικοδόμηση πολλών και λαμπρών έργων, όπως ήταν το Ωδείο, το Παναθηναϊκό στάδιο κ.ά. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο)

Ορειχάλκινο άγαλμα του Μ. Αυρήλιου. Ο αυτοκράτορας παρουσιάζεται έφιππος. Ο Μ. Αυρήλιος υποχρεώθηκε να διεξαγάγει πολλούς και σκληρούς πολέμους κατά των εχθρών της αυτοκρατορίας. (Ρώμη, Πλατεία Καπιτωλίου)

λαν στην ίδρυση σχολών νομικής και ρητορικής σε πόλεις της Ανατολής. Στις σχολές αυτές δίδαξαν πνευματικοί άνθρωποι, γνωστοί ως ***σοφιστές***, οι οποίοι αμείβονταν από έσοδα του ρωμαϊκού κράτους ή των ίδιων των πόλεων. Η κίνηση αυτή, που προέβαλλε ως συνείδηση της πνευματικής υπεροχής των Ελλήνων απέναντι στην πολιτική επικράτηση της Ρώμης, ονομάστηκε ***Δεύτερη Σοφιστική***. Οι εκπρόσωποί της ήταν συγχρόνως δάσκαλοι, ρήτορες και φιλόσοφοι. Μιμήθηκαν το ύφος των κλασικών συγγραφέων και συνέγραψαν κυρίως ρητορικούς λόγους που δεν είχαν άμεση σχέση με την πολιτική, εξυπηρετούσαν όμως την επίλυση προβλημάτων της καθημερινής ζωής. ***Εκπρόσωποι της Δεύτερης Σοφιστικής*** ήταν ο Δίων ο Χρυσόστομος, ο Λουκιανός, ο Ηρώδης ο Αττικός και άλλοι.

Σπουδαίος συγγραφέας αυτής της εποχής, με φιλοσοφική σκέψη, επηρεασμένη από το πλατωνικό έργο, ήταν ο ***Πλούταρχος***, γνωστός για τους «*Βίους*» του και τα «*Ηθικά*». Στο πρώτο έργο περιελάμβανε τις βιογραφίες σπουδαίων προσώπων Ελλήνων και Ρωμαίων σε ζεύγη παράλληλα, στο δεύτερο φιλοσοφικές πραγματείες.

Η ***ιστοριογραφία*** των αυτοκρατορικών χρόνων μιμήθηκε κλασικά πρότυπα. Σπουδαίοι ιστορικοί αυτής της εποχής ήταν Ρωμαίοι και Έλληνες. Ο Τάκιτος, από τους μεγαλύτερους Λατίνους ιστορικούς της αρχαιότητας, έγραψε την ιστορία των αυτοκρατόρων του 1ου αι. μ.Χ. με ζωηρές περιγραφές και διεισδυτικότητα στις ανθρώπινες πράξεις. Έλληνες ιστορικοί με σημαντικό έργο ήταν ο ***Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς*** (1ος π.Χ.-1ος μ.Χ. αι.), ο ***Αππιανός*** (1ος-2ος αι. μ.Χ.), ο ***Δίων ο Κάσσιος*** (2ος-3ος αι. μ.Χ.) που έγραψαν ιστορία των ρωμαϊκών χρόνων, ο ***Αρριανός*** (2ος αι. μ.Χ.), που ασχολήθηκε με την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου στο έργο του «Αλεξάνδρου Ανάβασις» και ο ***Παυσανίας***, που έγραψε έργο περιηγητικού περιεχομένου και όχι καθαρά ιστορικού, το «Ελλάδος Περιήγησις» (2ος αι. μ.Χ.).

Από τα λογοτεχνικά είδη καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα το ***μυθιστόρημα***. Ο πυρήνας των υποθέσεων

των μυθιστορημάτων ήταν μια ερωτική ιστορία, όπου προβαλλόταν η επιθυμία του ανθρώπου να ξεφύγει από την πραγματικότητα. Σημαντικά έργα αυτού του είδους είναι «Τα κατά Δάφνην και Χλόην» του ***Λόγγου***, «Λευκίππη και Κλειτοφών» του ***Αχιλλέα Τάτιου***, γραμμένα στα τέλη του 2ου αι. μ.Χ. Στο ίδιο πνεύμα γράφτηκαν τα «Αιθιοπικά» του ***Ηλιοδώρου*** στα τέλη του 3ου αι. μ.Χ.

Ο ***Πλίνιος ο Νεότερος*** (1ος-2ος αι. μ.Χ.) έγραψε στα λατινικά τις «Επιστολές» με τις οποίες δίνει πληροφορίες για την κοσμική και τη λογοτεχνική κίνηση της εποχής του. Γνήσια ***ποιητική φωνή*** από τους Λατίνους ήταν ο ***Γιουβενάλης*** (1ος-2ος αι. μ.Χ.), που με τα ποιήματά του σατίριζε τη διαφθορά των αυτοκρατορικών χρόνων.

Στους κύκλους των πλουσίων και των πνευματικών ανθρώπων διαδόθηκε και καλλιεργήθηκε η ελληνική φιλοσοφική σκέψη, ιδιαίτερα των Στωικών και του Πλάτωνα.

Η ***στωική φιλοσοφία*** στους αυτοκρατορικούς χρόνους εκπροσωπήθηκε από τον ***Επίκτητο***, η διδασκαλία του οποίου είχε χαρακτήρα ηθικού κηρύγματος, και από τον αυτοκράτορα ***Μάρκο Αυρήλιο***, ο οποίος έγραψε «Τα εις εαυτόν» στην ελληνική γλώσσα, όπου παρουσιάζει την εσωτερική αγωνία του ανθρώπου της εποχής του[6].

Με σημείο αναφοράς τη φιλοσοφική σκέψη του Πλάτωνα, ο ***Πλωτίνος*** (2ος αι. μ.Χ.) έγινε εισηγητής του ***νεοπλατωνισμού***. Πυρήνας της διδασκαλίας του ήταν ο άνθρωπος και η δισυπόστατη φύση του. Ο άνθρωπος, σύμφωνα με τη διδασκαλία του Πλωτίνου, είναι σύνθετο ον αποτελούμενο από ύλη και πνεύμα.

Τόσο η στωική φιλοσοφία όσο και ο νεοπλατωνισμός άσκησαν ιδιαίτερη επιρροή στη χριστιανική σκέψη που εκείνη την εποχή διαμορφωνόταν[7].

Την αυτοκρατορική εποχή καλλιεργήθηκαν από Ρωμαίους, και κυρίως από Έλληνες, οι ***επιστήμες***. Ο *Πλίνιος ο Πρεσβύτερος*, θείος του νεότερου, έγραψε έργο με τίτλο «Φυσική Ιστορία», ο *Στράβων* τα «Γεωγραφικά» και ο *Γαληνός* με τις ανατομικές έρευνες προώθησε την ανάπτυξη της ιατρικής.

6. Η εργατικότητα ενός φιλοσόφου αυτοκράτορα, του Μάρκου Αυρήλιου

Ο αυτοκράτορας (Μάρκος Αυρήλιος), όταν ο πόλεμος του άφηνε χρόνο ελεύθερο, δίκαζε και άφηνε τους δικανικούς ρήτορες να ρητορεύουν περισσότερη ώρα απ' όση επιτρεπόταν. Στην εξέταση των μαρτύρων και στις ανακρίσεις αφιέρωνε πολύ χρόνο, ώστε να εξακριβώνει με πολλούς τρόπους ποιο ήταν το δίκαιο. Γι' αυτό το λόγο πολλές φορές μία δίκη διαρκούσε και έντεκα και δώδεκα ημέρες, αν και δε σταματούσε συχνά να δικάζει και στη διάρκεια της νύχτας. Ήταν πολύ εργατικός και φρόντιζε να φέρνει σε πέρας όλες τις υποχρεώσεις του με την ίδια φροντίδα. Ούτε έλεγε, ούτε έγραφε, ούτε έκανε κάτι πρόχειρα αλλά συχνά και για την πιο ασήμαντη υπόθεση, αφιέρωνε ολόκληρες μέρες. Πίστευε πως δεν ήταν αντάξιο ενός αυτοκράτορα να ενεργεί με επιπολαιότητα.

Δίων Κάσσιος, Ρωμαϊκή ιστορία, επιτ. LXXII, 6.

7. Ο Πλωτίνος και η ανανέωση της πλατωνικής σκέψης

Η ανανέωση αυτή του πλατωνισμού είχε μεγάλη σημασία και από πολλές απόψεις φαίνεται χαρακτηριστική. Μερικές φορές υπήρξε τάση να παρουσιασθεί ως αποτέλεσμα ανατολικών επιδράσεων. Και είναι βέβαια πιθανόν πράγματι αυτές να συνέβαλαν. Ο Πλωτίνος είχε ζήσει στην Αλεξάνδρεια και δεν το κρύβει ότι θέλησε να γνωρίσει τη σοφία της Περσίας και των Ινδιών. Ωστόσο η επεξεργασία του πλατωνισμού από τον Πλωτίνο φαίνεται να είναι αποτέλεσμα των νέων καιρών. Άλλωστε

οι ανατολικές επιδράσεις ακριβώς αποτελούν μέρος της διεύρυνσης της αυτοκρατορίας. Ο συσχετισμός των θεωριών αποδεικνύει τον συγκρητισμό* των ιδεών και μια κοινή προσδοκία.

Η εμμονή στην πνευματική περιπέτεια του ατόμου και η εγκατάλειψη του πολιτικού στοχασμού αντιστοιχούν προς τη νέα πολιτική κατάσταση. Και πριν απ' όλα ο μυστικισμός που εκδηλώνεται εδώ συναντά συγχρόνως και την επιθυμία ψυχής και την αγάπη προς το εξωλογικό που εκείνη την εποχή εξαπλώνεται σχεδόν παντού. Και πώς να μη δει κανείς ότι οι νέες τάσεις στον Πλωτίνο και στον Μ. Αυρήλιο αναγγέλλουν τον επικείμενο θρίαμβο του Χριστιανισμού!

Jacquelin de Romilly, *Αρχαία ελληνική γραμματολογία*, μετ. Θ. Χριστοπούλου-Μικρογιαννάκη, εκδ. Καρδαμίτσα, σ. 307.

8. Η ρωμαϊκή αρχιτεκτονική

Στην αρχιτεκτονική η συνάντηση Ελλάδας και Ιταλίας παρήγε μια νέα ρωμαλέα παράδοση. Μεταξύ των προϊόντων ήταν νέοι τύποι κτηρίων: τα αστικά σπίτια των ευκατάστατων Ρωμαίων τα οποία συνδύαζαν το ιταλικό atrium[1] με το ελληνιστικό περιστύλιο· η βασιλική, ένα διοικητικό κτήριο το οποίο προφανώς καταγόταν από την ελληνική στοά και ο ρωμαϊκός ναός. Ο τελευταίος κληρονόμησε ιταλικά χαρακτηριστικά, δηλαδή ένα υψηλό βάθρο και μια ισχυρή έμφαση στην πρόσοψη (πολύ περισσότερο τονισμένη απ' ό,τι στην ανατολή)· συνήθως δεν υπήρχε άλλη είσοδος εκτός από το μνημειακό κλιμακοστάσιο το οποίο οδηγούσε στην πρόσοψη, αλλά η διακοσμητική λεπτομέρεια και ειδικά η χρήση των κορινθιακών κι-

Τα λαϊκά στρώματα που δεν είχαν τη δυνατότητα να γνωρίσουν τις ελληνικές φιλοσοφικές απόψεις πλησίασαν την καθημερινότητα και τα προβλήματα της ζωής με ένα διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι οι πλούσιοι και οι πνευματικοί άνθρωποι. Τους απλούς ανθρώπους επηρέασαν ιδιαίτερα τα ***κηρύγματα των ανατολικών θρησκειών***, όπως της Ίσιδας, της Κυβέλης, του Μίθρα, που επαγγέλλονταν μια πιο ευτυχισμένη «ζωή» μετά το θάνατο, όπου θα αποδιδόταν δικαιοσύνη στους κατατρεγμένους και βασανισμένους της καθημερινής ζωής.

1.4 Η ρωμαϊκή τέχνη

Οι Ρωμαίοι στα έργα της τέχνης τους μιμήθηκαν ελληνικά πρότυπα. Δεν πρέπει όμως κάθε καλλιτεχνικό δημιούργημα εκείνης της εποχής να θεωρείται ότι ήταν ελληνικό ως προς την έμπνευση και την εκτέλεσή του. Πολλά από τα έργα της τέχνης των αυτοκρατορικών χρόνων έχουν έκδηλα τα χαρακτηριστικά της παράδοσης και της αισθητικής των Ρωμαίων. Σε άλλα η σύζευξη ελληνικών και ρωμαϊκών χαρακτηριστικών είναι τέτοια που δεν επιτρέπει να διακρίνουμε ποια και μέχρι ποιου βαθμού ήταν η συμβολή του κάθε λαού.

Τα καλλιτεχνικά επιτεύγματα των Ρωμαίων συνδύαζαν πνεύμα πρακτικό και συγχρόνως μεγαλεπήβολο. Κατασκευάστηκαν έργα μεγάλων διαστάσεων που εξυπηρέτησαν πρακτικές ανάγκες της καθημερινής ζωής. Είχαν μνημειακό* χαρακτήρα, προέβαλλαν την ιδέα του μεγαλείου και της υλικής δύναμης και όχι της λεπτότητας και της πνευματικής συγκίνησης.

Η αρχιτεκτονική. Ήταν η τέχνη με την οποία ασχολήθηκαν περισσότερο οι Ρωμαίοι. Ιδιαίτερα από την εποχή του Αυγούστου, η εξέλιξή της ήταν μεγάλη. Εξυπηρέτησε περισσότερο απ' οποιαδήποτε άλλη μορφή τέχνης το μεγαλείο της Ρώμης και διευκόλυνε παράλληλα τη ζωή των υπηκόων της[8].

Η ρωμαϊκή αρχιτεκτονική χαρακτηρίζεται από τα ακόλουθα στοιχεία:

- *Τελειοποίηση των οικοδομικών υλικών*. Ανακάλυψαν ένα μείγμα από ασβέστη, άμμο, χαλίκια ή

μικρά σπασμένα κεραμίδια, ιδιαίτερα ανθεκτικό. Το χρησιμοποιούσαν για γέμισμα των τοίχων, οι οποίοι εξωτερικά ήταν πλιθόκτιστοι ή λιθόκτιστοι. Στη συνέχεια την επιφάνεια των τοίχων την κάλυπταν με ασβεστοκονίαμα* ή με πλάκες μαρμάρου.

- *Τάση προς το μνημειακό*.*
- *Προτίμηση στα καμπυλόγραμμα αρχιτεκτονικά στοιχεία* –τόξο, καμάρα, σφαιρικός θόλος– σε αντίθεση με την ελληνική αρχιτεκτονική που χρησιμοποίησε τις ευθείες και σπάνια τις καμπύλες στην κατασκευή των μνημείων.
- *Κυριαρχία του κορινθιακού ρυθμού*. Οι Ρωμαίοι αρχιτέκτονες από τους ελληνικούς ρυθμούς χρησιμοποίησαν ιδιαίτερα τον κορινθιακό. Στους αυτοκρατορικούς χρόνους προχώρησαν στη διαμόρφωση ενός νέου τύπου κιονόκρανου. Επρόκειτο για μια σύνθετη μορφή του κορινθιακού, που συνδύαζε τα παλαιά στοιχεία, δηλαδή τον κάλαθο και τα φύλλα της ακάνθου, με τις έλικες του ιωνικού κιονόκρανου στο επάνω μέρος. Παραλλαγή αυτού του τύπου ήταν η αντικατάσταση των ελίκων με φύλλα φοίνικα.

Η οικονομική ανάπτυξη επέτρεψε στους αυτοκράτορες να κατασκευάσουν μεγάλο αριθμό έργων σε όλη την αυτοκρατορία. Οι Αντωνίνοι φρόντισαν ιδιαίτερα για την κατασκευή έργων κοινής ωφέλειας στις επαρχίες, όπως γέφυρες, υδραγωγεία, αγορές, θέρμες*, νυμφαία*, ωδεία, βιβλιοθήκες.

Από τα μνημεία που οικοδομήθηκαν στη Ρώμη τα σπουδαιότερα ήταν:

- Το *Πάνθεον*, μεγάλο κυλινδρικού σχήματος οικοδόμημα με θόλο. Ήταν ναός που κατασκευάστηκε από τον Αδριανό σε αντικατάσταση πρωιμότερου ναού της εποχής του Αυγούστου.
- Το *Κολοσσαίο*, αμφιθέατρο που χωρούσε μέχρι πενήντα χιλιάδες θεατές. Η κατασκευή του άρχισε από το Βεσπασιανό και ολοκληρώθηκε από τους άμεσους διαδόχους του.

όνων είχε εισαχθεί από τον ελληνικό κόσμο· και μόλις άρχισαν να λειτουργούν τα ιταλικά λατομεία στο Luni το τρίτο τέταρτο του τελευταίου αιώνα π.Χ., το μάρμαρο κατέστη το σύνηθες οικοδομικό υλικό, όπως είχε συμβεί (όπου ήταν δυνατόν) στους ελληνικούς ναούς. Το τελευταίο βήμα με ιδιαίτερη σημασία στην εξέλιξη του ναού ήταν η δημιουργία του ώριμου κορινθιακού θριγκού, συμπληρωμένου με σταγόνες στην κάτω εσοχή της κορνίζας· αυτό συνέβη την εποχή της δεύτερης τριανδρίας και θα έπρεπε ίσως να πιστωθεί στον άγνωστο αρχιτέκτονα του ναού της Γενέτειρας Αφροδίτης στην αγορά του Ιούλιου Καίσαρα.

Σημαντικότερη όμως από τις καθαρά μορφικές αλλαγές ήταν η εμφάνιση στην Ιταλία μιας νέας τεχνικής: της κατασκευής με σκυροκονίαμα. Άρχισε να εμφανίζεται στον ύστερο τρίτο αιώνα και ίσως προέκυψε από οικοδομικό πειραματισμό με το pisé (συμπιεσμένο πηλό) του είδους που χρησιμοποιούνταν μέχρι πρότινος στην Αφρική από τους Καρχηδόνιους.

Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, ό.π., σ. 603.

1. atrium: αίθριο, αυλή

Ναός της Fortuna Primigenia στην Πραινέστη (περ. 80 π.Χ.). Τυπικός ρωμαϊκός ναός.

Το εσωτερικό του Πανθέου στη Ρώμη (περ. 118-128 μ.Χ.)

Το Κολοσσαίο αμφιθέατρο στη Ρώμη (περ. 70-82 μ.Χ.)

Ερείπια από την αγορά του Τραϊανού στη Ρώμη (Forum Trajani). Στο βάθος διακρίνεται ο κίονας του Τραϊανού.

- Οι *αγορές του Αυγούστου* (Forum Augusti), του Βεσπασιανού, του Δομιτιανού και του Νέρβα, οι οποίες αποτελούσαν ενιαίο οικοδομικό συγκρότημα. Σ' αυτό αργότερα προστέθηκε ένα τετράγωνο κτίσμα με πολλά δωμάτια. Η καινούργια προσθήκη ήταν η αγορά του Τραϊανού (Forum Trajani).

Κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους κατασκευάστηκαν σπουδαία έργα και στην Ελλάδα:

- Ο *ναός του Ολυμπίου Διός* στην Αθήνα, του οποίου η κατασκευή είχε ξεκινήσει την εποχή του Πεισιστράτου (6ος αι. π.Χ.) αλλά αποπερατώθηκε από τον Αδριανό.
- Η *πύλη του Αδριανού*, η οποία στήθηκε από τους Αθηναίους προς τιμή του αυτοκράτορα, όταν ήρθε να εγκαινιάσει το ναό του Ολυμπίου Διός. Πρόκειται, στην πραγματικότητα, για μια θριαμβική αψίδα.
- Το *Ωδείο* στις νότιες παρυφές της Ακρόπολης, προσφορά του πλούσιου Αθηναίου Ηρώδη Αττικού. Ήταν έργο των χρόνων του Αδριανού (2ος αι. μ.Χ.), κατασκευασμένο σε σχήμα στεγασμένου ρωμαϊκού θεάτρου.
- Η *Βιβλιοθήκη* στην Αθήνα, προσφορά του αυτοκράτορα Αδριανού.
- Η *Ροτόντα* στη Θεσσαλονίκη. Ήταν αρχικά μαυσωλείο.* Αποτελούσε μέρος ευρύτερου οικοδομικού συγκροτήματος, τα υπόλοιπα τμήματα του οποίου ήταν ένα ανάκτορο και η *αψίδα του Γαλέριου*. Οικοδομήθηκε στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. και αργότερα μετατράπηκε σε εκκλησία του Αγίου Γεωργίου.

Η πλαστική. Την περίοδο της Δημοκρατίας, η τέχνη της γλυπτικής καλλιεργήθηκε από Έλληνες γλύπτες που είχαν εγκατασταθεί στη Ρώμη και ακολουθούσαν στην κατασκευή των έργων τους τα πρότυπα των ελληνιστικών χρόνων. Στους αυτοκρατορικούς χρόνους και ιδιαίτερα το 2ο αι. μ.Χ., κύριο γνώρισμα της πλαστικής γίνεται η ρεαλιστική απεικόνιση των μορφών και η ανάπτυξη της τέχνης του πορτρέτου. Στα αγάλματα των αυτοκρατόρων μπορούμε να διακρίνουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της φυσιογνωμίας τους.

Η τάση της ρωμαϊκής τέχνης να απεικονίσει την πραγματικότητα και να προβάλει τις πράξεις των αυτοκρατόρων ευνόησε την ανάπτυξη του *ιστορικού ανάγλυφου*. Θριαμβικά τόξα ή αψίδες, κίονες, ακόμα και βάθρα, καλύπτονταν με ανάγλυφες παραστάσεις που εξιστορούσαν τα κατορθώματα των αυτοκρατόρων. Χαρακτηριστικά δείγματα ήταν:

- *Ο κίονας του Τραϊανού* που στήθηκε στην ομώνυμη αγορά της Ρώμης. Σ' όλη του την επιφάνεια με 2500 μορφές απεικονίζεται η ιστορία των πολέμων του αυτοκράτορα εναντίον των Δακών, αρχαίων κατοίκων της Ρουμανίας. Ο ανάγλυφος αυτός κίονας είναι γνωστός ως «λίθινο έπος».
- *Η θριαμβική αψίδα του Γαλέριου* στη Θεσσαλονίκη, γνωστή ως Καμάρα. Κατασκευάστηκε στα τέλη του 3ου αι. μ.Χ. σε ανάμνηση των νικηφόρων εκστρατειών του Γαλέριου κατά των Περσών.

Λεπτομέρεια από τον κίονα του Τραϊανού. Ο κίονας στήθηκε σε ανάμνηση των εκστρατειών του αυτοκράτορα στη Δακία (113 μ.Χ.).

Η ζωγραφική. Από τον 1ο αι. μ.Χ. αναπτύχθηκε η τέχνη της τοιχογραφίας. Οι τοίχοι των οικιών των πλουσίων διακοσμούνταν με μορφές, με μυθολογικές σκηνές και κυρίως με την απεικόνιση υποθετικών ανοιγμάτων στο ύπαιθρο εν είδει παραθύρων, απ' όπου διακρίνονταν τοπία ή άλλα οικοδομήματα.

Στους αυτοκρατορικούς χρόνους σ' όλες τις περιοχές του ρωμαϊκού κράτους είχε εξαπλωθεί η *τέχνη του ψηφιδωτού*. Με ψηφιδωτά κάλυπταν τους τοίχους και τα δάπεδα δημόσιων και ιδιωτικών οικοδομημάτων. Τα ψηφιδωτά ήταν ζωγραφικές παραστάσεις που δεν κατασκευάζονταν με χρώμα αλλά με ψηφίδες, δηλαδή μικρά κομμάτια γυαλιού, λίθου ή πηλού σε ποικιλία χρωμάτων.

Λεπτομέρεια από την αψίδα του Γαλέριου στη Θεσσαλονίκη

Την εποχή αυτή καλλιεργήθηκε η *προσωπογραφία*. Ιδιαίτερα δείγματα αποτελούν οι ξύλινοι πίνακες που τοποθετούνταν στη θέση των προσώπων των ταριχευμένων νεκρών με σκοπό να διατηρήσουν αναλλοίωτα τα χαρακτηριστικά τους. Οι περισσότεροι πίνακες προέρχονται από την περιοχή *Φαγιούμ* της Αιγύπτου· γι' αυτό και είναι γνωστοί ως Φαγιούμ. Η προσωπογραφία με τους πίνακες

αυτούς έφτασε σε σημείο τελειότητας σε ό,τι αφορά την απεικόνιση της φυσιογνωμίας των νεκρών.

Η μικροτεχνία. Στους αυτοκρατορικούς χρόνους παρατηρείται αύξηση της παραγωγής κοσμημάτων σε βάρος της καλλιτεχνικής ποιότητας. Ιδιαίτερης αισθητικής αξίας ήταν οι καμέοι*, δηλαδή πολύτιμοι λίθοι με ποικίλες χρωματικές επιστρώσεις, οι οποίοι διακοσμούνται με ανάγλυφες μορφές κατά τέτοιο τρόπο ώστε να φαίνονται τα διαφορετικά χρώματα των επιστρώσεων. Δένονταν πάνω σε δαχτυλίδια ή κρέμονταν από το λαιμό.

Η εφεύρεση του φυσητού γυαλιού συνέβαλε στην ευρεία χρήση γυάλινων δοχείων σε μεγάλη ποικιλία χρωμάτων και σχημάτων. Η υαλουργία ήταν μια τέχνη που άνθησε ιδιαίτερα στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

Μούμια του Αρτεμίδωρου, των χρόνων του Τραϊανού (98-117 μ.Χ.), από την Αρσινόη της Αιγύπτου. Στο επάνω μέρος της μούμιας είχε τοποθετηθεί πορτρέτο του νεκρού με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του. Πρόκειται για προσωπογραφία του τύπου Φαγιούμ.
(Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο)

Τοιχογραφικός διάκοσμος από αίθουσα της «οικίας των Βετίων» στην Πομπηία (1ος αι. μ.Χ.). Εκτός από τους πίνακες με μυθολογικές σκηνές στους τοίχους ζωγραφίζονται και υποθετικά παράθυρα απ' όπου στο βάθος διακρίνονται οικοδομήματα.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Αφού μελετήσετε το παράθεμα 1 με το απόσπασμα της επιγραφής της Άγκυρας, να εξηγήσετε πώς δικαιολογείται η απόδοση τόσων τιμών στον Οκταβιανό και να κρίνετε την άποψη του ίδιου του Οκταβιανού ότι «στο τιμητικό αξίωμα τους ξεπέρασα όλους, αλλά πραγματική εξουσία δεν είχα περισσότερη από τους συνάρχοντές μου».
2. Να τεκμηριώσετε την άποψη ότι την εποχή του Αυγούστου η λογοτεχνία τέθηκε στην υπηρεσία του κρατικού μεγαλείου.
3. Να συγκρίνετε τον τρόπο λειτουργίας του αυτοκρατορικού θεσμού στο ρωμαϊκό κράτος με εκείνον των ελληνιστικών μοναρχιών.
4. Για ποιους λόγους πιστεύετε ότι δεν υπήρχαν ιδιαίτερες αντιδράσεις των κατακτημένων λαών της αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια των δύο πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων;
5. Σε ποια συμπεράσματα σας οδηγεί η μελέτη του παραθέματος 5 και του υπότιτλου της εικόνας στη σ. 218 σε ό,τι αφορά την κατάσταση που επικρατούσε σε ορισμένες επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας;
6. Αφού μελετήσετε το παράθεμα 4 και παρατηρήσετε το χάρτη της σ. 217, να διατυπώσετε τις απόψεις σας για τη δραστηριότητα του Τραϊανού.
7. Στην κλασική Αθήνα οι σοφιστές φέρνουν στο επίκεντρο του προβληματισμού και της έρευνας τον άνθρωπο. Βασικός στόχος τους ήταν η αγωγή του ανθρώπου, προκειμένου να βελτιώσει τη θέση του μέσα στην κοινωνία. Να εξηγήσετε εάν οι εκπρόσωποι της Δεύτερης Σοφιστικής είναι φορείς ενός ανάλογου πνεύματος.
8. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά της φιλοσοφικής σκέψης του Πλωτίνου που ανανέωσαν τη φιλοσοφία σύμφωνα με το παράθεμα 7;
9. Να μελετήσετε το παράθεμα 8 και να παρατηρήσετε τις εικόνες των σ. 223-224. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής και ποιες οι διαφορές της από την ελληνική; [Για τον εντοπισμό των διαφορών να συγκρίνετε το ναό της Απτέρου Νίκης (σ. 115) με το ναό της Fortuna Primigenia (σ. 223)].

2. Η κρίση της αυτοκρατορίας τον 3ο αι. μ.Χ.

Από τις αρχές και σ' όλη τη διάρκεια του 3ου αι. μ.Χ. η ρωμαϊκή αυτοκρατορία υφίσταται συνεχή φθορά που θα οδηγήσει στην παρακμή της και παράλληλα στο τέλος του αρχαίου κόσμου. Στη φθορά της αυτοκρατορίας συνέβαλαν ποικίλοι παράγοντες, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό.

Στο εσωτερικό, το αυτοκρατορικό αξίωμα περνά κρίση άμεσα συνδεδεμένη με το ρόλο του στρατού. Επαρχίες ολόκληρες ανεξαρτητοποιούνται και επαναστάσεις ταράσσουν την τάξη και την ασφάλεια της «ρωμαϊκής ειρήνης». Έντονη κρίση παρατηρείται στον οικονομικό τομέα, αφού οι άνθρωποι εγκαταλείπουν το εμπόριο, τη βιοτεχνία και επιστρέφουν στην καλλιέργεια της γης. Η οικονομική κρίση είχε ως άμεσο επακόλουθο την κοινωνική κρίση.

Στο εξωτερικό, νέοι εχθροί απειλούν και πολλές φορές παραβιάζουν τα σύνορα. Έχει εκλείψει πλέον ο φόβος που προκαλούσε το ακατάλυτο μεγαλείο της Ρώμης.

Χρυσή προτομή του Σεπτίμιου Σεβήρου (193-211 μ.Χ.) από το Διδυμότειχο. «Στρατιωτικός» αυτοκράτορας που προσπάθησε με τις ενέργειές του να συγκρατήσει την πτώση της αυτοκρατορίας. (Κομοτηνή, Αρχαιολογικό Μουσείο)

2.1 Η κρίση του αυτοκρατορικού θεσμού

Η μορφή του πολιτεύματος που καθιέρωσε ο Αύγουστος, δηλαδή η συγκυβέρνηση του αυτοκράτορα και της συγκλήτου, διατηρήθηκε για δύο αιώνες. Έκτοτε όμως αυτή η προβληματική από τη φύση της μορφή διοίκησης συνέβαλε στη φθορά του κράτους. Από τη μια πλευρά, ο πρώτος πολίτης (princeps) με τη συγκέντρωση του μεγαλύτερου μέρους των εξουσιών στο πρόσωπό του επιδίωκε να επιβάλει τη θέλησή του· από την άλλη, η σύγκλητος, που εκπροσωπούσε ό,τι είχε απομείνει από την περίοδο της Δημοκρατίας, προσπαθούσε να περιορίσει την αυτοκρατορική αυταρχικότητα.

Στη συμβίωση αυτή σημαντικός ήταν ο ρόλος του στρατού. Από τις αρχές μάλιστα του 3ου αι. μ.Χ. έγινε πρωταγωνιστικός, αφού ο αυτοκράτορας Σεπτίμιος Σεβήρος με την υποστήριξη του στρατού του παραμέρισε τη σύγκλητο.

Την κρίση ενίσχυσε η ανάμειξη του στρατού στην πολιτική. Η τάση του στρατού, είτε επρόκειτο για πραιτωριανούς είτε για επαρχιακές λεγεώνες, να επιβάλλει τον ηγέτη της αρεσκείας του είχε ως αποτέλεσμα την ταυτόχρονη διεκδίκηση του θρόνου από πολλούς αυτοκράτορες και σε διαφορε-

τικά σημεία της αυτοκρατορίας. Η κατάσταση αυτή είναι γνωστή ως ***στρατιωτική αναρχία***.

Την ταραγμένη αυτή εποχή εξέλιπε η τάξη και η ασφάλεια που παρείχε το ρωμαϊκό κράτος στους υπηκόους του. Ακόμα και ορισμένες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, όπως αυτή του Καρακάλλα που πολιτογράφησε όλους τους ελεύθερους κατοίκους της αυτοκρατορίας Ρωμαίους (212 μ.Χ.), δεν είχε αποτέλεσμα. Δυσαρεστημένοι οι λαοί οδηγήθηκαν σε εξεγέρσεις. Πολλές επαρχίες σε παραμεθόριες περιοχές ανεξαρτητοποιήθηκαν. Είναι χαρακτηριστικό ότι επαρχίες, όπως η Γαλατία, η Ισπανία, η Παννονία και άλλες, λόγω του κινδύνου από βαρβαρικές επιδρομές, ανακήρυξαν δικό τους αυτοκράτορα και αποσπάστηκαν. Την εποχή αυτή σχηματίστηκε και το εφήμερο ***βασίλειο της Παλμύρας*** σε όαση της συριακής ερήμου. Τους χρόνους διακυβέρνησής του από τη Ζηνοβία (267-273 μ.Χ.), που διέθετε πολλές ικανότητες και ελληνική παιδεία, το βασίλειο επεκτάθηκε εδαφικά. Η δραστήρια βασίλισσα φιλοδόξησε να ανασυστήσει το κράτος των Σελευκιδών[1].

Αναθηματικό ανάγλυφο που απεικονίζει τη Ζηνοβία και μία υπηρέτριά της. Στην εποχή της το βασίλειο της Παλμύρας έφτασε σε μεγάλη ακμή. (Δαμασκός, Εθνικό Μουσείο)

2.2 Η οικονομική κρίση

Τον 3ο αι. μ.Χ. εκδηλώνεται μεγάλη οικονομική κρίση που επιτείνεται ακόμα περισσότερο από την πολιτική αστάθεια.

Η οικονομική κρίση οφείλεται πρωτίστως στις εξεγέρσεις και τις επιδρομές που εκείνη την εποχή ταράζουν τις επαρχίες και σταματούν το εμπόριο και τη βιοτεχνική παραγωγή. Η μόνη διέξοδος για την αντιμετώπιση της δεινής οικονομικής κατάστασης στην οποία βρίσκονταν οι άνθρωποι των πόλεων ήταν η επιστροφή στην ύπαιθρο και η καλλιέργεια της γης. Η γη, ωστόσο, ήταν στα χέρια λίγων ιδιοκτητών. Η ύπαιθρος είχε μοιραστεί σε μεγάλες γαιοκτησίες (latifundia) που ανήκαν σε λίγους. Αυτοί τις διοικούσαν σαν άρχοντες και πολλές φορές τις προστάτευαν με δικό τους στρατό.

Η συγκέντρωση μεγάλων εκτάσεων σε λίγους είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της καλλιεργήσιμης γης και την ερήμωση μεγάλου μέρους της. Προς

1. Μια περίοδος συγκρούσεων και αμφισβήτησης της αυτοκρατορικής εξουσίας

Η κρίση έκανε ολοφάνερα αισθητή την αντίθεση ανάμεσα στον αρχαίο μεσογειακό πυρήνα της αυτοκρατορίας και τον πιο πρωτόγονο κι εύθραυστο κόσμο κατά μήκος των συνόρων. Γύρω από τη Μεσόγειο, ο πόλεμος είχε γίνει ένα μακρινό ενδεχόμενο. Η απόλυτη κυριαρχία της παραδοσιακής αριστοκρατίας στην πολιτική και την πολιτιστική ζωή της αυτοκρατορίας βασιζόταν στη μακρόχρονη ειρήνη. Αντίθετα, στο Βορρά και κατά μήκος των ανατολικών συνόρων, που αντίκριζαν τα υψίπεδα της Αρμενίας και του Ιράν, η ειρήνη έμοιαζε να αποτελεί μια στιγμιαία ανάπαυλα των νόμων της φύσης. Η

αυτή την κατεύθυνση συνέβαλε και το γεγονός της εγκατάλειψης της υπαίθρου από μεγάλο μέρος μικρών καλλιεργητών, που για λόγους βιοποριστικούς επιζητούσαν διέξοδο με την κατάταξή τους στο στρατό. Εκεί εξασφάλιζαν κέρδη, αποκτούσαν ασφάλεια και είχαν μια εξέλιξη, εάν επιδείκνυαν ανάλογες ικανότητες.

2.3 Η κοινωνική κρίση

Η οικονομική και πολιτική κρίση είχε τις συνέπειές της στην κοινωνία. Τον 3ο αι. μ.Χ. οι κοινωνικές δομές αλλάζουν. Παρατηρείται το φαινόμενο της αναζήτησης ***προστασίας*** των περισσότερων κατοίκων της αυτοκρατορίας από τους μεγάλους γαιοκτήμονες. Η απασχόληση των ανθρώπων των πόλεων αλλά και των ελεύθερων καλλιεργητών στις μεγάλες γαιοκτησίες δημιούργησε νέες σχέσεις μεταξύ αυτών των ομάδων και των ιδιοκτητών. Οι γαιοκτήμονες νοίκιαζαν ένα κομμάτι γης σε ελεύθερους καλλιεργητές και τους παρείχαν παράλληλα προστασία. Έτσι δημιουργήθηκαν σχέσεις εξάρτησης που σταδιακά υποχρέωσαν τους ελεύθερους καλλιεργητές να προσκολληθούν ισόβια στις μεγάλες γαιοκτησίες. Κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκε ο ***θεσμός της δουλοπαροικίας****, δηλαδή των εξαρτημένων από τη μεγάλη γαιοκτησία καλλιεργητών. Προς την ίδια κατεύθυνση συνέβαλε και η απόφαση –ουσιαστικά η ανάγκη– των μικροϊδιοκτητών γης να παραδώσουν τα δικά τους κτήματα στους μεγαλογαιοκτήμονες γείτονές τους. Για την προστασία των περιοχών, εκτός από τον ιδιωτικό στρατό, ο κύριος της γης περιέκλειε την έπαυλή του με οχυρωματικό περίβολο, που βαθμιαία εξελίχθηκε σε πύργο.

Ο αριθμός των δούλων από τον 3ο αι. μ.Χ. μειώθηκε. Ένα μέρος απέκτησε την ελευθερία του. Οι μεγαλογαιοκτήμονες προτιμούσαν τους απελεύθερους, γιατί τους νοίκιαζαν ένα κομμάτι γης, το οποίο καλλιεργούσαν και τους απέδιδαν ένα προκαθορισμένο μερίδιο από το ετήσιο εισόδημά τους.

Οι κοινωνικές αυτές διεργασίες οδήγησαν προοδευτικά στη διαμόρφωση μιας νέας κοινωνικής

ρωμαϊκή αυτοκρατορία ήταν ένα από τα ελάχιστα μεγάλα κράτη της αρχαιότητας –μαζί με την Κίνα– που επιχείρησε να δημιουργήσει μια όαση ειρηνικής πολιτικής διακυβέρνησης ανάμεσα σε κοινωνίες που είχαν ζήσει πάντα από τον πόλεμο. Με την άνοδο της Περσίας το 224, τη δημιουργία της γοτθικής ομοσπονδίας στη λεκάνη του Δούναβη μετά το 248, και τον πολλαπλασιασμό των πολεμικών συμμοριών κατά μήκος του Ρήνου μετά το 260, η αυτοκρατορία είχε να αντιμετωπίσει πόλεμο σε όλα τα μέτωπα.

Ήταν φανερό ότι της έλειπαν τα εφόδια για κάτι τέτοιο. Από το 245 έως το 270, όλα τα μέτωπα κατέρρευσαν. Το 251 ο αυτοκράτορας Δέκιος χάθηκε με το στρατό του πολεμώντας τους Γότθους στα έλη της Δοβρουτζάς. Το 260, ο Σαπώρης Α΄ αιχμαλώτισε τον αυτοκράτορα Βαλεριανό με το στρατό του και κυρίευσε την Αντιόχεια. Βαρβαρικά πλοιάρια από τις εκβολές του Ρήνου και την Κριμαία προανήγγειλαν τα κατορθώματα των Βίκινγκ: λεηλάτησαν τις ακτές της Βρετανίας και της Γαλατίας και επέδραμαν στις αβοήθητες πόλεις του Αιγαίου. Το 271, ο αυτοκράτορας Αυρηλιανός αναγκάστηκε να περιβάλει την ίδια τη Ρώμη με ένα θλιβερό πολεμικό τείχος. Και η ίδια η ενότητα της αυτοκρατορίας απειλήθηκε από τοπικές «έκτακτες» αυτοκρατορίες: ο Πόστουμος κυβέρνησε τη Γαλατία, τη Βρετανία και την Ισπανία από το 260 έως το 268· η Ζηνοβία της Παλμύρας είχε υπό τον έλεγχό της τμήμα των ανατολικών επαρχιών από το 267 έως το 270.

P. Brown, *Ο κόσμος της Ύστερης Αρχαιότητας 150-750 μ.Χ.*, μετ. Ελ. Σταμπόγλη, εκδ. Αλεξάνδρεια, σ. 27-29.

τάξης που αποτελούνταν από ελεύθερους καλλιεργητές και απελεύθερους. Αυτοί ήταν στην πραγματικότητα εξαρτημένοι καλλιεργητές ξένου κλήρου και όχι δούλοι· είναι γνωστοί ως ***κολωνοί (coloni)*** από τα κείμενα της εποχής[2].

Οι λίγοι κάτοικοι των πόλεων που ασχολήθηκαν με τη βιοτεχνία και το εμπόριο δεν μπορούσαν να εξελιχθούν οικονομικά και κοινωνικά. Οι αυτοκράτορες, για να επιτύχουν τον εφοδιασμό της Ρώμης αλλά και των άλλων αστικών κέντρων με αγαθά, αποφάσισαν να ελέγξουν όσους ασχολούνταν με το εμπόριο και τη βιοτεχνία, καταγράφοντάς τους σε ιδιαίτερες επαγγελματικές ομάδες, τις ***συντεχνίες***. Από τον 4ο αι. μ.Χ. μάλιστα μετέτρεψαν τις συντεχνίες σε κλειστές επαγγελματικές ομάδες με κληρονομικό χαρακτήρα. Για παράδειγμα, ο μυλωνάς ή ο λιμενεργάτης ή ο έμπορος υφασμάτων και άλλοι έμειναν ισόβια προσκολλημένοι στο ίδιο επάγγελμα, το οποίο μάθαιναν και κληροδοτούσαν στα παιδιά τους.

2.4 Οι βαρβαρικές επιδρομές

Η εξασθένηση της κεντρικής εξουσίας και οι αποσχιστικές τάσεις συνοριακών επαρχιών διευκόλυναν τις επιδρομές λαών που κατοικούσαν έξω από τα ευρωπαϊκά και τα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας.

Γερμανικά φύλα, όπως οι Φράγκοι, οι Σάξονες, οι Αλαμανοί, παραβίαζαν τα σύνορα στο Ρήνο και διείσδυαν σε εδάφη της αυτοκρατορίας. Οι Γότθοι πέρασαν το Δούναβη και μαζί με αυτούς οι Έρουλοι, οι οποίοι έφτασαν μέχρι τη Ν. Ελλάδα. Λεηλάτησαν την Αθήνα, την Κόρινθο, το Άργος και τη Σπάρτη (267-8 μ.Χ.). Ενώ οι Πέρσες στην Ανατολή αντιμετώπισαν τα ρωμαϊκά στρατεύματα και αιχμαλώτισαν τον αυτοκράτορα Βαλεριανό.

Οι αντιστάσεις των ρωμαϊκών δυνάμεων είχαν χαλαρώσει, γεγονός που οφειλόταν κυρίως στην επαγγελματοποίηση των στρατιωτών. Ο στρατός του 3ου αι. μ.Χ. ήταν μια κερδοφόρα επιχείρηση που «δημιουργούσε» αυτοκράτορες και απέφερε κέρδη σ' όσους εργάζονταν σ' αυτή. Οι αυτοκρά-

2. Οι υποχρεώσεις και τα δικαιώματα ενός κολωνού

Ο κολωνός είναι ένας ισόβιος κληρονομικός, αλλά όχι αυτεξούσιος, αγρότης· η προσκόλληση στο κτήμα του κυρίου του είναι και δικαίωμα αλλά και υποχρέωση· δεν μπορεί να αναλάβει δημόσια υπηρεσία που θα τον απομακρύνει από τη γη, ούτε να χειροτονηθεί κληρικός· εκτός αν αυτό γίνει μέσα στο κτήμα που καλλιεργεί και υπό τον όρο ότι θα μείνει σ' αυτό. Αν φύγει κρυφά, ο κύριός του έχει δικαίωμα να τον καταδιώξει, όπως ένα δούλο και, όταν πιαστεί, θα τιμωρηθεί σκληρά και ο ίδιος και αυτός που τον δέχτηκε. Ο γαιοκτήμονας όμως δεν μπορεί να πουλήσει το κτήμα του δίχως τους κολωνούς ούτε τους κολωνούς δίχως το κτήμα ούτε να τους μετακινεί από κτήμα σε κτήμα.

F. Lot, *The end of the ancient World and the beginnings of the Middle Ages*, N. York, μετ. αποσπάσματος Κ. Καλοκαιρινού, *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία*, ΟΕΔΒ, σ. 138.

3. Μία άποψη για την παρακμή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας

Και στην περίπτωση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η σταθερή παρακμή του πολιτισμού δεν πρέπει λοιπόν να αποδοθεί σε βιολογικό εκφυλισμό, ή στην επιμειξία των κατωτέρων φυλών με τις ανώτερες, ή σε πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, αλλά μάλλον σε μια μεταβολή της νοοτροπίας των ανθρώπων. Η μεταβολή αυτή οφειλόταν στο πλέγμα των περιστάσεων που δημιούργησαν οι ιδιάζουσες συνθήκες ζωής στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία· το ίδιο είχε συμβεί και στην Ελλάδα. Μία από αυτές τις συνθήκες –και μάλιστα πολύ σημαντική– ήταν ο αριστοκρατικός και «κλειστός» χαρακτήρας του αρχαίου πολιτισμού. Η πνευματική αντίδραση, δηλ. η αδιαφορία για την επίγεια ζωή και το κοινωνικό χάσμα (μεταξύ των ανωτέρων τάξεων και της μάζας) στέρησαν τον αρχαίο κόσμο από τη δύναμη να διατηρήσει τον πολιτισμό του, ή να τον υπερασπίσει από την εσωτερική αποσύνθεση και τον εξωτερικό κίνδυνο, τις εισβολές των βαρβάρων.

M. Rostovtzeff, ό.π, σ. 366-367.

τορες, για να αποφύγουν τα στρατιωτικά κινήματα, κατάφευγαν σε συνεχείς παροχές, ικανοποιώντας τα αιτήματα των στρατιωτών.

2.5 Η παρακμή του αρχαίου κόσμου

Από την καταγραφή των παραγόντων, που συνέβαλαν στην κρίση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας κατά τον 3ο αι. μ.Χ., γίνεται φανερό ότι ποικίλα αίτια –η κρίση του αυτοκρατορικού θεσμού, η στρατιωτική αναρχία, η αλλοίωση των οικονομικών και κοινωνικών δομών της αυτοκρατορίας, οι βαρβαρικές επιδρομές και η επαγγελματοποίηση του στρατού– συνέβαλαν στην παρακμή της αυτοκρατορίας. Ακόμα και οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που έγιναν στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. για την ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας δεν ανέκοψαν την πορεία αυτή του αρχαίου κόσμου.

Οι απόψεις που έχουν διατυπώσει οι ιστορικοί σχετικά με τα αίτια και το φαινόμενο της κρίσης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας είναι ποικίλες. Οι διαφορετικές εκτιμήσεις εξηγούνται από το γεγονός ότι η κρίση αυτή ήταν μια εξαιρετικά σύνθετη ιστορική διαδικασία. Η αρχαία αλλά και η νεότερη διανόηση ερμήνευσε το φαινόμενο εντοπίζοντας την κρίση σ' έναν από τους παράγοντες που την προκάλεσαν: για άλλον ιστορικό η κρίση οφείλεται σε αίτια οικονομικά, για άλλον σε κοινωνικά, πολιτικά ή ιδεολογικά. Η αποδοχή όμως μιας και μόνο άποψης θα ήταν λάθος ιστορικό και μερική απόκρυψη της αλήθειας. Έργο του ιστορικού είναι να περιγράψει όσο γίνεται ακριβέστερα όλες τις πτυχές της κρίσης και να επισημάνει την πολυπλοκότητα των αιτίων και τις αλληλοεπιδράσεις τους.

Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε ότι οι παράγοντες αυτοί που οδήγησαν στην παρακμή του αρχαίου κόσμου δημιούργησαν νέες προϋποθέσεις βάσει των οποίων οργανώθηκε ο «μεσαιωνικός» κόσμος.

Ερείπια οχυρωματικού τείχους δίπλα από την οδό των Παναθηναίων στην αρχαία αγορά της Αθήνας. Κατασκευάστηκε μετά την επιδρομή των Ερούλων στην Αθήνα (267 μ.Χ.) με πρωτοβουλία των Αθηναίων και με οικοδομικό υλικό από τις ερειπωμένες οικοδομές.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Με βάση τις πληροφορίες του παραθέματος 2 να περιγράψετε την κατάσταση στην οποία βρισκόταν ένας κολωνός (colonus) και να εξηγήσετε εάν υπήρχε κοινωνική ευελιξία στο καθεστώς της δουλοπαροικίας.
2. Να σχολιάσετε την άποψη του συγγραφέα στο παράθεμα 3 για την παρακμή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.
3. Ο Κων. Καβάφης στο ποίημά του «*Περιμένοντας τους βαρβάρους*» παρουσιάζει μία φανταστική σκηνή που απηχεί πιθανότατα την παρακμή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ποια στοιχεία από το ποίημα συνθέτουν κατά τη γνώμη σας την εικόνα της παρακμής; (Σε καμία περίπτωση το ποίημα δεν πρέπει να θεωρηθεί ως πηγή ιστορικών πληροφοριών).

ΠΕΡΙΜΕΝΟΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΒΑΡΒΑΡΟΥΣ

— Τι περιμένουμε στην αγορά συναθροισμένοι;

Είναι οι βάρβαροι να φθάσουν σήμερα.

— Γιατί μέσα στην Σύγκλητο μια τέτοια απραξία;
Τι κάθοντ' οι Συγκλητικοί και δεν νομοθετούνε;

Γιατί οι βάρβαροι θα φθάσουν σήμερα.
Τι νόμους πια θα κάμουν οι Συγκλητικοί;
Οι βάρβαροι σαν έλθουν θα νομοθετήσουν.

— Γιατί ο αυτοκράτωρ μας τόσο πρωί σηκώθη,
και κάθεται στης πόλεως την πιο μεγάλη πύλη
στον θρόνο επάνω, επίσημος, φορώντας την κορώνα;

Γιατί οι βάρβαροι θα φθάσουν σήμερα.
Κι ο αυτοκράτωρ περιμένει να δεχθεί
τον αρχηγό τους. Μάλιστα ετοίμασε
για να τον δώσει μια περγαμηνή. Εκεί
τον έγραψε τίτλους πολλούς κι ονόματα.

— Γιατί οι δυο μας ύπατοι κ' οι πραίτορες εβγήκαν
σήμερα με τες κόκκινες, τες κεντημένες τόγες·
γιατί βραχιόλια φόρεσαν με τόσους αμεθύστους,
και δαχτυλίδια με λαμπρά, γυαλιστερά σμαράγδια·
γιατί να πιάσουν σήμερα πολύτιμα μπαστούνια
μ' ασήμια και μαλάματα έκτακτα σκαλιγμένα;

Γιατί οι βάρβαροι θα φθάσουν σήμερα
και τέτοια πράγματα θαμπώνουν τους βαρβάρους.

— Γιατί κ' οι άξιοι ρήτορες δεν έρχονται σαν πάντα
να βγάλουνε τους λόγους τους, να πούνε τα δικά τους;

Γιατί οι βάρβαροι θα φθάσουν σήμερα·
κι αυτοί βαριούντ' ευφράδειες και δημηγορίες.

— Γιατί ν' αρχίσει μονομιάς αυτή η ανησυχία
κ' η σύγχυσις. (Τα πρόσωπα τι σοβαρά που εγίναν).
Γιατί αδειάζουν γρήγορα οι δρόμοι κ' οι πλατέες,
κι όλοι γυρνούν στα σπίτια τους πολύ συλλογισμένοι;

Γιατί ενύχτωσε κ' οι βάρβαροι δεν ήλθαν.
Και μερικοί έφθασαν απ' τα σύνορα,
και είπανε πως βάρβαροι πια δεν υπάρχουν.

Και τώρα τι θα γενούμε χωρίς βαρβάρους.
Οι άνθρωποι αυτοί ήσαν μια κάποια λύσις.

Κ. Π. Καβάφη, *Ποιήματα*, τ. Α΄-Β΄, εκδ. Ίκαρος 1972, τ. Α΄, σ. 107-108.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΡΩΝ

ασβεστοκονίαμα: μείγμα από ασβέστη, άμμο και νερό που χρησιμοποιείται ως συνδετικό υλικό στην οικοδομική τέχνη αλλά και για την επίχριση των επιφανειών των τοίχων (σοβάντισμα).

δημοσιονομική πολιτική: η πολιτική που αφορά τη διαχείριση της φορολογίας και των δαπανών του κράτους για την επίτευξη οικονομικών στόχων.

δουλοπαροικία: το οικονομικό και κοινωνικό σύστημα σύμφωνα με το οποίο η γη ανήκε σε μεγάλους γαιοκτήμονες και καλλιεργούνταν από ελεύθερους καλλιεργητές, οι οποίοι ήταν όμως άμεσα και μόνιμα προσκολλημένοι στη γη που δεν τους ανήκε.

θέρμες: εγκαταστάσεις λουτρών με ψυχρό και θερμό νερό. Στους ρωμαϊκούς χρόνους οι εγκαταστάσεις αυτές τελειοποιήθηκαν τεχνικά και απέκτησαν μεγάλες διαστάσεις. Περιελάμβαναν, εκτός από τους χώρους των λουτρών, αίθουσες διαλέξεων και διασκέδασης.

καμέος ή καμέα: έγχρωμος λίθος –όνυχας, σαρδόνυχας ή αχάτης– ιδιαίτερα σκληρός. Χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή κοσμημάτων.

μαυσωλείο: μεγαλοπρεπές ταφικό μνημείο που είχε συνήθως τη μορφή μικρού ναού. Η ονομασία του προέρχεται από τον Μαύσωλο, σατράπη της Καρίας, ο οποίος τον 4ο αι. π.Χ. κατασκεύασε για τον εαυτό του ένα μεγαλόπρεπο και περίτεχνα διακοσμημένο ταφικό μνημείο.

νυμφαίο: δημόσια κρήνη με καλλιτεχνικό ενδιαφέρον. Τέτοιες κατασκευές ήταν τόποι λατρείας κάποιας νύμφης, προστάτιδας των πηγών, των ποταμών και γενικότερα των γλυκών νερών.

VII. Η ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

(4ος-6ος αι. μ.Χ.)

Ανάγλυφη παράσταση της βάσης του οβελίσκου του Μ. Θεοδοσίου. Απεικονίζεται ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Α΄ με αυλικούς και φρουρούς στο αυτοκρατορικό θεωρείο του ιπποδρόμου και στο κάτω μέρος θεατές. (Κωνσταντινούπολη, Πλατεία του Ιπποδρόμου)*

1. Η μετεξέλιξη του Ρωμαϊκού κράτους (4ος-5ος αι. μ.Χ.)

Οι αιτίες που οδήγησαν στην παρακμή του ρωμαϊκού κράτους αλλοίωσαν βαθμιαία αλλά σταθερά τα χαρακτηριστικά οργάνωσης και λειτουργίας ολόκληρου του αρχαίου κόσμου. Συγχρόνως όμως δημιούργησαν νέα δεδομένα, τα οποία μετεξελίχθηκαν στη διάρκεια των επόμενων αιώνων (4ο-6ο αι. μ.Χ.) σε γνωρίσματα ενός καινούργιου κόσμου, του «μεσαιωνικού». Η περίοδος αυτή της ύστερης αρχαιότητας αποτελεί ουσιαστικά ένα μεταβατικό στάδιο.

Στην αρχή αυτής της περιόδου ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός με τις μεταρρυθμίσεις του αναδιοργάνωσε το κράτος, δίνοντας απολυταρχικό χαρακτήρα στη διοίκησή του.

*Στη συνέχεια, ο Μ. Κωνσταντίνος, με τη μεταφορά της πρωτεύουσας και την αποδοχή του Χριστιανισμού, δημιούργησε τις προϋποθέσεις μετεξέλιξης της αυτοκρατορίας. Η ρωμαϊκή Ανατολή ισχυροποιήθηκε και διαμόρφωσε προοδευτικά τη **βυζαντινή** φυσιογνωμία της. Γι' αυτό και η περίοδος αυτή (4ος-6ος αι. μ.Χ.) ονομάζεται **πρωτοβυζαντινή**.*

Το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα του 4ου αι. μ.Χ. η αυτοκρατορία ήταν διαιρεμένη σε Ανατολικό και Δυτικό Ρωμαϊκό κράτος. Η διαίρεση αυτή οριστικοποιήθηκε το 395 μ.Χ. και υπήρξε καθοριστική για τις μετέπειτα εξελίξεις και των δύο τμημάτων της αυτοκρατορίας.

*Στο ανατολικό τμήμα, το ελληνικό στοιχείο ήταν κυρίαρχο· είχε επηρεαστεί όμως από τη ρωμαϊκή κρατική παράδοση, που διατηρήθηκε έντονη, και το Χριστιανισμό, που αναγνωρίστηκε ως επίσημη θρησκεία. Η σύνθεση αυτών των γνωρισμάτων δημιούργησε ένα νέου τύπου πολίτη, το **βυζαντινό**, ο οποίος ανεξάρτητα από την εθνολογική του προέλευση, αγωνίστηκε για τη διατήρηση της αυτοκρατορίας.*

Η πορεία του δυτικού τμήματος ήταν όμως διαφορετική. Η οριστική διαίρεση ταυτίζεται εδώ με το τέλος του αρχαίου κόσμου. Το κράτος αποδυναμωμένο στη διάρκεια του 5ου αι. μ.Χ. κατακλύστηκε από ξένους λαούς.

*Οι Γότθοι και οι Ούνοι εισέβαλαν στα εδάφη του. Οι «βαρβαρικές» επιδρομές, που είναι γνωστές ως η **μεγάλη μετανάστευση των λαών**, αντιμετωπίστηκαν με επιτυχία από το Ανατολικό Ρωμαϊκό κράτος. Αντίθετα, το Δυτικό κράτος καταλύθηκε (476 μ.Χ.) και γερμανικοί λαοί εγκαταστάθηκαν στα εδάφη του.*

1.1 Ο Διοκλητιανός και η αναδιοργάνωση της αυτοκρατορίας

Οι διοικητικές αλλαγές. Όταν ο Διοκλητιανός έγινε αυτοκράτορας (284 μ.Χ.) θέλησε να φέρει την τάξη στο ρωμαϊκό κράτος. Επειδή είχε αποδειχθεί ότι ένας άρχοντας δεν επαρκούσε για τις ανάγκες της διοίκησης της αυτοκρατορίας, ο Διοκλητιανός, αν και απολυταρχικός, αποφάσισε να προχωρήσει σε τολμηρές διοικητικές αλλαγές μοι-

ράζοντας την εξουσία. Η μεταβολή του διοικητικού συστήματος ανταποκρίνεται κυρίως στην ανάγκη άμεσης παρέμβασης του στρατού και καλύτερης φύλαξης των συνόρων.

Ο Διοκλητιανός κυβέρνησε το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας και έδωσε τη διοίκηση του δυτικού σ' έναν αφοσιωμένο σ' αυτόν στρατιωτικό, το Μαξιμιανό. Οι δύο αυτοί αυτοκράτορες, που πήραν τον τίτλο του *Αυγούστου*, παραχώρησαν στη συνέχεια τη διοίκηση ενός μέρους από τις περιοχές που κυβερνούσαν σε δύο συνάρχοντες: ο Διοκλητιανός στον Γαλέριο και ο Μαξιμιανός στον Κωνστάντιο το Χλωρό. Οι δύο συνάρχοντες έφεραν τον τίτλο του *Καίσαρα*. Έτσι η εξουσία μοιράστηκε σε τέσσερα διαφορετικά κέντρα. Στην Ανατολή, Αύγουστος ήταν ο Διοκλητιανός με έδρα τη Νικομήδεια της Βιθυνίας και Καίσαρας ο Γαλέριος με έδρα το Σίρμιο, στη σημερινή Σερβία. Παράλληλα, στη Δύση Αύγουστος ήταν ο Μαξιμιανός με έδρα το Μιλάνο στην Ιταλία και Καίσαρας ο Κωνστάντιος ο Χλωρός με έδρα τους Τρεβήρους στη Γαλατία.

Το σύστημα αυτό ονομάστηκε ***Τετραρχία*** και επέτυχε να διατηρήσει προς στιγμή την ακεραιότητα της αυτοκρατορίας. Η Ρώμη ήταν θεωρητικά η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας και παρέμεινε η έδρα της συγκλήτου.

Η αλλαγή στη μορφή του πολιτεύματος. Ο Διοκλητιανός μετέβαλε το χαρακτήρα της μοναρχίας[1]. Όλο το κράτος χωρίστηκε σε μικρές επαρχίες, τη διοίκηση των οποίων ανέλαβαν υπάλληλοι που διορίζονταν από τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Ο στρατός κάθε περιοχής είχε δικούς του διοικητές, διαφορετικούς από εκείνους των επαρχιών. Μ' αυτόν τον τρόπο αφαιρέθηκε από το στρατό η πολιτική εξουσία.

Η σταδιακή συγκέντρωση των εξουσιών στο πρόσωπο του αυτοκράτορα επικυρώθηκε με την υιοθέτηση από τον Διοκλητιανό του πρωτοκόλλου της αυλής των Σασανιδών βασιλέων της Περσίας. Ο αυτοκράτορας έγινε απροσπέλαστος για τους υπηκόους του, στις εμφανίσεις του φορούσε το διάδημα και την πορφύρα* και επέβαλλε την

1. Τα αίτια της επιτυχίας του Διοκλητιανού

Η επιτυχία του οφείλεται στα ίδια αίτια που είχαν συντελέσει στην επιτυχία του Αυγούστου διακόσια πενήντα χρόνια πριν. Ο ίδιος δεν ήταν καθόλου ανώτερος από πολλούς διακεκριμένους αυτοκράτορες του αιώνα και την αρχή για κάθε μια από τις μεταρρυθμίσεις του είχαν κάνει ήδη οι προκάτοχοί του. Ο Διοκλητιανός όφειλε τη σταθερότητα του θρόνου του κυρίως στην κόπωση και στην απδία που είχαν καταλάβει το στρατό και την κοινωνία – αισθήματα που επικρατούσαν και όταν ο Αύγουστος ανέβηκε στην εξουσία. Ο κόσμος διψούσε για ειρήνη και ζητούσε να επιστρέψει σε μια λίγο-πολύ ήρεμη ζωή. Σταδιακά ο αυτοκράτορας αποκτούσε περισσότερους οπαδούς, πρόθυμους να τον βοηθήσουν στο δύσκολο έργο του, την αποκατάσταση της ειρήνης και της τάξης. Με όλα αυτά δεν θέλω να αρνηθώ πως ο Διοκλητιανός ήταν μια μεγάλη προσωπικότητα. Η αξία του, όπως και η αξία του Αυγούστου, βρίσκεται στο γεγονός πως συνειδητοποίησε το πνεύμα των καιρών του και μπόρεσε να το εκμεταλλευτεί. Εξάλλου, όπως ο Αύγουστος, έτσι και ο Διοκλητιανός δεν εισήγαγε καμία νέα βασική αρχή: απλώς τις τάσεις που αναπτύσσονταν ασυντόνιστα μέσα στη σύγχυση της εποχής τις συγκέντρωσε σε ένα ενιαίο σύνολο και του έδωσε τη μονιμότητα νομικού καθεστώτος. Κύριος στόχος του δεν ήταν η ευημερία των υπηκόων του αλλά η ανόρθωση και η ενίσχυση του κράτους: με μεγαλύτερη αποφασιστικότητα από κάθε προκάτοχό του θυσίασε τα συμφέροντα του λαού στα συμφέροντα του κράτους.

M. Rostovtzeff, ό.π., σ. 315.

Νόμισμα με ανάγλυφη παράσταση της κεφαλής του Διοκλητιανού (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο)

προσκύνηση. Περιβλήθηκε, τέλος, με την ιερότητα που του απέδιδε η προσφώνηση «Ζευς» και η απαίτηση να λατρεύεται ως θεός.

Η συγκέντρωση όλων των εξουσιών σ' ένα πρόσωπο άλλαξε ουσιαστικά το πολιτειακό σύστημα του Αυγούστου. Μετέβαλε δηλαδή ***την Ηγεμονία*** (***Principatus***) σε ***Απόλυτη Μοναρχία*** (***Dominatus***). Ο πρώτος πολίτης του κράτους (princeps) έγινε τώρα απόλυτος μονάρχης (dominus).

1.2 Μ. Κωνσταντίνος: Εκχριστιανισμός και ισχυροποίηση της ρωμαϊκής Ανατολής

Η δημιουργία του χριστιανικού ρωμαϊκού κράτους. Το σύστημα της Τετραρχίας δεν έδωσε λύση στα προβλήματα της αυτοκρατορίας· αντίθετα, ενίσχυσε τους ανταγωνισμούς και πρόβαλε τις φιλοδοξίες των συναρχόντων. Για είκοσι χρόνια αφότου αποσύρθηκε από την εξουσία ο Διοκλητιανός (305 μ.Χ.) μέχρι και την πλήρη επικράτηση του Κωνσταντίνου, οι διάδοχοι και οι συνάρχοντές τους αλληλοεξοντώνονταν. Μέσα από τις συγκρούσεις αναδείχθηκε ο Κωνσταντίνος. Διαδέχτηκε στην εξουσία τον πατέρα του Κωνστάντιο Χλωρό ως Καίσαρας των δυτικών επαρχιών της αυτοκρατορίας.

Το σύμπλεγμα της Τετραρχίας (περ. 300 μ.Χ.). Απεικονίζει ανά δύο τους Τετράρχες: Διοκλητιανό – Μαξιμιανό, Γαλέριο – Κωνστάντιο Χλωρό. (Βενετία, Νότια γωνία Αγίου Μάρκου)

Τρία σημαντικά γεγονότα σφράγισαν το χρονικό διάστημα μέχρι την επικράτησή του:

- Νίκησε στη Μουλβία γέφυρα του Τίβερη, κοντά στη Ρώμη, τον αντίπαλό του στη Δύση, Μαξέντιο (312 μ.Χ.).
- Ως Αύγουστος και μόνος κυρίαρχος στη Δύση ήρθε σε συνεννόηση με τον Αύγουστο της Ανατολής Λικίνιο. Οι δύο Αύγουστοι αποφάσισαν στο Μιλάνο να μην προσλάβουν Καίσαρες και να συνεργαστούν από κοινού για τη διοίκηση της αυτοκρατορίας (313 μ.Χ.).
- Νίκησε κοντά στην Αδριανούπολη και μετά από λίγο θανάτωσε το μόνο αντίπαλό του Λικίνιο (324 μ.Χ.).

Ο Κωνσταντίνος, όταν έμεινε μονοκράτορας,

έδωσε απολυταρχικότερο χαρακτήρα στο πολίτευμα απ' ό,τι ο Διοκλητιανός. Ο αυτοκράτορας ήταν απρόσιτος στους υπηκόους του και στη σύγκλητο, περιβαλλόταν από τους ***ανακτορικούς υπαλλήλους*** και το ανακτορικό συμβούλιο, το οποίο λειτουργούσε συμβουλευτικά και μόνο όταν το ήθελε ο αυτοκράτορας. Η σύγκλητος, εξάλλου, που μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη, έμεινε ένα τιμητικό σώμα χωρίς εξουσία, που πλαισίωνε στις δεξιώσεις τον αυτοκράτορα.

Καθοριστική ήταν η στάση του Κωνσταντίνου στο θέμα της αυτοκρατορικής λατρείας. Ο αυτοκράτορας δεν ήταν πλέον ο θεός για τους υπηκόους του αλλά ο εκλεκτός του θεού που κυβερνούσε με τη θεία χάρη. Αν και ο Κωνσταντίνος μέχρι το τέλος της ζωής του κράτησε –όπως, άλλωστε, συνέβη και με τους άμεσους διαδόχους του– τον ειδωλολατρικό τίτλο του "Μεγίστου Αρχιερέως", εντούτοις με μια σειρά από ενέργειες εκδήλωσε την υποστήριξή του στο Χριστιανισμό. Η πολιτική που εφάρμοσε φανερώνει την απόφασή του να ενισχύσει την αυτοκρατορία με το Χριστιανισμό.

Αποφασιστικό ρόλο στην ιστορία των σχέσεων του κράτους και της νέας θρησκείας έπαιξε το ***Διάταγμα των Μεδιολάνων***. Με κοινή απόφαση του Κωνσταντίνου και του Λικίνιου καθιερώθηκε απόλυτη ελευθερία στην επιλογή λατρείας για τους κατοίκους της αυτοκρατορίας. Το Διάταγμα των Μεδιολάνων, γνωστό και ως ***Διάταγμα της ανεξιθρησκίας***, υπογράφτηκε στην αρχή στο Μιλάνο (Μεδιόλανα) το Φεβρουάριο του 313 μ.Χ. και είχε ισχύ για τους κατοίκους του δυτικού τμήματος[2]. Μερικούς μήνες αργότερα έγινε αποδεκτή η ίδια απόφαση και για τους κατοίκους του ανατολικού τμήματος, στη Νικομήδεια της Βιθυνίας. Μ' αυτό το διάταγμα δεν υφίστατο πλέον καμία διάκριση μεταξύ των χριστιανών και μη χριστιανών υπηκόων της αυτοκρατορίας.

Η έκδοση του Διατάγματος των Μεδιολάνων συνδέεται με το ζήτημα του εκχριστιανισμού της αυτοκρατορίας και πολύ περισσότερο με το πρόβλημα της στάσης του Κωνσταντίνου απέναντι στο Χριστιανισμό.

2. Το διάταγμα των Μεδιολάνων

Εγώ, ο Αύγουστος Κωνσταντίνος και εγώ, ο Αύγουστος Λικίνιος όταν ευτυχήσαμε να συναντηθούμε στο Μεδιόλανο και να συζητήσουμε όλα τα θέματα που αφορούν το κοινό συμφέρον, αποφασίσαμε ότι ... έπρεπε πρώτα απ' όλα να τακτοποιήσουμε όσα έχουν σχέση με την ευλάβεια και το σεβασμό προς το θείο, δηλαδή να δώσουμε και στους χριστιανούς και σ' όλους τους άλλους την ελευθερία να επιλέγουν τη θρησκεία που θέλουν, ώστε οποιαδήποτε θεότητα και οποιαδήποτε ουράνια δύναμη υπάρχει να είναι ευνοϊκή προς εμάς και σε όλους όσους είναι κάτω από την εξουσία μας.

Ευσέβιος, Εκκλησιαστική ιστορία, X, V, 4-5.

Αργυρό νόμισμα του Μ. Κωνσταντίνου. Εικονίζει τον αυτοκράτορα με κράνος πάνω στο οποίο έχει χαραγμένο το χριστόγραμμα. (Μόναχο, Κρατική Νομισματική Συλλογή)

3. Η «μεταστροφή» του Μ. Κωνσταντίνου προς το Χριστιανισμό: Οι απόψεις δύο σύγχρονων ιστορικών

α. Λίγα ζητήματα προκάλεσαν τόσο ατέρμονες και ζωηρές συζητήσεις στην ιστορική έρευνα και έλαβαν τόσο αντιφατικές απαντήσεις, όσο το πρόβλημα των σχέσεων του Κωνσταντίνου με το Χριστιανισμό. Πολλοί πιστεύουν ότι ο Κωνσταντίνος ήταν θρησκευτικά αδιάφορος και ότι υποστήριζε το Χριστιανισμό από καθαρά πολιτικούς λόγους. Άλλοι πιστεύουν στην ειλικρινή μεταστροφή του και δέχονται ότι αυτή αποτέλεσε τον αποφασιστικό λόγο για την αλλαγή της θρησκευτικής πολιτικής της αυτοκρατορίας. Έχουν προβληθεί πολλά επιχειρήματα και για τις δύο αυτές ερμηνείες. Πραγματικά είναι δυνατό να θεμελιώσει κανείς την άποψη, ότι ο Κωνσταντίνος προσχώρησε στον Χριστιανισμό από πεποίθηση, ενώ άλλα επιχειρήματα επιτρέπουν την υπόθεση ότι έμεινε πιστός στις αρχαίες εθνικές παραδόσεις. Τέλος υπάρχουν ενδείξεις που οδηγούν στο συνδυασμό των δύο αντιφατικών υποθέσεων. Οπωσδήποτε η πολιτική σκοπιμότητα έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στη στάση του Κωνσταντίνου. Είχε γίνει σε όλους φανερό, ακόμη και στον πιστό συνεργάτη του Διοκλητιανού, Γαλέριο, ότι εκείνος είχε χρεοκοπήσει με την τακτική των διωγμών και ότι η μεταφορά του κέντρου βάρους της αυτοκρατορίας προς την Ανατολή δεν μπορούσε να συμβιβασθεί με την εχθρική στάση απέναντι στο Χριστιανισμό. Είναι όμως εξίσου βέβαιο ότι ο Κωνσταντίνος είχε πλούσια θρησκευτικά βιώματα στη ζωή του, που σχετίζονται τόσο με το Χριστιανισμό όσο και με τις εθνικές θρησκείες, και επομένως δεν

Είναι γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος με μια σειρά από ενέργειες προέβαλε και ευνόησε το Χριστιανισμό. Μετά από τη νίκη του κατά του Μαξέντιου στη Μουλβία γέφυρα φαίνεται ότι συνειδητά είχε αποδεχτεί τη νέα θρησκεία. Υιοθέτησε ως σύμβολο το χριστόγραμμα (☧), το οποίο τοποθέτησε στις ασπίδες των στρατιωτών του και στην αυτοκρατορική σημαία. Προστάτευσε το Χριστιανισμό από τις αιρέσεις καθιερώνοντας το θεσμό των Οικουμενικών συνόδων. Ο ίδιος και η μητέρα του συνέβαλαν στην οικοδόμηση εκκλησιών και τέλος, λίγο πριν πεθάνει, βαφτίστηκε χριστιανός.

Πάντως, οι θρησκευτικές επιλογές του Μ. Κωνσταντίνου και η «μεταστροφή» του προς το Χριστιανισμό απασχόλησαν τους ιστορικούς και υπήρξαν θέμα επιστημονικής σύγκρουσης[3].

Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης. Ο Μ. Κωνσταντίνος, για να επιτύχει τις πολιτικές του επιδιώξεις, την ισχυροποίηση της απόλυτης μοναρχίας και τον εκχριστιανισμό της αυτοκρατορίας, θέλησε να μεταφέρει το κέντρο των αποφάσεων στην Ανατολή.

Η ***Νέα Ρώμη***, όπως στην αρχή ονομάστηκε η καινούργια πρωτεύουσα, οικοδομήθηκε στο Βυζάντιο, την αρχαία αποικία που είχαν ιδρύσει οι Μεγαρίτες στα μέσα του 7ου αι. π.Χ., με οικιστή το Βύζαντα. Τα εγκαίνια της Νέας Ρώμης, που μετά από λίγο έγινε ευρύτατα γνωστή με το όνομα «***Κωνσταντίνου-πόλις***», έγιναν στις 11 Μαΐου του 330. Από τότε αρχίζει ουσιαστικά και τυπικά η ιστορία της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας της Ανατολής, δηλαδή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η τύχη της ταυτίστηκε απόλυτα με την τύχη της νέας πρωτεύουσας. Στην ιστορική πορεία ένδεκα αιώνων η ανεξαρτησία και μόνο της Κωνσταντινούπολης καθόρισε την ύπαρξη της αυτοκρατορίας.

Η απόφαση της μεταφοράς της πρωτεύουσας από το Μ. Κωνσταντίνο προέκυψε ως διοικητική ανάγκη για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που δημιουργούσαν κυρίως οι βαρβαρικές επιδρομές. Η παλαιά πρωτεύουσα δεν ήταν μόνο πόλος έλξης για τους λαούς της Δύσης, αλλά ήταν συγ-

χρόνως ταυτισμένη με τον αρχαίο κόσμο και την αρχαία ρωμαϊκή παράδοση. Αντίθετα, η νέα πρωτεύουσα, εκτός από την προνομιακή της θέση, που εξασφάλιζε καλύτερη άμυνα και οικονομική ανάπτυξη στην αυτοκρατορία, βρισκόταν κοντά στις περιοχές της Ανατολής, οι οποίες στην πλειοψηφία τους κατοικούνταν από Έλληνες και χριστιανούς.

Με τη μεταφορά της πρωτεύουσας, το κέντρο βάρους της αυτοκρατορίας μετακινήθηκε από το λατινικό πολιτιστικό χώρο στον ελληνικό. Έτσι η αυτοκρατορία απέκτησε προοδευτικά ελληνικό χαρακτήρα.

Η αυτοκρατορία που άρχισε να διαμορφώνεται με κέντρο την Κωνσταντινούπολη βασίστηκε σε τρία στοιχεία:

- τη ρωμαϊκή πολιτική παράδοση
- τη χριστιανική πίστη
- την ελληνική πολιτιστική κληρονομιά

1.3 Οι θρησκευτικές εξελίξεις

Η εμφάνιση του Χριστιανισμού. Η γέννηση του Χριστού την περίοδο της βασιλείας του Αυγούστου –τέσσερα χρόνια πριν από την έναρξη του χριστιανικού ημερολογίου, όπως έχουν αποδείξει οι έρευνες– σηματοδότησε μια νέα εποχή στην ιστορική πορεία της ανθρωπότητας. Η ζωή του Χριστού και ο σταυρικός του θάνατος δημιούργησαν νέες προϋποθέσεις για τη ζωή, στην αρχή των λίγων οπαδών του και στη συνέχεια ολόκληρου του κόσμου.

Η νέα θρησκεία προήλθε μέσα από τους κόλπους του ιουδαϊκού μονοθεϊσμού, το πνεύμα της διδασκαλίας της όμως ξεπερνούσε τα σύνορα του Ισραήλ και απευθυνόταν σε ολόκληρη την οικουμένη. Κοινό σημείο των δύο θρησκειών ήταν η προσδοκία του επερχόμενου Μεσσία, που θα έσωζε τους ανθρώπους. Ο Ιουδαϊσμός όμως περιόρισε το κήρυγμα της σωτηρίας μόνο στους Εβραίους, τη μόνη εκλεκτή φυλή του Θεού.

Ο Χριστιανισμός τοποθέτησε τον ερχομό του Μεσσία στα χρόνια του Αυγούστου. Κήρυξε την

μπορεί να σταθεί η κατηγορία ή ο έπαινος ότι ήταν θρησκευτικά αδιάφορος απέναντι στο Χριστιανισμό.

G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τ. 1, μετ. Ι. Παναγόπουλος, εκδ. Στ. Βασιλόπουλος, σ. 105-106.

β. Οι νομισματικοί τύποι και αι λοιπαί μνημειακαί κατασκευαί της κωνσταντινείου περιόδου εν συνδυασμώ με τα νομοθετικά υπέρ της Εκκλησίας μέτρα και την κοινωνικήν πολιτικήν του αυτοκράτορος αντανακλούν την εσωτερικήν ανέλιξιν των θρησκευτικών πεποιθήσεων του Κωνσταντίνου και αποκαλύπτουν τη συνεχή, σταθεράν πορείαν του προς τον Χριστιανισμόν. Δεν είναι η ψυχρά σκοπιμότης του ορθώς προβλέποντος το μέλλον ικανού πολιτικού η καθορίζουσα την θρησκευτικήν πολιτικήν του αυτοκράτορος αλλ' η ορθή εκτίμησις των πραγματικών δεδομένων υπό του αναζητούντος εν μέσω της τεταμένης εποχής του θρησκευτικού συγκρητισμού την αποκαλυπτικήν παρουσίαν του Θεού. Εξ αρχής ο Κωνσταντίνος απεδέχθη την υψηλήν ηθικήν διδασκαλίαν του Χριστιανισμού, το δε νομοθετικόν του έργον και η κοινωνική πολιτική του αποκαλύπτουν την επίδρασίν της. Εν τούτοις, η απομάκρυνσις από του θρησκευτικού εθνικού παρελθόντος δεν ήτο πλήρης. Ο Κωνσταντίνος εξηκολούθησε να φέρη τον τίτλον του pontifex maximus, ήτοι του υπάτου αρχιερέως, ως είχον πράξει οι προκάτοχοι Ρωμαίοι αυτοκράτορες και θα συνεχίσουν και οι χριστιανοί διάδοχοί των μέχρι του έτους 379.

Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία. Α΄ 324-610*, πανεπιστημιακή έκδοση, σ. 136.

Μικρή προτομή από χαλκηδόνιο λίθο του Μ. Κωνσταντίνου (αρχές 4ου αι.). Με τις ενέργειές του προστάτευσε το Χριστιανισμό και άνοιξε νέους ορίζοντες για το μέλλον της αυτοκρατορίας. (Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη)

ισότητα και την αγάπη για όλους τους ανθρώπους, ανεξάρτητα από φυλετική προέλευση, κοινωνική τάξη και φύλο.

Από τα πρώτα βήματα της εξάπλωσής του χρησιμοποίησε την ελληνική γλώσσα για τη διάδοση της νέας διδασκαλίας. Υιοθέτησε επίσης φιλοσοφικές ιδέες του Ελληνισμού, όπως π.χ. τις απόψεις της στωικής φιλοσοφίας ότι η εγκράτεια και η αρετή μπορεί να φέρει την ευτυχία στον άνθρωπο. Η νέα θρησκεία βρήκε απήχηση κυρίως στους φτωχούς και τους καταπιεσμένους υπηκόους της αυτοκρατορίας.

Η ζωή των πρώτων χριστιανών, με την απλότητα και την υπομονή που διέκρινε τους πιστούς στα βασανιστήρια και τους διωγμούς, δημιούργησε πρότυπα για τις μελλοντικές γενιές των οπαδών της νέας θρησκείας.

Το ρωμαϊκό κράτος, αν και ανεκτικό στις ποικίλες λατρείες των υπηκόων του, εντούτοις φάνηκε ιδιαίτερα σκληρό προς τους χριστιανούς. Τους τρεις πρώτους αιώνες έγιναν επίσημα δέκα ***διωγμοί*** κατά των χριστιανών. Ο τελευταίος μεγάλος διωγμός έγινε από το Διοκλητιανό με την υποκίνηση του Γαλέριου. Η τακτική, ωστόσο, των διώξεων δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα, γι' αυτό και ο ίδιος ο Γαλέριος εξέδωσε στη *Σαρδική* (σημ. Σόφια) το πρώτο διάταγμα με το οποίο επέτρεπε στους χριστιανούς υπηκόους του να ασκούν ελεύθερα τις θρησκευτικές τους υποχρεώσεις (311 μ.Χ.). Αυτό το διάταγμα αποτέλεσε το πρότυπο του Διατάγματος των Μεδιολάνων (313 μ.Χ.).

Ο θρίαμβος του Χριστιανισμού. Ο Μ. Κωνσταντίνος, όπως είδαμε, εδραίωσε το Χριστιανισμό. Ωστόσο, δεν έθιξε τις άλλες θρησκείες, αλλά παρέμεινε μέχρι το θάνατό του πιστός στο Διάταγμα των Μεδιολάνων, που καθιέρωνε την ανεξιθρησκία. Ο Χριστιανισμός προστατεύτηκε από την κοσμική εξουσία και κατ' αυτόν τον τρόπο το κράτος χρησιμοποίησε τη νέα θρησκεία για να εξασφαλίσει την ειρήνη και την ευημερία στους υπηκόους του.

Τα προβλήματα που απασχόλησαν το Χριστιανισμό αντιμετωπίστηκαν από το Μ. Κωνσταντίνο ως προβλήματα του ίδιου του κράτους. Με την

επικράτηση και την εξάπλωση της νέας θρησκείας παρουσιάστηκαν στους κόλπους της σημαντικά προβλήματα που οφείλονταν στο ζήλο των νεοφώτιστων οπαδών και σε διαφορετικές ερμηνείες των δογμάτων* της. Τον 4ο αι. ο Χριστιανισμός και το ίδιο το κράτος είχε να αντιμετωπίσει τα προβλήματα των ***αιρέσεων***, που απείλησαν τη γαλήνη και την ενότητα της αυτοκρατορίας. Αιρέσεις ονομάστηκαν οι παρεκκλίνουσες τάσεις από τα ορθά δόγματα της Εκκλησίας. Οι δογματικές αυτές διαφοροποιήσεις προέκυψαν ως φυσικό επακόλουθο της ανάγκης να αφομοιωθούν και να παγιωθούν τα δόγματα της νέας θρησκείας. Πρώτος ο Μ. Κωνσταντίνος αντιμετώπισε τις αιρέσεις ως πρόβλημα του ίδιου του κράτους και για την αντιμετώπισή τους καθιέρωσε το θεσμό των ***Οικουμενικών Συνόδων*** με τη συμμετοχή του αυτοκράτορα.

Ανδριάντας του Ιουλιανού (4ος αι.). Ο αυτοκράτορας παρουσιάζεται ως Έλληνας φιλόσοφος ή ιερέας. (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου)

Οι αιρέσεις, τον 4ο αι., οφείλονταν στην ανάγκη να διευκρινιστεί η τρισυπόστατη ενότητα του Θεού, δηλαδή η σχέση Πατέρα και Υιού στην Αγία Τριάδα αλλά και η θέση του Αγίου Πνεύματος. Το πρόβλημα παρουσιάστηκε όταν ο ***Άρειος***, μορφωμένος ιερέας στην Αλεξάνδρεια, διακήρυξε ότι ο Θεός υπάρχει πριν από τον Υιό και κατ' επέκταση ο Χριστός δημιουργήθηκε από τον Πατέρα και είναι κτίσμα του. Η διδασκαλία του Αρείου τάραξε τη γαλήνη της Εκκλησίας, καθώς η αίρεση προσείλκυσε πολλούς οπαδούς. Ο Μ. Κωνσταντίνος θέλησε να αντιμετωπίσει οριστικά το ζήτημα, γι' αυτό το παρέπεμψε σε Οικουμενική Σύνοδο. Με την παρουσία του ίδιου κατά την εναρκτήρια συνεδρίαση και με τη συμμετοχή 318 επισκόπων απ' όλη την αυτοκρατορία συγκλήθηκε η ***Α΄ Οικουμενική Σύνοδος*** στη Νίκαια της Βιθυνίας (325 μ.Χ.). Στη σύνοδο αυτή προβλήθηκε το «ομοούσιον του Πατρός και του Υιού» και καταδικάστηκαν οι από-

Μικρογραφία χειρογράφου του 9ου αι. με λόγους του Γρηγόριου Ναζιανζηνού. Εικονίζονται επίσκοποι και ιερείς στη Β΄ οικουμενική σύνοδο της Κωνσταντινούπολης. Οι αποφάσεις της συμπλήρωσαν το «Σύμβολο της Πίστεως». Στο θρόνο το ανοικτό Ευαγγέλιο συμβολίζει την παρουσία του Χριστού. (Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη)

4. Ο Ιουλιανός υποστηρικτής της ειδωλολατρίας

Ο Ιουλιανός, αν και από τα παιδικά του χρόνια έκλινε περισσότερο προς τη λατρεία των εθνικών θεών, και, καθώς μεγάλωνε, επιθυμούσε πολύ να την ασκήσει, όμως, επειδή είχε πολλούς λόγους να φοβάται, ό,τι έκανε το έκανε με τη μεγαλύτερη δυνατή μυστικότητα. Όταν όμως, έλειψαν οι φόβοι του και είδε ότι είχε φτάσει ο καιρός να πραγματοποιήσει ελεύθερα την επιθυμία του, φανέρωσε τα μυστικά της καρδιάς του και με σαφή και ρητά διατάγματα έδωσε εντολή να ανοίξουν οι ειδωλολατρικοί ναοί, να γίνονται θυσίες στους βωμούς και γενικά να ξαναγυρίσει η ειδωλολατρία.

Αμμιανός Μαρκελλίνος, *Ιστορία, XXII, 5*.

5. Ο Μ. Θεοδόσιος προστάτης του Χριστιανισμού

Από την αρχή κιόλας της βασιλείας του, δεν έπαψε να παραστέκεται στην Εκκλησία που βρισκόταν σε πόλεμο με τους εχθρούς της, και αυτό το έκανε με νόμους πολύ δίκαιους και γεμάτους από διάθεση οίκτου, γιατί ο αιρετικός Βαλεντινιανός, που ευνοούσε τους αρειανούς, την είχε θίξει σκληρά. Ο Θεοδόσιος είχε καλύτερη τύχη σαν μέλος της Εκκλησίας, παρά σαν κυβερνήτης στο κράτος. Πρόσταξε να γκρεμιστούν παντού τα είδωλα των εθνικών, γιατί ήξερε καλά ότι τα αγαθά στον κόσμο αυτό δεν εξαρτιούνται από τους δαίμονες, αλλά από τον ένα και αληθινό θεό.

Ιερός Αυγουστίνος, *Για την πολιτεία του Θεού, Βιβλ. 5, Κεφ. 26*.

ψεις του Αρείου. Στη διάρκεια της συνόδου διατυπώθηκε η ορθόδοξη άποψη μέσα στα επτά πρώτα άρθρα του «***Συμβόλου της Πίστεως***». Παρά την καταδίκη του Αρείου, η αίρεσή του διατηρήθηκε.

Ο ***Κωνστάντιος***, διάδοχος του Μ. Κωνσταντίνου, πολέμιος της ειδωλολατρίας –απαγόρευσε τις θυσίες και έκλεισε πολλούς ναούς της αρχαίας θρησκείας–, δραστηριοποιήθηκε για την επικράτηση του Αρειανισμού.

Ο ***Ιουλιανός***, που διαδέχθηκε στο θρόνο τον Κωνστάντιο, ήταν υποστηρικτής ειδωλολατρικών θεολογικών αντιλήψεων, ενός κράματος στοιχείων αφενός αρχαιοελληνικών και ρωμαϊκών και αφετέρου χριστιανικών και ειδωλολατρικών (λατρεία του Ήλιου). Η ελληνική παιδεία του και το γεγονός της δολοφονίας του πατέρα του από τον Κωνστάντιο ήταν λόγοι που τον απομάκρυναν από το Χριστιανισμό[4]. Ο Χριστιανισμός όμως είχε εξαπλωθεί και αποκτήσει ισχυρά θεμέλια στην κοινωνία της αυτοκρατορίας. Η όποια προσπάθεια του Ιουλιανού για την αναβίωση των αρχαίων λατρειών, μετά τη βραχύβια βασιλεία του και το θάνατό του, έπαυσε οριστικά. Ο Ιουλιανός καταγράφηκε στην ιστορία με την προσωνυμία ***Παραβάτης*** ή ***Αποστάτης***.

Ο 4ος αιώνας τελείωσε με την πλήρη επικράτηση του Χριστιανισμού. Ο ***Μ. Θεοδόσιος*** ήταν υποστηρικτής της Ορθοδοξίας[5]. Με διάταγμά του ο Χριστιανισμός –εκτός από νόμιμη θρησκεία– έγινε επίσημη θρησκεία του κράτους (380 μ.Χ.). Τον επόμενο χρόνο, για να διευκρινιστεί η θέση του Αγίου Πνεύματος μέσα στην Αγία Τριάδα, συγκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη η ***Β΄ Οικουμενική Σύνοδος*** (381 μ.Χ.), η οποία συμπλήρωσε το «Σύμβολο της Πίστεως». Παράλληλα, με μια σειρά διαταγμάτων κατάφερε πλήγματα κατά των *Εθνικών*, όπως ονομάζονταν οι οπαδοί της αρχαίας θρησκείας. Έθεσε εκτός νόμου τις αρχαίες λατρείες, αφαίρεσε τις περιουσίες από τα αρχαία ιερά και τέλος κατάργησε και τους Ολυμπιακούς αγώνες (392 μ.Χ.).

Το δεύτερο μισό του 4ου αι. σημειώνεται ουσιαστικά η μεγάλη ιδεολογική σύγκρουση μεταξύ

των θεωρητικών της αρχαίας θρησκείας από τη μια πλευρά και του Χριστιανισμού από την άλλη. Τον 4ο αι. αναπτύχθηκε ιδιαίτερα η εκκλησιαστική ρητορεία, γι' αυτό και αυτή η περίοδος ονομάστηκε ***χρυσός αιώνας της θεολογίας***, με σπουδαίους εκπροσώπους το Μ. Βασίλειο, το Γρηγόριο Νύσσης, το Γρηγόριο Ναζιανζηνό, τον Ιωάννη Χρυσόστομο στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας και στο δυτικό το Λακτάντιο και τον Αυγουστίνο. Οι Πατέρες της Εκκλησίας ήταν απόφοιτοι ελληνικών φιλοσοφικών σχολών. Με το συγγραφικό και εκκλησιαστικό τους έργο συνδύασαν τη χριστιανική ηθική με την ελληνική φιλοσοφική σκέψη και ρητορεία. Ο συνδυασμός του Χριστιανισμού με τον Ελληνισμό στη διάρκεια του 4ου αι. δεν είχε μόνο θεωρητική βάση, αλλά βρήκε και πρακτική εφαρμογή. Ιεράρχες και άλλες πνευματικές προσωπικότητες κάτω από την επίδραση της ελληνικής πολιτικής σκέψης δε δίστασαν να διατυπώσουν ελεύθερα τις απόψεις τους για τα πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα της εποχής, και να έρθουν σε ρήξη πολλές φορές με την εξουσία.

Χρυσό νόμισμα του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Α΄. Με διάταγμά του ο Χριστιανισμός έγινε επίσημη θρησκεία του κράτους.
(Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο)

Η μεγάλη κρίση του Χριστιανισμού (5ος αιώνας). Μεγαλύτερα και πιο οξυμμένα ήταν τα προβλήματα κατά τον 5ο αιώνα. Τότε όμως καθιερώθηκε ουσιαστικά και τυπικά η παρέμβαση του κράτους στα θέματα της Εκκλησίας.

Οι δογματικές διαμάχες απέκτησαν χριστολογικό περιεχόμενο. Αφορούσαν τη θεϊκή και ανθρώπινη φύση του Χριστού, δηλαδή το θέμα της σχέσης της θεϊκής και ανθρώπινης φύσης στο πρόσωπο του Χριστού.

Μεγάλο πρόβλημα δημιουργήθηκε στα τέλη της τρίτης δεκαετίας του 5ου αιώνα, όταν ο πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης Νεστόριος άρχισε να κηρύττει ότι η ανθρώπινη φύση του Χριστού ήταν ανεξάρτητη από τη θεϊκή και ότι η πρώτη επικράτησε της δεύτερης. Η ***Γ΄ Οικουμενική Σύνοδος*** που έγινε στην Έφεσο (431 μ.Χ.) καθαίρεσε το Νεστόριο και καταδίκασε τη διδασκαλία του ως αιρετική. Ο νεστοριανισμός, ωστόσο, διατηρήθηκε σε ορισμένες κοινότητες στις βορειοανατολικές παρυφές της Συρίας κάτω από την προστασία των Περσών.

Μικρογραφία χειρογράφου των αρχών του 9ου αι. Εικονίζει το Θεοδόσιο Β΄ ανάμεσα σε επισκόπους και ιερείς της Γ΄ Οικουμενικής συνόδου.
(Vercelli, Βιβλιοθήκη Αρχιεπισκοπής)

6. Οι συνέπειες της Συνόδου της Χαλκηδόνας

Η Σύνοδος της Χαλκηδόνος ήταν η κρίσιμη καμπή στην ιστορία της Αυτοκρατορίας όσον αφορά την Αίγυπτο και τη Συρία. Η μονοφυσιτική χριστολογία ταίριαζε στην ανατολίτικη ιδιοσυγκρασία και, πολύ γρήγορα, μονοφυσιτικές εκκλησίες, που τις ένωνε η αντίθεσή τους προς τη Χαλκηδόνα, εμφανίστηκαν σε όλες τις επαρχίες. Επιπλέον η αίρεση έγινε το στοιχείο που συνένωσε πολλούς κατοίκους των επαρχιών που είχαν παράπονα με τους αυτοκρατορικούς υπαλλήλους. Με τον τρόπο αυτό εκφράζανε τον εθνικισμό τους και τις χωριστικές τους τάσεις που συνεχώς γίνονταν μεγαλύτερες. Το αποτέλεσμα της πικρίας που έσπειρε η Χαλκηδών ήταν, δύο σχεδόν αιώνες αργότερα, η εύκολη κατάκτηση της Συρίας και της Αιγύπτου από τους Άραβες. Και η αρμενική εκκλησία δε δέχτηκε τις αποφάσεις της Χαλκηδόνος, αν και οι αντιρρήσεις της ήταν μάλλον συνταγματικές παρά δογματικές. Ακόμα και στην ίδια την Κωνσταντινούπολη οι αιρετικοί ήταν πολυάριθμοι.

St. Runciman, *Βυζαντινός πολιτισμός*, μετ. Δεσπ. Δετζώρτζη, εκδ. Γαλαξίας – Ερμείας, σ. 39.

Ο εκχριστιανισμός του κράτους τα αμέσως επόμενα χρόνια ολοκληρώθηκε ουσιαστικά και τυπικά, όπως αποδεικνύουν ορισμένες αυτοκρατορικές ενέργειες. Το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας κατοικούνταν στην πλειοψηφία του από χριστιανούς, γι' αυτό και η κοσμική εξουσία προστάτευσε το Χριστιανισμό και επιδίωξε τη συνεργασία μαζί του. Τις αλλαγές που έφερε ο Χριστιανισμός, τόσο στην οργάνωση του κράτους όσο και στις σχέσεις των πολιτών, αποδεικνύει ο ***Θεοδοσιανός κώδικας*** (438 μ.Χ.). Πρόκειται για μια σειρά διαταγμάτων που εκδόθηκαν στη λατινική γλώσσα από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Β΄ και αποτέλεσαν την πρώτη κωδικοποίηση νόμων, εμπνευσμένη σε μεγάλο βαθμό από το Χριστιανισμό.

Μετά από μια δεκαετία περίπου, η συνεργασία κράτους και Εκκλησίας θεσμοθετήθηκε και τυπικά, όταν ο αυτοκράτορας Μαρκιανός καθιέρωσε τη ***συμβολική πράξη της στέψης*** (450 μ.Χ.). Σύμφωνα με τον καινούργιο θεσμό, ο νέος αυτοκράτορας έπρεπε να στέφεται από τον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης.

Η συνεργασία αυτή ήταν αναγκαία για την ύπαρξη της ίδιας της αυτοκρατορίας. Την ίδια εποχή το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας βρισκόταν σε αναταραχή εξαιτίας της εμφάνισης και της εξάπλωσης μιας νέας αίρεσης. Οι ακραίοι πολέμιοι της αίρεσης του Νεστόριου έφτασαν στη διατύπωση μιας άποψης εκ διαμέτρου αντίθετης. Διακήρυξαν δηλαδή ότι η ανθρώπινη φύση του Χριστού απορροφήθηκε τελείως από τη θεϊκή και κατά συνέπεια ο Χριστός ήταν μόνο θεός. Η διδασκαλία αυτή που διατυπώθηκε από τους θεολόγους της Αλεξάνδρειας ονομάστηκε ***μονοφυσιτισμός*** και διαδόθηκε γρήγορα στην Αίγυπτο, τη Συρία και την Παλαιστίνη. Αντιμετωπίστηκε ως αίρεση και καταδικάστηκε από τη ***Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο*** στη Χαλκηδόνα (451 μ.Χ.). Η καταδίκη αυτή όμως μεγάλωσε το χάσμα ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τους υπηκόους των ανατολικών επαρχιών που είχαν αποδεχτεί το μονοφυσιτισμό. Οι ταραχές συνεχίστηκαν με μεγαλύτερη ένταση στην Αίγυπτο και τη Συρία. Θορυβημένοι οι αυτοκράτορες, στα τέλη

του 5ου αιώνα προσπάθησαν να αποκαταστήσουν την ενότητα και να επιβάλουν την ειρήνη στην αυτοκρατορία[6].

Ο αυτοκράτορας Ζήνων με τη συνεργασία του πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης εξέδωσε το «***Ενωτικό***» διάταγμα (482 μ.Χ.), με το οποίο θέλησε να συμβιβάσει τις διαφορές με παραχωρήσεις προς τους μονοφυσίτες. Η προσπάθεια αυτή όμως αποδείχθηκε αναποτελεσματική και μάλιστα προκάλεσε νέα προβλήματα. Η έκδοση του «Ενωτικού» θεωρήθηκε από τον πάπα της Ρώμης ως επέμβαση σε εκκλησιαστικά θέματα. Ο πάπας αντέδρασε με αναθεματισμό του πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, που είχε ανεχτεί αυτή την επέμβαση. Έτσι, εκτός των άλλων προβλημάτων δημιουργήθηκε το ***πρώτο σχίσμα*** ανάμεσα στις Εκκλησίες της Ανατολής και της Δύσης.

Μικρογραφία χειρογράφου από το Χρονικό του Ιω. Σκυλίτζη (13ος-14ος αι.), που εικονίζει τη στέψη του αυτοκράτορα από τον πατριάρχη. Πρόκειται για την τελετή της αναγορεύσεως που καθιερώθηκε από τα μέσα του 5ου αι. (Μαδρίτη, Εθνική Βιβλιοθήκη)

1.4 Ο εξελληνισμός του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους

Η μεταφορά της πρωτεύουσας από το Μ. Κωνσταντίνο στο μεταίχμιο Ευρώπης και Ασίας, σε μια θέση που βρισκόταν πλησιέστερα στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, προοιωνιζόταν τις επερχόμενες εξελίξεις.

Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία μετεξελίχθηκε υπό την επίδραση της ρωμαϊκής πολιτικής παράδοσης, της χριστιανικής πίστης και της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς.

Η πληθυσμιακή υπεροχή του ελληνικού στοιχείου στο χώρο της Ανατολής, εκεί όπου η πολιτιστική παράδοση των ελληνιστικών χρόνων ήταν ακόμα έκδηλη, συνέβαλε βαθμιαία αλλά σταθερά στον εξελληνισμό του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας.

Προς την κατεύθυνση αυτή λειτούργησε η διαίρεση της αυτοκρατορίας σε Ανατολική και Δυτική, η οποία είχε ξεκινήσει από το Διοκλητιανό και οριστικοποιήθηκε από το Μ. Θεοδόσιο. Ελάχιστες

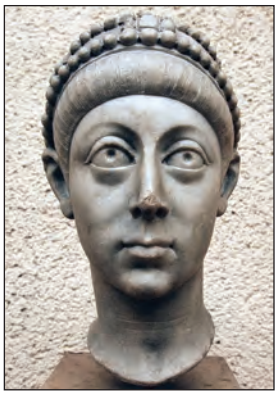

Προτομή του Αρκάδιου. Η αναγόρευση του πρωτότοκου Αρκάδιου σε αυτοκράτορα στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας υποδηλώνει το ενδιαφέρον για την Ανατολή και τη μετατόπιση του κέντρου βάρους προς το τμήμα αυτό της αυτοκρατορίας. (Κωνσταντινούπολη, Μουσείο Αρχαιοτήτων)

7. Ο γοτθικός κίνδυνος

Θα πρέπει, αντί να δεχόμαστε να οπλοφορούν οι Σκύθες (οι Γότθοι), να αναζητήσουμε στρατιώτες από την τάξη των γεωργών, που θα πολεμήσουν για να υπερασπιστούν τη γη τους. Αυτούς να εντάξουμε στο στρατό για αρκετό χρόνο. Παράλληλα να ξεσηκώσουμε τους φιλόσοφους, που ασχολούνται με τις μελέτες τους, και τους βιοτέχνες, που δε σηκώνουν κεφάλι από την καθημερινή δουλειά, και το νωθρό λαό, που, επειδή δεν έχει τι να κάνει, περνάει την ώρα του στα θέατρα. Όλους αυτούς να τους πείσουμε, πριν οδηγηθούν από το γέλιο στο κλάμα, να φροντίσουν να περάσει η στρατιωτική δύναμη στα χέρια των Ρωμαίων, χωρίς να έχουν κανένα δισταγμό, είτε είναι άνθρωποι ασήμαντοι είτε σημαντικοί.

Γιατί στις πολιτείες συμβαίνει ό,τι ακριβώς και στα σπίτια· οι άντρες αναλαμβάνουν την υπεράσπισή τους και οι γυναίκες ασχολούνται με τις δουλειές του σπιτιού. Πώς λοιπόν είναι δυνατό να ανεχθείτε το ρόλο του άνδρα να τον έχουν οι ξένοι; Δεν είναι μεγάλη ντροπή ν' αφήνετε την πιο μεγάλη ανδρική αρετή, τη φιλοτιμία στους πολέμους, σε άλλους; Εγώ τουλάχιστον, αν οι ξένοι μισθοφόροι κέρδιζαν πολλές νίκες για δικό μου όφελος, θα ντρεπόμουν γι' αυτό.

Και σκέπτομαι κάτι που βρίσκεται πολύ κοντά σε όσους έχουν μυαλό. Αν οι άντρες και οι γυναίκες που αναφέραμε σαν παράδειγμα δεν ανήκουν στο ίδιο έθνος, ούτε σε έθνη συγγενικά, τότε θα είναι αρκετή μια μικρή πρόφαση, για να θελήσουν αυτοί που οπλοφορούν, να επιβάλουν την κυριαρχία τους στους πολίτες. Τότε όμως θα χρειαστεί ν' αγωνιστούν άνθρωποι απόλεμοι, οι πολίτες, εναντί-

χρονικές περιόδους τα δύο τμήματα ήταν ενωμένα. Μέσα στον 4ο αιώνα το ανατολικό τμήμα βαθμιαία αυτονομήθηκε και παράλληλα εξελληνίστηκε.

Η ελληνική φιλοσοφική σκέψη, η ρητορεία, αλλά και γενικότερα η ελληνική παιδεία, καλλιεργήθηκε αυτή την εποχή στις φιλοσοφικές σχολές της Ανατολής (Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια) και στην Αθήνα. Ο Ιουλιανός ήταν βαθύς γνώστης της ελληνικής παιδείας. Πολλοί επίσης σύγχρονοί του δάσκαλοι και ιεράρχες είχαν διαπαιδαγωγηθεί με τις ελληνικές φιλοσοφικές ιδέες, ιδιαίτερα του νεοπλατωνισμού.

Ο Μ. Θεοδόσιος πριν πεθάνει χώρισε για άλλη μια φορά την αυτοκρατορία στα δύο και τη μοίρασε στους δύο γιους του. Το ανατολικό τμήμα το έδωσε στον Αρκάδιο, που ήταν και ο πρωτότοκος, και το δυτικό στον Ονώριο. Αυτός ο ***χωρισμός***, που ήταν ***οριστικός*** (395 μ.Χ.), είχε μεγάλη σημασία για τη μελλοντική πορεία της αυτοκρατορίας.

Το δυτικό τμήμα δέχτηκε σε λίγα χρόνια τον κατακλυσμό βαρβαρικών εισβολών και στο τέλος κατέρρευσε (476 μ.Χ.). Αντίθετα, το ανατολικό αντεπεξήλθε νικηφόρα και συνέχισε την ιστορική του πορεία. Ο οριστικός χωρισμός του κράτους (395 μ.Χ.) αποτελεί για μερικούς ιστορικούς το συμβατικό όριο έναρξης της βυζαντινής ιστορίας.

Ενώ στο δυτικό τμήμα η εισβολή των γερμανικών φύλων έφερε το τέλος του ρωμαϊκού κόσμου, στο ανατολικό δε σήμανε το τέλος του Ελληνισμού. Είναι βέβαιο ότι μετά το θάνατο του Μ. Θεοδοσίου παρουσιάστηκε και στην Ανατολή προς στιγμή κίνδυνος εκγερμανισμού του κράτους. Ωστόσο, ο κίνδυνος αυτός αποσοβήθηκε με την αποτελεσματική αντίσταση που προέβαλαν Έλληνες λόγιοι και πολιτικοί. Η ***αντιγερμανική –αντιγοτθική***– αυτή ***κίνηση*** ήταν τόσο ισχυρή, ώστε να γίνεται λόγος για τη δημιουργία εθνικού κόμματος που υποκινούσε τον αντιγοτθικό αγώνα[7]. Έτσι, το ανατολικό τμήμα επιβίωσε μετά τις βαρβαρικές εισβολές και μετεξελίχθηκε πλέον στη ***βυζαντινή του μορφή***, στηριγμένο στον Ελληνισμό.

Ο εξελληνισμός της αυτοκρατορίας ήταν μια πραγματικότητα που οφειλόταν στον πρωταγωνι-

στικό ρόλο της Κωνσταντινούπολης. Η πνευματική δραστηριότητα μεταφέρθηκε από την Αθήνα στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, όπου με διάταγμα του Θεοδόσιου Β΄ ιδρύθηκε το ***Πανδιδακτήριο*** (425 μ.Χ.). Με επίσημη αυτοκρατορική απόφαση υπερτερούσε η διδασκαλία της ελληνικής φιλολογίας και γλώσσας σε βάρος της λατινικής.

Την επικράτηση του ελληνικού στοιχείου επικύρωσε και η έκδοση αυτοκρατορικών διαταγμάτων (397 και 439 μ.Χ.) που επέτρεψαν πλέον τη σύνταξη των δικαστικών αποφάσεων και των διαθηκών στην ελληνική γλώσσα.

1.5 Η μεγάλη μετανάστευση των λαών. Το τέλος του Δυτικού Ρωμαϊκού κράτους

Τα γερμανικά φύλα, όπως οι Γότθοι –Οστρογότθοι και Βησιγότθοι–, οι Αλαμανοί, οι Βουργούνδιοι, οι Φράγκοι, οι Βάνδαλοι και άλλοι, μέχρι τα μέσα περίπου του 4ου αιώνα παρέμεναν έξω από τα σύνορα της αυτοκρατορίας. Κατέφευγαν μόνο σε παροδικές εισβολές ή στην τακτική των ειρηνικών διεισδύσεων, όταν το ρωμαϊκό κράτος τους χρησιμοποιούσε σε μικρές ομάδες ως μισθοφόρους για τη φύλαξη των συνόρων ή ως καλλιεργητές στις ερημωμένες παραμεθόριες περιοχές.

Η κατάσταση αυτή μεταβλήθηκε το τελευταίο τέταρτο του 4ου αιώνα, όταν διαδόθηκε η φήμη ότι οι Ούνοι, νομάδες μογγολικής καταγωγής, πέρασαν το Βόλγα ποταμό (374 μ.Χ.). Η μετακίνηση των Ούνων μέσα στον ευρωπαϊκό χώρο είχε ως φυσική συνέπεια τις αλυσιδωτές μεταναστεύσεις των γερμανικών φύλων προς τα δυτικά, στα εδάφη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Οι μετακινήσεις αυτές, που κράτησαν περισσότερο από έναν αιώνα και έγιναν απειλητικότερες τον 5ο αιώνα, έμειναν γνωστές στην ιστορία ως η ***μεγάλη μετανάστευση των λαών***.

Οι Ούνοι. Στην αρχή δεν οργανώθηκαν σε ενιαίο κράτος, αλλά ζούσαν διεσπαρμένοι στις μεγάλες ευρωπαϊκές εκτάσεις βόρεια του Δούναβη, σε φυλές πολιτικά ασύνδετες[8]. Προς το τέλος

ον εκείνων που είναι εξασκημένοι στον πόλεμο, δηλαδή των ξένων μισθοφόρων.

Πριν λοιπόν η κατάσταση φτάσει προς τα εκεί που βαδίζει, πρέπει εμείς να αποκτήσουμε πάλι το υψηλό ρωμαϊκό φρόνημα και να συνηθίσουμε να κερδίζουμε τις νίκες οι ίδιοι. Όσο για τους βαρβάρους, να μην τους δεχόμαστε ανάμεσά μας και να τους απομακρύνουμε από παντού.

Συνέσιος, *Λόγος περί Βασιλείας*, *P.G.*, τ. 66, σ. 1092-1093.

8. Οι συνήθειες των Ούνων

Αν και έχουν ανθρώπινη μορφή, έστω και αποκρουστική, περνούν πολύ σκληρή ζωή. Δε χρησιμοποιούν τη φωτιά ούτε τρώνε μαγειρεμένο φαγητό, αλλά τρέφονται με ρίζες άγριων φυτών και με τη μισοσαπισμένη σάρκα κάθε είδους ζώου, που την τοποθετούν ανάμεσα στα πόδια τους και στη ράχη του αλόγου και έτσι τη ζεσταίνουν κάπως. Δεν κατασκευάζουν κανενός είδους σπίτια, αλλά τα αποφεύγουν σαν να είναι τάφοι...

Τα παπούτσια τους είναι κατασκευασμένα πολύ άτεχνα και εμποδίζουν το ελεύθερο βάδισμα. Γι' αυτό ελάχιστα μπορούν να πολεμήσουν πεζοί, αλλά είναι σχεδόν κολλημένοι πάνω στα άλογά τους, που είναι σκληρά και άσχημα, και καθισμένοι πολλές φορές με γυναικείο τρόπο (πλάγια) επάνω τους κάνουν τις συνηθισμένες εργασίες τους. Από το άλογό του ο καθένας τους νύχτα και μέρα αγοράζει και πουλάει, τρώει και πίνει και, γέρνοντας στο στενό τράχηλό του, βυθίζεται σε βαθύ ύπνο...

Αμμιανός Μαρκελλίνος, *Ιστορία*, *XXXI, 2, 4-6*.

Χρυσό νόμισμα του Θεοδοσίου Β΄. Το όνομα του αυτοκράτορα αυτού είναι συνδεδεμένο με αξιόλογα πολιτιστικά έργα. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο)

της τρίτης δεκαετίας του 5ου αιώνα δημιούργησαν ισχυρό κράτος, με επίκεντρο την περιοχή της σημερινής Ουγγαρίας. Το κράτος τους οδηγήθηκε στο απόγειο της δύναμής του, όταν αρχηγός τους έγινε ο ***Αττίλας*** (434-453 μ.Χ.). Ο Θεοδόσιος Β΄, ο τότε αυτοκράτορας του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους, υποχρεώθηκε να κλείσει πολλές φορές ταπεινωτικές συμφωνίες μαζί του, προκειμένου να εξασφαλίσει την εδαφική ακεραιότητα του κράτους και να κρατήσει τους Ούνους βόρεια του Δούναβη. Παρ' όλα αυτά, αρκετές φορές παραβιάστηκαν τα σύνορα της αυτοκρατορίας και οι ληστρικές επιδρομές τους ήταν ιδιαίτερα καταστροφικές για τις βόρειες περιοχές της Βαλκανικής. Από τα μέσα του 5ου αιώνα ο Αττίλας αποφάσισε να στρέψει την πολεμική του δραστηριότητα προς τη Γαλατία. Εκεί ηττήθηκε στα ***Καταλαυνικά Πεδία*** από το ρωμαϊκό στρατό και τα στρατεύματα των γερμανικών λαών, των Βησιγότθων, Βουργούνδιων, Σουηβών κ.ά. (451 μ.Χ.). Στη συνέχεια στράφηκε στην Ιταλία και έφτασε μέχρι τα τείχη της Ρώμης, στην οποία όμως δεν επετέθη. Επέστρεψε στην πρωτεύουσα του κράτους του, όπου και πέθανε μετά από δύο χρόνια (453 μ.Χ.). Μετά το θάνατό του οι Ούνοι διασπάστηκαν σε μικρές ομάδες και συνέχισαν να ζουν νομαδικά στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη, έως ότου βαθμιαία αφομοιώθηκαν από άλλους λαούς.

Οι Βησιγότθοι. Οι Βησιγότθοι ανήκουν στο δυτικό κλάδο των Γότθων. Τον 3ο αι. μ.Χ. τους βρίσκουμε εγκαταστημένους σε περιοχές μεταξύ του Δνείστερου και του Προύθου ποταμού. Όταν άρχισε η προέλαση των Ούνων προς το Δούναβη, τότε ένα μεγάλο μέρος των Βησιγότθων, που η γραπτή παράδοση το υπολογίζει σε διακόσιες χιλιάδες, ζήτησε από τον αυτοκράτορα του ανατολικού τμήματος να τους επιτρέψει την είσοδο και την εγκατάσταση σε εδάφη της αυτοκρατορίας (376 μ.Χ.). Το αίτημά τους έγινε δεκτό. Τους δόθηκε η άδεια να περάσουν το Δούναβη και να εγκατασταθούν στην περιοχή της σημερινής Β. Βουλγαρίας. Όμως η κακή συμπεριφορά των κρατικών υπαλλήλων της αυτοκρατορίας και οι καταχρήσεις σε βάρος

τους οδήγησαν τους Βησιγότθους σε εξεγέρσεις και τους έστρεψαν σε επιδρομές που απείλησαν την ίδια την πρωτεύουσα.

Ο Μ. Θεοδόσιος ανέτρεψε τα σχέδιά τους αλλά παράλληλα ακολούθησε συμφιλιωτική πολιτική. Τους επέτρεψε να εγκατασταθούν στην περιοχή της σημερινής ΒΑ Βουλγαρίας. Θεωρούνταν Ρωμαίοι υπήκοοι και είχαν αρκετά προνόμια, έπρεπε όμως σε αντάλλαγμα να συμμετέχουν στην άμυ-

Υπατικό δίπτυχο από ελεφαντοστό. Στη μία πλευρά του εικονίζεται ο Στιλίχων, βανδαλικής καταγωγής στρατιωτικός ηγέτης του Δυτικού Ρωμαϊκού κράτους, ο οποίος στάλθηκε στην Πελοπόννησο για την αντιμετώπιση του Αλάριχου. (Monza, Καθεδρικός ναός)*

να των συνόρων και να αποκρούουν κάθε εχθρική επιδρομή στην περιοχή τους. Η φιλογοτθική πολιτική του Μ. Θεοδοσίου, ωστόσο, είχε και αρνητικά αποτελέσματα, εφόσον άφησε το περιθώριο σε πολλούς από τους αρχηγούς των Γότθων να διεισδύσουν στην κρατική μηχανή και στο ρωμαϊκό στρατό. Μεγαλύτερο πρόβλημα προξένησαν οι συγκρούσεις μεταξύ των ηγετών τους, γιατί οδήγησαν σε λεηλασίες και σε καταστροφές περιοχών της αυτοκρατορίας.

Ανάλογη κατάσταση διαμορφώθηκε από την επανάσταση και τις επιδρομές των Βησιγότθων με αρχηγό τον ***Αλάριχο*** στα τέλη του 4ου αιώνα. Οι επιδρομές αυτές προχώρησαν μέχρι την Πελοπόννησο και αντιμετωπίστηκαν από τον Στιλίχωνα, άλλο βάρβαρο στρατιωτικό ηγέτη που έστειλε το Δυτικό Ρωμαϊκό κράτος. Στη συνέχεια ο Αλάριχος στράφηκε στην Ιταλία, όπου προς στιγμή αποκρούστηκε από άλλα γερμανικά φύλα, που τα χρησιμοποιούσε το Δυτικό κράτος ως φύλακες των συνόρων. Έτσι, στις πρώτες δεκαετίες του 5ου αιώνα το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας βρισκόταν σε συνεχή αναταραχή εξαιτίας των μετακινήσεων λαών που έρχονταν σε εξοντωτικές συγκρούσεις μεταξύ τους. Την περίοδο αυτή των μετακινήσεων αξιοσημείωτο επεισόδιο ήταν η άλωση και η λεηλασία της ίδιας της Ρώμης από τους Βησιγότθους με αρχηγό τον Αλάριχο (410 μ.Χ.)[9]. Ο θάνατός του την ίδια χρονιά στάθηκε η αιτία της μετακίνησής τους αρχικά στη Ν. Γαλατία και στη συνέχεια στην Ισπανία, όπου ίδρυσαν κράτος.

Χρυσό νόμισμα του Θευδέριχου, βασιλιά των Οστρογότθων (474-526). Παρά το βασιλικό τίτλο που του αποδίδει η επιγραφή στο νόμισμα, εντούτοις δεν έχει διάδημα στο κεφάλι, σε ένδειξη της αναγνώρισης της επικυριαρχίας του αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη. (Ρώμη, Μουσείο Θερμών)

Η εγκατάσταση γερμανικών λαών στη Δύση. Οι μετακινήσεις των γερμανικών φύλων στη διάρκεια του 5ου αιώνα πήραν μεγάλη έκταση. Συνέπεια των μετακινήσεων ήταν η δημιουργία νέων κρατών στα εδάφη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Μετά τη δημιουργία του κράτους των Βησιγότθων στη Ν. Γαλατία, οι ***Βάνδαλοι***, άλλο γερμανικό φύλο, μετακινήθηκαν από τις περιοχές της Α. Γερμανίας προς την Ισπανία και από εκεί πέρασαν στη Β. Αφρική. Κατά τη διάρκεια της τέταρτης δεκαετίας του 5ου αιώνα, κατέλαβαν τη Μαυριτανία, τη Νουμιδία (σημ. Αλγερία) και, τέλος, την Καρχηδόνα, την οποία έκαναν ορμητήριο για τις πειρατικές τους επιδρομές. Το κράτος τους επεκτάθηκε με την κατάληψη των μεγάλων νησιών της Δ. Μεσογείου. Αφού εδραίωσαν την κυριαρχία τους στη Β. Αφρική, έκαναν ληστρικές επιδρομές στην Ιταλία και την Ελλάδα. Σε μια απ' αυτές στράφηκαν εναντίον της Ρώμης (455 μ.Χ.), την οποία λεηλάτησαν και κατέστρεψαν πολλά από τα έργα τέχνης που τη στόλιζαν. Η ενέργειά τους αυτή έμεινε γνωστή στην ιστορία με τον όρο ***βανδαλισμός***. Αργότερα, μια απόπειρα που έγινε από το Ανατολικό Ρωμαϊκό κράτος για τη διάλυση του κράτους των Βανδάλων κατέληξε σε αποτυχία.

Στη διάρκεια του πρώτου μισού του 5ου αιώνα συνεχίστηκαν οι εγκαταστάσεις των γερμανικών λαών σε εδάφη του Δυτικού κράτους. Στη σημερινή κεντρική Γαλλία ιδρύθηκε το ***κράτος των Βουργουνδίων***, ενώ στις βόρειες και δυτικές περιοχές της Γαλλίας δημιουργήθηκε το ***Φραγκικό κράτος***. Τέλος, τα γερμανικά ***φύλα των Αγγλοσαξόνων*** ξεκίνησαν την κατάληψη της Βρετανίας. Έτσι, στα μέσα του 5ου αιώνα το Δυτικό Ρωμαϊκό κράτος είχε περιοριστεί περίπου στην ιταλική χερσόνησο.

Το τέλος του Δυτικού Ρωμαϊκού κράτους. Από τα μέσα του 5ου αιώνα η Ιταλία ήταν σε κατάσταση συνεχούς αναταραχής, αφού η κρατική μηχανή είχε αποδιοργανωθεί και τη στρατιωτική ηγεσία είχαν στα χέρια τους Γερμανοί μισθοφόροι. Στο θρόνο ανέβηκαν για μικρό διάστημα αυτοκράτορες ανίκανοι, που υποστηρίζονταν από τους Γερμανούς ή είχαν τη συγκατάθεση της Κωνσταντινούπολης. Ουσιαστικά, τον αυτοκρατορικό θρόνο διατήρησε ο σεβασμός που έτρεφαν οι βάρβαροι προς το θεσμό του Ρωμαίου αυτοκράτορα.

Το 476 μ.Χ., ο ***Οδόακρος, ηγεμόνας των Ερούλων***, ενός γερμανικού φύλου, ο οποίος είχε ανα-

9. Η πολιτική του Ανατ. Ρωμαϊκού κράτους απέναντι στους Βησιγότθους

Στις περιοχές εκείνες των Βαλκανίων που ελέγχονταν από την Κωνσταντινούπολη, το μάθημα που είχαν δεχτεί οι Ρωμαίοι στρατιωτικοί τον 4ο αιώνα εφαρμόστηκε με επιτυχία. Ένας μελετημένος συνδυασμός ισχύος, προσαρμοστικότητας και εξαγοράς με χρήμα εξουδετέρωσαν τις συνέπειες της βησιγοτθικής μετανάστευσης. Η πολεμική αριστοκρατία των Βησιγότθων «αφομοιώθηκε» με την προσφορά θέσεων στη στρατιωτική ηγεσία ή με την ανάθεση αποστολών προς όφελος της ανατολικής ρωμαϊκής διπλωματίας. Όταν όμως ο Αλάριχος κινήθηκε από τα Βαλκάνια προς τη Δύση, αντιμετώπισε μια κοινωνία που της έλειπε η αντίστοιχη δύναμη και επιτηδειότητα. Οι συγκλητικοί είχαν αφήσει απλήρωτους τους φόρους τους και είχαν παραμελήσει την επάνδρωση του ρωμαϊκού στρατού· ωστόσο όταν τους ζητήθηκε, το 408, να πληρώσουν τον Αλάριχο για να καλύψουν τις στρατιωτικές αδυναμίες τους, η σύγκλητος απέρριψε την πρόταση ως πολύ ενδοτική προς τον μισητό βάρβαρο: «Αυτό είναι δουλικό συμβόλαιο, όχι εισφορά». Περήφανα λόγια, αλλά δύο χρόνια αργότερα αυτοί οι πατριώτες θα εξαναγκάζονταν σε τριπλάσια εισφορά απ' αυτήν που τους είχε ζητηθεί αρχικά, για να λυτρώσουν την ίδια την πόλη τους από το βασιλιά των Βησιγότθων. Ο στείρος σοβινισμός και η άρνηση να διαπραγματευτούν με τους βαρβάρους οδήγησαν στην άλωση της Ρώμης από τον Αλάριχο το 410. Ήταν ένα δυσοίωνο ξεκίνημα για τις ρωμαιοβαρβαρικές σχέσεις του ερχόμενου αιώνα.

P. Brown, ό.π., σ. 131-132.

Μαυσωλείο του Θευδέριχου έξω από τα τείχη της Ραβέννας. Πρόκειται για ένα κυκλικό οικοδόμημα που θυμίζει αρχαίο ηρώο. Στο κάτω μέρος ήταν τοποθετημένη η σαρκοφάγος, ενώ το επάνω μέρος ήταν χώρος για τελετουργικούς σκοπούς.*

γνωριστεί αρχηγός όλων των μισθοφορικών λαών στην Ιταλία, προχώρησε σε καθαίρεση του τότε αυτοκράτορα ***Ρωμύλου Αυγουστύλου***, επειδή είχε καταλάβει το θρόνο χωρίς την έγκριση της Κωνσταντινούπολης. Με πρεσβεία της συγκλήτου, που έστειλε στον αυτοκράτορα του ανατολικού τμήματος Ζήνωνα, ζήτησε την άδεια να κυβερνά στη Δύση εξ ονόματός του και εξήγησε ότι δε χρειαζόταν άλλος αυτοκράτορας. Έτσι ο Οδόακρος αναγνωρίστηκε διοικητής της Ιταλίας με τον τίτλο του πατρικίου. Στη Ρώμη έκτοτε δεν κυβέρνησε άλλος Ρωμαίος αυτοκράτορας. Αν και στην πραγματικότητα δε συνέβη καμία μεταβολή, ***το έτος 476 μ.Χ.*** θεωρείται το ***τέλος του Δυτικού Ρωμαϊκού κράτους*** και συγχρόνως η συμβατική αρχή του Μεσαίωνα για τη Δύση.

Οι Οστρογότθοι. Οι Οστρογότθοι είναι ο ανατολικός κλάδος των Γότθων. Μέχρι τις αρχές του 4ου αιώνα ήταν εγκαταστημένοι στην περιοχή του Δνείπερου ποταμού. Αυτοί πρώτοι υπέστησαν τις συνέπειες της μετακίνησης των Ούνων στους οποίους και υποτάχθηκαν. Η φιλογοτθική πολιτική όμως του Μ. Θεοδοσίου επέτρεψε την εγκατάσταση των Οστρογότθων στις περιοχές της σημερινής Ουγγαρίας με αντάλλαγμα τη φύλαξη των συνόρων. Το τελευταίο τέταρτο του 5ου αιώνα, όταν αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη ήταν ο Ζήνων, οι βόρειες περιοχές της Βαλκανικής δεινοπάθησαν από τις επιδρομές τους. Για να προστατεύσει ο Ζήνων το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας, έστρεψε τον ηγεμόνα των Οστρογότθων ***Θευδέριχο*** προς την Ιταλία, με σκοπό να απομακρύνει τον Οδόακρο. Μετά από σκληρούς αγώνες ο Θευδέριχος κατέλαβε τη Ραβέννα, την πρωτεύουσα του Οδόακρου, και την έκανε έδρα του ***Οστρογοτθικού βασίλειου της Ιταλίας*** (493 μ.Χ.), παίρνοντας παράλληλα από τον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης τον τίτλο του ***ρήγα (rex)***.

Έτσι, στα τέλη του 5ου αιώνα, από την παλαιά ρωμαϊκή αυτοκρατορία απέμεινε μόνο το ανατολικό τμήμα, περιορισμένο σε εδάφη της Βαλκανικής, της Μ. Ασίας και περιοχών της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου. Στη Δύση είχαν ιδρυθεί γερμανικά βασίλεια.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να αξιολογήσετε το μεταρρυθμιστικό έργο του Διοκλητιανού. Να λάβετε υπόψη σας το παράθεμα 1.
2. Γιατί ο Μ. Κωνσταντίνος εγκατέλειψε το σύστημα της Τετραρχίας;
3. Πώς κρίνετε την προσπάθεια του Ιουλιανού να επαναφέρει την ειδωλολατρία; Υπήρχε προοπτική επικράτησης των θρησκευτικών του απόψεων;
4. Ποιες ήταν οι συνέπειες των αποφάσεων της συνόδου της Χαλκηδόνας για την αυτοκρατορία; (Να λάβετε υπόψη σας το παράθεμα 6).
5. Να προσδιορίσετε το πολιτισμικό επίπεδο των Ούνων με βάση τις πληροφορίες του παραθέματος 8.
6. Αφού μελετήσετε το παράθεμα 7 να απαντήσετε στις ακόλουθες ερωτήσεις: α) Ποια λύση προβάλλει για την αντιμετώπιση του προβλήματος του εκγερμανισμού του κράτους; β) Ποια επιχειρήματα χρησιμοποιεί;
7. Πότε και με ποιον τρόπο επήλθε ο οριστικός χωρισμός της αυτοκρατορίας και ποια ήταν η τύχη του δυτικού της τμήματος;

2. Η εποχή του Ιουστινιανού (6ος αι. μ.Χ.)

Ο Ιουστινιανός σφράγισε με το έργο του τον 6ο αιώνα. Διαδέχθηκε στο θρόνο το θείο του Ιουστίνο, τον οποίο είχε βοηθήσει στη διακυβέρνηση του κράτους ως σύμβουλος, όταν εκείνος σε μεγάλη ηλικία και χωρίς γνώσεις ανέλαβε αυτοκρατορικά καθήκοντα. Ο ίδιος είχε αποκτήσει σπουδαία μόρφωση και είχε επηρεαστεί από την παιδεία και το παλαιό μεγαλείο του ρωμαϊκού κόσμου. Το γεγονός αυτό ενίσχυσε τις φιλοδοξίες του, όταν κυβέρνησε την αυτοκρατορία από το 527 ως το 565 μ.Χ. Την εποχή αυτή ο αρχαίος ρωμαϊκός κόσμος βρισκόταν ήδη υπό διάλυση. Η αποκατάσταση της ρωμαϊκής οικουμένης, που την περιόρισαν στο ανατολικό της τμήμα οι «βαρβαρικές» επιδρομές, ήταν μια ελπίδα που ενέπνεε τη δημόσια ζωή των Ρωμαίων. Αυτή η ελπίδα έγινε στόχος της πολιτικής του Ιουστινιανού.

Συγκεκριμένα, στόχος της εξωτερικής του πολιτικής ήταν η ανακατάληψη των χαμένων εδαφών στη Δύση και η συνοριακή άμυνα στην Ανατολή ώστε να επιτευχθεί η ***αποκατάσταση της ρωμαϊκής οικουμένης****. Ενώ στην εξωτερική πολιτική ο Ιουστινιανός φαίνεται δέσμιος του οράματος του παλαιού μεγαλείου, στην εσωτερική γίνεται καινοτόμος. Έλαβε μέτρα που οδήγησαν την αυτοκρατορία προς τα εμπρός και την απομάκρυναν από τη ρωμαϊκή παράδοση.*

Ψηφιδωτό από τον πλευρικό τοίχο του ιερού της εκκλησίας του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα. Παρουσιάζει αυτοκρατορική πομπή, στο μέσο της οποίας εικονίζεται ο Ιουστινιανός. Η μνημειακή αυτή σύνθεση δηλώνει την αποκατάσταση της αυτοκρατορικής εξουσίας στην Ιταλία (6ος αι.).

2.1 Η ανασύσταση της ρωμαϊκής οικουμένης

Κύριο στόχο των επιδιώξεων και της πολιτικής του Ιουστινιανού αποτελεί η αποκατάσταση της παλαιάς συνοριακής γραμμής της αυτοκρατορίας, όπως ήταν πριν εγκατασταθούν στο δυτικό τμήμα της οι γερμανικοί λαοί.

Η πολιτική αυτή που είναι γνωστή με το λατινικό όρο ***reconquista (= ανασύσταση)*** περιλαμβάνει σειρά από μακροχρόνιους επιθετικούς πολέμους σ' ό,τι αφορά το δυτικό τμήμα της παλαιάς ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Για τη διατήρηση των συνόρων στην Ανατολή και στο χώρο των Βαλκανίων ο Ιουστινιανός υποχρεώθηκε να αντιμετωπίσει τους εχθρούς με αμυντικούς πολέμους και παραχωρήσεις.

Το έργο της ανασύστασης της αυτοκρατορίας έθεσε σε εφαρμογή, αφού προηγουμένως στο εσωτερικό συνέτριψε μια επαναστατική κίνηση (***Στάση του Νίκα***)* που λίγο έλειψε να του στοιχίσει το θρόνο.

Επιθετικοί πόλεμοι στη Δύση.

- Στη Β. Αφρική καταλύθηκε το γερμανικό κράτος των Βανδάλων (533-534 μ.Χ.). Όλη η Β. Αφρική

μέχρι τις Ηράκλειες Στήλες (Γιβραλτάρ), καθώς και τα νησιά Κορσική, Σαρδηνία και Βαλεαρίδες, πέρασαν στην κυριαρχία της Κωνσταντινούπολης.

- Στην Ιταλία μετά από σκληρούς αγώνες που κράτησαν μια εικοσαετία (535-554 μ.Χ.), διαλύθηκε το βασίλειο των Οστρογότθων[1]. Η Ιταλία επανήλθε στην αυτοκρατορική εξουσία και με νομοθετική πράξη του Ιουστινιανού οργανώθηκε κατά τον ίδιο τρόπο που ίσχυε πριν από την ίδρυση του Οστρογοτθικού κράτους.
- Στην Ισπανία επιχειρήθηκε εκστρατεία εναντίον των Βησιγότθων τη χρονιά που τελείωνε ο εξαντλητικός Οστρογοτθικός πόλεμος (554 μ.Χ.). Αποτέλεσμα αυτής της επιχείρησης ήταν η κατάληψη της νοτιοανατολικής περιοχής της Ιβηρικής χερσονήσου και η ένταξή της στις αυτοκρατορικές κτήσεις.

Αμυντικοί πόλεμοι στην Ανατολή και στο Δούναβη.

- Στα ασιατικά σύνορα κύριος αντίπαλος της αυτοκρατορίας ήταν οι Πέρσες. Οι αγώνες εναντίον τους, με ενδιάμεσες ανάπαυλες ειρηνικών ελιγμών, διήρκεσαν περίπου τριάντα χρόνια και χωρίζονται σε τρεις φάσεις (527-532, 540-545 και 549-562 μ.Χ.). Ο Ιουστινιανός αντιμετώπισε τον περσικό κίνδυνο με ιδιαίτερα προσεγμένο σχεδιασμό, που αποσκοπούσε στην αποφυγή μεγάλων πολεμικών συγκρούσεων και στην οργάνωση συστήματος συνοριακής άμυνας. Τελικά, το συνοριακό καθεστώς μεταξύ των δύο κρατών επανήλθε σ' αυτό που ίσχυε τον 3ο αι. μ.Χ.
- Στα βόρεια σύνορα δεν εφαρμόστηκε από τον αυτοκράτορα κάποια ιδιαίτερη πολιτική, γι' αυτό και η κατάσταση στη συνοριακή γραμμή του Δούναβη έμεινε ανεξέλεγκτη. Ο Ιουστινιανός, λόγω των στρατιωτικών αναγκών που είχε στη Δύση και στην Ανατολή, υποχρεώθηκε να αποσύρει στρατεύματα από τα βόρεια σύνορα. Η κατάσταση αυτή ενθάρρυνε τις διεισδύσεις νέων λαών, κυρίως ***Σλάβων*** ενωμένων με κατάλοιπα των ουνικών φυλών του Αττίλα. Πολλές φορές παραβίασαν τη συνοριακή γραμμή του Δούναβη και εισχώρησαν νοτιότερα. Σε μια απ' αυτές τις επιδρο-

1. Η επιστολή του στρατηγού Βελισάριου προς τον Ιουστινιανό για την αποστολή στρατιωτικής βοήθειας στην Ιταλία

«Πήγαμε στην Ιταλία, μεγάλε βασιλιά, χωρίς να έχουμε στρατιώτες, άλογα, όπλα και χρήματα, χωρίς δηλαδή τα εφόδια εκείνα που, αν δεν τα έχει κάποιος σε αφθονία, είναι αδύνατο να κάνει πόλεμο. Γιατί, αν και προσπαθήσαμε γυρνώντας στη Θράκη και στην Ιλλυρία, συγκεντρώσαμε πολύ λίγους στρατιώτες, αξιολύπητους, που δεν έχουν εξοπλισμό και είναι εντελώς αμάθητοι από πόλεμο. Αλλά βλέπουμε και αυτούς που έχουν απομείνει στην Ιταλία. Είναι λίγοι, φοβούνται τους εχθρούς και έχουν χαμηλά το ηθικό τους, γιατί έχουν νικηθεί πολλές φορές από κείνους. Είναι άνθρωποι που κατόρθωσαν να ξεφύγουν από τον εχθρό αφού εγκατέλειψαν τα άλογά τους και πέταξαν τα όπλα τους. Τέλος, είναι αδύνατο να βρούμε χρήματα στην Ιταλία, γιατί την έχουν καταλάβει πάλι οι εχθροί...».

Προκόπιος, Ιστορία των πολέμων, VII, XII, 3-7.

Το βυζαντινό κράτος
Το βυζαντινό κράτος το 565 μ.Χ. (Τέλος της Βασιλείας του Ιουστινιανού)

Προτομή πιθανώς της Θεοδώρας (6ος αι.). Ήταν γυναίκα με ισχυρή θέληση. Αποδείχθηκε υποδειγματική σύντροφος και συνεργάτιδα του Ιουστινιανού. (Μιλάνο, Castello Sforzesco)

μές (558 μ.Χ.) απείλησαν την ίδια την πρωτεύουσα και έφτασαν λεπλατώντας μέχρι τις ακτές του Ιονίου και τον Ισθμό της Κορίνθου. Η διείσδυσή τους, ωστόσο, σε εδάφη της νότιας Βαλκανικής ήταν περιορισμένη και σε κανένα μέρος της Ελλάδας δεν έγιναν σλαβικές εγκαταστάσεις κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 6ου αι.[2]

Ο Ιουστινιανός, κρινόμενος από την εξωτερική του πολιτική, φαίνεται ότι λειτούργησε ως Ρωμαίος αυτοκράτορας, που ήταν δέσμιος της ιδέας της αποκατάστασης της ρωμαϊκής οικουμένης. Προς στιγμή δημιουργήθηκε η αίσθηση ότι με την εφαρμογή αυτής της ιδέας επιτεύχθηκε και η ρωμαϊκή ειρήνη. Η οικονομική εξάντληση όμως της αυτοκρατορίας και η εμφάνιση νέων εχθρών στα βόρεια σύνορα υπήρξαν οι αιτίες για την αναγκαστική αναθεώρηση αυτής της πολιτικής από τους διαδόχους του. Έτσι, η αυτοκρατορία μετά από λίγο περιορίστηκε στο ανατολικό της τμήμα.

2.2 Η ελληνοχριστιανική οικουμένη

Ενώ στην εξωτερική του πολιτική ο Ιουστινιανός εμπνεύστηκε από το όραμα της παλαιάς ρωμαϊκής οικουμένης, στην εσωτερική οργάνωση εφάρμοσε

καινοτόμες ιδέες, που συνέβαλαν στη ***διαμόρφωση της βυζαντινής φυσιογνωμίας του κράτους***.

Η εσωτερική πολιτική του Ιουστινιανού στόχευε στη συνοχή μιας κοινότητας λαών, των οποίων συνδετικά στοιχεία αποτέλεσαν η ελληνική πολιτιστική παράδοση και η χριστιανική πίστη. Η ρωμαϊκή οικουμένη με την πολιτική αυτή μετεξελίχθηκε σε ***ελληνοχριστιανική***.

Τα κύρια σημεία της εσωτερικής πολιτικής του Ιουστινιανού ήταν τα ακόλουθα:

- ***Ισχυροποιήθηκε η απόλυτη μοναρχία***. Αφορμή για το σχηματισμό ισχυρής κεντρικής εξουσίας έδωσε η *Στάση του Νίκα** (532 μ.Χ.). Η καταστολή της εξέγερσης αυτής συνδέθηκε με τη θεωρητική θεμελίωση της μοναρχίας από τον Ιουστινιανό. Σύμφωνα με αυτήν, ο αυτοκράτορας ήταν ο εκλεκτός του Θεού, στον οποίο είχε δοθεί σε ένδειξη εμπιστοσύνης το προνόμιο να κυβερνά για το καλό των υπηκόων του.
- ***Επιβλήθηκε μια θρησκεία και ένα δόγμα****. Ο Ιουστινιανός αντιμετώπισε με σκληρότητα τα κατάλοιπα των αρχαίων θρησκειών. Για το λόγο αυτό έκλεισε τη νεοπλατωνική σχολή των Αθηνών (529 μ.Χ.) και δήμευσε την περιουσία της. Εξόντωσε, παράλληλα, τις θρησκευτικές μειονότητες. Με επιείκεια συμπεριφέρθηκε μόνο προς τους Εβραίους, γι' αυτό και διατηρήθηκε η θρησκεία τους. Πραγματοποιήθηκε ιεραποστολικό έργο για τον εκχριστιανισμό ειδωλολατρικών γειτονικών λαών, στον Καύκασο, στη Νουβία (σημ. Σουδάν), στη Σαχάρα και στο Δούναβη. Οικοδόμησε, τέλος, την Αγία Σοφία, το καύχημα της χριστιανικής αρχιτεκτονικής.
- ***Έγινε συστηματική κωδικοποίηση του Δικαίου.*** Το νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού είναι η σπουδαιότερη σε σημασία πλευρά της εσωτερικής του πολιτικής. Το κύριο μέρος του νομοθετικού έργου ήταν γραμμένο στη λατινική· οι καινούργιοι, ωστόσο, νόμοι εκδόθηκαν στην ελληνική γλώσσα για να είναι κατανοητοί από το λαό. Η κωδικοποίηση των νόμων της εποχής του Ιουστινιανού έγινε γνωστή το 16ο αιώνα ως ***Corpus juris civilis (αστικό δίκαιο)*** και απο-

2. Ο «εκσλαβισμός» των Ελλήνων. Ο ιστορικός Ι.Φ. Φαλμεράϋερ, για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, διατύπωσε τη θεωρία του εκσλαβισμού των συγχρόνων Ελλήνων, προβάλλοντας ως επιχείρημα τις σλαβικές επιδρομές που έγιναν στον ελλαδικό χώρο τον 6ο αι.

Ο ελληνικός λαός, που πριν από τον τρωικό πόλεμο έως τον έκτο μετά Χριστόν αιώνα κατοίκησε την Πελοπόννησο και τη χερσαία χώρα βορειότερα, δεν υπάρχει πια σήμερα. Ατυχείς περιστάσεις κάθε είδους επέφεραν την τελειωτική παρακμή του, τον περιορισμό του σε τελείως ασήμαντα υπολείμματα και την επιμιξία του με ξένους, ώστε να σβήσει ολοκληρωτικά ο αρχικός του χαρακτήρας και να εξαλειφθούν, κατά την έκφραση ενός από τους πιο ένθερμους και προικισμένους αντιπάλους μου, μέσα στο γενικό μετασχηματισμό, ακόμα και τα τελευταία ίχνη του αρχαίου ελληνικού βίου. Αυτή η διδασκαλία, που αρχικά είχε την έννοια ιστορικού πειράματος, μπαίνει εφεξής στη σειρά των αδιαφιλονίκητων ιστορικών αληθειών. Έχει γίνει πραγματικότητα που χωρίς εθελούσια τύφλωση δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς.

Ι. Φ. Φαλμεράυερ, *Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων*, μετ. Κ.Π. Ρωμανός, εκδ. Νεφέλη 1984, σ. 127-128.

3. Νομοθετικό μέτρο του Ιουστινιανού αντιμετωπίζει το πρόβλημα του εκφεουδαρχισμού της αυτοκρατορίας

Προστασίες άδικες για τις οποίες πληροφορούμαστε ότι γίνονται στις δικές μας επαρχίες, θα επιχειρήσεις με κάθε τρόπο να τις σταματήσεις, μην επιτρέποντας σε κανένα να ζει σε βάρος της ζωής των άλλων ούτε να οικειοποιείται τα κτήματα που δεν του ανήκουν από πουθενά, ούτε να υπόσχεται προστασία προς βλάβη των άλλων ούτε, για να εξουδετερώσουν το κράτος, να αντιτάσσουν τη δική τους δύναμη. Αλλά ούτε να σε απασχολεί, ποια εξουσία διαθέτουν αυτοί που πράττουν αυτά, διότι σου είναι αρκετός, κυρίως για την εξασφάλιση πληρέστερης εξουσίας, ο νόμος και η βασιλική ευμένεια.

(Ιουστινιανού Α΄,
Νεαρά του έτους 535)
Ι. Καραγιαννόπουλου,
Η Βυζαντινή ιστορία από τις πηγές,
εκδ. Βάνιας 1996, σ. 186.

τέλεσε τη βάση της νεότερης νομοθεσίας των ευρωπαϊκών κρατών.

Νομοθετικό έργο Ιουστινιανού

Ιουστινιάνειος κώδικας (529 και 534)	σε λατινική γλώσσα
Πανδέκτης (533)	σε λατινική γλώσσα
Εισηγήσεις (533)	σε λατινική γλώσσα
Νεαρές (μετά το 534)	σε ελληνική γλώσσα

- ***Θεμελιώθηκε νέο διοικητικό σύστημα που απέτρεψε τον εκφεουδαρχισμό της αυτοκρατορίας***. Με μια σειρά από καινούργια νομοθετικά διατάγματα (Νεαρές) παραχώρησε την πολιτική εξουσία στους στρατιωτικούς διοικητές των περιοχών που ήταν περισσότερο εκτεθειμένες σε εχθρικές επιθέσεις. Αυτή η διοικητική καινοτομία ήταν η βάση ενός νέου διοικητικού συστήματος, που θα επεκτεινόταν και θα εφαρμοζόταν αργότερα σ' όλη την αυτοκρατορία. Το μέτρο αυτό στόχευε, εκτός των άλλων, στην αντιμετώπιση της ανάπτυξης των μεγάλων γαιοκτησιών. Με επιμέρους διατάγματα προσπάθησε να πλήξει τους «***δυνατούς***», δηλαδή τους μεγαλοκτηματίες της εποχής[3]. Έτσι περιορίστηκε η ανάπτυξη της μεγάλης γαιοκτησίας και αποτράπηκε η διαμόρφωση κατάστασης ανάλογης με αυτή που παρατηρήθηκε στο δυτικό μεσαιωνικό κόσμο.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Οι αγώνες των στρατευμάτων του Ιουστινιανού στην Ιταλία κράτησαν είκοσι περίπου χρόνια. Ο στρατηγός Βελισάριος σε επιστολή του παρουσιάζει την κατάσταση που επικρατούσε σ' αυτή την περιοχή (παράθεμα 1). Ποια εικόνα διαμορφώνετε από την ανάγνωση του αποσπάσματος της επιστολής;
2. Να αναφέρετε τους βασικούς στόχους της εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής του Ιουστινιανού και να εξηγήσετε σε ποιον από τους δύο τομείς η πολιτική του υπήρξε αποτελεσματική.
3. Γιατί οι ιδέες που εφάρμοσε ο Ιουστινιανός στην εσωτερική του πολιτική μπορεί να χαρακτηριστούν καινοτόμες;
4. Ποιο τομέα της εσωτερικής πολιτικής του Ιουστινιανού θεωρείτε σημαντικότερο σε ό,τι αφορά την οργάνωση και την ιστορική πορεία του κράτους; Να τεκμηριώσετε την άποψή σας.

3. Τα γράμματα και οι τέχνες

Στη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας (4ος-6ος αι. μ.Χ.) τρεις παράγοντες –ρωμαϊκή κρατική παράδοση, ελληνική παιδεία, χριστιανική πίστη– είναι φανερό ότι διαμόρφωσαν βαθμιαία αλλά σταθερά το χαρακτήρα του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους. Η παράλειψη ενός από τους τρεις αυτούς παράγοντες καθιστά δύσκολη ως αδύνατη την κατανόηση της ιστορικής πραγματικότητας του Βυζαντίου. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο αναπτύχθηκε ο πνευματικός πολιτισμός της ύστερης αρχαιότητας, επηρεασμένος αφενός από την ελληνορωμαϊκή πνευματική παράδοση και αφετέρου από τα θεολογικά δόγματα και τις λατρευτικές ανάγκες του Χριστιανισμού.

3.1 Η πνευματική ανάπτυξη

Η αξία της κλασικής παιδείας και η επίδραση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας είναι έκδηλη τόσο στους λόγιους τους εμπνευσμένους από το ελληνικό-εθνικό πνεύμα όσο και στους Πατέρες της Εκκλησίας.

Στα πνευματικά κέντρα της Ανατολής, όπως ήταν η Αλεξάνδρεια, η Αντιόχεια και η Αθήνα, προστέθηκε η νέα πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Στα κέντρα αυτά καλλιεργήθηκε η φιλοσοφία και η ρητορική και εξελίχθηκε η χριστιανική σκέψη.

Από τα πρώτα βήματά του το Ανατολικό κράτος κατανόησε την ανάγκη αποδοχής και υποστήριξης της ελληνικής παιδείας. Αυτό γίνεται φανερό από την απόφαση του αυτοκράτορα Κωνστάντιου να ιδρύσει στην Κωνσταντινούπολη ***βασιλική βιβλιοθήκη***, η οποία περιελάμβανε και εργαστήριο αντιγραφής χειρογράφων βιβλίων. Εκεί εργάστηκαν καλλιγράφοι για την αντιγραφή παλαιών χειρογράφων, που συνέβαλαν με το έργο τους στη διατήρηση της αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής γραμματείας.

Η ελληνική παιδεία ενισχύθηκε από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Β΄ με την ίδρυση στην Κωνσταντινούπολη του Πανδιδακτηρίου (425 μ.Χ.), του πρώτου κρατικού πανεπιστημίου. Στην ίδρυσή του συνέβαλαν δύο γυναίκες, η Αθηναΐδα-Ευδοκία και η Πουλχερία, σύζυγος και αδελφή αντίστοιχα του Θεοδοσίου Β΄, που διέθεταν ελληνική παιδεία.

Μικρογραφία του παλαιότερου εικονογραφημένου Ευαγγελίου (6ος αι.). Στην εικόνα ο Ευαγγελιστής Μάρκος ενώ γράφει πάνω σ' ένα ειλητάριο. Δίπλα του μια προσωποποίηση του υπαγορεύει το κείμενο και τον εμπνέει. (Καλαβρία, Αρχιεπισκοπή Rossano)*

1. Ο φιλόσοφος Λιβάνιος σε λόγο του στρέφεται κατά των Χριστιανών που καταστρέφουν τους αρχαίους ναούς

... Εσύ βέβαια δεν έβγαλες διαταγή να μένουν κλειστά τα ιερά και να μη συχνάζει κανένας σ' αυτά και δεν απαγόρεψες τη φωτιά και το λιβάνι και τις τιμές από τα κάθε είδους θυμιάματα. Οι μαυροφόροι όμως αυτοί που, ενώ τρώνε περισσότερο και από τους ελέφαντες... το κρύβουν αυτό... Όσο υπάρχει, βασιλιά, ο νόμος σου και είναι σε ισχύ, ορμούν επάνω στα ιερά με ξύλα, πέτρες και σίδερα κι άλλοι χωρίς αυτά, με τα χέρια και τα πόδια. Έπειτα τα πάντα γίνονται λεία των κατοίκων της Μυσίας, αφού καταστραφούν οι στέγες, κατεδαφιστούν τα σπίτια, κομματιαστούν τα αγάλματα, αναποδογυριστούν οι βωμοί, ενώ οι ιερείς πρέπει να σωπαίνουν ή να πεθάνουν.

Λιβάνιος, *Προς Θεοδόσιον. Υπέρ των ιερών, §6.*

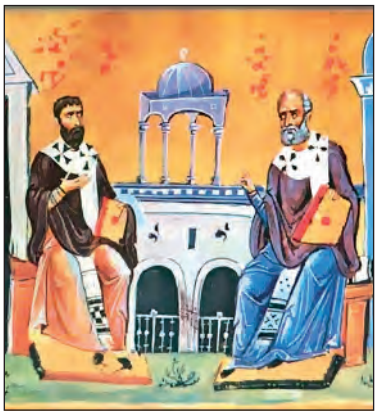

Μικρογραφία χειρογράφου (11ος αι.). Εικονίζονται δύο από τους μεγάλους Πατέρες της Εκκλησίας, εξαίρετοι φιλόσοφοι της εποχής τους, ο Γρηγόριος Νύσσης και ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός. (Άγιο Όρος, Μονή Διονυσίου)

Ο Ιουστινιανός, αν και έκλεισε τις φιλοσοφικές σχολές των Αθηνών, επειδή ήταν κέντρα της εθνικής-ειδωλολατρικής παιδείας, εντούτοις διατήρησε τη ***φιλοσοφική σχολή της Αλεξάνδρειας*** και παράλληλα ενίσχυσε τις νομικές σπουδές στο Πανδιδακτήριο. Πρέπει να επισημάνουμε ότι, ανεξάρτητα από το Πανδιδακτήριο, στο οποίο δε διδασκόταν η θεολογία, ιδρύθηκε τον 5ο αι. μ.Χ. και λειτούργησε υπό την αιγίδα του πατριαρχείου ***θεολογική σχολή***.

Είναι φανερό ότι υπήρχε διάκριση εξαρχής μεταξύ των λογίων της «***θύραθεν***» (= από τη θύρα, από έξω) ***παιδείας***, δηλαδή της ειδωλολατρικής, και της ***εκκλησιαστικής***. Στην πρώτη ομάδα ανήκαν οι σπουδαίοι ρήτορες και φιλόσοφοι ***Λιβάνιος*** και ***Θεμίστιος*** καθώς και ο αυτοκράτορας Ιουλιανός[1]. Στη δεύτερη οι μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας, οι οποίοι αποδέχθηκαν την αξία της ελληνικής παιδείας και παράλληλα με τις εκκλησιαστικές τους υποχρεώσεις φρόντισαν για την πνευματική ανάπτυξη του λαού. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε σ' αυτή την ομάδα το ***Μ. Βασίλειο***, το ***Γρηγόριο Ναζιανζηνό***, το ***Γρηγόριο Νύσσης***, τον ***Ιω. Χρυσόστομο*** και το ***Συνέσιο τον Κυρηναίο***.

Οι ιστοριογράφοι της ύστερης αρχαιότητας αναζήτησαν τα πρότυπά τους στους ιστορικούς της κλασικής εποχής. Χρησιμοποίησαν την αττική διάλεκτο και έγραψαν σύγχρονη με την εποχή τους ιστορία. Ο σπουδαιότερος είναι ο ***Προκόπιος***, ο οποίος έζησε τους χρόνους του Ιουστινιανού και παρέδωσε σε τρία έργα την ιστορία της δράσης και της προσωπικής ζωής του μεγάλου αυτού αυτοκράτορα.

Εκτός από τους ιστορικούς, ιστορικού περιεχομένου πονήματα έγραψαν και άλλοι, οι οποίοι εξιστορούν γεγονότα όχι μόνο σύγχρονα με την εποχή τους αλλά ξεκινώντας από την κτίση του κόσμου. Αυτοί ονομάζονται ***χρονογράφοι***. Ο πιο γνωστός χρονογράφος του 6ου αιώνα είναι ο ***Ιωάννης Μαλάλας***, ο οποίος εξιστορεί στη χρονογραφία του γεγονότα από τη μυθική ιστορία των Αιγυπτίων έως και τη βασιλεία του Ιουστινιανού.

Ένα είδος ιστοριογραφίας που άρχισε να διαμορφώνεται αυτή την εποχή και έκτοτε αναπτύ-

χθηκε ιδιαίτερα ήταν οι «***Βίοι Αγίων***». Οι συγγραφείς αυτών των έργων ήταν μοναχοί ή Πατέρες της Εκκλησίας, που σκοπό είχαν να προβάλουν το έργο και τη ζωή ενάρετων χριστιανών που αγίασαν. Έγραψαν σε λαϊκή κυρίως γλώσσα και θέλησαν με το συγγραφικό τους έργο να τονώσουν το θρησκευτικό συναίσθημα του λαού. Ο πιο γνωστός εκπρόσωπος αυτού του είδους, τον 6ο αιώνα, ήταν ο ***Ιωάννης Μόσχος***.

Κατακόμβη διακοσμημένη με ζωγραφιστές παραστάσεις. Την περίοδο των διωγμών του Χριστιανισμού οι κατακόμβες ήταν οι χώροι όπου οι χριστιανοί τελούσαν τη λατρεία τους και έθαβαν τους νεκρούς τους. (Ρώμη, Νέα κατακόμβη της Via Latina)

3.2 Η καλλιτεχνική ανάπτυξη

Οι πρώτοι χριστιανοί αποστρέφονταν ό,τι είχε σχέση με την ειδωλολατρία και ιδιαίτερα την ελληνική τέχνη, που εξυπηρετούσε πολύ περισσότερο απ' οποιαδήποτε άλλη πνευματική εκδήλωση τις ιδεολογικές και πρακτικές ανάγκες της λατρείας του αρχαίου ελληνορωμαϊκού κόσμου. Ήταν φυσικό, λοιπόν, οι πρώτοι χριστιανοί να έρθουν αντιμέτωποι με τους καλλιτεχνικούς τρόπους έκφρασης των Εθνικών.

Ωστόσο, η συνεχής επαφή με την ελληνική παιδεία θα τους εξοικειώσει και με την ελληνική τέχνη από την οποία δανείστηκαν αρκετά εξωτερικά στοιχεία. Στην αρχή λόγοι περισσότερο πρακτικοί που είχαν σχέση με τις λατρευτικές ανάγκες της νέας θρησκείας συνέβαλαν στην αποδοχή της ελληνικής τέχνης.

Η χριστιανική τέχνη των πρώτων αιώνων διακρίνεται σε δύο φάσεις:

- την πρωτοχριστιανική τέχνη, δηλαδή την τέχνη των τριών πρώτων αιώνων, μέχρι την αναγνώριση του Χριστιανισμού ως νόμιμης θρησκείας (313 μ.Χ.), και
- την παλαιοχριστιανική τέχνη, δηλαδή την τέχνη που δημιουργήθηκε τους πρώτους αιώνες της ελεύθερης ιστορικής πορείας του Χριστιανισμού (4ος-6ος αιώνας).

Η πρωτοχριστιανική τέχνη. Διαμορφώθηκε στους χώρους λατρείας και ταφής των πρώτων Χριστιανών. Η θρησκευτική ζωή στην αρχή αναπτύχθηκε στο περιθώριο της νομιμότητας και στο μέτρο που δεν ενοχλούσε τον επίσημο δημόσιο βίο.

Διακόσμηση τόξου κατακόμβης. Παριστάνεται μέσα σε μετάλλιο ο Χριστός ως «Καλός Ποιμήν». Είναι η δημοφιλέστερη απεικόνιση του Χριστού με έντονα συμβολικό χαρακτήρα. (Ρώμη, Κατακόμβη Αγίων Πέτρου και Μαρκελλίνου)

Οι πρώτοι χώροι λατρείας ήταν οικήματα πλούσιων χριστιανών, όπου υπήρχε η δυνατότητα να γίνονται οι συναθροίσεις των πιστών. Οι χώροι αυτοί ονομάστηκαν ***εκκλησίες*** από τον αρχαίο ελληνικό όρο. Η εσωτερική διακόσμησή τους αρχικά ήταν ταυτόσημη με τη διακόσμηση των ελληνιστικών ή ρωμαϊκών οικιών. Από τα τέλη του 2ου αι. μ.Χ. φαίνεται ότι σταδιακά τα οικήματα αυτά προσαρμόστηκαν στις ανάγκες της χριστιανικής λατρείας, δηλαδή ένα δωμάτιο διαμορφώθηκε σε βαπτιστήριο και οι επιφάνειες των τοίχων διακοσμήθηκαν με θέματα σχετικά με τη χριστιανική πίστη. Τα οικήματα αυτά είναι γνωστά με το όνομα ***ευκτήριοι οίκοι****. Το πιο χαρακτηριστικό δείγμα διατηρήθηκε στην ***Δούρα Ευρωπό*** στη *Μεσοποταμία* (230 μ.Χ.). Πρόκειται για μια διώροφη οικία ελληνιστικού τύπου που είχε διαρρυθμιστεί για να καλύψει τις ανάγκες της χριστιανικής λατρείας.

Ανάμεσα στις αρχιτεκτονικές κατασκευές αυτής της περιόδου συγκαταλέγονται οι υπόγειες σήραγγες, οι γνωστές ***κατακόμβες***. Στις πλαϊνές πλευρές των σηράγγων λάξευαν θόλους ή σαρκοφάγους, όπου τοποθετούσαν τους νεκρούς. Συχνά οι κατακόμβες ήταν διακοσμημένες με τοιχογραφίες. Μεγάλο δίκτυο κατακομβών έχει βρεθεί στη Ρώμη και στον ελλαδικό χώρο, στη Μήλο.

Η εικονογράφηση των ευκτήριων οίκων αλλά κυρίως των κατακομβών γινόταν με διακοσμητικά θέματα προερχόμενα από την ειδωλολατρική τέχνη, όπως ψάρια, πτηνά, άνθη, ερωτιδείς, μάσκες κ.ά. ή από ευαγγελικές και βιβλικές σκηνές· ακόμα από θέματα που είχαν συμβολικό χαρακτήρα για τους πρώτους χριστιανούς, όπως είναι η άγκυρα, το πλοίο, τα παγώνια, τα περιστέρια, το ψάρι, το αμπέλι και ακόμα ο Ορφέας με τη λύρα ή ο Καλός ποιμένας, που συμβόλιζαν το Χριστό.

Η παλαιοχριστιανική τέχνη. Η κοσμική αρχιτε-

κτονική αυτής της περιόδου ενδιαφέρθηκε για την κατασκευή ανακτόρων και οικοδομημάτων κοινής ωφέλειας, όπως λουτρών, δεξαμενών, υδραγωγείων, πανδοχείων κ.ά. Αντίθετα, η χριστιανική αρχιτεκτονική παρουσιάζει ανανεωμένη και εξελικτική πορεία, που οφείλεται στην προσπάθεια αφενός να καλύψει τις λατρευτικές ανάγκες μεγαλύτερου αριθμού πιστών και αφετέρου να προβάλλει το δογματικό και ιδεολογικό περιεχόμενο της νέας θρησκείας.

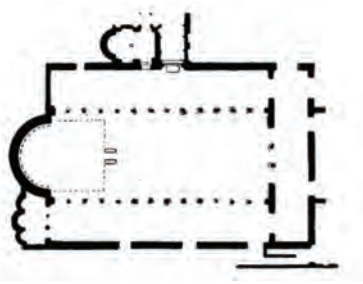

Κάτοψη της βασιλικής της Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη (5ος-6ος αι.). Είναι ο πιο χαρακτηριστικός αρχιτεκτονικός τύπος εκκλησίας της παλαιοχριστιανικής εποχής. Έχει πρόναο και χωρίζεται σε τρία κλίτη.

Σ' αυτή την περίοδο διακρίνουμε τρεις αρχιτεκτονικούς τύπους: τη βασιλική, τα περίκεντρα κτήρια και τη βασιλική με τρούλο.

- Η ***ρωμαϊκή βασιλική*** ήταν ένα απλό, ορθογώνιας κάτοψης οικοδόμημα, διαδεδομένο σ' ολόκληρη την αυτοκρατορία, που κάλυπτε δημόσιες ανάγκες. Χρησίμευε για τις συνεδριάσεις δικαστηρίων ή άλλων συλλογικών οργάνων της ρωμαϊκής πολιτείας. Το κτήριο αυτό εξελίχθηκε στην ***παλαιοχριστιανική βασιλική*** με την προσθήκη ημικυκλικής αψίδας στην ανατολική στενή πλευρά και δύο σειρών κιόνων παράλληλων προς τις μακρές πλευρές στο εσωτερικό. Οι κιονοστοιχίες αυτές χώριζαν το εσωτερικό σε τρία κλίτη, από τα οποία το μεσαίο ήταν διπλάσιο σε πλάτος από τα πλαϊνά. Στη δυτική πλευρά, όπου ήταν και η είσοδος, δημιουργήθηκε από τον 4ο αιώνα ένα εγκάρσιο κλίτος, που ονομάζεται πρόναος ή νάρθηκας και προοριζόταν για τους κατηχούμενους. Ναοί του τύπου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής έχουν σωθεί σε ερείπια σε πολλά σημεία της αυτοκρατορίας. Οι πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις παλαιοχριστιανικών βασιλικών που διατηρούνται μέχρι σήμερα είναι ο Άγιος Απολλινάριος στη Ραβέννα, ο Άγιος Δημήτριος και η Αχειροποίητος στη Θεσσαλονίκη κ.ά.

Η πρόσοψη του Αγίου Απολλιναρίου in Classe στη Ραβέννα (5ος-6ος αι.). Είναι τρίκλιτη βασιλική με την αψίδα της κατασκευασμένη πάνω από την κρύπτη, όπου φυλασσόταν το σκήνωμα του Αγίου Απολλιναρίου.*

- Τα ***περίκεντρα*** ή ***κυκλικά*** κτήρια χρησίμευαν στην αρχή ως μαυσωλεία* ή βαπτιστήρια ή στέγαζαν τον τόπο όπου έγινε κάποιο θαύμα. Είχαν ως στέ-

Άποψη της «ροτόντας» του Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη. Το κυκλικό αυτό κτίσμα την εποχή του Γαλέριου λειτούργησε πιθανώς ως μαυσωλείο. Γύρω στα τέλη του 4ου αι. μετατράπηκε σε εκκλησία με την προσθήκη κόγχης στην ανατολική πλευρά.*

γη κτιστό ημισφαιρικό θόλο που έδινε διάσταση στον κατακόρυφο άξονα του οικοδομήματος. Όταν αργότερα χρησιμοποιήθηκαν ως εκκλησίες προστέθηκε στα ανατολικά η αψίδα του Ιερού. Αυτής της εποχής σημαντικά κυκλικά κτήρια είναι το μαυσωλείο του Θευδέριχου στη Ραβέννα, η εκκλησία του Αγίου Στεφάνου (Rotondo) στη Ρώμη, στην Ελλάδα η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου (Ροτόντα) της Θεσσαλονίκης, η εκκλησία των Αγίων Σεργίου και Βάκχου στην Κωνσταντινούπολη και του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα της εποχής του Ιουστινιανού.

- Η ***βασιλική με τρούλο*** αποτελεί συνδυασμό των δύο προηγουμένων αρχιτεκτονικών τύπων, όπου επιτυγχάνεται η σύζευξη του οριζόντιου κατά μήκος άξονα της βασιλικής με τον

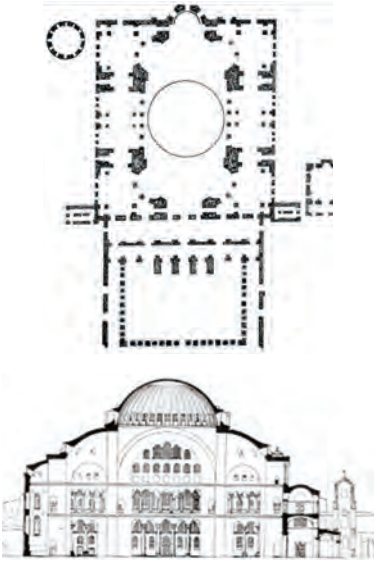

Κάτοψη και τομή του ναού «της του Θεού Σοφίας» στην Κωνσταντινούπολη. Λαμπρό αρχιτεκτονικό έργο της εποχής του Ιουστινιανού. Συνδυάζει την ορθογώνια κάτοψη της βασιλικής με τη θολωτή στέγη των περικέντρων κτηρίων (επάνω). Το εσωτερικό του ναού, όπως είναι σήμερα (δεξιά).

κατακόρυφο που δημιουργεί η θολωτή στέγη. Ο συνδυασμός αυτός επιτεύχθηκε με την κατασκευή του μεγαλοπρεπέστερου μνημείου της χριστιανικής λατρείας, του ***ναού «της του Θεού Σοφίας»*** **στην Κωνσταντινούπολη**. Το μνημείο αυτό οικοδομήθηκε την εποχή του Ιουστινιανού σε μικρό χρονικό διάστημα (532-537 μ.Χ.) με σχέδια των αρχιτεκτόνων ***Ανθέμιου*** από τη Μίλητο και ***Ισίδωρου*** από τις Τράλλεις της Μ. Ασίας.

Ο μεγάλος σε διαστάσεις τρούλος στηρίζεται στην ανατολική και δυτική πλευρά σε ημικυκλικές κόγχες και στη βόρεια και νότια πλευρά σε δύο τόξα που διαμορφώνονται πάνω από τέσσερις κεντρικούς πεσσούς. Το αποτέλεσμα της αρχιτεκτονικής αυτής προσπάθειας είναι μεγαλειώδες και προκαλεί ανάμεικτα συναισθήματα θαυμασμού και δέους στον επισκέπτη του μνημείου.

Τα περισσότερα από τα μνημεία αυτής της εποχής διακοσμούνται εσωτερικά με ***ψηφιδωτά*** ή ***τοιχογραφίες***. Η ζωγραφική, και ιδιαίτερα η τέχνη του ψηφιδωτού, που έχει τις ρίζες της στους ελληνιστικούς χρόνους, δημιουργεί εξαίρετες συνθέσεις. Από την αρχαιότητα επιβιώνει το ειδυλλιακό τοπίο και το πορτρέτο, βαθμιαία όμως παρουσιάζονται νέοι καλλιτεχνικοί τρόποι έκφρασης που είναι πιο κοντά στο πνεύμα της χριστιανικής θρησκείας. Χαρακτηριστικά στοιχεία της παλαιοχριστιανικής ζωγραφικής είναι τα ακόλουθα:

- το τοπίο αντικαθίσταται από το χρυσό βάθος·
- η αίσθηση του βάθους και της τρίτης διάστασης χάνεται·
- η ανθρώπινη μορφή αποδίδεται μετωπικά με μεγάλα μάτια και χωρίς όγκο. Η κάπως αφύσικη στάση σκοπό έχει να προβάλει την πνευματική υπόσταση της μορφής.

Κέντρα της αυτοκρατορίας, όπου καλλιεργήθηκε η τέχνη του ψηφιδωτού αυτή την εποχή, ήταν η Κωνσταντινούπολη, η Ραβέννα και η Θεσσαλονίκη. Σημαντικά μνημεία με ψηφιδωτά παλαιοχριστιανικής τέχνης σώζονται σήμερα κυρίως στη Ραβέννα και στη Θεσσαλονίκη.

Ψηφιδωτός διάκοσμος του εσωτερικού του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα (περ. 540-7). Στις πλαϊνές πλευρές της κόγχης διακρίνονται τα ψηφιδωτά με τις αυτοκρατορικές πομπές του Ιουστινιανού και της Θεοδώρας.

Ψηφιδωτός διάκοσμος της κόγχης του ιερού του Αγίου Απολλιναρίου in Classe στη Ραβέννα (περ. 549)

Ψηφιδωτό από το μαυσωλείο της Γάλλας Πλακίδιας στη Ραβέννα (περ. 425). Παράσταση του Χριστού, ως Καλού Ποιμένος, ανάμεσα σε πρόβατα. Η Ραβέννα, με τα αρχιτεκτονικά της μνημεία και την εσωτερική τους διακόσμηση από εξαίρετης τέχνης ψηφιδωτά, αποτελεί ένα μεγάλο καλλιτεχνικό κέντρο της παλαιοχριστιανικής περιόδου.*

Ελεφαντοστέινο πλακίδιο από το δίπτυχο Barberini. Παρουσιάζει έφιππο τον αυτοκράτορα, πιθανότατα τον Ιουστινιανό, ως θριαμβευτή. (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου)*

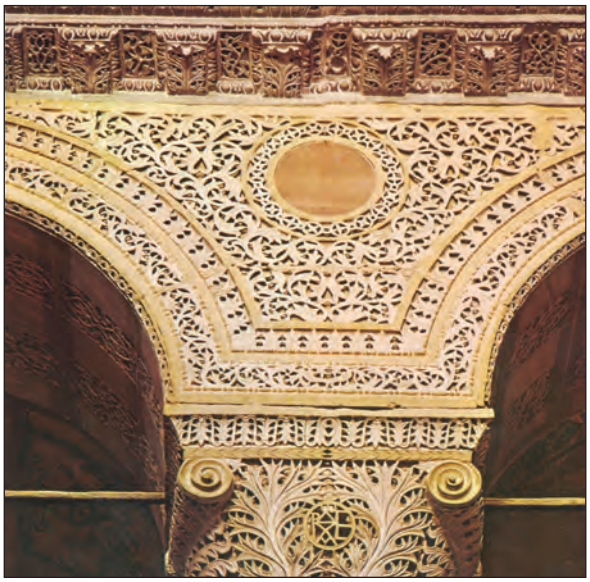

Κιονόκρανο από την Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης. Ο γλυπτός διάκοσμος των αρχιτεκτονικών μελών μοιάζει με δαντέλα.

Η γλυπτική, συνδυασμένη στη σκέψη των χριστιανών περισσότερο με την ειδωλολατρική λατρεία και τέχνη, δεν καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα κατά την ύστερη αρχαιότητα. Χρησιμοποιήθηκε σε περιορισμένο βαθμό ως διακοσμητική τέχνη αρχιτεκτονικών μελών, όπως κιονοκράνων, γείσων, θωρακίων*, τέμπλων κ.ά., και στη διακόσμηση σαρκοφάγων.

Από τα λίγα δείγματα της κοσμικής γλυπτικής σώζονται ανδριάντες αυτοκρατόρων ή ανάγλυφα για τη διακόσμηση αναμνηστικών στηλών. Χαρακτηριστικά δείγματα είναι το σύμπλεγμα της Τετραρχίας, κεφαλές των αυτοκρατόρων, όπως του Μ. Κωνσταντίνου, Κωνστάντιου Β΄, Ιουλιανού, και τα ανάγλυφα που κοσμούσαν τη βάση της αναμνηστικής στήλης του Μ. Θεοδοσίου στον ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης.

Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο αναπτύχθηκε ιδιαίτερα η ***μικροτεχνία***, δηλαδή η κατασκευή μικρών αντικειμένων από χρυσό, ελεφαντοστό, πολύτιμους λίθους, όπως και η *υφαντική τέχνη*, δηλαδή η κατασκευή χρυσοποίκιλτων και πολυτελών υφασμάτων.

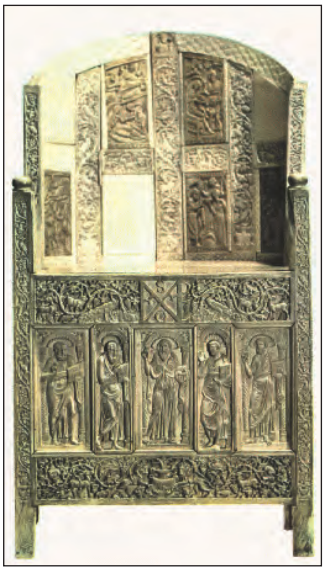

Ελεφαντοστέινος θρόνος του επισκόπου Ραβέννας Μαξιμιανού. Έργο της εποχής του Ιουστινιανού. (Ραβέννα, Αρχιεπισκοπικό μέγαρο)

Ψηφιδωτός διάκοσμος από την πλαϊνή πλευρά της κόγχης του ιερού του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα. Παράσταση της αυτοκράτειρας Θεοδώρας και της συνοδείας της.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποιες απόψεις διατυπώνει ο εθνικός φιλόσοφος Λιβάνιος (παράθεμα 1) για τη συμπεριφορά των χριστιανών ιερέων; Ποια πιστεύετε ότι ήταν τα κίνητρα αυτής της συμπεριφοράς;
2. Κατά την ύστερη αρχαιότητα έγιναν σημαντικές προσπάθειες διατήρησης και ανάπτυξης της κλασικής παιδείας. Ποιοι και με ποιες ενέργειές τους συνέβαλαν προς αυτή την κατεύθυνση;
3. Ποια τέχνη ονομάζεται πρωτοχριστιανική και ποια τα χαρακτηριστικά της;
4. Με τη βοήθεια των εικόνων του βιβλίου να εντοπίσετε τα χαρακτηριστικά της παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής και ζωγραφικής.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΡΩΝ

δίπτυχο (υπατικό): δυο πλακίδια πτυσσόμενα από ελεφαντοστό με ανάγλυφες παραστάσεις προσώπων. Ήταν αναμνηστικά του αξιώματος της υπατείας.

δόγμα: θεμελιώδης αρχή, το σύνολο των πεποιθήσεων μιας θρησκείας.

ειλητάριο: επιμήκης και στενή λωρίδα περγαμηνής που τυλιγόταν γύρω από κυλινδρικό ξύλο και χρησιμοποιούνταν για την αναγραφή της Θείας Λειτουργίας.

ευκτήριος οίκος: ο οίκος ο προορισμένος για προσευχή, ο ναός, η εκκλησία.

θωράκιο: λίθινο, κυρίως μαρμάρινο, τμήμα χωρίσματος εν είδει τοίχου μέχρι το ύψος του στήθους. Ήταν διακοσμημένο με ανάγλυφες παραστάσεις και χρησίμευε ως χώρισμα του κυρίως ναού από το Ιερό βήμα.

κρύπτη: υπόγεια θολωτή κατασκευή που χρησίμευε ως καταφύγιο και ως χώρος λατρείας από τους πρώτους Χριστιανούς. Συχνά χρησιμοποιήθηκε και ως χώρος ταφής.

οβελίσκος: τετράεδρος ψηλός στύλος που απολήγει σε μικρή πυραμίδα. Συνήθως τον τοποθετούσαν στην είσοδο αιγυπτιακών ναών.

Στάση του Νίκα: επαναστατική κίνηση των δήμων της Κωνσταντινούπολης κατά του αυτοκράτορα Ιουστινιανού (532). Ονομάστηκε έτσι λόγω της προτροπής που κραύγαζαν οι επαναστάτες: «νίκα».

VIII. ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΠΩ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Ανάγλυφη παράσταση της γέννησης του Βούδα (τέλη 2ου αι.-αρχές 3ου αι. μ.Χ.). Έργο ελληνοβουδιστικής τέχνης από την περιοχή της Γκαντάρα. (Μουσείο Λαχόρης)

1. Η Ινδία

Η ύπαρξη δύο μεγάλων ποτάμιων συστημάτων, του Ινδού και του Γάγγη, καθόρισαν την ιστορική πορεία και μέχρι ένα βαθμό τον πολιτισμό των λαών που κατοίκησαν την Ινδία. Στον απέραντο αυτό χώρο, το μεγαλύτερο σε έκταση απ' όλες τις άλλες κοιτίδες των αρχαίων λαών, οργανώθηκαν και εξελίχθηκαν πολιτισμικά διάφορες φυλές από τα μέσα της 4ης χιλιετίας π.Χ. μέχρι και τον 6ο αι. μ.Χ., οπότε η Ινδία διανύει την τελευταία λαμπρή περίοδο της αρχαίας της ιστορίας.

Το έργο του σύγχρονου ιστορικού σ' ό,τι αφορά τη μελέτη της αρχαίας ιστορίας της Ινδίας είναι δύσκολο. Οι κάτοικοι της περιοχής έδειξαν μια περίεργη περιφρόνηση προς την ιστορία, πιθανότατα επηρεασμένοι από την ινδική φιλοσοφία που απέτρεπε τους διανοούμενους από την έρευνα και την καταγραφή των γεγονότων. Ακόμα και οι Ινδοί βασιλείς στις λίθινες επιγραφές, όπου προβάλλουν το έργο τους, δεν καταγράφουν τα ιστορικά γεγονότα της βασιλείας τους με ακρίβεια. Τα γεγονότα της ινδικής ιστορίας είναι συνυφασμένα με τους μύθους και τις παραδόσεις. Οι όποιες αλλαγές στην κοινωνία και τους θεσμούς πραγματοποιήθηκαν ανεπαίσθητα χωρίς βίαιες μεταβολές. Έτσι, η έλλειψη ιστορικής σαφήνειας δεν μας επιτρέπει να ορίσουμε με ακρίβεια την ημερομηνία κάποιου σημαντικού γεγονότος.

Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας η Ινδία δύο φορές επέτυχε την πολιτική ενοποίηση του μεγαλύτερου μέρους του εδάφους της. Ο Βραχμανισμός (Ινδουϊσμός) και ο Βουδισμός ήταν οι δύο κύριες θρησκείες που προσδιόρισαν τη ζωή και τον πολιτισμό της Ινδίας.

1.1 Η χώρα

Η Ινδία είναι η μεσαία και μεγαλύτερη σε έκταση χερσόνησος της Ν. Ασίας.

Το όνομα της χώρας οφείλεται στον ποταμό Ινδό, που ήταν η κοιτίδα της ανάπτυξης του αρχαιότερου πολιτισμού της αλλά και ο πυρήνας ανατροφοδότησης της πολιτιστικής της εξέλιξης.

Η ινδική χερσόνησος χωρίζεται από την υπόλοιπη ασιατική ήπειρο στα βόρεια με έναν αδιαπέραστο ορεινό όγκο, την οροσειρά των Ιμαλαΐων, που λειτουργούν ως φραγμός στην επικοινωνία με τους υπόλοιπους ασιατικούς λαούς. Δίοδοι προσπέλασης δημιουργούνται μόνο στις βορειοδυτικές παρυφές της χώρας μεταξύ των βουνών, απ' όπου περνούν οι παραπόταμοι του Ινδού.

Ολόκληρη η ινδική χερσόνησος χωρίζεται σε τρεις επιμέρους ζώνες με διαφορετικό γεωγρα-

Τα αρχαία βασίλεια της Ινδίας

φικό ανάγλυφο και κλιματολογικές συνθήκες. Η βόρεια είναι ορεινή, η μεσαία, αντίθετα, είναι πεδινή και διαρρέεται από δύο ποτάμια συστήματα, του Ινδού στα δυτικά και του Γάγγη στα ανατολικά, μεταξύ των οποίων υπάρχει εκτενής έρημος. Η τρίτη, νότια ζώνη, διαμορφώνεται από ένα οροπέδιο, που αρδεύουν μικρότεροι ποταμοί. Τόσο η βόρεια όσο και η νότια Ινδία ήταν περιοχές απομονωμένες και κατά την αρχαιότητα πολιτικά και πολιτιστικά εξαρτώμενες από τους λαούς που κατοικούσαν τις κοιλάδες του Ινδού και του Γάγγη. Ιδιαίτερα, η ευρύτερη ***περιοχή του Ινδού*** και των παραποτάμων του αποτέλεσαν το πεδίο των φυλετικών κινήσεων που διαμόρφωσαν τον αρχαίο ινδικό πολιτισμό.

1.2 Η οικονομία και η κοινωνία

Η οικονομία. Καθοριστικός παράγοντας για την οργάνωση της ζωής και την ανάπτυξη του πολι-

Σφραγίδες από στεατίτη του πολιτισμού του Ινδού (περ. 2300-1750 π.Χ.). Το πολιτιστικό επίπεδο των κατοίκων της περιοχής του Ινδού ήταν ιδιαίτερα εξελιγμένο. Ανάμεσα στα επιτεύγματά τους συγκαταλέγεται και η χρήση γραφής, πιθανότατα για τη διευκόλυνση των εμπορικών επαφών. (Ν. Δελχί, Ινδικό Εθνικό Μουσείο)

τισμού στην περιοχή του Ινδού, ήδη από τα μέσα της 4ης χιλιετίας π.Χ., ήταν ο ίδιος ο ποταμός και οι παραπόταμοί του. Το ίδιο ισχύει από τα μέσα της 2ης χιλιετίας π.Χ. και για την περιοχή του Γάγγη. Αυτά τα δύο ποτάμια συστήματα με τα νερά τους καθιστούσαν γόνιμες μεγάλες εκτάσεις γης.

Όπως ήταν φυσικό, η γεωργία αποτέλεσε την κύρια πηγή πλούτου των κατοίκων που έζησαν σ' αυτές τις περιοχές κατά την αρχαιότητα. Σταδιακά εξελίχθηκε η βιοτεχνική παραγωγή και το εμπόριο μέσω του οποίου, ιδιαίτερα κατά τον 1ο αι. π.Χ. και 1ο αι. μ.Χ., οι Ινδοί πλούτισαν. Το εμπόριο απέδιδε χρυσό. Από τις πληροφορίες που έχουμε, φαίνεται ότι οι συναλλαγές με λαούς από τη Δύση, με τους Έλληνες και κυρίως με τους Ρωμαίους, γίνονταν με ανταλλαγή πολύτιμων μετάλλων, χρυσού και αργύρου. Τα ινδικά προϊόντα γίνονταν ανάρπαστα στις ελληνικές και ρωμαϊκές αγορές, ιδιαίτερα μετά τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου. Μαργαριτάρια, διαμάντια και άλλοι πολύτιμοι λίθοι, κατεργασμένο ελεφαντόδοντο, λευκά υφάσματα από βαμβάκι, αρώματα, ευγενή ξύλα, χρώματα αλλά και δούλες ήταν προϊόντα περιζήτητα και ακριβοπληρωμένα στη Δύση. Στο εσωτερικό, η μεταφορά των εμπορευμάτων γινόταν με ελέφαντες και μέσω ποτάμιων δρόμων. Μεγάλες αγορές στις βορειοδυτικές παρυφές του Ινδού ήταν τα κέντρα απ' όπου ξεκινούσαν τα καραβάνια για τα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου. Παράλληλα, χρησιμοποιήθηκε και ο θαλάσσιος δρόμος που μέσω της Αραβικής θάλασσας οδηγούσε στην Ερυθρά και από εκεί στη Μεσόγειο.

Η κοινωνία. Μετά την έλευση και την επικράτηση των Αρίων (λευκών) στους αυτόχθονες πληθυσμούς της περιοχής του Ινδού (περ. 1500 π.Χ.) διαμορφώθηκε σταδιακά ένα σταθερό σύστημα κοινωνικών αντιλήψεων. Σύμφωνα με αυτό, δεν επιτρέπονταν οι επιμειξίες μεταξύ ανθρώπων διαφορετικών τάξεων. Έτσι, καθιερώθηκε η έννοια ***της κάστας***,* δηλαδή της κλειστής κοινωνικής ομάδας.

Στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας βρισκόταν ο ***βασιλιάς***, ο οποίος είχε κληρονομικό το αξίωμα και ήταν ο αρχηγός του στρατού. Οι συγγε-

νείς και οι φίλοι του ανήκαν στην τάξη των ***πολεμιστών***. Κατείχαν εκτάσεις γης και αποτελούσαν την άρχουσα τάξη, την πρώτη κάστα. Η δεύτερη ιεραρχικά τάξη διαμορφώθηκε από τους ***ιερείς***, οι οποίοι αποκτούσαν το ιερατικό αξίωμα κληρονομικά. Ιδιαίτερη τάξη αποτελούσαν οι ***γεωργοί***, οι ***τεχνίτες***, οι ***επαγγελματίες*** και οι ***έμποροι***. Στην τελευταία κοινωνική τάξη ανήκαν οι ***μιγάδες***, δηλαδή οι αυτόχθονες της περιοχής του Ινδού, που είχαν υποταχθεί στους Άριους. Αυτοί ήταν δούλοι ή δουλοπάροικοι.

1.3 Η ιστορία και ο πολιτισμός

Ο πολιτισμός του Ινδού. Τα πρώτα δείγματα οργανωμένης ζωής ανάγονται στην εποχή του λίθου και χρονολογούνται από τα τέλη της 4ης χιλιετίας π.Χ. Κέντρο ανάπτυξης αυτού του πολιτισμού ήταν η περιοχή της ***Πενταποταμίας***, δηλαδή η βορειοδυτική περιοχή της Ινδίας που διαρρέεται από τους παραπόταμους του Ινδού. Στις αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ., στην ίδια περιοχή δημιουργήθηκαν οι πρώτες μεγάλες πόλεις. Περιβάλλονταν με τείχη και παρουσίαζαν στοιχεία πολεοδομικής και κοινωνικής οργάνωσης, που θυμίζουν τις πόλεις των Σουμερίων. Φαίνεται ότι επαφές μεταξύ των λαών της περιοχής του Ινδού και της Μεσοποταμίας υπήρχαν ήδη από τη νεολιθική εποχή και συνέβαλαν στην εξάπλωση του σουμεριακού πολιτισμού στην ινδική χερσόνησο. Το πολιτιστικό επίπεδο στο οποίο έφτασαν οι κάτοικοι της περιοχής του Ινδού παρουσιάζεται ιδιαίτερα εξελιγμένο. Εκτός των άλλων επιτευγμάτων, τα αρχαιολογικά ευρήματα αποδεικνύουν τη χρήση γραφής, η οποία όμως δεν έχει αποκρυπτογραφηθεί[1].

Οι Άριοι και ο πολιτισμός των Βεδών. Στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ., για λόγους άγνωστους, κατέρρευσε ο πολιτισμός του Ινδού. Στα μέσα περίπου της ίδιας χιλιετίας έκανε την εμφάνισή του στο χώρο γύρω από τον Ινδό ένας νέος λαός, λευκού χρώματος, ο οποίος, σύμφωνα με την επικρατέστερη ιστορική εκδοχή, ήταν οι ***Άριοι***. Αυτοί, αφού υπέταξαν τους αυτόχθονες της περιο-

1. Ο πολιτισμός της κοιλάδας του Ινδού

Υπάρχουν ενδείξεις για ανταλλαγές αγαθών μεταξύ των Σουμερίων και των πόλεων της Κοιλάδας του Ινδού (στο σημερινό Πακιστάν) μέσω της νήσου Μπαχρέιν στον Περσικό κόλπο. Τα ανάγλυφα που βρέθηκαν πρόσφατα στο Τεπέ Γιαχία, στο νοτιοανατολικό Ιράν, παρουσιάζουν εντυπωσιακές ομοιότητες με ανάλογα ευρήματα από την περιοχή του Ινδού. Φαίνεται, λοιπόν, πως ο πολιτισμός της Κοιλάδας του Ινδού, που έφτασε στη μεγαλύτερη ακμή του γύρω στο 2300 π.Χ. και άρχισε να παρακμάζει μετά από 500 περίπου χρόνια (για να παραμείνει εντελώς άγνωστος ως τις ανασκαφές της δεκαετίας του 1920), αποτελούσε πιθανότατα μέρος ενός ευρύτερου ρεύματος σχηματισμού πόλεων, που εκδηλώθηκε την 3η π.Χ. χιλιετία στην Ασία και για το οποίο έχει ήδη γίνει εν μέρει λόγος. Οι διαφορές του, ωστόσο, από τον πολιτισμό των Σουμερίων είναι εξίσου σημαντικές· στην Κοιλάδα του Ινδού δεν έχουμε ούτε ναούς, ούτε βασιλικούς τάφους, ούτε ανάκτορα, ούτε μνημεία ηγεμόνων. Η έκταση που κάλυπτε ο πολιτισμός αυτός ήταν πολύ μεγάλη και τα δύο ακραία γνωστά σημεία του, στο Ρουπάρ και το Λοτάλ αντίστοιχα, απέχουν μεταξύ τους πάνω από 1.000 μίλια.

H. Honour, J. Fleming, ό.π., τ. 1, σ. 34.

2. Οι Βέδες, το αρχαιότερο κείμενο της σανσκριτικής γλώσσας

Οι παλαιότερες γραπτές μαρτυρίες που έχουν διατηρηθεί για την ινδοάρια γλώσσα στην Ινδία ανάγονται μόλις το 300 π.Χ. σε μνημεία όπως οι επιγραφές Ασόκα. Ωστόσο, αυτές αντιπροσωπεύουν αυτό που οι γλωσσολόγοι ορίζουν ως μέση ινδική γλώσσα, ιδιαίτερα τη γλώσσα πράκριτ, και με κανένα τρόπο δεν μπορούν να χρησιμεύσουν ως ο ακραίος σταθμός για την άφιξη των Ινδών στην υποήπειρο. Μια πλατιά γραμματεία της αρχαίας ινδικής, γνωστής ως σανσκριτική, προηγήθηκε των επιγραφών της μέσης ινδικής και αποτέλεσε το μέσο για να γνωρίσουμε την προγενέστερη ινδική γραμματεία και θρησκευτική γλώσσα. Αυτές είχαν αρχικά διατηρηθεί μόνον σε προφορική μορφή, αλλά υπάρχουν άφθονες έμμεσες μαρτυρίες που υποδεικνύουν ότι είχαν καταγραφεί τον 6ο αιώνα π.Χ. Τον παλιότερο εκπρόσωπο της αρχαίας ινδικής τον βρίσκουμε στις Βέδες, την αρχαία θρησκευτική γραμματεία της Ινδίας. Η γλώσσα στις Βέδες είναι πολύ αρχαϊκή και ο πολιτιστικός και γεωγραφικός κόσμος τον οποίο απεικονίζουν αυτοί οι ύμνοι υποδεικνύει ότι αυτές συντέθηκαν στη βορειοδυτική Ινδία πριν την πρώτη χιλιετία π.Χ. με υποθετική ημερομηνία γύρω στο 1500-1200 π.Χ.

J. P. Mallory, *Οι Ινδοευρωπαίοι*, μετ. Ε. Αστερίου, εκδ. Δελφίνι, σ. 46.

χής, περίπου το 1200 π.Χ., πέρασαν και στην πεδιάδα του Γάγγη. Από την εποχή της εμφάνισης των Αρίων (1500 π.Χ.) μέχρι και τον 4ο αι. π.Χ. υπάρχει ένα μεγάλο ιστορικό κενό λόγω της έλλειψης ιστορικών τεκμηρίων. Οι μόνες πληροφορίες που υπάρχουν αντλούνται μέσα από ***θρησκευτικούς ύμνους, τις Βέδες***. Πρόκειται για ημιμυθικού χαρακτήρα αφηγήσεις που έφεραν μαζί τους οι Άριοι[2]. Η γλώσσα που μιλούσαν ήταν η ***σανσκριτική***, η οποία παρουσιάζει στοιχεία κοινής καταγωγής με την ελληνική, τη λατινική και γενικότερα τις λεγόμενες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες. Λάτρευαν τους προγόνους τους με την τέλεση θυσιών και ήταν οργανωμένοι με το κοινωνικό σύστημα των καστών.

Τους «σκοτεινούς» αυτούς χρόνους της ινδικής ιστορίας διαμορφώθηκαν οι δύο μεγάλες θρησκείες, ο Βραχμανισμός (Ινδουϊσμός) και ο Βουδισμός.

Ο ***Βραχμανισμός*** είναι η αρχαιότερη από τις μεγάλες παγκόσμιες θρησκείες. Οφείλει το όνομά του στους Βραχμάνες, δηλαδή εκείνους που ασχολήθηκαν με τη μελέτη των Βεδών και εξελίχθηκαν σταδιακά σε ιερατική κάστα. Ο Βραχμανισμός, ως τρόπος ζωής και ως θεωρία, είναι πολυσύνθετος με αντικρουόμενα μεταξύ τους στοιχεία, που ξεκινούν από τις αφελείς αφηγήσεις των χωρικών και φτάνουν μέχρι τη δυσνόητη λογική των φιλοσόφων. Ο Βραχμανισμός ή, όπως διαφορετικά ονομάζεται, Ινδουϊσμός είναι η πρώτη θρησκεία του λαού της Ινδίας. Ωστόσο, η ιστορική του προέλευση, δηλαδή κατά πόσο μεταφέρθηκε από τους Άριους ή κατά πόσο διαμορφώθηκε από δόγματα και πρακτικές των λαών του πολιτισμού του Ινδού, είναι πρόβλημα που δεν έχει λυθεί μέχρι τώρα.

Τη μεγάλη αυτή χρονική περίοδο της επικράτησης των Αρίων η βόρεια και κεντρική Ινδία ήταν διαιρεμένη σε μικρά, φεουδαρχικού τύπου, κρατίδια. Σ' ένα απ' αυτά γεννήθηκε τον 6ο αι. π.Χ. ο ιδρυτής της δεύτερης μεγάλης θρησκείας, του ***Βουδισμού***.

Ο ***Σιντάρτα Γκαουτάμα***, υπαρκτό ιστορικά πρόσωπο, γνωστός ως ***Βούδας*** (φωτισμένος), έζησε από το 563 έως το 483 π.Χ. και υπήρξε ο θεμε-

λιωτής της θρησκείας με τη μεγαλύτερη διάδοση στην Ασία. Με τη διδασκαλία του στράφηκε εναντίον των Βραχμάνων και προέβαλε την ιδέα της λύτρωσης μέσα από ένα συνεχή κύκλο δοκιμασίας και αναγέννησης. Μετά το θάνατό του οι οπαδοί του χωρίστηκαν σε θρησκευτικές ομάδες με διαφορετικές διδασκαλίες. Η μια ομάδα διέδωσε το Βουδισμό στην Ταϊλάνδη και την Ινδοκίνα και η άλλη στην Κίνα, την Ιαπωνία και την υπόλοιπη Α. Ασία. Παράλληλα με το Βουδισμό, τον 6ο αι. π.Χ., στην Ινδία εμφανίστηκε και μια άλλη θρησκεία ο *Τζαϊνισμός*.

Στα τέλη του 6ου αι. π.Χ., η περιοχή του Ινδού καταλήφθηκε από τους Πέρσες και παρέμεινε στην κατοχή τους για δύο περίπου αιώνες, μέχρι την κατάκτησή της από το Μ. Αλέξανδρο (326-325 π.Χ.).

Η αυτοκρατορία των Μαουρία (Μοριαίων). Όταν ο Μ. Αλέξανδρος έφτασε στην περιοχή του Ινδού, φαίνεται ότι συναντήθηκε με τον ***Σαντραγκούπτα Μαουρία***, γνωστό στους Έλληνες με το όνομα Σαδράκοττος, γιο ενός από τους μικρούς ηγεμόνες της Ινδίας[3]. Αυτός επηρεασμένος από το μεγαλείο του Αλεξάνδρου θέλησε να τον μιμηθεί ιδρύοντας μια μεγάλη ινδική αυτοκρατορία. Στην αρχή κατέλαβε τα μικρά βασίλεια της περιοχής του Γάγγη και μετά, εκμεταλλευόμενος το κενό εξουσίας που άφησε η αποχώρηση του Αλεξάνδρου, κατέκτησε όλα τα εδάφη ανατολικά του Ινδού και στη συνέχεια τη Ν. Ινδία. Ο εγγονός του, ο ***Ασόκα*** (264-227 π.Χ.), ήταν ο πρώτος ηγεμόνας που κατόρθωσε να ενώσει πολιτικά όλη την Ινδία σε μια αυτοκρατορία. Ο Ασόκα θα συμβάλει στη διάδοση του ινδικού πολιτισμού στις γύρω ασιατικές χώρες με την αποστολή βουδιστών μοναχών. Από την εποχή της βασιλείας του ***Ασόκα*** χρονολογούνται τα πρώτα λίθινα μνημεία του ινδικού πολιτισμού. Ονομαστές είναι οι στήλες του Ασόκα γεμάτες με εγχάρακτα βουδιστικά κείμενα.

3. Ο Μ. Αλέξανδρος και οι ηγεμόνες της Ινδικής χερσονήσου

Ο Αλέξανδρος ίδρυσε πολλές πόλεις στην Ινδία, τη Βακτριανή, την Αραχωσιανή και πρέπει να υποθέσουμε ότι τις ίδρυσε με βάση υπάρχουσες ελληνικές παροικίες – διότι μοιάζει απίθανο να άφησε σε κάθε πόλη στρατιώτες για να την οικήσουν. Ήρθε σε επαφή με πολλούς Ινδούς ηγεμόνες. Ένας νέος Ινδός αξιωματούχος έμεινε καιρό κοντά στον Αλέξανδρο και έμαθε πολλά απ' αυτόν. Οι δικοί μας αρχαίοι ιστορικοί τον ονομάζουν Σανδρόκοτο ή Σανδράκοτο και είναι ο περίφημος Chandragupta Maurya, ιδρυτής της δυναστείας των Μοριαίων, ο άνθρωπος που ενοποίησε όλη την Ινδία και υπήρξε ο πρώτος μεγάλος της αυτοκράτωρ. Άλλοι, τους οποίους γνώρισε, ήσαν ο Ταξίλης και ο Πώρος, που τους θυμόμαστε από την ιστορία, και ένας βασιλιάς πολύ σκοτεινός, ο Σοφίτης που αναφερόταν στα χρονικά, αλλά δεν είχαμε βρει τίποτα γι' αυτόν. Μέχρι που πριν από μερικά χρόνια ανακαλύφθηκαν ωραιότατα νομίσματά του, τα οποία απεικονίζουν ένα καταφανώς ινδικό πρόσωπο με ελληνικές επιγραφές.

Ν. Δήμου, *Ο Έλληνας Βούδας*, εκδ. Νεφέλη, σ. 29-30.

Χρυσό νόμισμα με το κεφάλι του Ευκρατίδη, βασιλιά του ελληνικού βασιλείου της Βακτρίας. Είναι ο πρώτος Έλληνας ηγεμόνας που έφερε τον τίτλο «Μέγας», χαραγμένο πάνω σε νόμισμα (α΄ μισό 2ου αι. π.Χ.). (Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη)

Κιονόκρανο με λιοντάρια από στήλη του Ασόκα (3ος αι. π.Χ.). Ο Ασόκα ήταν ο ηγεμόνας που κατόρθωσε να ενώσει για πρώτη φορά ολόκληρη την Ινδία. Από τη βασιλεία του χρονολογούνται τα πρώτα λίθινα μνημεία του ινδικού πολιτισμού. (Μουσείο Σαρνάθ)

Η παρουσία ξένων λαών. Οι σχέσεις με τους Έλληνες και τους Ρωμαίους. Μετά το θάνατο του Ασόκα, η Ινδία διασπάστηκε πάλι σε μικρά κρατίδια. Το 2ο αι. π.Χ. γίνονται επιδρομές στις δυτικές και βορειοδυτικές περιοχές της ινδικής χερσονήσου. Οι εισβολείς ήταν οι Έλληνες ηγεμόνες που είχαν ανεξαρτητοποιηθεί από το κράτος των Σελευκιδών, οι Πάρθοι και νομάδες από την κεντρική Ασία, γνωστοί με το όνομα Κουσάν.

Οι Έλληνες ηγεμόνες, που είχαν ανεξαρτητοποιηθεί από το ελληνιστικό βασίλειο των Σελευκιδών, ίδρυσαν στην αρχή το ***βασίλειο της Βακτρίας*** και στη συνέχεια κατέκτησαν ένα μεγάλο μέρος από την πεδιάδα του Ινδού δημιουργώντας εκεί το ***ελληνοϊνδικό βασίλειο του Ινδού***. Τα δύο *ελληνοϊνδικά βασίλεια* έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ιστορική πορεία των Ινδών κατά το 2ο αι. π.Χ. και μεγάλο μέρος του 1ου αι. π.Χ. Η ελληνική τέχνη έγινε γνωστή σ' αυτές τις περιοχές και επηρέασε τη βουδιστική. Αυτή την εποχή κατασκευάστηκαν πολλά αγάλματα του Βούδα, τα πρόσωπα των οποίων μοιάζουν με τη μορφή του Απόλλωνα. Τα βασίλεια αυτά εξαφανίστηκαν προς τα τέλη του 1ου αι. π.Χ. κάτω από την πίεση των Πάρθων και κυρίως των *Κουσάν*, νομάδων της κεντρικής Ασίας. Οι Κουσάν στην αρχή εγκαταστάθηκαν στο χώρο τον οποίο καταλάμβαναν τα ελληνοϊνδικά βασίλεια. Στη συνέχεια, τον 1ο αι. μ.Χ., εξαπλώθηκαν σε μεγάλο μέρος της βόρειας Ινδίας δημιουργώντας μια μεγάλη σε έκταση αυτοκρατορία. Οι νομάδες αυτοί, που προηγουμένως είχαν περάσει από τις περιοχές όπου υπήρχαν ελληνικές αποικίες, δέχτηκαν την επίδραση του ελληνικού πολιτισμού της κεντρικής Ασίας και ακούσια διατήρησαν τον ***ημιελληνικό αυτό πολιτισμό***.

Νόμισμα με το κεφάλι του Μενάνδρου (β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.). Ήταν ο ενδοξότερος βασιλιάς του ελληνοϊνδικού βασιλείου του Ινδού. Πήρε την προσωνυμία «Σωτήρας» και «Δίκαιος». Το κράτος του έφτανε μέχρι τον ποταμό Γάγγη. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο)

Η περίοδος από τον 1ο αι. μ.Χ. έως τον 4ο αι. μ.Χ. είναι μεταβατική για την ινδική ιστορία και τέχνη. Τους πρώτους αιώνες π.Χ. και μ.Χ. γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη το θαλάσσιο εμπόριο για να ανταποκριθεί στη μεγάλη ζήτηση ινδικών προϊόντων, ελεφαντόδοντου, μπαχαρικών, διαμαντιών κ.ά. από τους Ρωμαίους. Οι ανασκαφές έφεραν στην επιφάνεια ρωμαϊκά νομίσματα σε ινδικά λιμάνια αλλά και τμήμα ρωμαϊκού εμπορικού σταθμού. Ο ***Πλίνιος ο Πρεσβύτερος***, τον 1ο αι. μ.Χ., διαμαρτύρεται σε επιστολή του που έχει σωθεί ότι τα ινδικά προϊόντα στοίχιζαν στους Ρωμαίους 550 εκατομμύρια σηστέρτιους* σε χρυσό το χρόνο.

Στη γλυπτική, την περίοδο αυτή, αναπτύχθηκε μια καλλιτεχνική έκφραση, κυρίως στην περιοχή του παλαιού ελληνοϊνδικού βασιλείου του Ινδού, γνωστή ως ***τέχνη της Γκαντάρα*** ή ***ελληνοβουδιστική***, που χαρακτηρίζεται από τη χρήση ελληνιστικών στοιχείων στην απόδοση θεμάτων ινδικών και βουδιστικών. Στη λογοτεχνία γενικεύθηκε η χρήση της σανσκριτικής γλώσσας και ολοκληρώθηκαν τα δύο μεγάλα ινδικά έπη, η ***Ραμαγιάνα*** και η ***Μαχαμπχαράτα***.

Κεφάλι του Βούδα από την Γκαντάρα (3ος αι. μ.Χ.). Στην περιοχή της Γκαντάρα άνθησε μια καλλιτεχνική ελληνοβουδιστική έκφραση. Η τέχνη της Γκαντάρα χαρακτηρίζεται από τη χρήση ελληνιστικών στοιχείων στην απόδοση ινδικών και βουδιστικών θεμάτων.

Ανάγλυφο της Γκαντάρα (τέλη 2ου αι. μ.Χ.-αρχές 3ου αι. μ.Χ.). Εικονίζεται η σκηνή του θανάτου του Βούδα. (Ουάσιγκτον, Πινακοθήκη Freer, Smithsonian Institution)

Η χρυσή εποχή. Από τα μέσα του 4ου αι. μ.Χ. μέχρι και τον 6ο αι. μ.Χ., η Ινδία περνάει σε μια νέα περίοδο πολιτικής ενότητας κάτω από την εξουσία γηγενών πληθυσμών, που σταδιακά κατόρθωσαν να επιβληθούν (***δυναστεία των Γκούπτα***). Η περίοδος αυτή θεωρείται ως η χρυσή εποχή του ινδικού πολιτισμού. Ο ινδικός πολιτισμός μαζί με το Βουδισμό διαδόθηκαν μέχρι την Άπω Ανατολή. Την ειρηνική αυτή εποχή οι Ινδοί λόγιοι διαμόρφωσαν το δεκαδικό μετρικό σύστημα και μια απλουστευμένη μέθοδο γραφής των αριθμών, που ονομάστηκε *αραβική*, επειδή έγινε γνωστή στην Ευρώπη από Άραβες εμπόρους και μελετητές, ενώ ήταν ινδική εφεύρεση.

Η χρυσή εποχή τελειώνει με την άφιξη νέων νομαδικών λαών στη Β. Ινδία. Τη μεγαλύτερη απειλή αποτελούν οι ***Λευκοί Ούνοι***, συγγενείς με τους Μαύρους Ούνους που εισέβαλαν στα μέσα του 5ου αι. μ.Χ. στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Αυτοί μετέβαλαν σε ερείπια όλη τη Β. Ινδία και κατέστρεψαν τα σημαντικότερα βουδιστικά ιερά, γεγονός που θα συμβάλει στη βαθμιαία εξαφάνιση του Βουδισμού από τον ινδικό χώρο.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποια είναι τα συμπεράσματά σας από τη μελέτη του παραθέματος 2 και την παρατήρηση των εικόνων της σ. 274 σχετικά με τον πολιτισμό που αναπτύχθηκε στον Ινδό ποταμό;
2. Να αξιολογήσετε την πολιτιστική προσφορά των Ελλήνων στην ευρύτερη περιοχή της Ινδίας αναφέροντας αποδεικτικά στοιχεία.
3. Ποιες πληροφορίες έχουμε για τις επαφές του ρωμαϊκού κόσμου με την Ινδία και σε ποιο επίπεδο εντοπίζονται οι επαφές αυτές;
4. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά της τέχνης –σε ό,τι αφορά τα θέματα και τον τρόπο απόδοσής τους– που προβάλλονται στις εικόνες των σ. 271 και 279;

2. Η Κίνα

Η Κίνα, η χώρα της κίτρινης φυλής, ήδη απο τις αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ. παρουσιάζει στοιχεία οργανωμένης ζωής και πολιτιστικής ανάπτυξης. Ο γεωγραφικός παράγοντας ήταν και εδώ καθοριστικός, όπως και στη διαμόρφωση των άλλων αρχαίων πολιτισμών. Ωστόσο, η γεωγραφική θέση της χώρας και το γεωλογικό της ανάγλυφο συνετέλεσαν ώστε να δημιουργηθεί σ' αυτήν ένας πολιτισμός τελείως ανεξάρτητος από τους άλλους, με δικά του χαρακτηριστικά, που διατηρήθηκαν σε γενικές γραμμές αναλλοίωτα μέχρι την εποχή μας.

Η μελέτη της ιστορίας και του πολιτισμού των Κινέζων κατά την αρχαιότητα αλλά και κατά τη διάρκεια των επόμενων περιόδων διακρίνεται με βάση τις δυναστείες που για τέσσερις χιλιετίες διαδέχθηκαν η μία την άλλη. Από την εποχή της δυναστείας των Σανγκ, της πρώτης ιστορικά βεβαιωμένης δυναστείας, διαμορφώθηκαν μερικά θεμελιώδη χαρακτηριστικά του κινέζικου πολιτισμού, τα οποία διατηρήθηκαν στη διάρκεια των επόμενων χιλιετιών παρά το πλήθος των αναταραχών που γνώρισε η Κίνα περνώντας από το φεουδαρχικό σύστημα στην απόλυτη μοναρχία. Κατά την εποχή της δυναστείας των Χαν –που σε γενικές γραμμές ήταν σύγχρονη με τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία– πραγματοποιείται η ενοποίηση, πολιτική και πολιτιστική, των βόρειων και νότιων περιοχών της χώρας. Τότε ξεκίνησαν και οι γόνιμες εμπορικές επαφές με τον ελληνορωμαϊκό κόσμο μέσω του ***δρόμου του μεταξιού****, που διέσχιζε την κεντρική Ασία και έφτανε μέχρι τη Μεσόγειο.*

2.1 Η χώρα και οι κάτοικοι

Η χώρα. Η Κίνα καταλαμβάνει το κεντρικό και ανατολικό τμήμα της ασιατικής ηπείρου. Πρόκειται για μεγάλη σε έκταση χώρα, η γεωφυσική διαμόρφωση της οποίας ευνόησε την οργάνωση και την ανάπτυξη της ζωής. Τρεις μεγάλοι ποταμοί που ρέουν αντίστοιχα στη βόρεια, την κεντρική και νότια Κίνα ήταν οι πρώτοι παράγοντες που ευνόησαν τους κατοίκους της περιοχής. Απ' αυτούς, τη βόρεια περιοχή αρδεύει ο Χουάγκ-Χο, ο γνωστός ***Κίτρινος ποταμός***, του οποίου η βαθιά κοιλάδα αποτέλεσε την κοιτίδα του κινέζικου πολιτισμού.

Οι κάτοικοι. Η μεγάλη έκταση της καλλιεργήσιμης γης επαρκούσε για να απασχολήσει τον πληθυσμό. Η αφθονία του φυσικού πλούτου και οι ευνοϊκές κλιματολογικές συνθήκες συνέβαλαν ώστε η Κίνα να αναδειχθεί σε ένα ισχυρό κράτος ήδη

Η Κίνα την εποχή της δυναστείας των Χαν

από την αρχαιότητα. Η απομόνωσή της από τους άλλους μεγάλους πολιτισμούς και η αίσθηση της υπεροχής που δημιουργήθηκε στους κατοίκους της έδωσαν τα στερεότυπα και αναλλοίωτα χαρακτηριστικά του κινέζικου πολιτισμού. Οι Κινέζοι απέκτησαν κοινωνική συνοχή ως αποτέλεσμα της ηθικής ενότητας και των ιδεών τους που τους ξεχώριζαν από τους γειτονικούς λαούς και τους άφηναν ανεπηρέαστους από εξωτερικές επιδράσεις.

Οι κάτοικοι της Κίνας ασχολήθηκαν με την καλλιέργεια του ρυζιού, του σιταριού, του καλαμποκιού, του τσαγιού και με την παραγωγή βαμβακιού και οπίου. Η σηροτροφία, δηλαδή η καλλιέρ-

γεια του μεταξοσκώληκα και η παραγωγή μεταξιού, ήταν η αρχαιότερη και η πιο φημισμένη βιοτεχνική παραγωγή της χώρας. Η αλιεία και η εξόρυξη άνθρακα και σίδηρου ήταν επίσης εργασίες που απασχολούσαν ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού.

Η κοινωνική διαστρωμάτωση αλλά και η πολιτική οργάνωση είχε φεουδαρχικό* χαρακτήρα. Οι αρχηγοί των κρατιδίων συγκροτούσαν ένα είδος ομοσπονδιακού κράτους και ορκίζονταν πίστη στον αυτοκράτορα.

Στην ανώτερη τάξη ανήκαν ο αυτοκράτορας και οι ευγενείς, δηλαδή οι ισχυροί ηγεμόνες που κυβερνούσαν τις επαρχίες της αυτοκρατορίας. Ο αυτοκράτορας περιβαλλόταν με θρησκευτικό αξίωμα. Θεωρούνταν ο εκλεκτός του Θεού και ήταν ο ανώτατος ιερέας. Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ήταν γεωργοί, τεχνίτες, εργάτες, ελεύθεροι επαγγελματίες. Τη βάση της κοινωνικής πυραμίδας διαμόρφωναν οι δούλοι και οι δουλοπάροικοι, που εργάζονταν στις μεγάλες εκτάσεις των ηγεμόνων.

Τελετουργικό ορειχάλκινο σκεύος της δυναστείας των Σάνγκ (14ος-11ος αι. π.Χ.). Έχει τη μορφή τίγρης που προστατεύει έναν άνδρα. Όλη η επιφάνεια του σκεύους είναι καλυμμένη με ζωικά σχέδια που έχουν σχέση με τη γονιμότητα.

2.2 Η ιστορία και ο πολιτισμός

Η δυναστεία των Σανγκ. Τα αρχαιολογικά ευρήματα και οι μυθικές παραδόσεις των Κινέζων οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η συστηματική οργάνωση της ζωής και η δημιουργία πολιτισμού ξεκινάει στις αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ. Ωστόσο, το πρώτο ιστορικά βεβαιωμένο κράτος οργανώθηκε και διατηρήθηκε από το 16ο αι. π.Χ. έως και τον 11ο αι. π.Χ. Πρόκειται για το κράτος των Σανγκ, το οποίο ιδρύθηκε στη βόρεια πεδιάδα γύρω από τον Κίτρινο ποταμό. Στη διάρκεια αυτής της δυναστείας εμφανίστηκε η πρώτη κινέζικη γραφή και το πρώτο ημερολόγιο[1]. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των ανθρώπων αφορούσαν τη λατρεία των προγόνων και των στοιχείων της φύσης. Από τα καλλιτεχνικά τους επιτεύγματα σπουδαία ήταν τα ορειχάλκινα λατρευτικά αγγεία και μια ομάδα αγγείων κατασκευασμένων από ένα είδος πηλού που μοιάζει με πορσελάνη.

1. Η χρήση της γραφής στους Κινέζους

Ο πολιτισμός της περιόδου Σανγκ φωτίζεται καλύτερα από κόκκαλα (συνήθως ωμοπλάτες βοδιού) χαραγμένα με σύμβολα, πολλά από τα οποία αποτελούν πρώιμη μορφή της κινέζικης γραφής που χρησιμοποιείται ως σήμερα. Τα πάνω από 100.000 παρόμοια κόκκαλα που έχουν βρεθεί (ολόκληρα ή αποσπάσματά τους) χρησιμοποιούνταν για χρησμούς και προφητείες. Οι επιγραφές που φέρουν θέτουν ερωτήματα για την υγεία του αυτοκράτορα, τις καιρικές συνθήκες, τις κατάλληλες στιγμές για κυνήγι ή πόλεμο και, το σημαντικότερο ίσως απ' όλα, ποιες θυσίες πρέπει να γίνουν στους προγόνους,

από τους οποίους αντλούσε την εξουσία και το κύρος της η κυρίαρχη τάξη. Φαίνεται, λοιπόν, πως στην Κίνα η γραφή πρωτοχρησιμοποιήθηκε όχι για απογραφές και λογαριασμούς (όπως στη Μεσοποταμία και την Κρήτη), ούτε για επιγραφές σε μνημεία (όπως στην Αίγυπτο), αλλά για την επικοινωνία με τον άλλο κόσμο – κάτι που ίσως να εξηγεί τη μεγάλη ανάπτυξη που γνώρισε η καλλιγραφία και το μεγάλο σεβασμό που απολάμβανε πάντοτε στην Κίνα ως μορφή τέχνης.

Η. Honour, J. Fleming, ό.π., τ. 1, σ. 62.

Οστό οστεομαντίας με επιγραφές (1400-1200 π.Χ.)*

Η δυναστεία των Τσου. Στα τέλη της 2ης χιλιετίας π.Χ. οι Τσου κατέλαβαν το κράτος των Σανγκ και υιοθέτησαν τον ανώτερο πολιτισμό τους. Στους αιώνες της διακυβέρνησής τους (11ος-3ος αι. π.Χ.) η δομή της κοινωνίας παρέμεινε φεουδαρχική και οι συγκρούσεις ανάμεσα στους ηγεμόνες ήταν συνεχείς. Τον 6ο αι. π.Χ. καθοριστική για την εξέλιξη του κινέζικου πολιτισμού ήταν η διαμόρφωση δύο φιλοσοφικών ρευμάτων, που δημιούργησαν τις δύο κινέζικες θρησκείες, τον ***Κομφουκισμό*** και τον ***Ταοϊσμό***. Την εποχή αυτή χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά αντικείμενα από σίδερο.

Οι δυναστείες των Τσιν και Χαν. Συμμετοχή στην οικονομική ζωή του ελληνικού και ρωμαϊκού κόσμου. Στις συγκρούσεις μεταξύ των φεουδαρχών-ηγεμόνων έδωσε τέλος η άνοδος της δυναστείας των Τσιν, η οποία κυβέρνησε για χρονικό διάστημα περίπου είκοσι χρόνων στα τέλη του 3ου αι. π.Χ. (221-207 π.Χ.). Στην εξουσία τους διαδέχτηκαν οι Χαν, οι οποίοι κυβέρνησαν για τέσσερις αιώνες (206 π.Χ.-220 μ.Χ.) και ένωσαν πολιτικά την Κίνα. Στην εποχή τους η Κίνα έγινε μια μεγάλη αυτοκρατορία, εφάμιλλη της ρωμαϊκής στη Δύση, και ο κινέζικος πολιτισμός εξαπλώθηκε έξω από τα όρια της αυτοκρατορίας, σε γειτονικούς λαούς. Ο Κομφουκισμός αναγνωρίστηκε ως επίσημη θρησκεία του κράτους, ενώ ο Βουδισμός έγινε γνωστός για πρώτη φορά στη χώρα. Η οικονομία αναπτύχθηκε και έγιναν σημαντικά έργα, όπως ένα ανάχωμα κατά μήκος των βορείων συνόρων, πάνω στο οποίο αργότερα οικοδομήθηκε το μεγάλο ***Σινικό τείχος***. Παράλληλα οι τέχνες γνώρισαν μεγάλη ακμή και το εξαγωγικό εμπόριο έφερε πλησιέστερα τη μακρινή Κίνα με τους λαούς της Μεσογείου.

Ο «***δρόμος του μεταξιού***» δεν ήταν ένας απλός οδικός άξονας που εξυπηρετούσε τη μεταφορά των μεταξωτών. Ήταν ένα δίκτυο εμπορίου μεγάλων αποστάσεων που δημιουργήθηκε ανάμεσα στην Κίνα και τη Δύση. Διέσχιζε τις ασιατικές στέπες και τις ερήμους, συνδέοντας την Κίνα με τις ακτές της Μεσογείου και την Ευρώπη. Μεγάλος αριθμός καραβανιών περνούσε στις ασιατικές

αγορές των οάσεων και κατέληγε στα λιμάνια και στις μεγαλουπόλεις της δυτικής Ασίας.

Σήμερα γνωρίζουμε από τις ανασκαφές του Κεραμεικού στην Αθήνα ότι κινέζικα μεταξωτά ήταν σε χρήση στη Δύση από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Ορειχάλκινοι καθρέφτες της εποχής των Χαν βρέθηκαν στην Ουκρανία και μεταξωτά υφάσματα σε τάφους πλουσίων στην ελληνική αποικία του Παντικάπαιου στον Εύξεινο Πόντο. Την ίδια εποχή φαίνεται ότι τα μεταξωτά δεν αποστέλλονταν μόνο για λόγους εμπορικούς αλλά και για την εξαγορά των νομαδικών φυλών που απειλούσαν τα σύνορα του κράτους.

Λίγο αργότερα, το μετάξι έγινε ιδιαίτερα δημοφιλές στους Ρωμαίους. Ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος σε επιστολή του, που έχει σωθεί, παραπονιόταν για τη σπατάλη και την υπερβολική χρησιμοποίηση του καινούργιου υλικού από τους συμπατριώτες του.

Ωστόσο, μέσω του δρόμου του μεταξιού στέλνονταν στη Δύση και άλλα προϊόντα, όπως μπαχαρικά, γούνες, λάκκες,* ορειχάλκινα έργα μικροτεχνίας και όπλα. Τα αγαθά όμως που ακολουθούσαν την αντίστροφη πορεία για να καταλήξουν στην Κίνα από τη Δύση είναι ακόμη άγνωστα. Είναι πιθανόν στα εμπορεύσιμα αγαθά να περιλαμβάνονταν χρυσά και ασημένια νομίσματα, πολύτιμοι λίθοι, ελεφαντόδοντο, γυάλινα δοχεία βιοτεχνικής παραγωγής κ.ά.[2]

Ήδη τον 2ο αι. μ.Χ. είχαν παγιωθεί πολλά από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του κινέζικου πολιτισμού. Η Κίνα ήταν πλέον μια εθνική και πολιτιστική οντότητα στον κόσμο. Η ηθική του Κομφουκισμού, η κοινωνική δομή φεουδαρχικού τύπου, η γραφή, η τέχνη και η τεχνική δεινότητα, που αργότερα θα οδηγήσει σε πολλές εφευρέσεις, θα καταστήσουν τους Κινέζους δεσπόζουσα πολιτιστική δύναμη όχι μόνο στην Ασία αλλά και σε παγκόσμια κλίμακα.

Οι έξι δυναστείες. Την πτώση των Χαν ακολούθησε μια περίοδος αναρχίας που είναι γνωστή με το όνομα «Έξι δυναστείες» (3ος-6ος αι. μ.Χ.). Μια απ' αυτές, στη Β. Κίνα, έγινε ιδιαίτερα γνωστή για τα βουδιστικά ιερά της τα λαξευμένα στους βρά-

2. Οι εμπορικές επαφές των Ρωμαίων με τους Ινδούς, τους Κινέζους και άλλους λαούς της Ασίας

α. Και οι επαφές με την Άπω Ανατολή έγιναν πιο πυκνές. Οι αυτοκράτορες Τραϊανός, Αδριανός, Αντωνίνος Ευσεβής δέχθηκαν ινδικές πρεσβείες. Ινδοί έμποροι έφθασαν στην Αίγυπτο και Έλληνες της Αιγύπτου ταξίδευαν ως τις Ινδίες. Πλοία Ρωμαίων υπηκόων προχώρησαν ως τη Σουμάτρα, την Ινδοκίνα. Από εκεί ήταν δυνατή η προσέγγιση της Κίνας διά ξηράς. Με την Κίνα επικοινώνησαν και διά μέσου των στεππών της Ευρασίας και του Τουρκεστάν. Οι άμεσες εμπορικές συναλλαγές με τη σινική αυτοκρατορία άρχισαν επί Μάρκου Αυρηλίου. Οι βορειοδυτικές επαρχίες της αυτοκρατορίας πραγματοποιούσαν επαφές με τα φύλα της κεντρικής Ευρώπης.

Μιχ. Σακελλαρίου, ΙΕΕ, τ. ΣΤ, σ. 101.

β. Ο Τραϊανός απομακρύνθηκε από την πολιτική του Αυγούστου για να επιχειρήσει νέα κατάκτηση πέρα από τον Ευφράτη, της οποίας οι στόχοι φαίνεται ότι ήταν οικονομικοί. Ήταν πραγματικά η εποχή κατά την οποία μόλις είχε ανοιχθεί η διππειρωτική οδός του μεταξιού μέσω της κεντρικής Ασίας, που απέδιδε αυξημένη εμπορική σημασία στις περιοχές του Περσικού κόλπου και στις κοιλάδες του Ευφράτη και του Τίγρητος. Γύρω στο 100 μ.Χ., για πρώτη φορά, οι πράκτορες ενός Ελληνορρωμαίου εμπόρου συνάντησαν στον «λίθινο πύργο», προς Β. του Παμίρ, τους Κινέζους εμπόρους. Εξ άλλου, αφότου άρχισαν να ενοχλούνται από τον ανταγωνισμό των εμπορικών πλοίων της Αλεξανδρείας στην περιοχή της Ερυθράς θά-

λασσας, οι Ναβαταίοι δεν παρέλειψαν να εμπορεύονται στους δρόμους που οδηγούσαν στον μυχό του Περσικού κόλπου.

J-P. Ray Coquais, IEE, τ. ΣΤ, σ. 284.

χους, τις τοιχογραφίες και τα έργα της γλυπτικής που θυμίζουν την ελληνοϊνδική τέχνη της κεντρικής Ασίας. Τον 6ο αι. μ.Χ., όταν αυτοκράτορας στο Βυζάντιο ήταν ο Ιουστινιανός, οι εμπορικές σχέσεις μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών, αν και έμμεσες, ήταν συχνές με κύριο μεσάζοντα την περσική αυτοκρατορία των Σασανιδών.

Πήλινο ομοίωμα κινέζικης οικίας της δυναστείας των Χαν (Κέρκυρα, Μουσείο Ασιατικής Τέχνης)

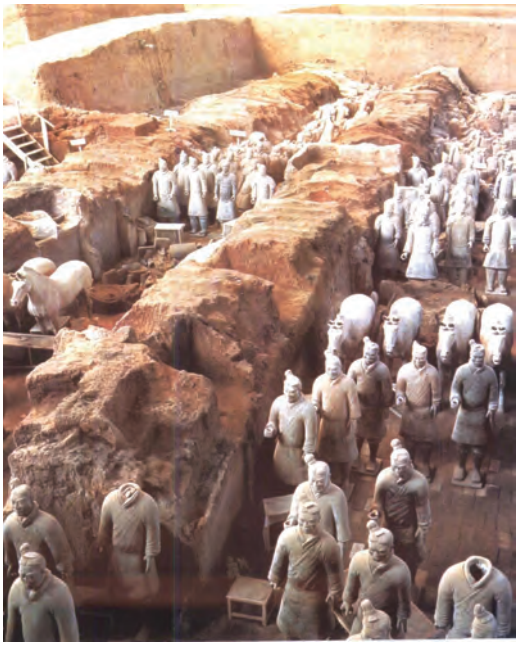

Μέρος του στρατού των πήλινων ομοιωμάτων των 6000 στρατιωτών που βρέθηκαν στον τάφο του πρώτου αυτοκράτορα που ένωσε την Κίνα (τέλη 3ου αι. π.Χ.). Η δυναστεία των Τσιν έδωσε τέλος στις συγκρούσεις των φεουδαρχών-ηγεμόνων, όταν ανέβηκε στον αυτοκρατορικό θρόνο. (Επαρχία Σάαν-Χσι, Τάφος Σιχ-Χουάνγκ-τι)

ΑΣΚΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποιοι παράγοντες συνετέλεσαν στη διαμόρφωση και στη διατήρηση των χαρακτηριστικών του κινέζικου πολιτισμού;
2. Να διατυπώσετε τις απόψεις σας για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των Κινέζων, αφού λάβετε υπόψη σας το παράθεμα 1 και τις εικόνες των σ. 283, 284.
3. Μελετήστε με προσοχή τα παραθέματα 2 και διατυπώστε την άποψή σας για τις σχέσεις του ελληνορωμαϊκού κόσμου με τους λαούς της Ανατολής.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΡΩΝ

κάστα: κλειστή ομάδα ανθρώπων. Τύπος κοινωνικής οργάνωσης που απαντούσε στην Ινδία και αποσκοπούσε στη διατήρηση της πολιτιστικής και βιολογικής καθαρότητας κάθε ομάδας.

λάκκα, -ες: αγγείο πλούσια διακοσμημένο που κατασκεύαζαν στην Κίνα επιχρίοντας ένα ξύλινο ή υφασμάτινο πρόπλασμα-καλούπι με ρητίνη από το δέντρο της λάκκας, η οποία στερεοποιείται γρήγορα όταν εκτεθεί στον αέρα.

οστεομαντία: είδος μαντικής που συνίσταται στην παρατήρηση των οστών και στην ερμηνεία των σημαδιών τους, βάσει των οποίων προβλεπόταν το μέλλον.

σηστέρτιος, -οι: ρωμαϊκό νόμισμα ίσο με ένα τέταρτο της αρχαίας δραχμής ή του δηναρίου.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΙ ΛΑΟΙ	
1284 π.Χ.	Σύγκρουση Αιγυπτίων και Χετταίων στο Καντές
722	Κατάλυση του κράτους των Εβραίων από Ασσύριους
612	Καταστροφή της Νινευί από Βαβυλώνιους
587	Οι Εβραίοι σύρονται στη βαβυλώνια αιχμαλωσία
538	Κατάλυση του Νέου Βαβυλωνιακού κράτους από το βασιλιά των Περσών, Κύρο Β΄. Επιστροφή των Εβραίων στην Παλαιστίνη
525	Κατάληψη της Αιγύπτου από τον Καμβύση, βασιλιά των Περσών
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ	
περ. 1900 π.Χ.	Οικοδόμηση πρώτων ανακτόρων στην Κρήτη
περ. 1700 π.Χ.	Καταστροφή των πρώτων ανακτόρων της Κρήτης
περ. 1600 π.Χ.	Αρχή οργάνωσης των μυκηναϊκών κέντρων
περ. 1500 π.Χ.	Έκρηξη ηφαιστείου Θήρας και νέα καταστροφή ανακτόρων στην Κρήτη
ΟΜΗΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	
περ. 1200 π.Χ.	Καταστροφή μυκηναϊκών κέντρων
1184(;)	Τρωική εκστρατεία
περ. 1100	«Κάθοδος Δωριέων»
ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ	
776 π.Χ.	Καταγραφή πρώτων Ολυμπιακών αγώνων
753	Ίδρυση της Ρώμης
621	Νομοθεσία Δράκοντα στην Αθήνα
594	Νομοθεσία Σόλωνα
561/0	Επιβολή τυραννικού καθεστώτος στην Αθήνα από Πεισίστρατο
514	Δολοφονία Ιππάρχου από Αρμόδιο και Αριστογείτονα
510	Έξωση Πεισιστρατιδών
508	Οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη στην Αθήνα
499	Έναρξη Ιωνικής επανάστασης
494	Κατάληψη και καταστροφή της Μιλήτου
492	Εκστρατεία του Μαρδόνιου στη Θράκη και τη Μακεδονία
490	Πρώτη οργανωμένη περσική εκστρατεία. Μάχη στο Μαραθώνα
481	Πανελλήνιο συνέδριο στην Κόρινθο
480	Εκστρατεία Ξέρξη στην Ελλάδα. Εισβολή Καρχηδονίων στη Σικελία (Ναυμαχία Αρτεμισίου, μάχη Θερμοπυλών, ναυμαχία Σαλαμίνας, μάχη Ιμέρας)
479	Μάχες στις Πλαταιές και στη Μυκάλη

ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	
478/7 π.Χ.	Ίδρυση της Α΄ Αθηναϊκής ή Δηλιακής συμμαχίας
467	Νίκη των Αθηναίων στις εκβολές του Ευρυμέδοντος ποταμού
454	Μεταφορά συμμαχικού ταμείου από τη Δήλο στην Ακρόπολη των Αθηνών
450	Πολιορκία Κιτίου. Θάνατος του Κίμωνα
449	Καλλίειος ή Κιμώνειος ειρήνη (;)
447-432	Οικοδόμηση του Παρθενώνα
445	Συνθήκη Αθηναίων Σπαρτιατών (Τριακοντούτεις Σπονδαί)
444/3	Ίδρυση της αποικίας των Θουρίων
431	Έναρξη Πελοποννησιακού πολέμου
421	Νικίειος ειρήνη
415-413	Αθηναϊκή εκστρατεία στη Σικελία
404	Παράδοση της Αθήνας στους Σπαρτιάτες
395	Δημιουργία αντισπαρτιατικού συνασπισμού από Θήβα, Αθήνα, Κόρινθο και Άργος
387/6	Ανταλκίδειος ή Βασίλειος ειρήνη
380	Εκφώνηση του «Πανηγυρικού» λόγου του Ισοκράτη
377	Ίδρυση της Β΄ Αθηναϊκής συμμαχίας
371	Μάχη στα Λεύκτρα
362	Μάχη στη Μαντίνεια
344	Επέμβαση του στρατηγού Τιμολέοντα στη Σικελία
338	Μάχη στη Χαιρώνεια
337	Πανελλήνιο συνέδριο στην Κόρινθο
336	Δολοφονία Φιλίππου Β΄. Αναγνώριση του Αλεξάνδρου ως αρχηγού των Ελλήνων
334	Έναρξη της εκστρατείας του Μ. Αλεξάνδρου κατά των Περσών. Η μάχη στο Γρανικό ποταμό
333	Η μάχη στην Ισσό
331	Ίδρυση της Αλεξάνδρειας. Μάχη στα Γαυγάμηλα και κατάλυση της περσικής αυτοκρατορίας
323	Θάνατος του Μ. Αλεξάνδρου
ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	
322 π.Χ.	Λαμιακός πόλεμος
321	Συνέδριο στο Τριπαράδεισο και πρώτη κατανομή της εξουσίας
305-304	Πολιορκία της Ρόδου από τον Δημήτριο
301	Μάχη στην Ιψό και διαίρεση της αυτοκρατορίας του Μ. Αλεξάνδρου
294	Άνοδος του Δημητρίου στο θρόνο της Μακεδονίας

281	Ήττα και θάνατος του Λυσίμαχου στο Κουροπέδιο
280	Επιδρομή των Γαλατών στην Ελλάδα. Έναρξη της εκστρατείας του Πύρρου στην Ιταλία
277	Απόκρουση των Γαλατών από τον Αντίγονο Γονατά
276	Άνοδος του Αντίγονου Γονατά στο θρόνο της Μακεδονίας
272	Θάνατος του Πύρρου. Κατάληψη του Τάραντα από Ρωμαίους
267-261	Χρεμωνίδειος πόλεμος
244	Άνοδος του Άγιδος στη βασιλεία, έναρξη των μεταρρυθμιστικών του προσπαθειών
222	Μάχη της Σελλασίας. Ήττα του Κλεομένη
202	Ήττα των Καρχηδονίων από τους Ρωμαίους στη Ζάμα
197	Ήττα του Φιλίππου Ε΄ στην τοποθεσία Κυνός Κεφαλαί
196	Διακήρυξη της ανεξαρτησίας των ελληνικών πόλεων από Φλαμινίνο
192	Ήττα του Αντιόχου Γ΄ στις Θερμοπύλες
168	Ήττα του Περσέα στην Πύδνα
148	Οριστική υποταγή Μακεδονίας, Ηπείρου, Θεσσαλίας στους Ρωμαίους
146	Καταστροφή της Κορίνθου και της Καρχηδόνας από τους Ρωμαίους
	ΡΩΜΑΙΟΚΡΑΤΙΑ
133 π.Χ.	Εκλογή του Τιβέριου Γράκχου στη Δημαρχία. Κληροδότηση του βασιλείου της Περγάμου στους Ρωμαίους
90-88	Συμμαχικός πόλεμος
89	Επέκταση του δικαιώματος του πολίτη στους κατοίκους της Ιταλίας
87	Καταστροφή του Πειραιά και της Αθήνας από το Σύλλα
60	Α΄ Τριανδρία
48	Μάχη στα Φάρσαλα, επικράτηση του Καίσαρα
44	Δολοφονία Καίσαρα
43	Β΄ Τριανδρία
42	Μάχη στους Φιλίππους, ήττα των δολοφόνων του Καίσαρα
31	Ναυμαχία στο Άκτιο, επικράτηση του Οκταβιανού
30	Κατάληψη της Αιγύπτου από τους Ρωμαίους
	ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ
27 π.Χ.	Συγκέντρωση των εξουσιών στον Οκταβιανό Αύγουστο
14 μ.Χ.	Θάνατος του Αυγούστου
212	Διάταγμα του Καρακάλλα
267	Καταστροφή της Αθήνας από Ερούλους
	ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ
284 μ.Χ.	Εφαρμογή του συστήματος της Τετραρχίας από Διοκλητιανό

311	Διάταγμα της Σαρδικής
313	Διάταγμα των Μεδιολάνων
324	Αρχή της μονοκρατορίας του Μ. Κωνσταντίνου
325	Α΄ Οικουμενική σύνοδος στη Νίκαια
330	Ίδρυση της Κωνσταντινούπολης. Μεταφορά της πρωτεύουσας
380	Ο Χριστιανισμός γίνεται επίσημη θρησκεία του κράτους
381	Β΄ Οικουμενική σύνοδος στην Κωνσταντινούπολη
392	Κατάργηση Ολυμπιακών αγώνων
395	Οριστικός χωρισμός της αυτοκρατορίας
410	Λεηλασία της Ρώμης από τον Αλάριχο
425	Ίδρυση του Πανδιδακτηρίου στην Κωνσταντινούπολη
431	Γ΄ Οικουμενική σύνοδος στην Έφεσο
438	Έκδοση του Θεοδοσιανού κώδικα
450	Καθιέρωση της συμβολικής πράξης της στέψης του αυτοκράτορα από τον πατριάρχη
451	Δ΄ Οικουμενική σύνοδος στην Χαλκηδόνα. Ήττα των Ούνων του Αττίλα στα Καταλαυνικά Πεδία
455	Καταστροφή της Ρώμης από Βανδάλους
476	Τέλος Δυτικού Ρωμαϊκού κράτους
482	Έκδοση του «Ενωτικού» διατάγματος
493	Ίδρυση Οστρογοτθικού βασιλείου της Ιταλίας
527	Άνοδος στο θρόνο του Ιουστινιανού. Έναρξη των πολέμων κατά των Περσών
529	Έκλεισε η νεοπλατωνική σχολή των Αθηνών. Εκδίδεται ο Ιουστινιάνειος κώδικας
532	Στάση του Νίκα
532-536	Οικοδόμηση του ναού της Αγίας Σοφίας
533	Εκδίδονται ο «Πανδέκτης» και οι «Εισηγήσεις»
534	Κατάλυση του κράτους των Βανδάλων στη Β. Αφρική
535	Έναρξη των αγώνων κατά των Οστρογότθων στην Ιταλία
554	Κατάλυση του Οστρογοτθικού κράτους. Κατάληψη νοτιοδυτικής περιοχής Ιβηρικής
558	Επιδρομή Σλάβων κατά της Κωνσταντινούπολης. Σλαβικές λεηλασίες στον ελλαδικό χώρο
562	Τέλος των περσικών πολέμων
565	Θάνατος του Ιουστινιανού

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η βιβλιογραφία που ακολουθεί περιλαμβάνει αντιπροσωπευτικά έργα, ελληνικά ή ξένα μεταφρασμένα. Χωρίζεται σε δύο μέρη: Α. Γενικά έργα, Β. Ειδικά κατά θεματικές ενότητες.

Α. ΓΕΝΙΚΑ ΕΡΓΑ

Άτλας της παγκόσμιας ιστορίας, (επιμ. Δ. Κοσμίδης, μετ. επιστ. ομάδας), εκδ. «Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ», Αθήνα 1997.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., τ. Α-Ζ.

BENGTSON H., *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος* (μετ. Ανδ. Γαβρίλης), Μέλισσα, Αθήνα 1979.

BOTSFORT G.W., ROBINSON C.A., *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, τ. 1-2 (μετ. Σωτ. Τσιτσώνης), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1977-79.

HONOUR H., FLEMING J., *Ιστορία της τέχνης*, τ. 1-2 (μετ. Ανδ. Παππάς), Υποδομή, Αθήνα 1991.

ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Β., ΜΑΡΚΙΑΝΟΣ Σ., *Ο αρχαίος κόσμος*, τ. 1-2, Γνώση, Αθήνα 1987.

MOSSÉ CL., SCHNAPP-GOURBEILLON A., *Επίτομη ιστορία της αρχαίας Ελλάδας* (μετ. Λύντια Στεφάνου), Παπαδήμα, Αθήνα 1996.

WILCKEN U., *Αρχαία ελληνική ιστορία* (μετ. Ιω. Τουλουμάκου), Παπαζήση, Αθήνα 1976.

Β. ΕΙΔΙΚΑ ΕΡΓΑ

Ανατολικοί λαοί

Άτλας της Βίβλου (μετ. επιστ. ομάδας), εφημ. «Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ». Αθήνα 1998.

GARELLI P., *Ασσυριολογία* (μετ. Νικήτας Λιανέρης), Καρδαμίτσα, Αθήνα 1995.

GARDINER A., *Η Αίγυπτος των Φαραώ* (μετ. Δημ. Παυλάκης), Φόρμιγξ, Αθήνα 1996.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΑΘ., *Αρχαίοι πολιτισμοί Μέσης Ανατολής και Μεσογείου: Μεσοποταμία,* Καραβία, Αθήνα 1977.

VERCOUTTER J., *Η Αρχαία Αίγυπτος* (μετ. Αρ. Παρίση), Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.

Ελληνική προϊστορία και Ελληνική ιστορία

CHADWICK J., *Ο Μυκηναϊκός κόσμος* (μετ. Κ. Πετρόπουλος), Gutenberg, Αθήνα 1997.

ΜΥΛΩΝΑΣ Γ., *Πολύχρυσοι Μυκήναι*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1983.

TREUIL R., DARCQUE P., POURSAT J.-CL.,TOUCHAIS G., *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου* (μετ. Όλγα Πολυχρονοπούλου, Άννα Φίλιππα-Touchais), Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996.

BURY J., MEIGGS R., *Η ιστορία της Ελλάδας μέχρι το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου* (μετ. επιστ. ομάδας: Ρ. Τατάκη, Κ.Ν. Πετρόπουλος, Α. Παπαδημητρίου-Γραμμένου, Κ. Μπουραζέλης, Αγγ. Ματθαίου), Καρδαμίτσα, Αθήνα 1978.

ANDREWES, A., *Η αρχαία ελληνική κοινωνία* (μετ. Ανδ. Παναγόπουλος), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1983.

ANDREWES A., *Η τυραννία στην αρχαία Ελλάδα* (μετ. Μ. Κάσου), Καρδαμίτσα, Αθήνα 1982.

ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ Μ. κ.ά., *Φίλιππος βασιλεύς Μακεδόνων*, εκδ. Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., 1980.

AUSTIN M.M.,VIDAL-NAQUET P., *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα* (μετ. Τάσος Κουκουλιός), Δαίδαλος, Αθήνα 1998.

BOARDMAN J., *Αρχαία ελληνική τέχνη* (μετ. Ανδ. Παππάς), Υποδομή, Αθήνα 1980.

BONNARD A., *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός* (μετ. Δ. Θοιβιδόπουλος), τ. 1 -3, Θεμέλιο, Αθήνα 1983-1985.

FLACELIÈRE R., *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων* (μετ. Γερ. Βανδώρος), Παπαδήμα, Αθήνα 1985.

FINLEY M., *Ο κόσμος του Οδυσσέα* (μετ. Σοφ. Μαρκιανός). Σιδέρης. Αθήνα 1966.

GLOTZ G., *Η ελληνική «πόλις»* (μετ. Αγνή Σακελλαρίου), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1978.

HAMMOND N.G.L., *Μ. Αλέξανδρος. Ένας ιδιοφυής* (μετ. Πάνος Θεοδωρίδης), Μαλλιάρης-Παιδεία, Αθήνα 1997.

HOPPER R.J., *Οι πρώτοι Έλληνες* (μετ. Τ. Δαρβέρης), Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1989.
ΚΥΡΤΑΤΑΣ Δ., *Δούλοι, δουλεία και δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1987.
ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Ε., *Παθολογία πολιτευμάτων στην αρχαιότητα*, Καρδαμίτσα, 1992.
MOSSÉ CL., *Η αρχαϊκή Ελλάδα* (μετ. Στρ. Πασχάλης), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987.
MOSSÉ CL., *Ο πολίτης στην αρχαία Ελλάδα* (μετ. Ιω. Παπακωνσταντίνου), Σαββάλας, Αθήνα 1996.
MOSSÉ CL., *Οι Τύραννοι στην αρχαία Ελλάδα* (μετ. Α. Καλογεροπούλου), Το άστυ, Αθήνα 1989.
ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ Ν., *Η θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1987.
ΡΑΜΟΥ-ΧΑΨΙΑΔΗ Α., *Από τη φυλετική κοινωνία στην πολιτική*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1982.
ΡΑΜΟΥ-ΧΑΨΙΑΔΗ Α., *Σωτήρες της Ελλάδος. Ναυκράτορες*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.
ROMILLY J. DE, *Αρχαία ελληνική τραγωδία* (μετ. Ε. Διαμιανού-Χαραλαμποπούλου), Καρδαμίτσα, Αθήνα 1976.

Ελληνιστικοί χρόνοι

CANFORA L., *Ελληνισμός. Ερμηνεία της Αλεξανδρινής εποχής* (μετ. Σπ. Μαρκέτος), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.
ΝΤΟΚΑΣ Α., *Ελληνιστικός πολιτισμός*, Εστία, Αθήνα χ.χ.
Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. *Η Ελλάδα και ο Ελληνιστικός κόσμος* (μετ. Α. Τσοτσορού-Μύστακα), Νεφέλη, Αθήνα 1996.
ΤΣΙΜΠΟΥΚΙΔΗΣ Δ., *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, Παπαδήμα, Αθήνα 1983.
ΤΣΙΜΠΟΥΚΙΔΗΣ Δ., *Ιστορικά. Η αλληλεπίδραση του Ελληνισμού και Ανατολικού πολιτισμού*, Φιλιππότη, Αθήνα 1988.
WALBANK F.W., *Ο Ελληνιστικός κόσμος* (μετ. Τ. Δαρβέρης), Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.

Έλληνες στη Δύση

BOARDMAN J., *Οι αρχαίοι Έλληνες στην υπερπόντια εξάπλωσή τους* (μετ. Ηλ. Ανδρεάδη), Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996.
MANFREDI V., *Οι Έλληνες της Δύσης* (μετ. Βαν. Λάππα), «Νέα Σύνορα» Α. Λιβάνη, Αθήνα 1997.
RIDGWAY D., *Οι πρώτοι Έλληνες στη Δύση* (μετ. Φοίβος Αρβανίτης), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992.

Ρωμαϊκή ιστορία

FUSTEL DE COULANGES, *Η αρχαία πόλη* (μετ. Λίνα Σταματιάδη), Ειρμός, Αθήνα 1991.
ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ Ι., *Ρωμαϊκή ιστορία*, Χιωτέλλη, Αθήνα 1967.
ROSTOVTZEFF M., *Ρωμαϊκή ιστορία* (μετ. Β. Κάλφογλου), Παπαζήση, Αθήνα 1984.

Ύστερη αρχαιότητα/Πρωτοβυζαντινή περίοδος

BROWN P., *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας* 150-750 μ.Χ. (μετ. Ε. Σταμπόγλη), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.
ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Ι., *Το Βυζαντινό κράτος*, Ερμής, Αθήνα 1984.
ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Ι., *Η Βυζαντινή ιστορία από τις πηγές*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1996.
Παγκόσμιος Ιστορία Τέχνης, *Παλαιοχριστιανικός και Βυζαντινός κόσμος,* Φυτράκη, Αθήνα 1967.
RUNCIMAN ST., *Βυζαντινός πολιτισμός* (μετ. Δεσπ. Δετζώρτζη), Γαλαξίας, Αθήνα 1978.
OSTROGORSKY G., *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τ. Α (μετ. Ι. Παναγόπουλος), Στ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1978.

Ινδία - Κίνα

Άτλας των Αρχαίων πολιτισμών, *Κίνα - Νότια Ασία*, ένθετα στην εφημ.«Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ», Αθήνα 1997.
LOEWE M., *Η καθημερινή ζωή στην πρώιμη αυτοκρατορική Κίνα* (μετ. Αντ. Σακελλαρίου), Παπαδήμα, Αθήνα 1990.
MALLORY J.P., *Οι Ινδοευρωπαίοι* (μετ. Ε. Αστερίου), Δελφίνι, Αθήνα 1995.
ΩΜΠΟΥΑΓΙΕ Ζ., *Η καθημερινή ζωή στην αρχαία Ινδία* (*μέχρι τον 8ο αι. μ.Χ.*) (μετ. Ε. Αγγέλου), Παπαδήμα, Αθήνα 1988.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΡΩΝ

αναδασμός 135, 152
ανατολίζουσα φάση/περίοδος 94, 95, 122, 160
ασβεστοκονίαμα 223, 234
αστικός 32, 54, 61
αστική τάξη 182
αυτόχθων 43, 65, 159, 160, 161, 182
βασάλτης 15, 54
γυμνάσιο 140, 148, 152
δημοσιονομική πολιτική 216, 234
διαμετακομιστικό εμπόριο 32, 40, 54, 59, 137, 165
δίπτυχο (υπατικό) 252, 268, 270
δόγμα 243, 259, 270
δουλοπαροικία 230, 234
ειδώλιο/ειδωλοπλαστική 33, 54, 59, 64, 80
ειλητάριο 261, 270
ελεύθερο λιμάνι 137, 152
εταίρος 108, 122
ευκτήριος οίκος 264, 270
ζωφόρος 50, 54, 95, 117, 150, 181
ήλεκτρο 30, 89, 122, 167
θεοκρατικό καθεστώς 13, 23, 54
θέρμες 214, 223, 234
θηρευτικό στάδιο οργάνωσης 14, 56, 122
θηριομαχίες 195, 205
θρησκευτικός συγκρητισμός 144, 152, 222
θρίαμβος 185, 205
θύρσος 150, 152
θωράκιο 116, 269, 270
καμέα ή καμέος 209, 226, 234
κάστα 274, 287
κρύπτη 265, 270
κύκλος Σκιπιώνων 145, 152, 194
κύμβαλο 33, 54, 150
λάκκα 285, 287
λαζουρίτης ή λάπις λάζουλι 14, 54, 69
λεγεώνα 173, 182
λήκυθος 117, 122
μαυσωλείο 224, 234, 254, 265, 266, 268
μέτοικος 163, 182
μνα 16, 49, 54
μνημειακή τέχνη 29, 52, 54, 63, 222, 223
νυμφαίο 223, 234
οβελίσκος 235, 270
οστεομαντία 283, 284, 287
οψιανός 58, 122
παλαίστρα 140, 152
πατριαρχική οικογένεια 12, 54
πεζέταιρος 106, 122
πελταστής 106, 122
περίοικος 135, 152
πλέθρο 141, 195, 205
πολυδαίδαλος 63, 122
πορφύρα 32, 54, 165, 237
προαστική οργάνωση 64, 122
προλετάριος 192, 205
σημιτικοί λαοί/φύλα 37, 54
σηστέρτιος 192, 279, 287
Στάση του Νίκα 256, 259, 270
στατήρας 106, 120, 122, 137, 157, 167, 184
σφραγιδογλυφία 18, 46, 54, 64
τάλαντο 49, 54, 62
ταυροκαθάψια 62, 63, 122
τεφροδόχο αγγείο 169, 182
φεουδαρχικό σύστημα 44, 54, 276, 283
φυλετικό κράτος 81, 88, 122, 131, 132
χαλκού εποχή 56, 122
veto 173, 182

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946,108, Α').

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων / ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.

Κωδικός βιβλίου: 0-22-0021
ISBN 978-960-06-2314-7

ΙΤΥΕ "ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ"
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ & ΕΚΔΟΣΕΩΝ

(01) 000000 0 22 0021 7